

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2023. № 26 (2)

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа

1. Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); [Scopus Author ID: 55801644900](#); [ORCID](#)
2. Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57208107912](#); [ORCID](#)
3. Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57478728700](#); [ORCID](#)
4. Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 55860087100](#); [ORCID](#)
5. Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); [Scopus Author ID: 36679419300](#); [ORCID](#)
6. Крупа Татьяна Николаевна, В.Н. Карамзин атындағы Харьков ұлттық университетінің Слобод Украинаның археология және этнология музейінің реставрациялық шеберхананың меңгерушісі (Харьков, Украина);
7. Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57193858171](#); [ORCID](#)
8. Кушқумбаев Айболат Қайырсыямұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57202775542](#); [ORCID](#)
9. Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); [Scopus Author ID: 56720218700](#); [ORCID](#)
10. Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); [Scopus Author ID: 35794760200](#); [ORCID](#)
11. Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); [Scopus Author ID: 56409722900](#); [ORCID](#)
12. Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 56682843400](#); [ORCID](#)
13. Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); [Scopus Author ID: 22979625700](#); [ORCID](#)
14. Өмер Құл, әлеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); [ORCID](#)
15. Оно Рюосуке, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропология (Токио, Жапония);
16. Төлеубаев Әбдеш Тәшкенұлы, тарих ғылымдарының докторы, этнограф, археолог; әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); [Scopus Author ID: 57189622830](#); [ORCID](#)
17. Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); [Scopus Author ID: 56471951500](#); [ORCID](#)
18. Финке Петер, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); [Scopus Author ID: 55124700300](#)

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Мурзаходжаев Куаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар

Зікірбаева В.С., Черепанов Т.К.

Главный редактор
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия

1. Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); [Scopus Author ID: 55801644900](#); [ORCID](#)
2. Абусейтова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 57208107912](#); [ORCID](#)
3. Ажигали Серик Ескендирович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 57478728700](#); [ORCID](#)
4. Алимбай Нурсан, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 55860087100](#); [ORCID](#)
5. Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); [Scopus Author ID: 36679419300](#); [ORCID](#)
6. Исагулов Оразак Исагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); [Scopus Author ID: 22979625700](#); [ORCID](#)
7. Крупа Татьяна Николаевна, заведующая реставрационной мастерской Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета имени В.Н. Карамзина (Украина, Харьков);
8. Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 57193858171](#); [ORCID](#)
9. Кушкумбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); [Scopus Author ID: 57202775542](#); [ORCID](#)
10. Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); [Scopus Author ID: 56720218700](#); [ORCID](#)
11. Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); [Scopus Author ID: 35794760200](#); [ORCID](#)
12. Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); [Scopus Author ID: 56409722900](#); [ORCID](#)
13. Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 56682843400](#); [ORCID](#)
14. Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); [ORCID](#)
15. Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);
16. Толеубаев Абдеш Ташкенович, доктор исторических наук, этнограф, археолог; профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби (Республика Казахстан, Алматы); [Scopus Author ID: 57189622830](#); [ORCID](#)
17. Уяма Томокико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); [Scopus Author ID: 56471951500](#); [ORCID](#)
18. Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); [Scopus Author ID: 55124700300](#)

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидаар Бейсенгалиевна

Мурзаходжаев Куаныш

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С., Черепанов Т.К.

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Editorial board

1. Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); [Scopus Author ID: 55801644900](#); [ORCID](#)
2. Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 57208107912](#); [ORCID](#)
3. Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 57478728700](#); [ORCID](#)
4. Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). [Scopus Author ID: 55860087100](#); [ORCID](#)
5. Finke Peter, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); [Scopus Author ID: 55124700300](#)
6. Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); [Scopus Author ID: 22979625700](#); [ORCID](#)
7. Krupa Tatiana Nikolaevna, head of the restoration workshop of the Museum of archeology and ethnography of Slobodskaya Ukraine of the V.N. Karamzin Kharkov national university (Ukraine, Kharkov);
8. Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 57193858171](#); [ORCID](#)
9. Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); [Scopus Author ID: 57202775542](#); [ORCID](#)
10. Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); [Scopus Author ID: 56720218700](#); [ORCID](#)
11. Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); [Scopus Author ID: 35794760200](#); [ORCID](#)
12. Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); [Scopus Author ID: 56409722900](#); [ORCID](#)
13. Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 56682843400](#); [ORCID](#)
14. Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); [ORCID](#)
15. Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);
16. Toleubayev Abdesh Tashkenovich, doctor of historical sciences, ethnographer, archeologist; professor of al-Farabi Kazakh National university (Republic of Kazakhstan, Almaty); [Scopus Author ID: 57189622830](#); [ORCID](#)
17. Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); [Scopus Author ID: 56471951500](#); [ORCID](#)
18. Vuilleminot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); [Scopus Author ID: 36679419300](#); [ORCID](#)

Executive Editor

Mukanova Gyulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Murzakhodzhayev Kuanysh

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Cherepanov T.K.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
 Otan tarikhы
 Has been issued as a journal since 1998
 ISSN: 1814-6961 (Print)
 ISSN: 2788-9718 (Online)
 Vol. 26. Is. 2, pp. 206-217, 2023
 Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.81.37
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_206-217

THE CHAGATAI FRONTIER IN ABU AL-FIDA'S WORK «TAKVIM AL-BULDAN»

Margulan Aida Serikkyzy¹, Zhuzbayeva Uldanay Duisenkyzy²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Kazakhstan)
 PhD-student, Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1[at]mail.ru

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, (29, Str. Kurmangazy, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan), research fellow

PhD-student, Researcher

 <https://orcid.org/0000-0003-4077-2016>. E-mail: uldanai1994[at]mail.ru

Abstract. *Introduction.* The work of the medieval Arab scholar Abu Al-Fida «Takvim Al-Buldan» is a valuable historical monument of the XIII-XIV centuries, including information on the geography of the Chagatai ulus. It should be noted that this work is considered completely unexplored in Kazakhstan science, since only some of its fragments have been translated and introduced into scientific circulation. *Purpose and objectives of the study.* The views of medieval scientists will help reconstruct the ideas on the geographical, etymological, toponymic, ethnopolitical history of the Chagatai ulus.

Materials and methods. This article examines the cities and settlements located on the territory of the Chagatai ulus, described in the manuscript of Abu Al-Fida «Takvim Al-Buldan». *Conclusions.* The Arab chronicles on the geography of medieval states that existed on the territory of Central Asia are of the greatest interest to modern historians. Since they are the earliest, and therefore truthful. The work «Takvim Al-Buldan» was very popular not only among the contemporaries of Abu Al-Fida, but also among the historians and orientologists of modern Europe.

Keywords: Ulus of Chagatai, Arabic chronicles, Abu Al-Fida, «Takvim al-Buldan», historical geography.

For citation: Margulan A.S., Zhuzbayeva U.D. The Chagatai Frontier in Abu Al-Fida's Work «Takvim Al-Buldan» // Otan tarihy. 2023. Vol.26. No 2. Pp. 206-217. (In Engl). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_206-217

Appreciation. The article was prepared as part of the implementation of the program-targeted financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Translation of new sources and study of the ethnopolitical history of the Golden Horde» (registration number: BR 10965240).

ӘБУ ӘЛ-ФИДАНЫҢ «ТАҚУИМ ӘЛ-БУЛДАН» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ШАҒАТАЙ ШЕКАРАСЫ

Марғұллан Аида Серікқызы¹, Жүзбаева Ұлданай Дүйсенқызы²

¹Ш.Ш. Уәлиханов Тарих және этнология институты, (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)
 PhD-докторант, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1[at]mail.ru

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, (29-үй, Құрманғазы көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD-докторант, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-4077-2016>. E-mail: uldanai1994[at]mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* Ортағасырлық араб ғалымы Әбу әл-Фиданың «Тақуим Әл-Булдан» еңбегі Шағатай ұлысының географиясы туралы мәліметтерді қамтитын XIII-XIV ғасырлардағы құнды тарихи ескерткіш болып табылады. Айта кету керек, бұл жұмыс қазақстандық ғылымда толығымен зерттелмеген болып саналады, өйткені оның жекелеген үзінділері ғана аударылып, ғылыми айналымға енгізілді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Ортағасырлық ғалымдардың көзқарастары Шағатай ұлысының географиялық, этимологиялық, топонимикалық, этнополиялық тарихы туралы идеяларды қайта құруға көмектеседі.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақалада Әбу әл-Фиданың «Тақуим Әл-Булдан» қолжазбасында сипатталған Шағатай ұлысының аумағындағы қалалар мен елді мекендерді зерттеу жүргізіледі. *Нәтижелер.* Орталық Азия аумағында өмір сүрген ортағасырлық мемлекеттердің географиясы туралы араб шежірелері қазіргі тарихшылардың үлкен қызығушылығын тудырады. Өйткені олар ертеректе жазылып кеткен, сондықтан да шыншыл болып табылады. «Тақуим Әл-Булдан» еңбегі Әбу әл-Фиданың замандастары арасында ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы Еуропаның шығыстанушы тарихшылары арасында да танымал болды.

Кілт сөздер: Шағатай ұлысы, араб жынамалары, Әбу әл-Фиданың, «Тақуим Әл-Булдан», тарихи география.

Дәйексөз үшін: Марғұлан А.С., Жүзбаева Ұ.Д. Әбу Әл-Фиданың «Тақуим Әл-Булдан» шығармасындағы шағатай шекарасы // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 2. С. 206-217. (Ағылш.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_206-217

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Жаңа дерек көздерін аудару және Алтын Орданың этносаяси тарихын зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR10965240).

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Марғұлан А.С., Жүзбаева Ұ.Д., 2023

ЧАГАТАЙСКИЙ ФРОНТИР В СОЧИНЕНИИ АБУ АЛЬ-ФИДЫ «ТАКВИМ АЛЬ-БУЛЬДАН»

Марғұлан Аида Сериковна¹, Жүзбаева Улданай Дүйсеновна²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)
PhD-докторант, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1[at]mail.ru

²Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, (д. 29, ул. Курмангазы, 050010, г. Алматы, Республика Казахстан),

PhD-докторант, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-4077-2016>. E-mail: uldanai1994[at]mail.ru

Аннотация. *Введение.* Труд средневекового арабского ученого Абу Аль-Фиды «Таквим Аль-Бульдандан» является ценным историческим памятником XIII-XIV вв., включающим сведения по географии Чагатайского улуса. Следует отметить, что данная работа в казахстанской науке считается неизученной полностью, так как только отдельные ее отрывки были переведены и введены в научный оборот. *Цель и задачи исследования.* Взгляды средневековых ученых помогут реконструировать представления по географической, этимологической, топонимической, этнополитической истории Чагатайского улуса.

Материалы и методы. В данной статье проводится исследование городов и поселений, находящихся на территории Чагатайского улуса, описанных в манускрипте Абу Аль-Фиды «Таквим Аль-Бульдандан». *Выводы.* Арабские летописи по географии средневековых государств,

существовавших на территории Центральной Азии, вызывают наибольший интерес у современных историков, так как они являются наиболее ранними, а значит правдивыми. Сочинение «Таквим Аль-Бульдан» пользовалось большой популярностью не только среди современников Абу Аль-Фиды, но и в среде историков-востоковедов Европы нового времени.

Ключевые слова: Улус Чагатая, арабские летописи, Абу аль-Фиды, «Таквим аль-бульдан», историческая география.

Для цитирования: Маргулан А.С., Жузбаева У.Д. Чагатайский фронт в сочинении Абу Аль-Фиды «Таквим Аль-Бульдан» // *Отан тарихы*. 2023. Т.26. № 2. С.206-217. (Англ.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_206-217

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод новых источников и исследование этнополитической истории Золотой орды» (регистрационный номер: BR 10965240).

Introduction. The famous medieval Arab geographer, historian, military commander Abu Al-Fida is a significant figure in Western Oriental studies. He came from a noble family, was educated in a madrasa, was interested in mathematics, geography, botany, history, logic, arabic. Abu Al-Fida was born in the city of Damascus and given the name Sultan al-Malik al-Mu 'ayyad I 'mad ad-Din Ismail ibn Muhammad ibn Omar al-Ma'ruf Abu Al-Fida' in 672 AH (or November 1273 Gregorian calendar). (Krachkovsky I. Yu., 1957: 386). He moved to the city of Hama to receive a Muslim education. He spent his childhood studying the Holy Quran, then devoted his life to studying other sciences, such as jurisprudence, astronomy, history, etc. He became known for his recordings of all the historical chronicles in which he took part. He fought for the fortress of Markab in Syria and was appointed emir of Hama (Syria) under Sultan Baibars (Lane-Poole S., 1968: P.312). He built many sheds, mosques, madrasas, which for many years served the people. His works were widely studied by German, English and French scientists in modern times. The presented article pays attention to one of the famous works of Abu Al-Fida «Takwim al-Buldan». Many Arab written monuments of the XII-XVI centuries store valuable knowledge on the geography of the Chagatai ulus, the ethnopolitical geography of the Arab countries and the medieval states of Central Asia. It is Takwim al-Buldan that is valuable because it contains information on the geography of Khorezm and Maveranahr. In addition, from this work you can find information about the geographical landscape, nature, flora and fauna of the Middle Ages, and restore the idea of the culture of peoples, crafts, trade relations, etc.

Materials and methods. The medieval Muslim geographer Abu Al-Fida has several significant works on the history and geography of Asia. One of them is the Takwim al-Buldan "Arrangement of countries", "تقويم البلدان"), which contains data on the geography of medieval terrain with the values of coordinates arranged in tables. (Abu Al-Fida, 1926: 100). In his work, Abu Al-Fida points out that he found some shortcomings in the works of Ptolomey, Biruni, Idrisi, Istakhri, Ibn Haukal and others. And his main task is to correct them. At the same time, the author based his work on the data of medieval Arab travelers, including Tamim ibn Bahr, Al-Qalqashindi, Ibn Said, Ibn Kutlubug, Al-Dimashqi, Al-Quraishi, Ibn Khaldun, Al-Kafawi, Yakut. Also, Abu Al-Fida described in more detail the journey of Ibn Fatim to the western and Mediterranean coasts of Africa, which Ibn Saeed al-Maghribi considered in part in his Kitab bas al-ar fi-sul wal-Sard. (Vernet J.G., 1957:7-8)

The scientific community knows three manuscript lists «Takwim al-Buldan» one of which is in the National Library of Paris under the code 578. This copy of the manuscript has been partially preserved, there are defects on the sheets, the edges of the page are broken. The author made many comments on the sheets, but they were poorly preserved and it is almost impossible to read them. But in 1665, a copy of this list was made in Leiden, in which the author increased the number of chapters to 25, and one chapter was devoted to Turkestan, which he then deleted. It retains some commentaries, also concerning extracts from Ibn Sa'id's work, which are not preserved in other manuscripts. This copy is also kept in the Bibliothèque Nationale de Paris under number 679. (SMIZO. T.1., 2005:14)

The second list has been preserved in triplicate and is in the Leiden Library, where a copy is kept under the number 678. In this list, the number of chapters has been reduced from twenty-nine to twenty-eight. Over time, some sheets were torn out, and comments were made on the margins of the

existing pages. It is this text that is the most interesting and significant in the opinion of French historians of oriental studies, since Abu Al-Fida himself made many corrections. This list is quite different from others in that it lacks some of the data of the terrain descriptions. Orientalists believe that, having discovered a mismatch with other sources, the author deliberately cut them out. The third copy is in the archive of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg under the number 594. It also has some differences.

The source contains a variety of material on the political, socio-economic, cultural life of medieval cities in Central Asia and Kazakhstan. The work of the medieval author was the most relevant for that time, since the study of the geography of new countries of peoples was an important and integral part of the historical development of civilizations, and it also confirms the idea of historians about the close relationship between sedentary and nomadic cultures in Central Asia. Oriental scholar Abu Al-Fida began to write his work, in fact, a century ahead of Western geographers-travelers and discoverers who contributed to the emergence of a new era in history, the so-called Great Geographical Discoveries from the XV to the XVII century. In Asia, Arab geographical discoveries occurred earlier from the XII to the XIV century. The study of the history of cities on the basis of comprehensive studies of written, oral and archaeological sources in all their diversity is very relevant today (Reinaud M., 1848:577).

The methods of this study are historiographic analysis, which is aimed at studying the experience accumulated during the historical study of this work. This method is aimed at determining the object and subject of the work under study, clarifying the chronological and geographical framework. The degree of study of the topic will be revealed, which will undoubtedly affect the further goals, objectives and main hypothesis of the study. The historiographical assessment of labor by foreign scientists will be analyzed in order to identify unexplored aspects.

The next is the source analysis, which will be conducted in order to determine the degree of veracity of the study. The potential of this work of a medieval scientist will be revealed. At the first stage, the origin of the source and the conditions accompanying it will be studied, at the second stage, a content analysis will be carried out (Abuseitova M.Kh., 2013: 6).

Discussion. This article discusses the work of the medieval scholar Abu Al-Fida “Takwi al-Buldan” in Arabic. The book was written between 1316 and 1321. The work consists of twenty-eight chapters of different volumes and contains tables describing the main cities of the world. In order to explore the region more widely, their geographical coordinates such as latitude, longitude, climate study and other reference records are indicated here. The relevance of the work is that in the process of global climate change, the territory of human settlement changed, due to natural disasters, changes in the riverbed, floods, as well as drought, some medieval cities disappeared from the face of the earth. But in their places, there are untouched areas, when studying which you can learn much more about the history and culture of the medieval period of history.

The first parts of the work were translated and published in 1650. The very first known scholar who began to study the second work of the author was the French orientalist Sylvester de Sacy, holding the post of president of the Asian Community in 1834, he submitted the idea to translate and publish the work «Takwim al-Buldan». At that time, Sylvester de Sacy worked closely with another Dutch scholar, orientalist historian Hendrik Arens Hamaker, who at that time was the custodian of oriental manuscripts in the Leiden Library. Thanks to the joint work of these two scientists in Paris, the first translation of parts of the manuscript «Takwim al-Buldan» «Asian Campaign in the Royal Printing House» («Société Asiatique à l’Imprimerie Royale») was published. Sylvester de Sacy read and translated from Arabic the texts in the content in which they were collected by Abu Al-Fida. In turn, he made an addition to almost 40 sheets, thus leaving behind a fairly scientific legacy, using them for many years his students and followers worked with them. The most famous of Sylvester de Sacy's students were MacGuckin de Slan and Joseph Toussaint Renault. Together they edited and presented to the scientific community the project “Kitab Takwim al-Buldan”. The text contained a lengthy critical introduction, which consisted of 32 pages and commentaries based on the original Arabic text. While working on the launch of the book, Sylvester de Sacy's students studied Arabic geography in detail. After many years of work, Kitab Takwim al-Buldan was published in 1848. In this work, Joseph Toussaint Renaud for the first time gave an outline of the development of medieval Arab geography, which was well received in Western Oriental studies and gave impetus to further development. Having become devoted to the work of Abu Al-Fida,

Joseph Toussaint Renault published translations of the Arab geographer until the end of his life, and also devoted a book to his scientific biography.

Another scholar who studied the works of the medieval Arab scholar Abu Al-Fida is the Turkish scholar Muhammad ibn Ali, nicknamed Sipahizadeh, who translated ancient texts from Arabic into Turkish and formalized all knowledge into a dictionary in Turkish. However, the dictionary had less popularity and recognition among scientists.

In addition, to French and Turkish scholars, this work was translated by other scholars and researchers of the world, for example, the Italian geographer and traveler Giovanni Battista Ramusio, who in 1550 published a three-volume work «Navigation and Travel», in which he translated parts from the work «Takwim al-Buldan». Also, about the work of Abu Al-Fida in 1580 wrote the Flemish geographer Gerard Mercator to his English friend. In 1633, the English scientist John Greaves, working in Holland at Leiden University with the famous Arabist scholar Jacob Golius, translated some parts of Takwim al-Buldan. And in 1770, the orientalist of German origin Johann Jacob Reiske translated the work into Latin. The Norwegian Arabist A. Zeipel studied the Oxford list and translated some data on the Varangians and Rus. In 1817-1819, Heinrich Köhler, having studied the work of Abu Al-Fida, traveled to Germany, France, Italy and the Crimea. In 1883, parts of the texts were also translated by the Assyriologist Stanislaw Huyar. In the twentieth century began reprinting the book Abu Al-Fida, in 1963 reprinted in Baghdad, in 1985 in Frankfurt am Main.

In the environment of Russian Oriental studies, this work was studied by n.m. Karamzin in his book «History of the Russian State», a reference is made to Abu Al-Fida's information on the territory of Khazaria and princes, based on translations into Latin by Johann Jacob Reiske. The Polish historian Orientalist translated the history of Africa into Russian (Karamzin K.M., 1989: 204-205). Russian Orientalists had little interest in this work, until in 1848 an essay was published in the Izvestia of the Russian Geographical Society, which focused on the valuable data contained in this work. After that, translations from Arabic and French were published. A lot of work on the study of the works of Abu Al-Fida was done by V.V. Bartold. He drew a paradigm between the works of Ibn Saeed, Al Idrisi and Abu Al-Fida, concluding that Abu Al-Fida relied on the knowledge of Ibn Saeed and Al Idrisi when writing his essay. This is confirmed by I. H. Kramers and S. Dubler. G. Sarton speaks of Abu Al-Fida as the greatest geographer and discoverer of his time

Conducting a more thorough source analysis, knowing who the Arab geographers were, you can divide real authentic sources from compiled ones, trustworthy from doubtful ones. (Khalidov A.B., 1985: 75). The presence of some borrowings from some Arabic texts to others justifies the authors by the degree of dependence on each other, some political, social conditions, and a unified system of historical development in the region under consideration. For those territories that Abu Al-Fida did not know, the scientist used maps and messages from other medieval Arab geographers. These are maps of Ibn Said, information about the geographical position of Al-Idrisi, «Canon Mas'ud on astronomy and stars» Al-Biruni, «Kitab al-ansab» Al-Samini. In part, Abu Al-Fida refers to the information of travelers of that time. Arabic literature on geography, developed in parallel with other scientific areas, covered the description of the Middle East, India, Asia, Europe, northern and southern Africa (SMIZO, T.2, 2010: 8).

In medieval times, before the depiction of the printing press, books were made by hand, and had the form as they came out of the pen of the author. Sometimes authors of books transferred their works to scribes for their further distribution. But sometimes the authors wanted to adjust their chronicles, made changes and adjustments there, supplemented and removed some sheets. In this regard, the lists differed from each other and are not identical.

«Takwim al-Buldan» is written in Arabic, sewn into a leather dark blue binding and consists of two sections. The first begins with an introduction in which the author describes the planet, the equator, provides knowledge about the existence of seven climatic zones and their location. Under climatic zones, the scientist assumes latitude. When describing the belts, Abu Al-Fida referred to the classical school of ancient and medieval geographers. Krachkovsky I.Yu. believes that his materials are based on the Arab school «Al-Balkhi», under the influence of the «Atlas of Islam» (Krachkovsky I. Yu., 1957: 74).

The author indicates the presence of different regions of the world, describes their size and boundaries. At the same time, it gives an idea of the existence of seas, mountains, rivers, lakes. In his

book, the author makes his own assumptions about what the planet Earth is like. His vision that almost three quarters of the earth's surface is covered with water was subsequently confirmed as a result of multiple round-the-world expeditions. Also in the first chapter, the Arab scholar talks about traveling to the west and east, while if the traveler moves to the west, he will count the number of days one day more than an ordinary person who is in a stationary state, and if he moves to the east, he will arrive one day later, someone who will remain in a static state. This assumption was confirmed after the round-the-world trip of Fergana Magellan and Juan Sebastian in 1519. Then the expedition members were convinced that it was Wednesday, July 9, 1522, but in fact they docked on Thursday, July 10, 1522 (Markov S.N., 1949: 288).

The second chapter contains 28 sections and is devoted to the description of countries such as Egypt, Sudan, Syria, Iraq, Persia, India, China, Armenia, Azerbaijan, Iraq, as well as the Mediterranean Sea and the Atlantic Ocean. In addition, a medieval Arab scholar describes the provinces of Sindh (Punjab), Rum (Asia Minor), Andalusia, Sijistan, Tabaristan, Khorasan, and Khorezm and Maverannahr. (Matveeva V.V., Kubbel L.E., 1985:16) In all three lists, the author first gives a description of the Arab countries, then the Arabian Peninsula, Egypt, the Maghreb, then tells about Spain. The author describes North and South Africa in the second chapter, as well as information about Europe at the end, but not after Spain. According to J. Renaud, Abu Al-Fida considered Arabia the center of the spread of Islam and primarily described those countries that are closer to the equator. After each country, a table is given, as well as some information about the borders, political system, ethnic composition of the population, beliefs and crafts, as well as existing routes. Abu Al-Fida writes that he took the idea of systematizing the data found in the tables from a doctor of Arab origin, Ibn Jazl, who thus systematized diseases and symptoms.

The materials are systematized in the form of tables, which are located on two pages, each of which is divided into ten blocks. The names are written from right to left. The author transferred the description that did not fit into the tables to the comments above it. Abu Al-Fida did not intend to reproduce the exact names on the map of the area, his goal was to correctly designate the astronomical coordinates of latitudes and longitudes, but not to give the correct geographical names to cities, villages, mountains, lakes and rivers. Therefore, the spelling of some names differed from how people of later centuries perceived them. In this regard, J.T. Reno and W. Slan tried to rewrite the work of Abu Al-Fida «Takwim al-Buldan» and give new names to the localities. (Konovalova I.G., 2005: 29) In this case, there is a comment by Abu Al-Fida regarding this, he explains that it is much more important to know the astronomical coordinates of the terrain than the exact name. Although the medieval geographer had some errors in coordinates, this did not diminish his pursuit of science.

Results. In Abu Al-Fida's book Takwim al-Buldan, the author describes medieval Central Asia, namely the places of the Chagatai ulus – the lands of Khorezm and Maveranahr. At the same time, the author provides data not only on the geography of the described lands, but also gives data on the historical and cultural heritage and spiritual and intellectual life of the region. Two chapters are dedicated to the individual cities and localities of Khorezm and Maveranahr, which are located at the end of the book. Brief data on Khorezm are given on one page, after which there is information about seven cities, the main of which: the city located on the Amu Darya Kurkanj, Khazarosb, Farab, Daryan, Kas and others. The chapter devoted to Maveranahr includes descriptions of about forty settlements, including Samarkand, Bukhara, Ispijab, Taraz, Kashgar, Balasagun and others. The cities were located along the perimeter of the Chagatai frontier. The study of these two chapters is very relevant for the history of the Central Asian region.

The study of the geography of Khorezm and Maveranahr shifted after Arab scientists began to explore the region. Arab scholars such as Mahmoud Al-Kashgari, Ibn Fadlan, Al-Kashkandi, Al-Idrisi and others wrote about the areas of the medieval territory of Central Asia and Kazakhstan. The data collected by Arab scholars in the IX-XV are perceived as the common heritage of the Islamic world. The main genre of that time was «fada 'il al-Quds», in this vein he wrote the work «Takwim al-Buldan». Next are the characteristics of the medieval settlements of Khorezm:

The city of Kurkandzh (modern Urgench, on the territory of Uzbekistan) is mentioned in ancient chronicles as two cities, one of them is the «Great Kurkandzh», which was located on the west coast of the Amu Darya and the second is the «Small Kurkandzh», located from a large one at a distance of about 10 miles. According to Yakin, «in 606 there were about 10 cities that had elongated markets».

The Arabs called this city Kurkanj, and its small companion Giurjaniya. Between these cities and other Turkic settlements there was a distance of 50 farsakhs.

From the village of Zamashkhar was born an outstanding scientist Mahmud al-Zamakhshari – a major Khorezmian historian, writer, philologist, a prominent dignitary under the Seljuk sultans. His arguments were written in prose and are called «Golden Necklaces». The medieval settlement of Zamashkhar is located on the territory of Turkmenistan. Only some parts of the walls of the mud brick and the gate have been preserved. There is a moat around the city (Tolstov S.P., 1948: 170).

The book «Al-Lubab» speaks about the location in the west of the Amu Darya of another city of Khazarosf, which is located at a distance of 6 farcekh from the city of Kesh (modern Shahrizabz, in Uzbekistan), despite the fact that to the extreme point of Khorezm there are 24 farcekh from it.

In the Middle Ages, there was a flourishing of the development of architectural and construction art, massive and solid buildings and buildings were distinguished by the beauty and brevity of the facade decoration, narrow openings with glass windows were interspersed with multi-colored masks. One of these incredible cities was the city of *Bukhara*. The outside of the city is filled with gardens. In the city incomparable in grandeur and beauty architecture. Around the city there are several settlements that also consider themselves to be residents of Bukhara. There are also fields for agriculture near the settlements. Fields and villages are surrounded by only one wall with a length of 12 farce. Near the Amu Darya there is the territory of Sugda, partially adjacent to Bukhara, the rest belongs to Samarkand.

Yangikent is the smallest medieval settlement, on the river that flows into Lake Khorezm. According to Ibn Haukal Yangikent, located near the river al-Shash was located from Khorezm on the territory of 10 levels, while Farab in 20 levels. (SMIZO, T.2, 2010: 99) The distance from Yangikent to Bukhara was about 25 farcehs. Ibn Haukal also reported that Muslims predominantly lived in the city. Currently, there is an ancient settlement Yangikent on the territory of Kyzylorda region of Kazakhstan. Near Yangikent is the small town of Jand on the Syr Darya River.

The cities of Maverahar were: *Ispidzhab*, which is one of the largest cities of the countries of the Rising Sun, is located on the border of the Turks. Many scientists come from this city. In terms of scale, Ispidzhab exceeds one-third of Turkestan. In this city there is a strong citadel, people live in the vicinity of the city. Around the city there are two high walls, which are located at a distance of one farce. In the vicinity of the rivers there are stormy rivers and sprawling gardens. The city is located on a plain. On one side of the town of Ispijab, one-third of the farce is a mountain. As you know, in the following centuries, this settlement became known as Sairam, which for a long time was part of the Chagatai ulus. On one level from Ispidzhab is Usbanikash - one of the villages of Asruta, on the west side the closest to it in nine farcehs is *Ustrushan*.

Also, in tabular form, Abu Al-Fida has explanations about the city of *Taraz*, which is described in the chapter on Maveranahr. At the same time, near the settlement of Taraz was the settlement of Jikl, where Khatib Abu Muhammad Abdurrahman ibn Yahya, who was a preacher in Samarkand during the time of Kadyrkhan, was born. He was referred to by al-Nasafi when he recited to the people the verses, he died in 514. The city of Taraz itself is located on the border of the Turkic peoples, geographically the city is adjacent to the city of Ispidzhab. According to Ibn Haukal, the city was a trading point where Muslims and Turks gathered. There are fortresses around the border of the city.

According to the author of Al-Lubab, *Shalj* is one of the villages of Taraz, which is comparable to the town, and similar to other Turkic towns in which Muslims live. From Shalj to Taraz is a distance of four farcehs.

Fergana is a territory with which other regions and districts border. The city of Asbizbulan adjoins its possessions, and the upper Nasya also belongs to it. This area is the first district if you go from *Khujand*. Nasya has sulphurous and southern areas located on green pastures with no mountains. In the book «Al-Lubab» there is information that Fergana is in the direction of the Amu Darya near the Shash region. Fergana still exists on the territory of the Republic of Uzbekistan. Ibn Haukan gives information about the existence near Ferghana of the Huakond settlement, pointed out the author of the book «Al-Lubab», is the first district center of Ferghana, located near the upper Nasya. In the region of Shash there is also the settlement of Shaukash from which many highly educated people come (Al-Maydani, 2017:54).

Another such city was *Samarkand*. According to Abu Al-Fida's description, it was located south of the Sughd valley, above this valley was the immediate city of *Sughd*. This city was one of the most famous cities of that period. The air of that city was the purest, the place was rich in vegetation and gardens. From Sugd to Bukhara the distance was about 8 days, and from Sugd to Samarkand the distance was about 20 farcehs. There were agricultural fields, and there were pastures for animals. There were mountains around the city. The mountains were also near Fergana. In the foothills were deposits of gold and silver, oil, turquoise, yellow copper, etc.

Samarkand was presented as a free-standing city surrounded by a moat, in which a river flowed, heading premiere to the city. The fortress had a gate called «Kashsh», which were made of metal with a small inscription. Residents of Samarkand assume that this inscription was made by order of the king of Yemen. The distance from Sanaa (the capital of Yemen) to Samarkand was about a thousand farce. In those days there was a confusion, after which the door was burned and the inscription erased. After some time, the door was restored by Muhammad ibn Luqman ibn Nasr ibn Ahmad, but the inscription was not restored. Near the city of Samarkand there is a quarry where stone was mined, so all the roads in the city are lined with stones. This story was written by Abu al-Fidh in the words of Ibn Haukal.

Khujand city is developed and functioning to this day, it is also known to Abu Al-Fida. The distance from Samarkand to Khujand is about seven levels, while from Shash to Khujand is about four levels. Khujand is a big city at the tributary of the Syr Darya. Khujand is located on a plain that is fertile, the fruits grown on it are distinguished by beauty and taste.

Between Bukhara and Samarkand there was a small town of *Carminia*. This city is larger in size and population than *Towauis*. It also surpasses the number of villages surrounding it. The author also gives data that Carminia is in five farces to Dabusia and seven farces to Towauis. In Towais there are many gardens, inside there are rounded walls. It was a river with lots of water around it. In the city there was a functioning market where manuscripts were sold and scientists gathered. But this city was destroyed in the Middle Ages.

The city of *Termez*, which exists to this day, is located in the valley of the Amu Darya River in the very south of Uzbekistan. Most of the roads of this city are lined with bricks. It is a port city that accepted goods in the Amu Darya. However, the inhabitants of the city use the water of the al-Saganiyan River. Near Termez there are many settlements, as well as mountainous terrain. Near Termez there is the town of *Washjurd*. According to As-Samani in this town, located behind the Amu Darya, inns, attractions, and markets sell goods at the most affordable prices.

Balasagun is a city located on the borders of the Turkic lands near Kashgar to the Syr Darya River, in many ways similar to other Turkic cities and similar to them. At the time of al-Samani, this city belonged to Muslims, but at the moment that Abu Al-Fida describes it, it belonged to Tatars (Tynyshpayev M.T., 1974: 52)

Kashgar is a city located close to the borders of the land of the rising sun. The homeland of many Islamic scholars who have achieved heights in different fields of science and are known in many fields. Kashgar was the capital of Turkestan. As it is written in al-Azizi, Kashgar is a large city populated by people, predominantly Muslims. There is a high wall around the city. As you know, Kashgar on the territory of modern China. Also there is the settlement of *Khotan* – a Turkic city neighboring Chinese settlements. The book al-Azizi states that Hutan is a populous city with fertile land and many rivers.

Arbinjan or Rabinjan - the name is mentioned by Arab scholars in two versions of the city of Sugda near Samarkand. Later, the ruler of Khorezm left one variant of Rabinjan. In ancient times, it was a large center of culture, the inhabitants were engaged in cattle breeding and agriculture. They mined gold, copper, bronze. Unfortunately, this city does not exist today.

Farab city mentioned by Abu Al-Fida, located on the outskirts of the Amu Darya, closer to Bukhara. Farab was on the way from Khorezm to Maveranahr and belonged to Khorezm, above the city of Shash and close to Balasagun. According to Ibn Haukal, this city was built by the Bukharans, and the city was a trading port on the Amu Darya River. Near the city there were forests, there were lands for agriculture. The people of Farab adhere to the madhhab of Imam al-Shafi'i. In other words, Farab is called Otrar.

The settlement of *Zaamin* is located on the road from Fergana to Sughd. They're flowed rivers, gardens, there were fields for agriculture. The front side of the city overlooks the desert, and the reverse side is directed to *Ustrushan*.

The medieval principality is arranged, the data on which is also given by Abu Al-Fida. Most of the village is occupied by mountains. On the east side it adjoins Fergana, on the west side - Shash city, and on the south side - Kushsh border. The region of Ustrushana in the 9th century was annexed by the Samanids. As-Samani in the book «al-Ansab» mentions Ustrushan as a large developed city behind Samarkand on 5 levels. The main attraction of the city is Najanikt. Currently, the remains of the settlement of Ustrushan are located in the north-west of Tajikistan. Sabat district of Ustrushan, located on the road from Fergana to Shash. There are three farces between the center of Ustrushan and Sabat. Other districts are Zamin and Zark (Abu Al-Fida, 1956: 62).

Akhsikash is a city located on the plain in the Shash valley (modern Tashkent region). On one side of the city there were mountains at a distance of one farce, on its northern side a river flowed. The city is adjacent to the Fergana area.

Another city of Fergana was *Kuva*, which still exists in Uzbekistan. Kuva is about the same size as Ahsikash. There is a fortress built in the city, around the city there is a wall surrounding the city. The inside of the town is full of people. There are many gardens in the city that surpass the number of gardens of Ahsikash, and rivers full of water flow. According to eyewitnesses, Kuva was a city with a cleaner nature.

Kasan is a settlement that exists on its day in the historical district of Uzbekistan, called Sogdiana. There was a caravan route through the area. Kasan was the main settlement of Fergana. The author of *Al-Lubab* pointed out that Kasan was geographically located behind the Shash valley, near the cities belonging to Turkestan. After Kasan was conquered by the Turks, it was destroyed. This city was the most beautiful place in the area and population.

Also, according to Ibn Said, a message is given about the city of *Karakum*, which was the capital of the Tatars, although there were cities of the Moguls around this city, it was this city that was inhabited by purebred Tatars. Regarding the modern location of the city of *Balasagun*, many scientists claim that this is a ruined settlement located in the modern Zhambyl region (Knut L., 1899: 54). According to the Kazakh scholar Mukhamedzhan Tynyshpaev, this city is located in the Chui valley of modern Kyrgyzstan.

Paikend was another town of Maveranahr. Near this small town there were about a thousand inns. Around the city there was a fortified wall as well as a large mosque. These buildings were really high, and reached several meters in height, behind which there was a niche that was decorated with beautiful patterns that many other architectural ensembles could not match. According to Ibn Haukal, there are about a thousand inns in the city. Due to lack of water, as well as an unsuccessful attempt to build a canal, people had to leave this city. Now archaeological excavations are underway on the territory of Paikend.

Dabusiya is a disappeared medieval town of Maveranahra, located between Samarkand and Bukhara on the southern side of the Sughd valley. The population of Dabusia is roughly equal to the population of Towauis. The distance from Dabusia to Kushania is about five farces. Dabusiyya is not currently a settlement, but a citadel, moat and mosque are preserved there (Abu Al-Fida, 1956: 62).

The next city described by the medieval historian geographer is called *Nahshab*. This city grew a lot of fruits, vegetables and fruits, it was located in one of the sides of Maveranahr. This city has become the birthplace of many scientists, covering many branches of knowledge. The city is two days long. Today the city bears the name of *Karshi* and is located on the territory of modern Uzbekistan.

Tunkat is a town located in the Shash valley, in the interfluvium of the Syr Darya and the Amu Darya. Many scientists also came out of the town of Maveranahra – Tunkat, one of them was Ibn Tunkaty, who moved to Andalusia. According to Ibn Haukal, Tunkat is the center of Ilyak. Ilyak, in turn, is called a deposit of gold and silver, next to which there is a mountain. In the city of Tunkat built a citadel, in the vicinity of flowing rivers, gardens, and residential buildings.

Near Sughd, at a distance from Samarkand, about seven farcekhs is the village of *Ishtikhon*. According to Al Haukal, this village is located separately from Samarkand. A lot of famous people come from there. The city is clean, and the land is fertile, it has built several significant historical

monuments. Amu Darya canals flow, gardens, trees, fruits grow. From *Ishtikhon* to *Kushaniya* the distance is about five farsakhs, to *Samarkand* about eight farsakhs.

The settlement of *Binkas* had a large citadel, which was located on the edge, from the wall the citadel was closed, making it a single whole. In the city there were still neighborhoods, each of which had its own fence. All the houses were surrounded by gardens. Each citadel had two doors. One door was directed to the city and the other to the surrounding area. There was a large mosque in the city. The city was long with one farce. Rivers flowed into the city through the canals, and a large number of fruit trees grew around the city.

Kushania is one of the cities in the north of *Sughda*, from which many educated people came. *Kushaniya* is home to the largest number of people, all settlements of *Sughd*. *Kushaniya* is located near the city of *Ishtikhon*. The borders of *Ishtikhon* occupy a length of about 5 levels, and a width of about 1 level. While the territory of *Kushaniya* occupies a length of about 2 levels and a width of about 1 level. But at the same time, *Kushaniya* is the heart of cities for local residents. *Kushaniya* is now considered a disappeared Sogdian city (Reinaud J.T., MacGuckin de Slane W., 2010: 143).

Huttalian ancient Sogdian settlement, located behind the Amu Darya, between the rivers *Vakhsh* and *Payanj*. Settlement with clean air. In the valleys of *Khuttalyan* there were gold mines, gold was collected there after heavy rains. In the area of this city there are two settlements *Halyauard* and *Ualyakand*. There are many rivers, trees, plains and land, which is the most fertile. Western scientists have been studying this city since the middle of the 19th century, they were pushed to this by the presence of *Hautalian* coins as part of the treasures of northern and eastern Europe.

The city of *Chaganiyan* (at the source of *al-Saghaniyan*) was larger in scale and size than *Termez*, but *Termez* is richer and larger in population. In *Chaganiyan* there is a fortress, villages and farms of *Termez* take water from the sources of rivers flowing from *Chaganiyan*. In a foreign language, the city is called *Jagonia*. There is a lot of water in the city, behind the city is the Amu Darya River. *Shuman* is a settlement of *Chaganiyana*, which is considered the border line of residence of Muslims. The people of this settlement abstain and relinquish power.

In general, crafts were developed in medieval cities. The masters made objects that were distinguished by high-quality and highly artistic work. Medieval weavers were well versed in the methods of producing fabrics, coffee beans, clothes, harnesses for horses, weapons and jewelry, which were sent along the Great Silk Road. *Khorezm* and *Maveranakhr* began to be Islamized around the 9th century A.D. From Arab countries they transported not only goods, but also preached Islam, spread science and culture. Through trade routes, the culture and life skills of *Khorezm* and *Maveranakhr* were spread. As well as Arab scientists learned about the cities on the *Syr Darya*, *Irtys* and *Volga*. *Khan-Balyk* was mentioned as a city famous for the presence of a large market known among traders. According to *Ibn Saeed*, *Khan Balyk* is a base, mainly for traders. There are silver deposits in the city. South of *Khan Balyk* base are mountains (Reinaud J.T., MacGuckin de Slane W., 2010: 236)

As for the cities above *Maweranahr*, the availability of routes and routes, the scientist fully relies on the information of *Ibn Hawkal*, who in turn borrowed knowledge from *Al-Istahri*. According to *Ibn Haukal*, rivers with fresh water flow into the *Caspian Sea*. There is a peninsula *Siyakhkukh* (modern *Mangyshlak*), on which there were springs with water, trees grew, orchards and animals were born. Also, there were slaves, it was the *Turkic slaves*, according to the author, who were distinguished by their meek disposition and meek temperament.

Knowledge of toponymy is also important. The characteristic of the *Turks of Central Asia* as an ethnos with genetic kinship, as well as close communication ties with each other, is valuable. But it is not clear to others the characteristics of the language.

Conclusion. The popularity of the work «*Takvim al-Buldan*» among European scientists in modern times is fully justified. *Abu Al-Fida* meticulously collected information about many cities and settlements of *Khorezm* and *Maveranahr*. Many of them disappeared from the face of the earth, others were conquered by other peoples, but valuable archaeological monuments remained on their territory. Many cities were located on the *Silk Road*, along which goods were sent to other countries, so that treasure keepers around the planet find objects and coins with the tamga of these medieval settlements. Some of the cities described in the work are still developed centers of urban culture, which are home to the modern population of *Kazakhstan*, *Uzbekistan*, *Turkmenistan*, *Tajikistan* and *China*. Often next to the monuments of the Middle Ages, modern skyscrapers are now being erected.

When describing the medieval settlements of Central Asia, Arabic sources often mention the cities of Khorezm and Maveranakhr. And also, often this region is mentioned in Persian, Chinese and European sources. When mentioning settlements, the author most often gives them the name of the city, or a little smaller in size and significance of the settlement. Toponymic information is accompanied by the availability of data on the distance between settlements, while the measure of length is calculated in medieval farce. In this regard, you can imagine the ancient medieval source as the original guide. The location of some cities would be difficult for a layman to recognize if he relied only on the physical coordinates of the terrain, and information on a more detailed description of the stylistic features of archaeological sites would be useful. On the other hand, Abu Al-Fida won respect among the Eastern scientists of that time with his works on geography. He collected information on many cities and published them in an attempt to expand the knowledge available to medieval scientists. This work of Abu Al-Fida «Takwim al-Buldan» surpasses all the scientists of the predecessors of that time. He collected a lot of information not previously described by other scientists, and discovered new geographical areas of interest for the XIV century.

The Chagatai frontier is represented in this work as follows. On the northern border of Khorezm (South Kazakhstan) there were the cities of Farab (Otrar), Taraz, Yangikent, the western border included Zamashkhar (in Turkmenistan), along the southern border there were the cities of Khazarosf (Shakhrisabz), Bukhara, Kurkandj (Urgench), located on the territory of Uzbekistan. The territory of Maveranahr is described from the northern point of Ispijab (Sairam), to the south is Shash (Tashkent), the eastern point through Balasagun was the city of Kashgar, in the west the border passed through Samarkand, Dabusia, Rabanjan and Bukhara, the south covered Karakarum, Karsh, Termez, Shuman.

A different view from the point of view of geography, the nature surrounding the medieval settlements makes it possible for modern orientalist historians to reconstruct the life and culture of people of that time. It provides an opportunity on the one hand to find out what kind of crafts the inhabitants of Khorezm and Maveranakhr were engaged in, whom they were hunting, whether they were fishing, what houses were built from and minarets were built, all this can answer the question of what level of development they had reached by that time. On the other hand, the view of the scientist from the inside shows the developed political, economic, spiritual life of Eastern society. Abu Al-Fida's Takwim al-Buldan, as a historical monument, is itself proof of an advanced civilization in the East, as well as his collected notes by Arab scholars and catalogued in a single catalogue indicate that he was not the only scholar in the East. The interest of Western scientists of modern times confirms the importance of the knowledge that the eastern manuscripts carry. In this regard, this work of Abu Al-Fida deserves the attention of modern scientists in order to introduce new data on medieval geography into scientific circulation.

References

- Abu al-Fida, 1956 - *Abu al-Fida*. Kitab al-mukhtasar fi akhbar al bashar. Beirut: Dar al-Fikr, 1956. V. 1-2. (in Arab.)
- Abul-Feda Ismail, 1926 - *Abul-Feda Ismail*. Bol'shaya sovetskaya e`ncziklopediya [The Great Soviet Encyclopedia]. Moskva, 1926. 482 p. (in Rus.)
- Abuseitova M.Kh., 2013 - *Abuseitova M.Kh*. Novy`e podkhody` k issledovaniyu istoricheskikh prozessov. [New approaches to the study of historical processes] // Kyzylorda news. 2013. August. No. 3 (in Rus.)
- Al-Maydani, 2017 - *Al-Maydani*. Al-Lubab fi Sharh al-Kitab. Beirut: Dar al Kitab al Arabi, 2017. 714 p. (in Arab.)
- Halidov A., 1985 - Khalidov A. B. Arabskie rukopisi i arabskaya rukopisnaya tradicziya [Arabic manuscripts and the Arabic manuscript tradition]. Moskva, 1985. - 440 p. (in Rus.)
- Karamzin KM., 1989 - Karamzin KM. Istoriya gosudarstva Rossijskogo v 12-ti tomakh. T. I. [The History of the Russian state in 12 volumes]. M., 1989. - 208 p. (in Rus.)
- Knut L., 1899 - *Knut L*. Ibn Sa'id. Edited by Tallqvist. Kitab al-Mughrib fi Hula al-Maghrib. Beirut: Dar Sader, 1899. - 180 p. (in Arab.)
- Konovalova I.G., 2005 - Konovalova I.G. Vostochnaya Evropa v arabskoj geografii XII-XIV vv. [Eastern Europe in the Arab geography of the XII-XIV centuries]. Dis.... doc. istor. nauk. Moskva. - 2005 (in Rus.)
- Krachkovsky I. Y., 1957 - Krachkovsky I. Y. Izbranny`e sochineniya [Selected works], vol. 4, Moskva. 1957, 386-389 p. (in Rus.)
- Lane-Poole S., 1968 - Lane-Poole S. A History of Egypt in the Middle Ages. London, 1968. P. 312-313. (in Eng.)

Markov S.N., 1949 - *Markov S.N. Izvestija o Severe arabskih geografov XIV v.* [News about the North by Arab geographers of the XIV century] // *Letopis' Severa*. 1949. № 1. S. 288-291. (in Rus.)

Matveeva V.V., Kubbel L.E. - *Matveeva V.V., Kubbel L.E. Drevnie i srednevekovye istochniki po jetnografii i istorii Afriki juzhnee Sahary: Arabskie istochniki XII-XIII vekov.* [Ancient and medieval sources on the ethnography and history of Sub-Saharan Africa: Arabic sources of the XII-XIII centuries] T. 4. Nauka: Moskva. 1985 - 288 s. (in Rus.)

Reinaud J.T., MacGuckin de Slane W., 2010 - *Reinaud J.T., MacGuckin de Slane W. Abu al-Fida. Taqwim al-Buldan. Travel Guide through the Old World.* Beirut-Lebanon, 2010. 548 p. (in Eng.)

Reinaud M., 1848 - *Reinaud M. Geographie d'Aboulfeda. Traduite de l'arabe en francais par. T.II.* Paris: L'imprimerie nationale, 1848. - 577 p. (in Fren.)

Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. *Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. Tom 1. Izvlechenija iz arabskih sochinnij, sobrannye V.G.Tizengauzenom.* [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. The history of Kazakhstan in Arabic sources. Volume 1. Extracts from Arabic works collected by V.G.Tiesenhausen]. Podgotovka k novomu izdaniju, vvedenie, dopolnenija i kommentarii: B.E.Kumekova, A.K.Muminova. Almaty: Dajk-Press, 2005. - 711 s. (in Rus.)

Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. *Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. Tom 2. Arabskie geografy i puteshestvenniki IX-XII vv.* [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. The history of Kazakhstan in Arabic sources. Volume 2. Arab geographers and travelers of the IX-XII centuries] Podgotovka k novomu izdaniju, vvedenie, dopolnenija i kommentarii: B.E. Kumekov, R.B. Kumekova. Otv.red. A.K. Muminov. Almaty: Dajk-Press, 2010. - 917 s. (in Rus.)

Tolstov S.P., 1948 - *Tolstov S.P. Drevnij Khorezm. Opyt istoriko-arkheologicheskogo issledovaniya.* [Ancient Khorezm. The experience of historical and archaeological research]. Moscow. 1948. - 352 p. (in Rus.)

Tynyshpaev M.T., 1993 - *Tynyshpaev M.T. Krasnorechenskie razvaliny i gorod Balasagy'n* [Krasnorechenskie ruins and the city of Balasagyn] // *History of the Kazakh people.* Alma-Ata: Kazakh universitet, 1993. - 224 p. (in Rus.)

Vernet J.G., 1958 - *Vernet J.G. Ibn Sa'id al-Magribi. Libro de la extension de la tierra en longitud y latitude.* Tetuan, 1958. - P. 7-8. (in Fren.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan

Otan tarihy

Has been issued as a journal since 1998

Vol. 26. Is. 2, pp. 217-228, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_217-228

НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ О КИРГИЗ-КАЙСАКАХ ИЗ КАЗАНИ: АНАЛИЗ РУКОПИСИ 1796 ГОДА

Гульфира Елубаевна Отепова¹

¹Доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан, ул. Мира 60, г. Павлодар, Республика Казахстан
<https://orcid.org/0000-0002-7261-3231>. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

Аннотация. В свете реализации государственной программы «Архив-2025» автором была выявлена в фондах научной библиотеки им. Н. Лобачевского Казанского федерального университета (г. Казань) рукопись «Краткое описание о положении и состоянии киргиз-кайсацкого народа», датированная 1796 годом. Введение в научный оборот новых исторических источников вносит значительный вклад в изучение культурно-исторического наследия истории казахского народа. Этим определяется актуальность темы. *Цели и задачи статьи* – познакомить широкий круг читателей и ученых с новым историческим документом, раскрыть его содержание, показать значение рукописи для дальнейшего изучения истории Казахстана конца XVIII века. *Заключение.* Анализ документа показывает, что все основные

вопросы исследуемого периода находились в центре внимания российской администрации, которая быстро реагировала на меняющиеся обстоятельства на территории жуза и принимала соответствующие решения.

Ключевые слова: история Казахстана, Младший жуз, киргиз-кайсаки, казахские ханы, исторический источник, реформы Игельстрома, батыр Срым Датов.

Для цитирования: Отепова Г.Е. Новые сведения о киргиз-кайсаках из Казани: анализ рукописи 1796 года // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 2. С.217-228. (Рус.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_217-228.

ҚЫРҒЫЗ-ҚАЙСАҚТАР ТУРАЛЫ ҚАЗАН ҚАЛАСЫНАН КЕЛГЕН ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР: 1796 ЖЫЛҒЫ ҚОЛЖАЗБАНЫ ТАЛДАУ

Гульфира Елубаевна Отепова¹

¹Тарих ғылымдарының докторы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры, Мира к-сі, 60, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
<https://orcid.org/0000-0002-7261-3231>. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

Түйіндеме. «Мұрағат-2025» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру аясында автор Н.Лобачевский атындағы Қазан федералды университетінің (Қазан қ.) ғылыми кітапхана қорынан 1796 жылы жазылған «Қырғыз-қайсақ халқының хал-ахуалы мен жағдайы туралы қысқаша сипаттама» қолжазбасын анықтады. Жаңа тарихи дереккөздерді ғылыми айналымға енгізу қазақ халқы тарихының мәдени-тарихи мұрасын зерттеуге елеулі үлес қосады. Бұл тақырыптың өзектілігін анықтайды. Мақаланың мақсаттары мен міндеттері – оқырмандар мен ғалымдардың кең ауқымын жаңа тарихи құжатпен таныстыру, оның мазмұнын ашу, XVIII ғасырдың аяғындағы Қазақстан тарихын келешекте зерттеу үшін қолжазбаның маңызын көрсету. Қорытынды. Құжатты талдау көрсеткендей, зерттеу кезеңінің барлық негізгі мәселелері Кіші жүз аумағындағы өзгермелі жағдайларға байланысты тиісті шешімдерді жедел қабылдаған Ресей әкімшілігінің назарында болды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Кіші жүз, қырғыз-қайсақтар, қазақ хандары, тарихи дереккөз, Игельстром реформалары, батыр Сырым Датұлы.

Дәйексөз үшін: Отепова Г.Е. Қырғыз-қайсақтар туралы Қазан қаласынан келген жаңа мәліметтер: 1796 жылғы қолжазбаны талдау // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 2. С.217-228 (Орысш.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_217-228

NEW INFORMATION ABOUT THE KIRGHIZ-KAYSAKS FROM KAZAN: ANALYSIS OF A 1796 MANUSCRIPT

Gulfira Elubaevna Otepova¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, st. Mira 60, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
<https://orcid.org/0000-0002-7261-3231>. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

Annotation. In light of the implementation of the state program "Archive-2025", the author has identified the manuscript "Brief Description of the Status and Condition of the Kyrgyz-Kaysak People" dated 1796, in the collections of the Scientific Library of Kazan Federal University (Kazan) named after N. Lobachevsky. The introduction of new historical sources into science offers a valuable contribution to the cultural and historical heritage of the Kazakh people. This determines the relevance of the topic. The aims and objectives of the article are to introduce a newly discovered historical document to both the general public and academics; to elucidate the content of said manuscript and to highlight the manuscript's significance in furthering our understanding of the history of Kazakhstan during the late eighteenth century. Conclusion. The analysis of the document shows that all the main issues of the period under study were in the focus of attention of the Russian administration, which quickly reacted to changing circumstances on the territory of the zhuz and made appropriate decisions.

Key words: history of Kazakhstan, the Junior Zhuz, Kirghiz-Kaysaks, Kazakh khans, historical source, reforms of Igelstrom, batyr Srym Datov.

For citation: Otepova G.E. New information about the Kirgiz-Kaysaks from Kazan: analysis of a 1796 manuscript // *Otan Tarihy*. 2023. Vol.26. No 2. Pp.217-228. (In Rus). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_217-228.

Введение. Конец XVIII века в Казахстане, особенно на территории Младшего жуза, характеризуется очень сложной внутривосточной и социально-экономической обстановкой. Это было связано с одной стороны, ростом недовольства казахского общества усилением российского влияния на территории жуза, политикой запрета кочевать на определенных территориях, столкновением интересов между казахами калмыками, башкирами, а, с другой стороны, недовольством ханской властью, которая в основном поддерживала интересы российской администрации в целях получения определенных личных выгод. Многие аспекты этого сложного периода в истории казахского народа еще требуют своего тщательного изучения, анализа, освещения, а также выявления и внедрения в научный оборот новых архивных материалов и документов.

В рамках реализации государственной программы «Архив 2025» в августе 2022 года в составе научно-исследовательской экспедиции, организованной Национальным центром рукописей и редких книг (Центр) МКС РК, автор имела возможность посетить библиотеки, музеи города Казани, поработать в фондах Государственного архива Республики Татарстан. Этот город давно и постоянно привлекает многих исследователей, ученых, архивистов, любителей истории для проведения поисковых и научных работ. Культурные и научные центры города Казани хранят еще много документов и рукописей, которые помогут восполнить «белые пятна» истории Казахстана, истории взаимоотношения с соседними родственными тюркскими государствами.

Огромный и разнообразный фонд книг, рукописей и других материалов до сих пор хранится в Научной библиотеке им. Н.И. Лобачевского Казанского федерального университета. Эта библиотека является одной из старейших библиотек города, основанная известным математиком, бывшим ректором университета Н. Лобачевским (1827-1845 гг.). В фондах этой библиотеки нами был найден уникальный документ «Краткое описание о положении и состоянии киргиз-кайсацкого народа», датированный 1796 годом. Это документ представляет собой тетрадь формата А-4, в которой написан текст от руки на 44 листах неизвестного автора. Как видно по содержанию текста эта тетрадь предназначалась специально для предоставления сведений о киргиз-кайсаках (казахах) императрице Екатерине II. Основная цель написания этого документа видна из первых строк документа: «Показать о начале и происхождении киргиз-кайсаков, следовательно, и о первобытном их состоянии, так и о том, с которого времени сделались они известны россиянам...» (Краткое описание, 1796:1). Таким образом в документе содержатся сведения по истории происхождения киргиз-кайсацкого народа, а также описываются различные аспекты управления и деятельности царских чиновников на территории Младшего жуза в период правления императрицы Екатерины II.

Материалы и методы. Цель статьи – познакомить читателей с новым историческим документом, раскрыть его содержание, показать значение рукописи для дальнейшего изучения истории Казахстана конца XVIII века. Современные теоретико-методологические подходы позволяют критически изучить исторический источник, дать ему объективный анализ. Изучение выявленного документа осуществлялось на базе классических и современных методов и подходов. В частности, это исторический, объективный, логический методы изучения источника.

В ходе исследования выявленный из фондов библиотеки документ был отсканирован, т.е. переведен в электронный формат. Далее был использован метод транскрипции, т.е. сам текст XVIII века, написанный от руки чернилами, был прочитан и восстановлен в современной русской орфографии, набран в печатном варианте вручную. Это довольно сложная и кропотливая работа, которая заняла достаточное время. Однако без правильного чтения и понятия сути документа невозможно выяснить его ценность и значимость для использования его в исследовании того или иного вопроса. Это направление предполагает использование анализа контекста, т.е. выяснение его исторического и культурного аспекта.

В ходе написания статьи был использован метод кросс-проверки, т.е. метод, при котором были проверены и сопоставлены различные источники информации, полученные из разных научных изданий, монографий, статей и т.д. Эта работа позволила получить более точное представление о происходящих событиях и их последствиях представленного в источнике периода.

Обсуждение. Многие современные исследователи занимались и продолжают заниматься изучением истории Младшего жуза и национально-освободительного движения под руководством Срыма Датова, а также вопросами кризиса ханской власти и внедрения новых административно-политических реформ в регионе. Среди них можно назвать казахских и российских ученых, таких как: Сулейменов Б.С. (Сулейменов, Басин, 1981), Вяткин М.П. (Вяткин, 1947), Алтайбек С. (Алтайбек, Иванов, 2017), Бекмаханова Н.Е. (Бекмаханова, 1968), Лаумулин М.Т. (Лаумулин, 2015), Почекаев Р.Ю. (Почекаев, 2017), Лапин Н.С. (Лапин, 2012), Избасарова Г. (Избасарова, 2018), Акимбеков С. (Акимбеков, 2018) и другие. Среди зарубежных авторов, которые занимались исследованием истории Казахстана данного периода, можно назвать следующих: Нода Д. (Нода, 2016), Гриффитс Д. (Гриффитс, 2013), Нольде Б. (Нольде, 2013), Олкотт Марта (Олкотт, 1987) и другие.

Большой вклад в изучение политических и социально-экономических вопросов, происходящих на территории Казахстана в конце XVIII века, вносят опубликованные сборники документов и материалов по теме исследования (Ерофеева, 2005), Жакыпбек, 2001), (Материалы, 1940), (Казахско-русские отношения, 1964), (Материалы, 1960), (История Казахстана, 2013).

Однако историографические аспекты поставленной проблемы являются темой отдельного исследования. И как было сказано выше, цель данной статьи заключается в том, чтобы познакомить читателей, ученых, исследователей с новым выявленным историческим документом.

Результаты. Рукопись «Краткое описание о положении и состоянии киргиз-кайсацкого народа», выявленная в фондах библиотеки им. Н. Лобачевского, состоит из двух частей. В первой части документа кратко описывается разделение кайсаков (казахов) на жузы, роды, указаны границы расселения казахов Младшего и Среднего жузов, их примерное число, дана характеристика нравов, промыслов и законов, по которым жили казахи того периода. Как пишет автор, многие сведения о казахах были известны ранее и взяты из Оренбургской истории, изданной Академией наук России в 1759, 1762 годах. Далее почти на 30 листах описываются основные моменты истории казахов, проживающих на территории Младшего жуза в конце XVIII века. Более подробное описание этих вопросов будет изложено ниже.

Вторая часть документа состоит из 10 формуляров (копий писем, присяги, указа и т.д.), обозначенных различными буквами латинского алфавита, на которые дается ссылка по ходу основного текста. Данные формуляры были подготовлены и утверждены Правительствующим сенатом и использовались в случаях проведения тех или иных официальных церемоний. В документе имеются формуляры следующего содержания:

Формуляр «А» - обряд выбора киргиз-кайсацкого хана.

Формуляр «Б» - обряд утверждения киргиз-кайсацких ханов в их достоинстве.

Формуляр «В» - форма обвестительной грамоты Меньшой Киргиз-Кайсацкой орды к султанам, старшинам и всему народу.

Формуляр «Г» - копия указа, данного Ишим (Есим) хану от 24 февраля 1796 г.

Формуляр «Д» - копия присяги, которую должен будет учинить Ишим султан при принятии знаков на ханское достоинство.

Формуляр «Е» - письмо Вяземского хану Нурали от 9 мая 1784 г.

Формуляр «Ж» - Выписка из письма Остермана о тарханском достоинстве от 13 марта 1782 г.

Формуляр «З» - копия выписки из указов об оренбургском пограничном суде (данные Нурали хану, от 2 мая 1784, и барону Игельструму, на разные донесения его по Киргиз-Кайсацкой Меньшой орде, от 3 июня 1786 года).

Формуляр «И» - Выписка о содержании и награждении киргизских депутатов.

Формуляр «К» - Копия письма хану Вали от графа Самойлова от 22 октября 1796 г.

До 1782 года все дела по Киргиз-Кайсацкой орде находились в ведении канцелярии

Коллегии иностранных дел, переговоры с ней вели послы, как и положено было для иностранных государств. В связи с тем, что постепенно почти все роды Младшего жуза и части Среднего жуза приняли (в следствии разных условий) российское подданство, дела по киргиз-кайсакам (казахам) были переданы в ведение Генеральной прокуратуры. Об этом решении императрицы четко написано в документе: «Как орда сия в числе подданных ее величества состоит, то и не свойственно департаменту, постановленному для отправления внешних дел, вступать в распоряжение, кои не иначе, как внутренними почестями должны поступают» (Краткое описание, 1796: 2). Таким образом, видно, что к концу правления Екатерины II меняется отношение к подданным казахам, постепенно присутствие империи на территории жуза усиливается. Теперь обмен происходит не послами, как было раньше, а только депутатами (делегатами) от хана. В документе затем делается оговорка, что все депутаты от казахов находятся на полном обеспечении российской казны (на полном коште), им выплачивается жалование и выделяются определенные подарки соответственно занимаемому положению в обществе (см. Формуляр «I» в документе).

В начальный период присоединения, казахи всячески нарушали условия договора с Россией: совершали набеги на приграничных подданных России башкир и калмыков, грабили купеческие караваны, угоняли скот, увозили людей в плен, занимали пустующие земли за Уралом, Иртышом, Тоболом. Все это создавало очень напряженную внутривластную обстановку на приграничных территориях и сильно затрагивало интересы империи. Об этом написано в документе: «Относительно происшествий от киргиз-кайсаков, то Меньшая орда, как писал сюда в 1789 году, генерал-поручик Апухтин, с самого вступления в здешнее подданство, всегда обращалась в продерзости отгоном скота, грабежом людей, попадавших иногда между форпостами в малом числе или объездах, а что всего сомнительнее увозом здешних подданных, которых продают киргизцы в азиатские, великой Татарии области за не малую цену...» (Краткое описание, 1796:7). Далее автор документа обращает внимание, что такой образ жизни был характерен всегда для кочевников, когда барымта, грабеж совершались в ответ для наказания виновных в хищении скота. И что, соответственно законам и традициям кочевых народов, хан и султаны поощряли такие действия, «для чего подчиненных им киргизцев не только не удерживали от воровства и их за это не наказывали, но для получения себе добычи, и попускали еще их на злодейство, а в случае здешнего требования об отдаче похищенного и наказании воров, о которых правительству известно было, не только похищенного не возвращали и не наказывали похитителей, но еще и защищали их, обращая вину на те роды, которые им противны...» (Краткое описание, 1796:8). Обо всех этих обстоятельствах, как указывается в документе, более подробно написано в письме князя А.А. Вяземского от 9 мая 1784 года к хану Нурали, копия которого находится в формуляре под буквою «Е» (Краткое описание, 1796:37,38).

Пророссийская политика, которую проводил на территории жуза хан Нурали и его сторонники, постепенно вызвала недовольство родовой казахской знати. «И как не удовольствие и жалобы на сего хана возрастали от большей части старшин и народа ему подвластного, которые отложились от него, желали низложения его, и на место его возвести другого...» (Краткое описание, 1796:9). Такое положение дел в регионе не способствовало стабильности, а приводило к различного рода конфликтам, как между различными казахскими родами, так и казахов с казаками и пограничными властями. В следствие чего, появилась хорошая возможность для российской администрации усилить свое влияние на определенный период в жузе. в этот период истории Младшего жуза также происходил кризис ханской власти в регионе. Ханская власть не была способна предотвратить русское вторжение и не могла обеспечить достаточную защиту и благосостояние для своих подданных. Это привело к усилению анти ханских настроений в регионе и возникновению более радикальных движений, которые стремились к политическим и социальным переменам.

Для урегулирования этих вопросов, а также для закрепления своих позиций на территории Младшего жуза, российская администрация в лице генерал-губернатора Игельстрома предложила ввести пограничные суды и расправы (реформа Игельстрома). Об этих сведениях можно прочитать в первой части документа, где значительное место уделено вопросам образования пограничного суда и расправ на территории жуза. По этому поводу автор пишет: «На основании высочайших рескриптов, данных генерал-поручику Апухтину от 2 мая 1784

года и барону Игельstromу от 3 июня 1786 года, и как выше в 7 статье упомянуто, для большего приведения киргизцев Меньшой орды в спокойствие, учреждены к разбирательству одних судных гражданских и уголовных дел с киргизами случающихся в Оренбурге пограничный суд, в коем заседают члены, избираемые из киргизов и российских чиновников, также мещан, башкирцев и мещеряков, а в самой орде, в главных их родах – расправы» (Краткое описание, 1796:10). Далее указывается, что в Уфе в качестве депутатов от казахов должен быть один старшина, которые замещается каждые три года. Всем казахам, участвовавшим в работе расправ, пограничного суда положено выплачиваться определенное жалование. Как мы знаем из истории, что реформа «Игельstromа» не нашла поддержки в казахском обществе и не была введена в действие. Это можно объяснить тем, что ханская власть была бессильной в оказании помощи для проведения реформы в жизнь, казахские старшины выступали против всяких новшеств со стороны российской администрации в управлении жузом, они не хотели уступать свои позиции. Народные массы, недовольные политикой империи в земельном вопросе, стали объединяться под началом батыра Срыма и открыто выступать против российских властей.

Далее по тексту документа видно, что большую озабоченность в конце XVIII века для российских властей представлял вопрос о внутривластном положении в Младшем жузе, а также сопротивление, которое стали казахи оказывать внедрению российских новшеств на территории жуза. Усложнялась ситуация тем, что в самом казахском обществе не было единства. Одна группировка писала жалобы и доносы на другую, что затем вызывало обратную реакцию и т.д. В жузе постепенно назрел кризис ханской власти, народ во главе с правителями казахских родов отвернулся от хана Нурали, а царские власти убедились в его бессилии решать политические и социально-экономические вопросы. Неспособность хана Нурали вывести подвластных ему людей из кризиса, не умение решить насущные проблемы современности, пророссийская политика в конечном итоге подорвали его авторитет среди казахского общества. В свою очередь, императрица Екатерина II поняла, что можно воспользоваться создавшейся ситуацией и отменить ханскую власть, расширить свое влияние в регионе и полностью подчинить управление жузом российской администрации. Все это привело к тому, что царским указом в 1785 г. Нурали был отстранен от ханства, вызван был в Уфу, где находился до самой своей смерти (Краткое описание, 1796:9).

После отстранения Нуралы хана, практически в жузе отсутствовала ханская власть, царило безвластие, на передний политический план выдвинулись казахские родовые старшины. Высочайшим решением императрицы, от 29 января 1791 года в Младшем жузе был выбран новый хан, султан Ералы (Краткое описание, 1796:10). Однако выборы нового хана Ералы не укрепили положение дел в жузе. Батыр Срым, который пользовался в тот период большим авторитетом, выступал за создание совета, ограничивающего ханскую власть. И как видно по содержанию документа, российские чиновники делали все, чтобы создать такой совет из надежных казахов, т.е. наиболее приверженных или лояльных к российской власти. В 1785 г. на всеобщем собрании представители казахской знати поклялись на Коране быть законопослушными подданными России, и больше не допускать никаких нарушений и вреда российским чиновникам и всем подданным империи (Краткое описание, 1796:10).

В документе отмечено, что в 1792, 1793 и 1794 годах участились нападения на приграничные крепости со стороны казахских ополчений, в результате чего большое количество российских подданных было захвачено в плен, угнано огромное количество скота. Поэтому, как видно далее из источника, главный вопрос, который постоянно находился в центре внимания российских властей, это был вопрос об урегулирование конфликтов между казахской знатью, сохранение спокойствия на границах, прекращение разбоев и грабежей. Различные попытки российских властей урегулировать любыми способами разрастающееся движение сопротивления не привели к должным результатам. Несмотря на то что, уфимский губернатор А. Пеутлинг пытался направить войска для подавления выступления казахов, императрица в декабре 1792 года писала, чтобы он войско остановил, и, чтобы мятежный Сырым не мог ничего вредного сделать по границе, то соблюдал бы надлежащую осторожность (Краткое описание, 1796:11). Это говорит о том, что у российских властей не было достаточно сил для открытого подавления выступления казахов, что она опасалась дальнейшего разжигания недовольства среди народа.

В 1794 году в должность генерал-губернатора уфимского был назначен генерал-поручик С.К. Вязьмитинов, которому было поручено собрать подробные сведения обо всех делах и расположениях сил разных партий в Младшем жузе. В ответном письме императрице, от 3 апреля 1795 года, Вязьмитинов сообщает, что «вся Меньшая орда разделилась на две главные партии, первая из них придерживается Ишима (он есть султан, сын умершего хана Нурали) и кочует ближе к границам нашим; вторая, не довольная пограничным здешним начальством и удаляющаяся в степь, в которой пребывают султаны Абулгазиз и Буркан, братья Ширгазиевы и дети Каип хана, но руководствуется оными Сырым, и сия последняя не столь многочисленна, как Ишимова» (Краткое описание, 1796:11, 12). Далее Вязьмитинов в письме сообщает, что жалобы, которые приносимы были в пограничный суд, не были обоснованными, и что, скорее всего, они были написаны под влиянием Срыма, чтобы внести раздор в казахское общество. Далее автор отмечает, что в результате этого нет в орде ни повиновения к своим начальникам, ни твердости и усердия последних к восстановлению этого спокойствия (Краткое описание, 1796:12).

В июне 1795 года состоялись выборы хана Ишима (Есима), в ходе которых Вязьмитинов приложил все свои усилия для того, чтобы убедить казахскую знать сохранять мир и спокойствие в жузе. Поэтому поводу г. Вязьмитинов в письме к ее императорскому величеству, от 9 октября 1795 года, сообщает, что, воспользовавшись случаем собрания известных и авторитетных людей жуза, он смог убедить их соблюдать верность русской власти. Кроме того, они торжественно ему обещали, что будут всеми силами стараться возратить похищенных русских пленных (по данным из письма это около 505 человек) и воздерживаться от других нарушений спокойствия границ, злодеяний и новых нападений приграничные селения (Краткое описание, 1796:13).

Относительно позиции батыра Срыма на данный момент, Вязьмитинов сообщал в сентябре 1795 года, что известный батыр еще не раскаялся, и что он будет следить за всеми его действиями, чтобы предупредить неожиданные его действия. Далее генерал-губернатор сообщает, что намерен вызвать мятежника в Оренбург, чтобы выяснить его дальнейшие намерения, но, к сожалению, Срым под разными предложениями не явился на встречу (Краткое описание, 1796:13).

Императрица Екатерина II своим указом официально признала избрание султана Есима ханом. Новый хан, как непосредственный последователь своего отца, долгое время находившийся в России, сразу же показал себя сторонником русской политики, организовав несколько карательных войск против казахских отрядов. Поэтому совместный выбор хана тремя родами Младшего жуза не успокоил положение дел в регионе. Батыр Срым, который возглавил народно-освободительное движение, направленное против российских завоевателей, занял политику лавирования между казахской знатью и российскими чиновниками. Об этом факте находим подтверждение в документе. По-прежнему, как пишет автор, батыр Сырым уклонялся от встречи с представителями российской администрации, хотя в это же время вел письменные переговоры с Вязьмитиновым, «получив уведомление, что Сырым имел расположение между реками Эмбою и Сыр-Дарьею, близ отрога Аральского моря, с некоторым небольшим числом людей, замыслы же его оставались еще в неизвестности; между тем получено и собственно от него, Сырыма, к нему, г. Вязьмитинову представление, подписанное купно с ним десятью его сообщниками, которым устремляя льготу свою на подарки, якобы для них там полученные, и наполняя оное лживыми соплетениями, просит о выдаче жалования ему Сырым, кои хранятся при экспедиции пограничных дел, удержанного у него за не рачительное исправление им должности своей и за другие непристойные поступки по день выключки его из старшинского звания, 400 руб. (Краткое описание, 1796:13, 14).

В различные политические моменты, учитывая обстановку и расстановку сил, Срым Датов умело лавировал между султанами, родовой казахской знатью и российской администрацией. Теряя свой авторитет, он вынужден был искать поддержки у ханши Урун, жены покойного хана Нурали. В сентябре 1795 года Вязьмитинов поэтому пишет в своем донесении, что многие бывшие сторонники Срыма покинули его, в том числе султан Абылгазиз, султан Исенгали. С вновь избранным ханом батыр также ведет себя высокомерно, не подчиняясь ему, поэтому, чтобы не уронить свой авторитет, он вынужден обратиться к посредничеству жены умершего хана Нурали Урун, которая имеет в народе большое уважение (Краткое описание, 1796:14).

Наряду с внутривластным кризисом в регионе назрел и экономический кризис, обострился еще сильнее земельный вопрос. В данный период казахи постоянно совершали набеги на подданных России калмык, к чему, между прочим, склоняла их сама российская администрация. Такое стравливание народов было характерной особенностью для политики крупных колониальных империй. Подтверждение этим фактам находим в переписке российских чиновников и в законодательных документах самой императрицы, которые широко освещены в данном документе. «Относительно, упомянутых, в выше означенном первом донесении г. Вязьмитинова, обстоятельств в рассуждении их, и в рассуждении самих киргизов Меньшой орды, по переселению тех калмыков, есть следующее: на всеподданнейший доклад г. генерала аншефа и кавалера Ивана Васильевича Гудовича, о кочевьях калмыков Кавказского наместничества, и о содержании от них кордонной стражи против киргиз-кайсаков, в высочайшем рескрипте, данном ему, г. генералу аншефу, от 19 апреля 1793 года, как видно из копии письма его к г. генерал-поручику Вязьмитинову, от 2 июля 1795 года, к генерал-прокурору доставленной, предписано: «Перевод калмык с горной стороны Волги на лучшую, признаем мы полезным в рассуждении собственной их выгоды, обуздании киргизцев и сбережении казны, от излишних расходов на содержание стражи употребляемых, почему и желаем, что вы усугубили старание склонить большую их часть на таковой переход; доколь однако не совершится сие предположение самим делом, нужно, составляемую из калмыков ведомства Кавказского наместничества, кордонную стражу против киргиз-кайсаков продолжать, переведя ее от Ахтубы к реке Узень, дабы через то сократить путь, закрыть Элтонское и другие соленые озера и ближайшую составить связь с уральским войском» (Краткое описание, 1796:16).

Как видно из многочисленных источников, законодательных документов самой империи, российская политика сразу была направлена на захват новых земель, на запрет казахом пасти скот на внутренней стороне между реками Уралом и Волгой, на правой стороне Ишима, Тобола, Иртыша, т.е. там, где были хорошие, плодородные пастбища. В данном документе также находим подтверждение этим фактам: «Но как Оренбургская пограничная экспедиция изъяснила г. Пеутлингу в своем о том представлении, что состоянию о перепуске киргизского скота на внутреннюю сторону высочайшего соизволения, еще не минуло 10 лет..., а до того времени киргизский скот всегда содержался на степной стороне и внутрь, ни в каком по линии месте отнюдь перегоняем не был, и что по сделанной токмо привычке пользоваться выгодными для них местами, кажется им прискорбно, вдруг лишиться оных, то он, г. Пеутлинг и предписал помянутой экспедиции учинить ханскому совету отзыв, и внушить киргизским султанам, старшинам и народу, что перегон скота ниже Индерских гор, беспримерному милосердию и великодушию всемилостивейшей государыни, позволено им было единственно на то время, когда степи, лежащие там были пустопорожние, и ни кем из российских верноподданных не занимаемы, ныне же по премудрому, ее императорского величества распоряжению признано необходимо потребным переменить оные места, назначением перепуска киргизскому скоту выше Индерских гор, а потому бы они, киргиз-кайсаки, повинувшись высочайшей ее императорского величества воле, на переход со скотом в запрещенные места не усиливались, а обратились бы с оным туда, где во всякое время позволено им дано быть имеет» (Краткое описание, 1796:17).

Далее в документе, соответственно духу империи, рассматривается вопрос, не приведет ли данный запрет к каким-либо плохим последствиям для приграничных районов, не усилятся ли нападения казахов на поселения казаков и на других российских подданных. Потому что за решениями российской администрации о запрете пасти скот ниже Индерских гор, последовала масса недовольных жалоб, прошений об изменении данного решения со стороны казахов. Для это генерал-поручику Вязьмитинову дано было поручение вникнуть обстоятельно «в просьбы киргизцев, касающихся сего перепуска их на внутреннюю сторону ниже Индерских гор и выше до Илецкого городка, и сообразить все местные сего перепуска обстоятельства, не произведет ли настоящее запрещение действительно каких-либо не выгодных для здешней стороны следствий...» (Краткое описание, 1796:18).

Обстоятельно изучив все подробности дела, Вязьмитинов и сам понимает, что запрет пасти скот не может привести к спокойствию в данном регионе. Поэтому в своем ответе г. генералу аншефу в апреле 1795 года, он пишет: «Что по соображениям всех, касающихся до перепуска

киргизцев, обстоятельств в относительности тамошних мест, находит он, что по великому множеству содержимого ими скота, необходимую имеют они надобность зимою в кормовых местах на внутренней стороне, по ниже-уральской линии лежащих, доказательно сие тем, что в позволенных ныне и между стесненных против прежнего урочищах между Индерской крепости и Уральского городка, перепущено ими онаго внутрь границ больше семисот тысяч, следовательно, означенные их просьбы, по мнению его, кажутся быть не без основания; будучи сей же народ удостоен оказываемого ему по всемилостивейшему соизволению, ее императорского величества со здешней стороны благопризрения, заслуживают они внимания, тем более, что, в течение 10 лет, киргизцы, пользуясь пахотною для скота своего паствою ниже Индерских гор, не только сами к кочеванию там сделали привычку, но даже сколько известно и скот их в осеннее ненастное время уходить в те места стремится, и что, отказав им навсегда в прежнем на то позволении, легко поселиться может в строптивые их сердца неудовольствие, а с тем вместе и повод к нарушению в орде спокойствия и к причинению беспокойства границам» (Краткое описание, 1796:18). Хотя далее он объясняет, что «до перепуска киргизского скота от Уральска выше к Илецкому городку, то дал он ему, г. генералу аншефу знать, что подтверждено сие совершенным неудобством, по причине занятия бывших тут степей казачьими хуторами и самим городком, от которого крепость Рассыпная состоит в 20 только верстах, и разные селения Оренбургской округи находятся в близком к линии расстоянии, а в таковом тесном соседстве, по своевольству киргизцев, родились бы всеконечно многие разные вредные приключения».

На что господин Гудович ответил, что создание кордонной стражи принесет больше пользы, чем разрешение кочевать там казахам. Поэтому, отмечает автор, документа, не следует удовлетворять просьбы кочевников о разрешении им перекочевывать на Рын-пески. Разрешить кочевать на новые места можно только тем казахам, которые являются подданными империи и выражают постоянно свою верность к престолу русскому. Их пропускать можно, по его мнению, только с согласия калмык (Краткое описание, 1796:19).

О том, какие в настоящее время и после этого последовали происшествия между казахами и калмыками, какое было положение в жузе, автор документа пишет, что об этом подробно написано в сведениях, полученных из писем Вязьмитинова от 13 и 21 февраля, от 5, 12 и 26 марта, от 7, 21 и 28 мая, от 24 июня, от 22 июля, от 5 и 10 августа и от 2 и 16 сентября, которые приложены были к документу в подлиннике, в особой обертке под буквою «И». (Краткое описание, 1796:22). К сожалению, данный формуляр не был найден в фондах библиотеки.

В конце документа автор коротко описывает положение дел в Средней орде. Автор обращает внимание, что Средняя орда находилась тогда в порядке, никаких нарушений порядка в жузе не наблюдалось. Причина заключалась в том, по мнению автора, что хан, султаны, старшины данного региона осуществляли правильное и справедливое управление своим народом, не было серьезной опасности со стороны внешних врагов на тот период (Краткое описание, 1796:22).

Но тем не менее автор отмечает, что хан Вали в вопросах отдачи пленных и других вопросов не проявляет должного повиновения, на что указывают поступившие на него жалобы. Далее на листах 22-27 описываются происшествия и события, которые происходили при хане Вале, как он их урегулировал, как было достигнуто соглашение с российскими властями на основании переписки. Осенью 1795 года Шрейдер на всеобщем собрании старшин Среднего жуза получил их согласие на то, что все вопросы в регионе будут решаться с согласия пограничного начальства. Кроме того, было принято решение, что при помощи пограничных властей казахская знать будет утверждать и укреплять спокойствие в жузе, выдавая русским властям нарушителей порядка (Краткое описание, 1796:25).

Главное условие, которое ставило правительство империи, чтобы ханы соблюдали спокойствие в жузе, наводили порядок среди народных масс, справедливым образом решали все возникающие конфликты. Для этого российские власть не жалела ни сил, ни подарков, ни денег для подкупа знати. Об этом находим подтверждение в документе. Высочайшим именованным указом, данным генерал-прокурору, от 11 августа, решено было производить жалование хану Вали в том количестве, какое получали ханы Младшего жуза Нурали и Ерали, а «именно с прибавкой к ныне получаемым им Вали трем ста рублями, еще треть же сот рублей, да на хлеб по пятидесяти рублей в год, но с тем, чтобы для всегдашнего удержания его

в должном к начальству здешнему повиновении, производимое ему было в число того жалования в первую половину каждого года по триста рублей, да на хлеб по пятьдесят рублей, остальные же триста рублей по истечении года, не иначе, как ежели он, Вали в поступках своих будет себя располагать соответственно званию его и верноподданническому к службе долгу, не нарушая ни мало присяги, и, если он киргизцев, подвластных ему, от своевольства, какие от них происходят иногда и по границам, удерживать будет, наказывая виновных и оказывая при том согласное поведение с пограничными начальниками таможенного края в исполнении требований их по службе....(Краткое описание, 1796:26). Конкретно, кому и какие суммы денег, подарки, платья различные назначались, об этом точные сведения приведены в формулярах «I» и «K» данного документа.

В последнем 12 параграфе документа приведены краткие сведения о Старшем жузе, в котором выражены надежды российских властей на приведение его в полное подданство империи: «Приласкать и обратить в подданство наше, и хотя до сего времени, в рассуждении первой, почиталось препятствованием., что в оной начальствуют султаны, происшедшие от хивинского хана, который варварским образом поступил с известным князем Бековичем, но преступление предка не навлекает лишения на потомка его, и особливо, когда уже оно самим временем в забвение приведено; почему и не может быть никакое помешательство в принятии сего султана в подданство наше и в утверждении ему ханского чина». (Краткое описание, 1796:27) Как сообщает автор документа, как развивались события в Старшем жузе дальше не известно, кроме того, что некоторые роды были приняты в российское подданство. Далее указано, что соответственно высочайшему указу от 15 июля 1788 года, был принят в российское подданство султан Чурыгей, которому «под поселение, близ Усть-Каменогорской крепости, в соответствии высочайшего именного указа, от 28 февраля 1789 года, и место отведено..., а в 1793 году просил о принятии в вечное российское подданство той же Большой орды султана Тугут с подвластным ему народом... (Краткое описание, 1796:28).

Заключение. Таким образом, на основе изучения содержания выявленного документа можно однозначно сказать, что рукопись «Краткое описание о положении и состоянии киргиз-кайсацкого народа» вносит значительный вклад в изучение истории казахского общества конца XVIII века в целом и Младшего жуза в частности. Исторический документ позволяет посмотреть на события конца XVIII века, происходивших на территории Младшего жуза, глазами российских чиновников, которые, как видно из записи в тетради, постоянно вели между собой переписку по основным вопросам современности. По содержанию рукописи можно определить, что в центре обсуждения были в основном следующие вопросы: внедрение российской системы управления на территории жуза, вопрос о запрете казахам пасти скот на внутренней стороне, о столкновениях казахов с калмыками и башкирами, о начавшемся движении под руководством Срыма Датова, о внутренних разногласиях среди казахского общества, о разделении знати на две враждующие группировки.

В документе содержится информация о казахах Младшего жуза конца XVIII века, которые дополняют уже имеющиеся сведения о событиях того периода. Данные изложенные в документе подтверждают факт, что реформа Игельстрома не была проведена в жизнь в силу политического, социально-экономического кризиса на территории жуза, начавшейся борьбы казахов против российских властей. Земельный вопрос, недовольство российской политикой, кризис ханской власти – стали основными вопросами роста недовольства казахского народа, которое вылилось в национально-освободительное движение. Российская администрация всеми возможными силами пыталась установить спокойствие в регионе, не допустив своевольного проникновения казахов за пределы установленной внутренней линии.

Переписка императрицы с чиновниками различного ранга показывает, что реальных сил для усиления и укрепления влияния империи на территории Младшего жуза в конце XVIII века не было. Российские чиновники использовали различные средства и методы, чтобы привлечь казахскую знать на свою сторону. В частности, вели с представителями казахской знати переговоры, переписки, разрабатывали специальные обряды, шаблоны указов, чтобы подчеркнуть значимость и важность проводимых церемоний как для империи, так и для казахов. Представленные копии формуляров, в которых полностью нашли отражение тексты предстоящих официальных церемоний, является значительным дополнением к изучению данного периода. В целом из содержания документа видно, что все основные вопросы

исследуемого периода находились в центре внимания российской администрации, которая быстро реагировала на меняющиеся обстоятельства и принимала соответствующие решения.

Список литературы

- Акимбеков, 2018 - Акимбеков С. Казахстан в Российской империи. Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2018. 562 с.
- Алтайбек, Иванов, 2017 - Алтайбек С., Иванов Г. Казахстан-Россия: тернистый путь к современной интеграции. Хронологическое собрание. 1731 – 2017 гг. // Алматы, Москва, Санкт-Петербург, 2017. Электронный ресурс. <http://maxima-library.org/mob/b/393597?format=read>
- Бекмаханова, 1968 - Бекмаханова Н.Е. Легенда о Невидимке. Участие казахов в крестьянской войне под руководством Пугачева в 1775-1778 гг. Алма-Ата. 1968.
- Вяткин, 1947 - Вяткин М.П. Батыр Срым. Москва-Ленинград: АН СССР, 1947. 389с.
- Гриффитс, 2013 - Гриффитс Д. Екатерина II и ее мир. Статьи разных лет Пер. с англ. Е. Леменовой и А. Митрофанова. - М.: Новое литературное обозрение, 2013. 536 с.
- Жакыпбек, 2001 - Жакыпбек С. К. и др. История Казахстана (XVIII - начала XX в.). Сб. документов и материалов. Алматы: Қазақ университеті, 2001. 314 с.
- Избасарова, 2018 - Избасарова Г.Б. Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века. Монография. М.: ИП Лысенко А.Д. PRESS-BOOK.RU, 2018. 484 с.
- Ерофеева, 2005 - История Казахстана в русских источниках XVI - XX в. Сост. И.В. Ерофеева. Алматы: Дайн-Пресс. - В 10 т. - 2005.
- История Казахстана, 2013 - История Казахстана и России в документах. Прииртышье и Приобье в 18 и начале 19 века. Барнаул-Павлодар, 2013. 221 с.
- Казахско-русские отношения, 1964 - Казахско-русские отношения в XVIII - XIX вв. Сб. документов и материалов. Алма-Ата: Наука, 1964. 573 с.
- Краткое описание, 1796 - Краткое описание о положении и состоянии киргиз-кайсацкого народа // Научная библиотека им. Н. Лобачевского. Санкт-Петербург, 1796 г. Ф.4499. - 44 л.
- Лалин, 2012 - Лалин Н.С. Деятельность О.А. Игельстрома в контексте казахско-российских взаимоотношений (1780-е – 1790-е годы). Астана: Издательство «Сарыарка», 2012. 384 с.
- Лаумулин, 2015 - Лаумулин М.Т. История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550-летию Казахского ханства). Астана: КИСИ, 2015. 264 с.
- Материалы, 1940 - Материалы по истории КССР (1785-1828). Москва-Ленинград: АН СССР, 1940. Т.4. 543 с.
- Материалы, 1960 - Материалы по истории политического строя Казахстана (со времен присоединения Казахстана к России до ВОСР). – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. Т.1. 441 с.
- Нольде, 2013 - Нольде Б. История формирования Российской империи. СПб. 2013. 848 с.
- Олкотт, 1987 - Олкотт Марта. Казахи. Стенфорд. 1987. 388 с.
- Почекаев, 2017 - Почекаев Р. Правовое положение окраин Российской империи. Казахстан и Средняя Азия. Москва, 2017. Учебное пособие. - 184 с.
- Сулейменов, Басин, 1981 - Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII - начале XX вв. Алма-Ата: Наука, 1981. 247 с.
- Нода, 2016 - Noda Jin. The Kazakh Khanates between the Russian and Qing empires. Central Eurasian International relations during the 18 and 19 centuries. Brill. 2016.

References

- Akimbekov S. Kazakhstan v Rossijskoj imperii [Kazakhstan as part of the Russian Empire]. Almaty: LLP «Institut Aziatskih issledovanij», 2018. 562 p. (In Rus.)
- Altajbek S., Ivanov G. Kazahstan-Rossija: ternistyj put' k sovremennoj integracii. Hronologicheskoe sobranie. 1731 – 2017 gg. [Kazakhstan-Russia: the thorny path to modern integration. Chronological collection. 1731 - 2017] // Almaty, Moscow, Saint Petersburg, 2017. [Electronic resource] <http://maxima-library.org/mob/b/393597?format=read> (In Rus.)
- Bekmahanova N.E. Legenda o Nevidimke. Uchastie kazahov v krest'janskoj vojne pod rukovodstvom Pugacheva v 1775-1778 gg [The Legend of the Invisible Man. Participation of the Kazakhs in the Peasant War led by Pugachev in 1775-1778]. Almaty. 1968. (In Rus.)
- Griffits D. Ekaterina II i ee mir. Stat'i raznyh let [Catherine II and her world. Articles from different years]. Translated by E. Lemeneva and A. Mitrofanova. - Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2013. 536 p. (In Rus.)
- Istorija Kazahstana i Rossii v dokumentah. Priirtysh'e i Priob'e v 18 i nachale 19 veke [History of Kazakhstan and Russia in documents. Priirtyshie and Priob'ye in the 18th and early 19th centuries]. Barnaul-Pavlodar, 2013. 221 p. (In Rus.)

Istorija Kazahstana v russkih istochnikah XVI - XX v. [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries]. Comp. by I.V. Erofeeva. Almaty: Dajn-Press. - in 10 vol. - 2005. (In Rus.)

Izbasarova G.B. "Kazahskaja step' Orenburgskogo vedomstva v imperskih proektah i praktikah pervoj poloviny XIX veka. Monografija [The Kazakh steppe of the Orenburg department in imperial projects and practices of the first half of the 19th century. Monograph]. Moscow: IP Lysenko A.D. PRESS-BOOK.RU, 2018. 484 p. (In Rus.)

Kazahsko-russkie otnoshenija v XVIII - XIX vv. Sb. dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the 18th - 19th centuries. Collection of documents and materials]. Almaty: Nauka, 1964. 573 p. (In Rus.)

Kratkoe opisanie o polozenii i sostojanii kirgiz-kajsackogo naroda [Summary of the situation and condition of the Kyrgyz-Kyrgyz people] // Nauchnaja biblioteka im. N. Lobachevskogo. Saint Petersburg, 1796. F.4499. - 44 l. (In Rus.)

Lapin N.S. Dejatel'nost' O.A. Igel'stromy v kontekste kazahsko-rossijskih vzaimootnoshenij (1780-e – 1790-e gody) [O.A. Igelstrom's activities in the context of Kazakh-Russian relations (1780s-1790s)]. Astana: Izdatel'stvo «Saryarka», 2012. 384 p. (In Rus.)

Laumulin M.T. Istorija Kazahstana i Central'noj Azii v mirovoj orientalistike (k 550- letiju Kazahskogo hanstva) [History of Kazakhstan and Central Asia in World Oriental Studies (on the 550th anniversary of the Kazakh Khanate)]. Astana: KISI, 2015. 264 p. (In Rus.)

Materialy po istorii KSSR (1785-1828) [Materials on the history of the CCSR (1785-1828)]. Moscow-Leningrad: AN SSSR, 1940. V.4. 543 p. (In Rus.)

Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana (so vremen prisoedinenija Kazahstana k Rossii do VOSR) [Materials on the history of the political system of Kazakhstan (from the time of accession of Kazakhstan to Russia until the All-Union Revolution)]. – Almaty: AN KazSSR, 1960. V.1. 441 p. (In Rus.)

Noda Jin. The Kazakh Khanates between the Russian and Qing empires. Central Eurasian International relations during the 18 and 19 centuries. Brill. 2016.

Nol'de B. Istorija formirovanija Rossijskoj imperii [History of the formation of the Russian Empire]. Saint Petersburg, 2013. 848 p. (In Rus.)

Olcott Martha. Kazahi [Kazakhs]. Stenford. 1987. 388 p. (In Rus.)

Pochekaev R. Pravovoe polozenie okrain Rossijskoj imperii. Kazahstan i Srednjaja Azija [The legal position of the outskirts of the Russian Empire. Kazakhstan and Central Asia]. Moscow, 2017. Uchebnoe posobie. - 184 p. (In Rus.)

Sulejmenov B.S., Basin V.Ja. Kazahstan v sostave Rossii v XVIII - nachale XX vv. [Kazakhstan as part of Russia in the 18th and early 20th centuries]. Almaty: Nauka, 1981. 247 p. (In Rus.)

Vjatkin M.P. Batyr Srym. Moscow-Leningrad: AN SSSR, 1947. 389 p. (In Rus.)

Zhakypbek S. K. and others. Istorija Kazahstana (XVIII - nachala XX v.). Sb. dokumentov i materialov [History of Kazakhstan (18th - early 20th centuries). A collection of documents and materials]. Almaty: Kazakh universiteti, 2001. 314 p. (In Rus.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 229-241, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_229-241

KURULTAI ALASH IN THE NORTH KAZAKHSTAN REGION: AKKUSAK ASSEMBLY

Saule Zeinullinova¹, Akmaral Gosmanovna Ibrayeva², Gulmira Tastemirovna Muhamedzhanova³

¹North Kazakhstan State Archive, Kazakhstan, Petropavlovsk (1, International Str., Petropavlovsk, 150000 Republic of Kazakhstan)

candidate of Historical Sciences, Director North Kazakhstan State Archive
<https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (86, Pushkin Str., Petropavlovsk, 150000 Republic of Kazakhstan)

doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: akmaral1971@mail.ru

³North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (86, Pushkin Str., Petropavlovsk, 150000 Republic of Kazakhstan)

docotor of Phd, Associate professor «Kazakh language and literature»
<https://orcid.org/0000-0001-7942-8680>. E-mail: elnur-09@list.ru

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Malikova S.Z., Ibrayeva A.G., Muhamedzhanova G.T., 2023

Annotation. *Introduction.* The article describes the course of political events of the early twentieth century in the northern region of Kazakhstan. *Purpose and objectives.* On the basis of materials introduced into scientific circulation, archival documents and periodicals of the early twentieth century, the history of the emergence of the Alash movement and the entry of the national intelligentsia into the arena of the political struggle for independence, the direction of the petition, reflection of the events of the February and October revolutions in the region is presented on a scientific basis. *Results.* In the course of the study, the materials of the newspaper Zhas Azamat were studied. It was possible to obtain valuable information on the socio-political activities, the spiritual heritage of the Alash figures M. Dulatov, M. Zhumabayev, Zh. Tleulin, A. Turlybayev, E. Itbayev and others who operated in the Kyzylzhar region. Mass meetings were held with their participation. Information was found on deputies elected to the State Duma. *Conclusions.* Based on archival documents, the authors established that in 1918-1919, Soviet power fell in Kyzylzhar and the policy of the Alash-Orda government was carried out. For example, one of these meetings with the participation of representatives of the national intelligentsia was held in July 1918 in the Akkusak parish (now Zhambyl district of the region). For the first time, a large volume of materials about this historical event has been collected and studied.

Keywords: Alash, petition, movement, State Duma, Alashorda, intelligentsia, Alash regiment, Kyzylzhar, All-Kazakh Congress, Alash autonomy.

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan «North Kazakhstan of the early twentieth century: Socio-political activity and spiritual heritage of the Alash intelligentsia» (Registration number AP 14870568).

For citation: Malikova S.Z., Ibrayeva A.G., Muhamedzhanova G.T. Kurultai Alash in the North Kazakhstan region: Akkusak assembly // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 229-241 (In Kaz.). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_229-241.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІНДЕГІ АЛАШ ҚҰРЫЛТАЙЫ: АҚҚҰСАҚ ЖИНАЛЫСЫ

Сауле Зейнуллиновна Мәлікова¹, Ақмарал Госманқызы Ибраева²,
Гүлмира Тастемірқызы Мұхамеджанова³

¹Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік мұрағаты, Қазақстан, Петропавл (Интернационал көш., 1-үй, 1150000. Петропавл, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағатының директоры
<https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті (Пушкин көш., 86-үй, 150000. Петропавл, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail: akmaral1971@mail.ru

³Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті (Пушкин көш., 86-үй, 150000. Петропавл, Қазақстан Республикасы)

доктор PhD, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті

<https://orcid.org/0000-0001-7942-8680>. E-mail: elnur-09@list.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Қазақстанның солтүстік өңіріндегі ХХ ғасырдың басындағы саяси оқиғалардың барысы баяндалған. *Мақсаты мен міндеттері.* Ғылыми айналымға енгізілген материалдар, ХХ ғасырдың басындағы мұрағаттық құжаттар мен мерзімді басылымдар негізінде Алаш қозғалысының пайда болу тарихы және ұлттық зиялы қауымның тәуелсіздік үшін саяси күрес аренасына шығу тарихы, петицияның бағыты, аймақтағы ақпан және қазан төңкерістерінің оқиғаларын бейнелеу ғылыми негізде баяндалады. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында Жас Азамат газетінің материалдары зерттелді. Қызылжар өңірінде әрекет еткен Алаш қайраткерлері М.Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Тілеулин, А. Тұрлыбаев, Е. Итбаев және т. б. қоғамдық-саяси қызмет, рухани мұра бойынша құнды ақпарат алуға мүмкіндік туды. Олардың қатысуымен жаппай жиналыстар өтті. Мемлекеттік Думаға сайланған депутаттар бойынша мәліметтер табылды. *Қорытындылар.* Архив құжаттарының негізінде авторлар 1918-1919 жылдары Қызылжарда Кеңес өкіметі құлағанын және Алашорда үкіметінің саясаты жүргізілгенін анықтады. Мәселен, ұлттық зиялы қауым өкілдерінің қатысуымен осындай жиындардың бірі 1918 жылы шілдеде Аққұс болысында (қазіргі Жамбыл ауданы) өтті. Алғаш рет осы тарихи оқиға туралы көптеген материалдар жиналды және зерттелді. Қазақстанның басқа өңірлеріндегідей Қызылжарда Алаш қайраткерлерінің үлкен жиналысын өткізудің тарихи орны 1918 жылы шілдеде Әлти қажының қонысында Аққұс болысында, сол кезде оның ұлы Сәдуақас болыс болған жерде өткені жаңа деректер негізінде анықталып отыр.

Түйін сөздер: *Алаш, петиция, қозғалыс, Мемлекеттік Дума, Алашорда, зиялы қауым, Алаш полкі, Қызылжар, Бүкілқазақ съезі, Алаш автономиясы.*

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ХХ ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі және рухани мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі АР14870568).

Дәйексөз үшін: Мәлікова С.З., Ибраева А.Ф., Мұхамеджанова Г.Т. Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш құрылтайы: Аққұс жиналысы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 229-241. (Қаз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_229-241.

КУРУЛТАЙ АЛАШ В СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОМ РЕГИОНЕ: АККУСАКСКОЕ СОБРАНИЕ

Сауле Зейнуллиновна Маликова¹, Ақмарал Госмановна Ибраева²,
Гүлмира Тастемировна Мұхамеджанова³

¹Северо-Казахстанский Государственный архив, Казахстан, г. Петропавловск (ул. Интернациональная, 1, г. Петропавловск, 150000 Республика Казахстан)

доктор исторических наук, директор Северо-Казахстанского государственного архива

<https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева (ул. Пушкина, 86, г. Петропавловск, 150000 Республика Казахстан)

доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>. E-mail akmaral1971@mail.ru

³Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева (ул. Пушкина, 86, г. Петропавловск, 150000 Республика Казахстан)

доктор PhD, доцент кафедры «Казахский язык и литература»

<https://orcid.org/0000-0001-7942-8680>. E-mail: elnur-09@list.ru

Аннотация. *Введение.* В статье изложен ход политических событий начала XX века в северном регионе Казахстана. *Цель и задачи.* На основе материалов введенных в научный оборот, архивных документов и периодических изданий начала XX века, на научной основе излагается история возникновения движения Алаш и выхода национальной интеллигенции на арену политической борьбы за независимость, направления петиции, отражения событий Февральской и Октябрьской революций в крае. *Результаты.* В ходе исследования изучены материалы газеты Жас Азамат. Удалось получить ценную информацию по общественно-политической деятельности, духовному наследию деятелей Алаш М. Дулатова, М. Жумабаева, Ж. Тлеулина, А. Турлыбаева, Е. Итбаева и др., действовавших в Кызылжарском регионе. Массовые собрания проходили с их участием. Найдены сведения по депутатам, избранным в Государственную Думу. *Выводы.* На основании архивных документов авторы установили, что в 1918-1919 годах в Кызылжаре пала Советская власть и проводилась политика правительства Алаш-Орды. Так например, одно из таких собраний с участием представителей национальной интеллигенции прошло в июле 1918 года в Аккусакской волости (ныне Жамбылском районе области). Впервые собран и изучен большой пласт материалов об этом историческом событии.

Ключевые слова: Алаш, петиция, движение, Государственная Дума, Алашорда, интеллигенция, Алашский полк, Кызылжар, Всеказахский съезд, Алашская автономия.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации гранта Министерства высшего образования и науки РК на тему: «Северо-Казахстан начала XX века: Общественно-политическая деятельность и духовное наследие алашской интеллигенции» (Регистрационный номер АР 14870568).

Для цитирования: Маликова С.З., Ибраева А.Г., Мухамеджанова Г.Т. Курултай Алаш в Северо-Казахстанском регионе: Аккусакское собрание // История Отана. 2023. Том. 26. № 2. С. 229-241. (Каз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_229-241.

1. Кіріспе. Қазақстанның Ресейге бодан болғаннан бергі тарихындағы XX ғасырдың алғашқы ширегін саяси күрестер пен рухани жаңару кезеңі деп айтуға әбден болады. Бұл кезеңде саяси күрес сахнасына Ресейдің аса үлкен ғылыми, саяси орталықтарында білім алған, сол кезеңдегі Еуропадағы саяси күрестің беталыс, бағдарларынан хабардар, экономика, құқық тарихы мен теориясын терең меңгерген қазақ зиялыларының үркердей озық ойлы тобы шыққандығы белгілі. Олар қазақ елінің Еуропа мемлекеттерімен салыстырғанда, экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдени тұрғысынан өте артта қалғандығы патша үкіметінің отарлық саясатының кесірінен екенін толық түсінді. Сондықтан, қазақ халқын өзге дамыған мемлекеттердің қатарына қосу үшін білім ала отырып, өзге мемлекеттердің саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық дамуына ықылас қойып, қазақ халқын бүгінгі деңгейге жеткізу үшін саяси күрес аренасына шықты. Алаш арыстарының ұлттық мемлекет құруды көздеп, елді бірлікке шақыруы, ең басты құндылық – егемендікке деген ұмтылыс болатын.

2. Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Зерттеу жұмысының методологиясы объективтік, тарихилық, салыстырмалы талдау мен жинақтау қағидалары және тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасына сәйкес отандық тарих ғылымында тәуелсіздікті дамыту идеясы алынды. Тарихи құжаттар, деректер салыстырмалы әдіспен сараптаудан өткізіліп, архив деректерін талдау арқылы анықтауға талпыныс жасалды. Сонымен қатар кейінгі кезде қалыптасып келе

жатқан тың бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдар, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынған.

3. Талқылау. XX ғасырдың басындағы Ресейдің және оның отары болған қазақ өлкесінің қоғамдық-саяси жағдайлары жеке адамдар мен топтардың наразылығынан ғана емес, экономика мен әлеуметтік саладағы жағдайлар, Ресейдің бастан кешкен сәтсіздіктері, мысалы орыс-жапон соғысы сияқты құбылыстардың ықпалына қарай қалыптасқаны тарихи шындық. Қоғамдық қайшылықтарды пайдаланған жұмысшы табы мен буржуазия мемлекеттік құрылысты өзгертуді талап етті. Шаруалардың жағдайы да мәз емес еді. Ресейдегі барлық этностардың кешкен өмірі де саяси қозғалыстарға себеп болды. Осының бәрі жиналып келіп, Петербургтегі Сарай алаңында көпшілікке оқ ату оқиғасы бірінші орыс революциясы деп аталған тарихи құбылысты туғызды.

Петербургте және Омбыда болған кезінде саяси оқиғалардың жуан ішінде өткен Әлихан Бөкейханның өмірі тумасынан өжет жас азаматтың күрескерлік қасиеттерін ашқандығын айтуымыз керек. 1905 жылғы 6 тамызда жарық көрген Мемлекеттік Дума құру туралы патша манифесі Ресей халқының бір тобына бостандық бергендей болса, екінші тобын, оның ішінде қазақтарды, саяси жағынан тежеп, арнайы ереже шығарды. Ереже бойынша, мысалы, Семей облысындағы қоныс аударып келген 63 мың қазақ емес азаматтар бір депутат ұсына алатын болса, 625 мың қазаққа Думадан екі орын берілді. Яғни, станицада тұратын орыс этносының дауыс үлесі ауылда тұратын қазақтардан 10 есе артық. Көзі ашық, көкірегі ояу, қоғамдық-саяси құбылыстардың ара-жігін ажырата білетін азаматтар ғана бұл өзгерісті түсінетін. Мұндай азаматтар қазақ арасында бар еді (Григорьев, 2008: 18).

Әлихан Бөкейханов Омбыда тұрса да, Қоянды жәрмеңкесі сияқты қазақтың үш Жүзінің өкілдері жиналатын жерде жиын өткізуді және съезд дәрежесіндегі жиында қазақ ұлтының жанды мүдделерін қорғайтын петиция даярлауды ұйымдастырды. Әрине, петицияның мәтінінде қазақтың ұлттық мемлекеттігі, тәуелсіздігі туралы мәселелер қозғалған жоқ. Дәлірек айтқанда, сол кезең үшін ең маңызды деген ұлтты этнос ретінде сақтап қалудың шарты болып табылатын азаматтық құқықтар, жер мәселесі, ар-ождан, ана тілінің басымдығы, баспасөз нұсқалары туралы мәселелер қозғалды. Бір сөзбен айтқанда, қазақ зиялыларының азаттық жолындағы ұйымдасқан саяси күресі 1905 жылдан басталды дегенде, отарлаушы империя билігінен патша өкіметінен азаматтық құқықтарды ашық және батыл талап етудің пікір айтудың басты жолы ретінде таңдалды.

Қазақ халқының ғасырларға созылған ұлт-азаттық күресінің шырқау шыңы 1905 жылғы оқиғаларға байланысты екендігі тарихи ақиқат. Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары Бірінші орыс төңкерісі деген атпен тарихта қалған Ресейдегі ұлы бүліншілікті қазақ пайдасына шешуге ұмтылды. Отаршыл мемлекеттің іргесі сәгіліп, шаңырағы шайқалған сәтті пайдаланып, қазақ халқының тәуелсіздік күресін бастап кетті. Әлбетте, қару көтеріп, қантөгіс жолымен емес, саяси-әлеуметтік, экономикалық-құқықтық талаптар қою арқылы өркениетті жолмен Қазақ мемлекетін құрудың жолдарын іздестірді. Ол үшін алдымен орыс империясының құрамындағы жұрт ретінде қазақтар өздерінің заңды құқықтарына кепілдік беруді талап етті (Қойгелдиев, 2021: 89).

Әлихан Бөкейханов өзінің қазақтар деген мақаласында осы петициялардың маңызы жөнінде жазып, құжаттардан дінге және жерге қатысты мәселелер, саяси бостандық мәселелерінен жоғары қойылғандығын, арыз-тілек хаттарды дайындауға орыс әдебиетінің негізінде тәрбиеленіп, еуропалық мәдениетке құлай сенетін, отанының бақытын батыс мәдениетінің жемістерін тиімді пайдалана білу – деп есептейтін, діни мәселелерді екінші қатарда қарастыратын интеллигенттер, сондай-ақ, шығыс мәдениетімен сусындап, ұлттық діни өзгешілікті насихаттауға ерекше ден қоятын зиялылар да араласқанын ерекше атап өткен. Олардың алғашқысын батысшылар, екіншісін – түрікшілдер деген. 1905 жылдың мауысымында қазақ даласының хақ орта тұсында, Қарқаралы оясындағы Қоянды жәрмеңкесінде 14500 қазақтың атынан министрлер кеңесінің төрағасына жолданған арыз-тілек хат азаттық аңсаған халықтың оянған санасының алғашқы үн қатуы екенін айқан (Букейханов, 1910: 300).

Петициядан кейін қазақтар Мемлекеттік думаға сайланып, тоғыз қазақ оның екі шақырылымына: Ә. Бөкейхан, Т. Нұрекенов, М. Тынышбаев, А. Қалменов, Б. Қаратаев, А. Бірімжанов, Ш. Қосшығұлов, Т. Аллабергенов, С. Жантөрин мүше болды. I және II Мемлекеттік Думада қазақ зиялылары белсене араласып, 1917 жылға дейін жұмыс жасаған

төрт Мемлекеттік Думаның оның 3 және 4-сіне қазақтар сайланған жоқ. Өйткені, 1917 жылғы 3 маусым заңына сәйкес патша билігі қазақтарды Мемлекеттік Думаға депутат болу құқынан айырған. Мәселен, I және II Мемлекеттік Думада қазақ депутаттардың жер мәселесін, аграрлық мәселені жоғары белсенді түрде көтеріп, оны үкімет алдына нақты қоя білгендігінен. I Мемлекеттік Думадан бастап орыс Мемлекеттік Думасында мұсылман фракциясы жұмысын бастаған. Соңғы екі Думадағы кедергілерге қарамастан, қазақ зиялылары 4 бірдей Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясы арқылы нақты талаптарын қойған. Әлихан Бөкейханов фракция құрамында тұрақты болса, кейде Ахмет Байтұрсынов та сайланып отырған. (РФММ). Дума арқылы қазақ зиялылары өсіп, кемелдену жолына өтіп, петиция жолдау Қазақстанның XX ғасырда саяси өміріндегі басты жаңалықтарына айналды. Бұнда қазақ қоғамының өзекті мәселелері: тіл, дін, білім, шаруалар көші-қоны, іс жүргізу толықтай көрсетіліп, жоғарғы мемлекеттік органдарға жіберілген. Бұл қазақ қоғамының саяси санасының пісіп-жетілгенін, тапталған құқығын отаршыл өкіметтен қорғауға дайын екенін көрсеткен.

Алашорда үкіметінің құрылуына 1917 жылғы 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда өткен Қазақ мемлекеттілігі туралы мәселе қаралған II Жалпықазақ съезі еді. Оның басында: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов болды. Осыған орай, Алашорданың төрағасы Әлихан Бөкейханов Алашорданың қазақ халқының билігін өз қолына алуы туралы қаулы қабылдаған (Әбдешев, 2008: 6).

Ресей патшасы Николай Романовтың тақтан тайдырылғаны туралы хабар Петропавл қаласына 1917 жылдың 1-наурызында жетсе, 14-ші наурызда Петропавл жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі құрылған. Оның құрамында көбі эсерлер еді. 1917 жылы 14 сәуірде Петропавлдың уақытша уездік атқару комитетінің құрамын өзгертуге қатысты жиналыс өтіп, оған қала сыртындағы қазақ және орыс ауылдарынан бірқатар өкілдер қатысқан. Ресей патшасы тақтан түскенмен, уақытша үкімет билікті жұртшылыққа бермегендігі наразылық туғызды. Билік құрамына шаруалар мен қазақ ұлтының өкілдері шақырылмады. Уездік кеңестің басқару органының құрамы қазақтармен толықтырылған. Олар: Полудин болысынан: Күсемісов Салмақбай, Жұмабаев Мәди, Қауанышев Дәулет; Тайынша болысынан: Сағынаев Қожахмет; Мөңкесор болысынан: Әлімбаев Аманжол; Петропавл қаласынан: Тілеулин Жұмағали; Сарытомар болысынан: Абдолла Шанықов. Жиын үстінде уездік атқару комитетінің мүшелігіне қазақтардан Қуанышев пен Тілеулин сайланған. Жаңарып, қайта толықтырылған атқару комитетінің бұл құрамы да қазақтарға теңдік бере қоймағандықтан, 1917 жылы 4 маусымда Петропавлда уездік қазақ комитеті жеке билік органы ретінде дербес бөлінді. Оның төрағалығына Ғалиасқар Қуанышев сайланды. Осылайша, үкіметсіз қалған Ресей империясының әр аймағында, оның ішінде орталығы әлі Омбы, бірақ негізгі тірегі Петропавл болған Ақмола облысында да биліктің кімнің қолында болуы керектігі шешілмей жатты. Алаш көсемдерінің ұйымдастыруымен уездік атқару комитеттерімен қатар, қазақ комитеттері де құрыла бастады. Бұл кезеңде қазақ комитеттері большевиктік немесе қандай да революциялық бағдарламасы болғандықтан емес, жергілікті ұлт мүддесін қорғау үшін құрылды (Мәлікова, 2021: 16).

1917 жылғы 30 тамызда Петропавл советі 12 адамнан құралған әскери-төңкеріс комитетін құрған. Оның құрамында 3 большевик, 4 солшыл эсер, 3 меньшевик-интернационалист, 3 эсер болды. Оның құрамында да бірде-бір қазақ кірген жоқ. 1917 жылы қазан төңкерісінен кейін де, солтүстік өлкеде, оның орталығы Петропавл қаласында қилы оқиғалар болған. Айта кететін болсақ, 12 желтоқсанда Петропавл қалалық думасы жоғарыда аталған Военревкомның билігін мойындамау туралы шешім қабылдады. Екі күннен кейін Военревком таратылды. Оның орнына жұмысшы және солдат депутаттары қалалық советінің атқару комитеті құрылды.

Азамат соғысының етек алуына бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында тұтқынға түскен Австро-Венгрия армиясының солдаттарынан құрылған Чехословак корпусы бүлігінің үлкен маңызы болды. Жақсы қаруланған 50 мың адамдық корпус 1918 жылы мамырдың аяғында Еділ бойы мен Сібірде Транссібір магистралінің ұзына бойында Кеңестерге қарсы шығып, корпусстың бір бөлігі ішкі контрреволюциялық күштермен бірлесе отырып, Петропавл, Ақмола, Атбасар, Қостанай қалаларын басып алған. Чехословак корпусының бас көтеруі большевиктерге қарсы барлық күштерді қозғалысқа итермеледі. 1918 жылы 11 маусымда Кеңес өкіметі Семей қаласында құлатылып, большевиктерге қарсы күштер ұйымдастырылды. Алашорда жанданып, Алаш туын қайта көтеруге әрекеттер басталды.

Алаш азаматтарының негізгі ойы қазақ ұлттық қарулы күштерінің қалыптасуы болды. Қарулы күштердің қалыптасуы Алаш партиясы мен Алашорда автономиясын жариялаумен байланысты болды. 1918-1920 жылдары большевиктермен тікелей күреске қатысқан Алаш құрамдарына ғылыми тұрғыда тек коммунистік идеология ыдырағаннан кейін ғана назар аударыла бастады. М.Қойгелдиев, Д.Аманжолова, Т.Жұртбай, Ғ.Әнес, Б.Әбдіғалиұлы, К.Нұрпейісов, С.Смағұлова әне басқа да отандық ғалымдардың еңбектерінде Алаш қозғалысының тарихы зерттелді (Нұрпейісов, 1995: 480).

Кеңес тарихнамасына үңілетін болсақ, негізінен Алашорданың әскери тарихы мен Алаш полктерінің Орал, Орынбор, Жетісу майдандарындағы әрекеттері туралы мүлдем мәлімет бермеген. Осы бағыттағы Алаш бөлімдері іс-әрекеттерін жан-жақты зерттеген Д.А.Аманжолованың еңбегін жатқызуға болады. Зерттеуші өз еңбегінде Алаш жасақтарының Қызыл әскерге қарсы шайқастарға қатысуының деңгейі мен ауқымын терең ашып көрсеткен (Аманжолова, 1994: 224).

А.В. Ганин, В.А. Гольцов, С.М. Исхаков, Д.Г. Симонов, А.В. Сушко, Р.С. Таймасов, В.А. Шуддяков, В.И. Шишкин, М.Н. Ивлев, Д.Ю. Матвиенко сынды ресейлік зерттеушілердің еңбектерінен Азамат соғысының және Сібір казак әскері тарихын зерттеу аясындағы Алаш әскери құрылымдары туралы мәліметтер кездеседі. Жұмыс барысында азамат соғысына қатысушылардың өмірбаяндық анықтамалары қолданылған (Ганин, 2006: 188). Осылайша, ғалымдар Алаш әскерінің тарихын зерделеуде алғашқы, маңызды қадамдар жасады. Зерттеулердің негізінде елеулі материалдар ғылыми айналымға енгізілді. Зерттеулердің бастамасы болғанымен, әлі де Алаш полкі, бригадасы, еріктілер отрядының құрылу тарихы, қазақтардың ұлттық әскерге жұмылдырылуы мәселелері жеткілікті деңгейде зерттелмей отыр. Азаматтық соғыс сахнасындағы қазақ әскерінің пайда болуының алғышарттары ашылмады.

Отандық ғалымдар Ақ әскер құрамындағы Алаш полктерінің, қазақтардан құрылған әскери құрылымдардың шайқастарға қатысуы туралы материалдарды жинақтау мақсатында Қазақстанның, Ресей Федерациясының архив қорларында ғылыми ізденіс жұмыстарын жүргізді. Ресей Мемлекеттік Әскери Архивіндегі негізгі ауқымды қорлар: №39498 2-ші жеке Сібір корпусының басқармасы (1918-1919) (РГВА. Қ.39498), №39615 Сібір армиясының Жетісу отрядының штабы (1918) (РГВА. Қ.39615), №39711 Атаман Анненков Партизан дивизиясының штабы (1918-1922) (РГВА. Қ.39711), №39930 1-ші партизандық ат-Қырғыз полкінің қоры (1918-1919) (РГВА. Қ.39930). 1-ші Қазақ атты полкінің құжаттары тек 1919 жылдың қаңтары бойынша, ал 2-ші Полк құжаттары 1919 жылдың қазан-желтоқсан айлары бойынша ғана сақталған. Маңызды қорлардың бірі - №110 Түркістан майданы әскерлерін басқару (14 тамыз 1919-20 маусым 1920). Бұл құжатта атаман Анненковтың дивизиясындағы 1-інші (1918 ж. желтоқсаны мен 1919 ж. қаңтар, қараша-желтоқсан айлары) және 3-інші (1919 ж. қыркүйек-қазан айлары) Қазақ атты партизан полктерінің құжаттары сақталған. Құжаттар негізінен жауынгерлік және жауынгерлік емес бөлімшелер бойынша бұйрықтарға жатады. Құжаттардың басым бөлігі Ресей Федерациясының мемлекеттік архивтерінде, атап айтқанда, №1701 Ресей үкіметі ПМ-нің жергілікті бөлімі (Колчак), Омбы қ., 1918-1919 жж. қорында сақталған.

Алаш әскері бойынша көптеген құжаттар Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде, Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде сақталған. Бұлардың осы құжаттардың көпшілігінің көшірмелері мен микрофильмдері сақталған. Құнды материалдар Шығыс Қазақстан облысының қазіргі заман тарихы құжаттандыру орталығында (Семей) сақталған, әсіресе, Семей уезінің Алаш милициясын құру және Алашорда үкіметінің қызметі туралы бірқатар материалдар бар. Алаш бөлімшелерінің Жетісудағы азаматтық соғысқа қатысуы туралы материалдар Алматы облысының мемлекеттік архивінде сақталған.

1917 жылы орын алған саяси өзгерістер Алаш қозғалысына жаңа мүмкіндіктер мен жауапты міндеттер қойды. Өздерін қазақ халқының тағдырына жауапты деп санаған Алаш қайраткерлері 1905 жылдан бері ілгерілеп келе жатқан автономия мәселесін күн тәртібіне қойып, автономияның негізі ұлттық армия екенін жариялады. 1918 ж. Бүкіл Ресей аумағында қанды азамат соғысы басталып, қазіргі Қазақстан аумағы бойынша да ұрыс қимылдары жүріп жатты. Ақтар жағынан да, қызылдар жағынан да жиі тонау мен зорлық-зомбылыққа ұшыраған қазақ ауылдары қорғаныссыз қалды. Бұл тұрғыда Алаш Орда үкіметі қазақтар арасынан құрған бөлімдер қазақ халқын ақ гвардияшылар мен қызыл гвардияшылардың Қарулы

жасақтарынан қорғауға тиіс болды. Коммунистер билікке келгеннен кейін Алашордашылар анти-большевиктік лагерьге көшті және олардың ең жақын одақтасы казактар болды. Нәтижесінде Орал, Орынбор және Сібір казактарымен уағдаластыққа қол жеткізілді. Бірінші кезеңде казактар құрылып жатқан Алаш Орда милиция жасақтары үшін нұсқаушылар болды. Алаш Орда үкіметі өз автономиясын бар күшімен қорғауға тырысты. Олар автономия, ұлттық үкімет, ұлттық милиция және армияның ыдырайтын империядан тәуелсіздік алу жолындағы алғашқы қадам екенін түсінді. Дербес Қарулы Күштерді қалыптастыру міндеттерінің маңыздылығына және автономияны басқарудың жеделдігіне байланысты 1918 жылғы 11 маусымда Алаш Орда үкіметінің қаулысымен әскери министрлік функциялары бар және Алаш Орданың облыстық және уездік бөлімдері жанынан облыстық және уездік әскери кеңестер ашу құқығы бар үш адамнан тұратын Әскери кеңес құрылды.

Әскери кеңеске большевиктермен күресу үшін жігіттер шақырылып, төрағасы Ә. Бөкейханов, мүшелері М. Тынышпаев және Х. Ғаббасов сайланды. 12 маусымдағы қаулымен жергілікті жерлерде аз дегенде үш, көбі бес мүшеден тұратын кең өкілеттіктері бар Алаш Орданың облыстық және уездік уақытша кеңестері құрылды. 16 маусымда Алаш Орданың барлық аймақтық бөлімшелеріне төрағасы болған Ә. Бөкейхановтың қолы қойылып, отыз адамнан тұратын атты милицияға шақыру туралы тиісті бұйрық жіберілген.

1918 жылы 31 мамырда Чехословак тұтқындары көтеріліс жасап, Поволжьеде, Сібірде және Қазақстанның солтүстігінде, соның ішінде Қызылжарда кеңес үкіметін құлатты. Осы кезде биліксіз қалған аймақта қазақ оқығандары Алаш туын қайта көтеруге әрекеттенді. Сол жылдары Омбыда қазақ балаларын оқыту жөнінде мәселе көтеріліп, мұғалімдер курсы ашылып, оған сабақ берген Мағжандар еді. Қызылжарда жастардың жергілікті Жас азамат деген газеті шығарылып, Алаш Орда идесын, өзін-өзі басқарудың земстволық түрін насихаттаған. Ә. Бөкейханов земство жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, қорғаушысы, қамқоры деп түсіндірген. Жергілікті халықтың әлеуметтік мәселелерін шешіп отыру үшін Ақмола облысына қарасты уездердегі земствода ұлт зиялылары көзге түсті. Ақмола облыстық земство басқармасына төрағаның орынбасарлығына Ә.Оразаев, мүшелеріне Ережеп Итбаев, Мұхтар Саматов сайланды. 1918 жылы 5 маусымнан бастап жұмысына қайта кіріскен Қызылжар уездік Земство Басқармасында С. Көсемісов, Ғ. Қуанышев, Ж. Тілеулин, М. Жұмабаев қызмет атқарды (СҚМА. 22-қ. 1-т. 9811-іс. 12-п).

Архивтік құжаттар негізінде 1918-1919 жылдары елдің басқа өңірлерінде Кеңес үкіметі билеген кезде, Қызылжарда Кеңес үкіметі құлап, Алаш Орда үкіметінің саясаты жүргізілгені анықталды. Қызылжарда Алаш қайраткерлерінің үлкен жиналысын өткізудің тарихи орны 1918 жылы шілде айында анықталды. Бұл маңызды тарихи оқиға Әлти қажының қонысында Аққусақ болысында, (қазіргі СҚО Жамбыл ауданында) сол кезде оның ұлы Сәдуақас болыс болған жерде өтті.

Барлыбаевтар әулеті – ХҮІІІ-ХХ ғасыр аралығында өмір сүріп, Қызылжар өңірінің қоғамдық-әлеуметтік өміріне белсене ат салысқан, өз кездерінде аға сұлтанның кеңесшісі, Батыс Сібір шекаралық комиссиясының мүшесі, болыс старшыны, биі, аға сұлтан, заседатель, кеңесші, білікті заң қызметкері сынды қызметтермен ірі билік басында болған тұлғалар.

Барлыбаев Әлти Көкенұлы – 1854 жылы «Әзберген» қыстауында дүниеге келіп, 1926 жылы «Бибалай» қыстауында дүниеден озған. Жамбыл ауданы «Бақырлған» ауылынан 3-4 шақырым жердегі «Бертіс» зиратына жерленген. Заманында Әлти Көкенұлы Қызылжар өңірінде ірі бай болған. Қызылжар, Қорған, Омбы қалаларында, Преснов, Пресногорьков станцияларында сауда орындары болған. ХҮІІІ ғасырда Қызылжардың қоғамдық-саяси өмірінде белсенді рөл атқарған Барлыбаевтар әулетінің белді ұрпағы. Әлтидің әкесі – Барлыбай Шәукерұлының ең кенже баласы, Сегіз сері (1818-1854), Нияз сері (1818-1893), Біржан сал (1825-1897), Шәрке сал (1824-1907) сияқты атақты сал-серілердің тобында болып, серілікпен аты шыққан Көкен сері. Әлтидің жұбайы – Алдай руының Мысық деген тұқымының қызы Ділдебай.

Әлтиұлы Сәдуақас – ірі бай. Петропавл округі Төңкеріс ауданы №2 ауылда тұрған. Мүлкін тәркілеп, отбасымен Петропавл округінің шегінен шығару туралы шешім Петропавл Окрисполком Төралқасының 22/ІХ/28 ж. қаулысымен бекітілді. Әлтиұлы Сәдуақас І санаттағы бай ретінде Петропавл округінің шегінен отбасымен Ақтөбе қаласына жер аударылды (СҚМА. 1648-қ. 1-т. 121-іс. 2-п.).

Әлтидің екінші ұлы - Сейітахмет (1881-1939) Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары Преснов болысының ревком төрағасы болған. Негізінен атасы Көкен серіге ұқсап той-думан, серілікпен айналысқан. Молдадан оқып, хат таныған. Қазақтың ұлы ақыны Абайдың өлеңдер жинағын 1916 жылы Ғалауетден Мамаковтен сұрап алып, Абай шығармашылығымен жақсы таныс болған (СҚМА. 1648-қ. 1-т. 121-іс. 3-п.).

Мұнда Алаш Орда басшылары Ақмола облысының Петропавл және Көкшетау уездерінің 22 болысының өкілдері қатысқан ауқымды жиналыс ұйымдастырды. Жиналыстың күн тәртібіне Алаш милициясын құру, оның қатарына қазақ жігіттерін тарту туралы мәселе қойылды. Жиналыс жұмысына Алаш Орда Орталық Комитетінің мүшелері Міржақып Дулатов, Омбы облыстық Алаш Орда комитетінен Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаев, Қазі Торсанов, Петропавл уездік комитетінен Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Көкшетау уезінен Еркосай Мұқышев және т. б. қатысты (Мұқанов, 1964).

1918 жылы желтоқсан айында Көкшетау қаласында Алаш партиясы мен «Үш жүз» партиясының біріккен отырысы болды. «Үш жүз» партиясынан 10 адам болды: Шаймерден Альжанов, Мұқан Айтпенев, Қазі Торсанов, Ермек Тукпаев, Нұрман Хожанов, Мұталап Хасынов және т.б. Ал, алашордалықтардан 180 адам қатысты. Жиналыс басшылары: Селбек Жанайдаров, Ережеп Итбаев, Асубек Датов, Сеитов. Хатшылар: Мұхтар Саматов. Баяндамашылар: Мағжан Жұмабаев, Сейтжан Бабаев, Ережеп Итбаев.

Дәл осы күні «Үш жүз» партиясының өкілі Қазі Торсанов Алаш партиясына өтіп, осы партияның мүдделерін қорғауға ант берді. Жиналыстағы баяндамашы Мағжан Жұмабаевтың сөзі: «Біз қазақ халқы өз автономиямызға қол жеткіземіз. Бұл біздің үйіміз болады. Бұл үйдің бір қабырғасы қазір өз қатарында 52 мыңы бар армия болады. Әскерге 20-40 жас аралығындағы еріктілер кіре алады. Біз жаңадан құрған мемлекет «Алаш» символы астындағы Қазақстан деп аталады. Қазақстанның елордасы Қызылорда болады» (СҚМА. 1370-қ. 3-т. 131-іс. 5-п.).

Осы тарихи оқиғаға қатысқан ұлт зиялыларына тоқтала кетсек. Міржақып Дулатов – Петропавлда 1907-1909 жылдары тұрып, мұғалім болған. XX ғасырдың басында қазақтардың ұранына айналған «Оян, қазақ» деген кітабы 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан шыққан болатын. Осы кітабы үшін патша үкіметі оны қуғындап, бірнеше мәрте түрмеге жапты. Тап осы кезде Міржақып ағамыз Қызылжардан Орынборға барып, Ахмет Байтұрсынұлы екеуі «Қазақ» газетін 1918 жылдың күзіне дейін шығарып тұрды. «Қазақ» газеті ұлы даламызға кең таралып, ұлт-азаттық күрестің айбынды Туына айналды. азатке Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин, Ахмет Жанталин, Бірмұхамет Айбасов сынды зиялы қауым өкілдері өлең, хат-хабар жазып, Ресей патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді.

Қызылжар өңірінде М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» атты романы дүниеге келді. Қазіргі таңда дара тұлғаның «Оян, қазақ» пен «Бақытсыз Жамал» туындыларын жан-жақты саралай қарасақ, қазақтың жүрегіне жол тапқан, тәрбиелік құны қымбат алғашқы көркем шығармалар болып табылады. Осы кітаптар арқылы қазақтың ішінде ояну, гүлдену, өркениетке ұмтылу деген аңсар ойлар пайда болды. Мағжан Жұмабаевтың азаматтық, ақындық бетін ашқан, саяси көзқарасын қалыптастырған ұстазы өзге емес – Міржақып Дулатов екені шындық (Тайшыбай, 2013: 200).

1917 жылғы сәуірде ұлттың бірлігі, тәуелсіз болашағы үшін күреске бел буған Итбаев Ережеп, Алаш Орданың Ақмола облыстық қазақ съезін Омбыда ұйымдастырып өткізген. Алаш қозғалысының белсенді қайраткері, өз заманының көзі ашық азаматы, қазақ халқының күрескер, талантты ұлдарының бірі. Томск қаласында 1917 жылы қазанның 8-15 күндері аралығында жалпысібір съезінде Ережеп Итбаев Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев, Х.Ғаббасов, С.Досжановтармен бірге қазақ халқының өкілі болып қатысады. Сол жылы Сібір кеңесінің құрамына қабылданады. 1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері аралығында Орынборда жалпықазақ съезіне қатысып, Алаш автономиясының халық кеңесіне Қызылжарлықтар атынан кандидат болып сайланды (Солтүстік Қазақстан облысы. Энциклопедия, 2006: 3).

Айдархан Тұрлыбаев, жоғары білімді заңгер әрі шығыс тілдерінің маманы. Солтүстік Қазақстандағы тұңғыш қазақ комитетінің, басқаша айтқанда 1917 жылғы көктемде құрылған тәуелсіз мемлекеттік органның бірінші төрағасы, Сібір ревкомындағы Қазақстан өкілі. 1877 жылы Ақмола облысы Көкшетау уезінің Мезгіл болысында туған. 1902-1917 жылдары

университет бітіргеннен кейін Омбының заң орындарында адвокаттық қызмет қылып, алқа сотының мүшесі болады. 1917 жылы 25 сәуір – 5 мамыр аралығында Омбы қаласында өткен Ақмола облыстық қазақ съезін басқарып, өткізген Айдархан Тұрлыбаев, ал орынбасары дәрігер Асылбек Сейітов болған. Осы съезде әр уезден келген 150 делегат А.Тұрлыбаевты Ақмола облыстық қазақ комитетінің төрағасы етіп сайлады. 1917 жылы А.Тұрлыбаев Алаш партиясы құрылатын алғашқы жалпықазақ съезінің де, тәуелсіз Алаш автономиясы жарияланатын екінші жалпықазақ съезінің де ұйымдастыру және өткізу жұмыстарына белсене қатысқан. Осы күресі үшін ол 1934 жылы абақтыға жабылып, онда 6 ай азап шеккен. 1937 жылы 14 маусымда қайта ұсталып, ату жазасына кесілген, 1957 жылы ақталды (Әнес, 2009).

Жұмағали Тілеулин 1890 жылы Айыртау болысының Жаманшұбар ауылында дүниеге келген. 1913 жылы Орынбор әскери медицина мектебін бітірген. 1913-1917 жылдары Петропавл уезінде фельдшер болып жұмыс атқарған. 1917 жылы наурыздың басында Ә. Бөкейханов Минскіден телеграмма беріп, патшаның құлағанын естірткенде «Қызылжардағы Тілеулинге» деп көрсеткен. 1922 жылы Қызылжар қаласында қазақ педагогика техникумының тұңғыш директоры қызметін атқарған. Көрнекті қазақ публицисі. М. Дулатовтың, М. Жұмабаевтың азаттық күресі жолындағы серігі. Қазақ тілінде медицина саласы бойынша алғашқы оқулықтың авторы. Денсаулық тақырыбына бірнеше кітапты қазақ тіліне аударған. Кеңес тұсында үш рет тұтқындалып, 1938 жылы ату жазасына кесілді (Маликова, 2021: 279).

Ахмет Жанталин, көрнекті публицист, Алаш қайраткері, Міржақып пен Мағжандардың ниеттес серігі. «Айқап» (1911-1915 жж.) журналы мен «Қазақ» (1913-1918 жж.) газетінің белсенді тілшісі ретінде Есіл-Қызылжар өңіріндегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігі жөнінде жазып тұрған. Ахмет атамның қаламынан туған мақалаларда қазақ жастарына білім беру, ұлт теңдігі мәселелері терең қозғалған. Қызылжар өңірінде судья болып қызмет атқарған (Қойгелдиев, 2009). А.Жанталин 1932 жылы жазықсыз ұсталып, Петропавл абақтысына жабылды. Тәуелсіздік жылдары Ахмет Жанталиннің ел алдындағы қызметіне лайықты баға берілді.

Қафез Айбасов, Солтүстік Қазақстан облысы, Октябрь ауданының, Қаратал ауылында туған. Кеңес дәуірінде мұндай жігерлі, жан-жақты, сауатты азаматтарға тағылған «ұлтшыл» деген айыппен, Мағжандар сияқты үш рет ұсталып, 1940 жылы тамызда белсенді алашордашыл ретінде Солтүстік Қазақстан облыстық сотының шешімімен 15 жылға кесілген. Айбасов Қафез, міне, осы қазақ қоғамындағы байлар аталған әлеуметтік топтың өкілі.

Ғалиасқар Мұхаметжанұлы Қуанышев, 1886 жылы Қызылжарда дүниеге келген, 1917 жылы 4 маусымда Петропавл уездік қазақ комитетінің тұңғыш төрағасы болып сайланған Алаш қайраткері. Ғ.Қуанышев «қала тұрғындары арасында беделі биік, игілікті істердің ұйымдастырушысы ретінде үнемі көзге түсіп жүретін, үлкен жүректі азамат еді», - дейді екен замандастары. 1937 жылы 13 қыркүйекте жазықсыз мерт болған жеолесіміз 1958 жылы ақталған.

Дәулет (толық есімі Дәулетше) Қуанышев, 1878 жылы бұрын Бейнетқор, кейін Совет ауданының оныншы ауылында туған. Ресей патшасы тақтан кеткен соң, 1917 жылғы 4 сәуірде Петропавл уездік атқару комитетіне мүше болып сайланды. Еліміздегі Алаш қозғалысының белсенді қайраткерлерінің бірі. Революциядан бұрын да қуғын көріп, 1930 жылы кеңес заманында ұлтшыл-алашордашы деген желеумен ұсталған.

Салмақбай Күсемісов, 1869 жылы Қызылжарда туған. Алаш қозғалысына ерте қатысқан, Солтүстік Қазақстан қазақтарының атынан Алашорда үкіметіне сайланған. 1919 жылдың 8 қарашасында ұсталып, алашордашы деген айыппен өлім жазасына кесілген. Жазықсыз екені кейін анықталып, 1954 жылы 12 тамызда ақталған. СҚО ДП архиві құжаттарынан Алаш Қайраткері Салмақбай Күсемісовке қатысты деректер анықталды. Салмақбай Күсемісов, 1869 ж.т., Петропавл қ., СҚО тумасы. қазақ. Бастауыш білімі бар. Петропавл уездік Земство басқармасы өкілінің орынбасары. 08.11.1919 ж. тұтқындалған. 26.10.1920 ж. Петропавл ГубЧК сотталды. Бап: 58-11 УК РСФСР. 12.08.1954 ж. ақталды. Салмақбай Күсемісовке қатысты деректер: Куәлік. Петропавл уездік Земство басқармасы өкілінің орынбасары Салмақбай Күсемісовке берілді, өйткені соғыс уақытының мән-жайлары мен әскери биліктің өкімі бойынша ол өз мекемесімен бірге Петропавлдан эвакуацияланады. Төрт адамның қол қоюмен және қазыналық мөрдін қосымшасымен куәландырылады. Барлық азаматтық және әскери биліктерден заңды көмек көрсетуді сұраймын. Куәлік. Осы куәлік Петропавл уездік

Земство басқармасы төрағасының орынбасары Салмақбай Күшемісовке берілді. Ұлты-қазақ. Жарғының 46, 47-баптарының 2-тармағы бойынша әскери міндеттілікке және әскери міндеттілікке қатысты Армия қатарына шақыруға жатпайды (Жертвы политического террора в СССР).

XX ғасырдың басында Ж. Аймауытов айтқандай бостандық, теңдік күштіге, жемқорға келген теңдік емес, бұл өзі қара бұқараға, кедейге келген теңдік қолы жете алмай жүргендерге берілген бостандық деп ерекше атап көрсетті. Осы бағытта жалпыұлттық, демократиялық газеттер мен журналдар шыға бастаған. Солардың көпшілігі көп ұзамай большевиктердің тарапынан байшыл, ұлтшыл, алашордашыл деген жалалармен жабылған. Атап айтсақ: Сарыарқа; Бірлік туы; Ұран; Абай; және Түркістан Республикасының астанасында шығып тұрған Ақ жол; Шолпан; Сана; Кедей айнасы басылымдары еді. Осылардың ішінде жастарға арналған тұңғыш газет – Жас азамат болатын. Бұл басылым туралы зерттеуші Дихан Қамзабекұлы «Алашқа тыныс болған «Жас азамат» атты мақаласында қазақтың ұлттық баспасөз тарихында елеулі орны бар «Қазақ» газетінің бағытын жалпы жұртқа мәшһүр етуге жәрдемдескен, азаматтық ой-сананы ілгерлетуге септігі тиген газет-журналдардың ішінде Жас азамат басылымын ерекше атаған жөн деген пікір жазған. Сондай-ақ ғалым, бұл газет ұлт тәуелсіздігін жоқтап, отаршылдық егізге қарсы тұрған қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси басылымы екендігін айтқан болатын. Қазақстанның Солтүстік аймақтарындағы жастардың ірі ұйымдарының бірі болып саналған Жас азамат ұйымының органы ретінде Қызылжар қаласында 1918 жылдың 30 шілдесінен 1919 жылдың 3 ақпанына дейін 22-нөмірі жарық көрген бұл жергілікті газеттің шығарушысы – Қошке Кемеңгеров еді (Мәлікова, 2021).

Қазақтың ұлттық баспасөзінің тарихында елеулі орны бар, ұлт тәуелсіздігін жақтап, отаршылдық езгіге қарсы тұрған қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси газеті 1918 жылдың сәуір-мамыр айында Омбы қаласында өткен қазақ жастарының тұңғыш құрылтайының шешіміне орай, Бүкілқазақтық жастар ұйымының тілі ретінде бұл газеттің алғашқы саны 1918 жылдың 30 шілдесінде Қызылжар қаласында жарық көрген. Газеттің дәл осы кезде Қызылжар қаласында шыға бастауы Ресейдің Оралдан шығысқа қарай жұрттарында, Қазақстанның солтүстік аймағында Кеңес өкіметінің құлауына байланысты, билікті қолына алған Алашорда үкіметінің саяси шешімінің нәтижесі еді. 1918 жылы маусымда Алашорда үкіметі жергілікті жерлерде нақты билікке қол жеткізу үшін бірқатар декреттер қабылдады, соған сәйкес Алаш автономиясының аумағында Кеңес өкіметі шығарған барлық құжаттар мен заң актілері жарамсыз деп танылды (Трудовое Знамя, 1918: 5).

Тұңғыш қазақ жастары газетінің қалай шыққандығы туралы С. Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешуінде» 1918 жылы май айында Омбыдағы оқудағы Алашорда жастарының ұйымына айналған Бірлік ұйымы, жалпы жастар съезін жасағандығын ерекше атап өткен. Бұл съезге әр жердегі жастар ұйымынан екіден өкіл шақырды. Жас қазақ ұйымынан Абдолла Асылбекұлы, енді біріне Омбыда оқып жүрген Жанайдар Сәдуақасұлы сайланды. бұл съезге Ақмола, Семей, Қостанай губернияларының жастары жиналған. Съездің қаулысы бойынша, барлық жастар ұйымдарын Жас азамат деуге қаулы қылды. Жас азаматтың басқарма төрағасына Мұрзаұлын, мүшелігіне: Смағұл Сәдуақасұлын, Мұратбек Сейітұлын, Гуля Досымбекованы (Міржақып Дулатовтың балдызы), Әбдірахман Байділдәұлын сайлаған. Жас азамат ұйымының тілі қылып жабылып қалған Көлбайдың Үш жүз газетінің орнына Қызылжарда Жас азамат атты газетін шығармақ болған. Газеттің редакторы белгілі қайраткер Қошмұхамбет Кемеңгерұлы, басқарма құрамында С. Садуақасұлы, М. Сейітұлы, Г. Досымбекқызы, Ә. Байділдәұлы болды.

Жастар газетінің алғашқы саны «Жас тілек» деген мақаламен ашылып, онда Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдай көрсетіп, ел бостандығы үшін ұйымдасуға шақырады. Жас азаматтың үстіне ауыр жүк салынып, оның негізгі мақсаты – ұлт бостандығы мен ұлт теңдігі еді.

Жастардың үні – бұл газеттің шығуына 1918 жылғы сәуір-мамырдағы бірінші съезд себеп болған, ол жөнінде Мұхтар Әуезов «Тұңғыш қазақ жастарының съезі», «Қазақ жастарына» атты мақалаларын жазған. Бұл газеттің Қызылжарда қалай шығып тұрғанын, қазақ жастарының, жалпы қазақ қауымының тәуелсіздікке деген арман-мұңын айғақтап, қоғамдық сананы оятуға күш салғанын Жүсіпбек Аймауытов ерекше атап көрсеткен. Ол Семейдегі Сарыарқа газетінің 1919 жылғы 20 ақпандағы санына «Газет, журнал оқушыларға» деген мақала бастырып, Семейдің орысша газетінің қазақ баспасөзін ғайбаттап, оқушылары болмағандықтан қазақтың бір газеті мен журналы жабылып қалыпты деген хабарына қарсы сөйлеп, түсінік берген.

Қамтыған тақырыбы жағынан қарағанда, жарияланымдарда саясат мәселесінің басым болуы – уақыт талабы екені байқалады. Және қазақ жерін отарлауды тежеу туралы сол кездің өзінде ашық пікір таратқан жастардың ісіне айызың қанады. Айталық, 1918 жылғы 18 тамыздағы 3-санында шыққан «Өлген тірілмекші» деген мақалада Ресей үкіметінің келімсек қарашекпендерді қоныстандыру мекемесі жойылып, Қазақстан жеріне ішкі Ресейден ауып келіп жататын қоныстанушылар легі саябырлаған болса, Қазақ жерінің бір кезде эззілі болған переселен мекемесі қайтадан тіріледі деген қауесет бар. Халықтың бостандығы үшін күресетін, оның алдағы тағдырының қандай болмағын айқындайтын көзі ашық, жаны таза, саналы жастар екендігін бұл басылым әуелден-ақ жария етті. Газеттің үшінші санына басылған 25 жастағы ақын Мағжанның «Жастарға!» деген өлеңі сол замандағы қазақ жастарының ел-жұрт алдындағы тарихи міндетін көрсетіп берген бағдарлама десе артық емес. Жас ақынның шақыруы алты миллион қазақтың атынан айтылып, қазақ көгіне шалқи көтерілген ұлт ұраны еді:

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты.
Қырандай күшті қанатты,
Мен жастарға сенемін!...

Смағұл Садуақасовтың Мағжан туралы қазақ жастарының ой-санасының әміршісі деген пікірі осы бір жалынды өлең жолдарында жатқан болар. Оның «Өмір үшін күресу» атты мақаласында қалың қазаққа таныс тіршілік түйткілдерінен ашып көрсеткен. Автор өз ойын айқын түсіндіру үшін қазақ халқы мен алыстағы неміс жұртының тұрмыстық жағдайларын салыстырып, қалың қазағын озық немістің деңгейінде көргісі келіп, билік орындарының қоғамды демократияландыруы қажетті шарт екенін көрсетеді. Байқасақ, мұндағы Смағұлдың саясат пен шаруашылықты ажырағысыз бірлікте көруі де сұңғылалық.

Сол кездегі басты мәселе, жер мәселесі бұл баспаның негізгі тақырыптарының бірі болып, қазақ жерінің қазба байлықтарын шетжұрттық алпауыттардың талап-тонауына қарсылық білдірді. Мәселен, шет мемлекеттердің капиталы кен қазу, фабрик-зауыт салуға (бұлар да қазақ жеріне орнайды) кірсе, қазақ бұл қазынадан тағы да айырылады деген пікірде болды. Нәтижесінде, бұл газет осындай нақты дәлелдерін көрсетіп, Ресей мемлекетіне енді табынудың қажеті жоқ екендігін, қазақ халқы тәуелсіздік үшін, өз болашағының тізгінін өз қолына алу үшін күресуі, соның бәрі қазақ жерінің бүтіндігі маңызды екендігін көрсетті. Жас қаламгерлер өз басылымына осы сөздерді жаза отырып, большевиктік Ресейдің де Қазақстанға тәуелсіздік сыйламайтынын әшкереледі. Ал, «Өлген тірілмекші» деген басқа мақалада осы идея одан әрі дамытылып, жер мәселесі жөнінде большевиктер патша өкіметінің тарихи мұрагері екені айтылды. Халық өзінің саяси көсемі Алаш төңірегіне топтасуы арқылы ғана тәуелсіздік күресіне қосылады деген пікірді ортаға салынды.

4. Зерттеу нәтижелері. Осындай саяси және қоғамдық тақырыптарға қалам тербеген бұл газет авторлары сол кездегі өзара тірескен саяси күштердің ара салмағын бағамдап, халыққа түсінікті тілде баяндап беріп отырды. Байділде Мырзаұлы мен Ғабділде Найзабекұлының «Бұны не дейміз?» деген талдамалы мақаласында большевиктердің қазақ даласындағы іс-әрекеттерін әшкереленеді. Қолдан туғызған азамат соғысындағы қатыгездік, адамгершіліктің барлық өлшемін сырып тастап, шетсіз, шексіз ауыртпалық әкелген большевиктердің билікке таласу әдісінің заңсыз екендігін газет ашып көрсетеді. Таптық мүдде дегенді желеу етіп, әкесінің сақалына жармасқан бала, ағасын атқан іні, шешесін сатқан қыз... азамат соғысының басты қаһармандары осы болғанын мерзімді баспасөздің сол кездегі сандары сендіре насихаттағанын байқаймыз. Газеттің бірінші қыркүйекте жарық көрген санында «Алашорда» деген ортақ тақырыппен Омбыдан берілген хабарлар топтамасында: «Учредительное собрание» члендерінен құрылған үкіметпен сөйлесуге барған «Алаш Орда» мүшелері Ахмет Байтұрсынов, Халел һәм Жиһанша Досмұхамедовтер 19 августа (жаңаша) Омбыда Сібір үкіметімен сөйлесіп жатқан «Алаш Орда» бастығы Әлихан сымсыз телеграфқа шақырып, мынадай сөздерді сөйлесті», деп бастайды да, «Алашорда басшылығының 1918 жылы 23 шілдеде Сібір үкіметінің премьер-министріне жолдаған хатына» байланысты түсінік берген.

Бұл газет уақыт тамырын дәл басып, үлкен саясатқа батыл араласып, сұңғылалық танытқаны оның әр санынан байқалады. Қазақ Ұлттық автономиясын құру туралы II Бүкілқазақ съезінің шешімін жүзеге асыруға кіріскен Ә.Н. Бөкейханов бірден кезек күттірмейтін бірқатар

маңызды мәселелерді қарастырды. Қазақстанның батысында, солтүстігінде, шығысында саяси жағдай біркелкі емес еді. Алаш қайраткерлерінің басқа саяси күштерге қатынасы да түрліше қалыптасты. Бөкейханов пен онын айналасындағылар бұл жағдайларды толықтай есепке алды. Семейде Кеңес өкіметі құласымен, осында келген Ә.Н. Бөкейханов жаңа жағдайда қимыл жасау тактикасы туралы нұсқау берді.

Мәселен, Орынбордағы Торғай облыстық Алаш комитетінің басшысы Сейдазым Қадырбаевқа жіберілген жеделхатта Алашорда өз жұмысына кірісіп, II Бүкілқазақ съезінің шешімдерін жүзеге асырып жатқандығын баяндайды. Башқұрт және Сібір автономияларына туысқан автономиялар ретінде қарап, большевиктерді таратуда олармен одақтас екендігін, басқа облыстарда да тізе қосып жұмыс істеп жатқандығын көрсетті. Торғайда Алашорданың облыстық бөлімін, уездерде уездік бөлімдерін ашуды тапсырып, мүшелері земстволық мекемелерден құралсын делінген. Яғни бұл ұлттық жаңа мемлекеттің жүйесі туралы сөз болатын.

Алашорданың келешегі туралы Челябині қаласында өтуге тиіс Сібір өкіметімен келесі келіссөз-кеңестің 25 тамызға белгіленіп Жас азамат тілшісі хабарлаған. Алашорда атынан Халел Досмұхамедов, Ахмет Байтұрсынов, Түркістан автономиясының бастығы Мұстафа Шоқаев бармақшы болып отырған бұл жиылыста әр автономиялы үкіметтерден бас біріктіретін ортадан барлығына бірдей үкімет тұрғызып, жиылғандар ынтымақтасып, сөзді бір жерден шығарса, бұлардың қаулысы бұзылмайтынына ерекше назар аударады.

Газет бетінде осы кеңестің кейін қалай басталып, қалай аяқталғанын зерттеп қарағанымызда, мәжілістің Челябинде емес, Уфаға шақырылғанын, жобаланған 25 тамызда емес, сәл кешігіп, 1918 жылы 8 қыркүйекте ашылғанын байқалады. Оның жұмысына 147 адам қатысып, оның ішінде 81 адам Құрылтай жиналысының мүшесі болды. Оған барлық қазақ облыстары, оның ішінде Түркістан автономиясынан Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, С. Досжанов, Б. Жақандамов, А. Байтұрсынов, Ғ. Әлімбеков, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Е. Тұрмұхамедовтар қатысты. Уфа мемлекеттік мәжілісінің қараған басты мәселесі Бүкілресейлік жоғарғы өкімет билігін құру болатын. Жаңа үкімет Директория деген атқа ие болды. Ол эсер партиясы ОК-нің мүшесі Н. Авксентьев төрағалық еткен бес адамнан тұрды. Бас қосу қорытындысы Н.Д. Авксентьев пен оның әріптестері Алашорда үкіметі жойылсын, оның қызметі мәдени-тұрмыстық және шаруашылық-экономикалық мәселелермен шектелсін деген шешімге келген. Бұл әрине, Алашорданы тарату туралы мұндай шешім Ә. Бөкейханов пен барлық Алаш қайраткерлеріне мүлде күтпеген жағдай болды. Мысалы, «Саясат күйі» деген мақалада осы мәселелермен қатар, Ресейдің уақытша үкіметі мен Алашорда үкіметінің ара-қатынасы сөз болады. Осы сандағы екінші бір материалда Уфадағы «Құрылтай жиналысы» ұйымының мүшелері мен социал-революционерлер партиясы кіндік комитеті мүшелерінің абақтыға жабылғаны айтылған. Саяси көзқарасы, ұстанған бағыты үшін азаматтық еркінен айырып, зорлық-зомбылық жасаудың әділетпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын айыптап жазды (Жас Азамат: 6). Газеттің 1918 жылғы 15 қазан, сейсенбідегі 7-санында жарық көрген «Қала думасына сайлау» деген мақалада Қызылжар қаласындағы қазақтардың қала билігіне белсене араласуы қажет екендігі саяси үгіт дәстүрінде берілген.

5. Қорытынды. Қазақ газетінің бағытын жалпы жұртқа мәшһүр етуге жәрдемдескен, азаматтық ой-сананы ілгерілетуге септігі тиген – өңірлі басылым Жас азамат ұлт тәуелсіздігін жоқтап, отаршылдық езгіге қарсы тұрған қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси газеті бола алды.

Алаш қозғалысының басталуы, дамуы, Алаш Орда үкіметінің жариялануы сияқты тарихи оқиғалардың бірде-біреуі Қызылжарды айналып өтпеген. Демек, «Алаш арыстары» деген қасиетті тізімді толықтырып, оларға құрмет көрсетуді жалғастыра беру- міндетіміз. Қызылжар өңіріндегі осындай тарихи оқиғаға қатысты, бүгінгі таңдағы зерттеу жұмыстарының нәтижесінде өңіріміздегі Алаш Орда үкіметін қолдаушылардың жаңа есімдері мен Алаш жиылысы болған тарихи орын анықталды. Осыған орай, СҚО, Жамбыл ауданындағы Алаш жиылысы өткен тарихи орын Қазақстанның жалпыұлттық киелі жерлерінің қатарына 2022 жылы бекітілді.

Дереккөздер

РФММ – Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағаты
СҚМА – Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві

Sources

SARF – State Archive of the Russian Federation
SANK – State Archives of North Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

- Аманжолова, 1994 – *Аманжолова Д.А.* Казахский автономизм и Россия. М., 1994. 224 с.
 Әбдешев, 2008 – *Әбдешев М.Е.* Алаш орда министрлері. Алматы: Раритет, 2008. 3-6 бб.
 Әнес, Смағұлова, 2009 – *Әнес Ф., Смағұлова С.* Алаш. Алашорда: энциклопедия / Тұрлыбаев Айдархан. Алматы: Арыс баспасы, 2009. б.318.
 База данных «Жертвы» – БД «Жертвы политического террора в СССР».
 Букейханов, 1910 – *Букейханов А.Н.* Киргизы // Формы национального движения в современных государствах. СПб, 1910. С. 597, 599.
 Вестник Семиреченского трудового народа. 1918. Октябрь.
 Ганин, 2006 – *Ганин А.В.* Атаман А.И. Дутов. М., 2006. 688 с.;
 Григорьев, 2008 – *Григорьев В.К.* Алихан Букейханов. Поиск ориентиров. Астана: Дәуір, 2008. с.21.
 Қойгелдиев, 2009 – *Қойгелдиев М.Қ.* Есіл бойындағы азаттық қозғалыс тарихынан. / Солтүстік Қазақстан. 2009. 14 қазан.
 Қойгелдиев, 2021 – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп. 2021, б.129.
 Маликова, 2021 – *Маликова С.З.* Жұмағали Тілеулин. Петропавл: Дәуір, 2021. 279 б.
 Мәлікова, 2021 – *Мәлікова С.З.* Жас Азамат (1918-1919 жж.). Ғылыми басылым. Петропавл: Дәуір, 2021. 21б.
 Мұқанов, 1970 – *Мұқанов С.М.* Өмір мектебі. 1-кітап. Алматы: Жазушы, 1970. 456 бет.
 Нұрпейісов, 1995 – *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Санат, 1995. 256 б.
 Сведения ДКНБ РК по Северо-Казахстанской области МВД Республики Казахстан.
 Солтүстік, 2006 – *Солтүстік Қазақстан облысы.* Энциклопедия. Алматы: Арыс, 2006. 248 б.
 Тайшыбай, 2013 – *Тайшыбай З.С.* Сыр сандығым Қызылжар. Астана: Дәуір, 2013. 212 б.
 Трудовое, 1918 – *Трудовое Знамя*, 1918. Апрель – май.

References

- Abdeshev, 2008 – *Abdeshev M.E.* Alash Orda ministri [Ministers of the Alash Horde]. Almaty: Sirek, 2008. 3-6 BB. (in Kaz)
 Amanjlova, 1994 – *Amanjlova D.A.* Qazaq avtonomizmi Resei [Kazakh autonomism Russia]. M., 1994. 224 b. (in Rus)
 Anes, Smagulova, 2009 – *Anes G., Smagulova S.* Alash. Alashorda: ensiklopedia [Alash. Alashorda: encyclopedia] / Turlybaev Aıdarhan. Almaty: Arys baspasy, 2009. b. 318. (in Kaz)
 Bokeihanov, 1910 – *Bokeihanov A.N.* Qyrgyzdar [Kyrgyz] // qazirgi memleketterdegi ulttyq qozgalys formalary. Sankt-Peterbyrg.1910, SS. 597-599. (in Rus)
 DB *Zhabirlenushiler* – KSRO-dagy sarası terrordyng qurbandary [Victims of political terror in the USSR]; Soltüstik Qazaqstan oblysy boıynsha QR UQKD malimetteri; Qazaqstan Respublikasy IIM. (in Rus)
 Enbek, 1918 – *Enbek tyu* [Labor Banner], 1918, 7 sayır, 1 jane 18 mamyr; Jetisy engbek halqynyng habarshysy, 1918, 25 qazan. Engbek tyu, 1918, 9 sayır. (in Kaz)
 Ganin, 2006 – *Ganin A.V.* Ataman A. I. Dutov [Ataman A.I. Dutov]. M., 2006. 688 b. (in Rus)
 Grigorev, 2008 – *Grigorev V.K.* Alihan Bokeihanov. Poisk orientirov [Alikhan Bukeikhanov. Finding Landmarks]. Astana: Dayir, 2008. b.21. (in Rus)
 Malikova, 2021 – *Malikova S.Z.* Jas Azamat (1918-1919 jj.) [Young Azamat (1918-1919)]. Gylymy basylym. Petropavl: Dayir, 2021. 21b. (in Kaz)
 Malikova, 2021 – *Malikova S.Z.* Jumagalı Tileulin [Jumagali Tileulin]. Petropavl: Dayir, 2021. 279 b. (in Kaz)
 Muqanov, 1970 – *Muqanov S.M.* Omir mektebi [School of life]. 1-kitap. Almaty: Jazyshylar, 1970. 456 bet. (in Kaz)
 Nurpeisov, 1995 – *Nurpeisov Q.* Alash ham Alashorda [In Alash and Alashor]. Almaty: Sanat, 1995. 256 b. (in Kaz)
 Ongtustik, 2006 – *Soltystik Qazaqstan oblysy.* Ensiklopedia [North Kazakhstan region. Encyclopedia]. Almaty: Arys, 2006. 248 b. (in Kaz)
 Qoigeldiev, 2009 – *Qoigeldiev M. Q.* Esil boıyndagy azattyq qozgalys tarıhynan [From the history of the liberation movement along the Esil]. / Ongtustik Qazaqstan. 2009. 14 qazan. (in Kaz)
 Qoigeldiev, 2021 – *Qoigeldiev M.* Alash qozgalysy [Alash movement]. Almaty: Mektep. 2021, b. 129. (in Kaz)
 Taishybai, 2013 – *Taishybai Z.S.* Syr sandygyım Qyzylyar [My cheese chest is Kyzylzhar]. Astana: Dayir, 2013. 212 b. (in Kaz)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 242-257, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_242-257

BAZARBAI MAMETOV - ACTIVIST OF ZETYSU OF THE ALASH MOVEMENT

Orazgul Khasenovna Mukhatova¹

¹Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko St., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Associate
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Annotation. *Introduction.* Among the figures of the Alash movement in Semirechye there is a person who became the leader of the region. One of them is Bazarbai Mametov, a member of the council of the Semirechensk regional Kazakh committee, Chairman of the Kazakh committee of the Lepsinsky district. On the formation of personality B. Mametov's education, environment and political situation at the beginning of the 20th century contributed to his education as a professional specialist, an activist who served for the good of the people. As a lawyer, he was represented as a deputy in the All-Russian Constituent Assembly and nominated to the All-Russian Muslim Council, a member of the government of the Alash Horde, which formed the Alash army, and the organizer of the Committee for the Relief of the Starving in Semirechye. *Goals.* Study on the basis of historical sources the life and activities of Alash Bazarbay Mametov, who fought for the independence and the faithful son of his country; to analyze the education of Bazarbay in the Vernensky male gymnasium; to determine learning and difficulties at the Faculty of Law of the Imperial Kazan University; reveal the tendencies of the formation of the ego as a person; show activity as a member of the Alash movement. *Results.* Childhood, student life, activity studied in the article based on archival sources B. Mametov. His life was full of struggle and struggle for the future of his country and difficulties. However, thanks to his hard work, professional skills, high qualifications and experience, he got out of any situation with dignity and served as an authoritative citizen, a faithful test of his people. *Conclusions.* Bazarbay Mametov's studies at the Vernensky Male Gymnasium of the Imperial Kazan University contributed to his formation as an educated and qualified specialist. Thanks to the acquired knowledge, he became a professional lawyer, an active participant in the national liberation movement of the beginning of the 20th century. Alash left a mark in history as a figure.

Keywords: Bazarbai Mametov, Vernenskaya male gymnasium, Imperial Kazan University, lawyer, Semirechye, Lepsinsk, Kazakh committee, Alash, Alashorda, activist.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Zhetysu figures of the Alash movement: destinies and heritage» (Registration number AP 14872226).

For citation: Mukhatova O.Kh. Bazarbai Mametov - activist of Jetysu of the *Alash* movement // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 242-257. (In Kaz.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_242-257

ЖЕТІСУ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ - БАЗАРБАЙ МӘМЕТОВ

Оразгул Хасенқызы Мұхатова¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 050010, 28 үй, Шевченко көшесі, Алматы, Қазақстан)

тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Мұхатова О.Х., 2023

Андатпа. *Kipicne.* Жетісулық Алаш қайраткерлерінің арасында өлкенің көшбасшылары атанған тұлғалар бар. Солардың бірі - Жетісу облыстық қазақ комитеті кеңесінің мүшесі, Лепсі уезінің қазақ комитетінің төрағасы Базарбай Мәметов. Б. Мәметовтің кәсіби маман, ел мүддесіне қызмет еткен қайраткер болып қалыптасуына алған білімі, ортасы, XX ғасырдың бас кезіндегі саяси жағдайлар ықпал етті. Заңгер ретінде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына және Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне өкіл, Алашорда үкіметінің мүшесі, Алаш әскерін жасақтаушы, Жетісуда аштыққа ұшыраған жұртшылыққа көмек комитетін ұйымдастырушы болды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – халқының тәуелсіздігі жолында күрескен Алаш қайраткері, елінің адал перзенті Базарбай Мәметовтің ғұмыры мен қызметін тарихи деректер негізінде зерделеу; Базарбайдың Верный ерлер гимназиясында білім алуын талдау; Қазан императорлық университетінің заң факультетіндегі оқуын және ондағы қиындықтарын айқындау; оның тұлға ретінде қалыптасу үрдістерін анықтау; Алаш қозғалысының мүшесі ретіндегі қызметін көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері бойынша Б.Мәметовтің балалық шағы, студенттік кезі, қызметі зерттелді. Оның өмірі елінің болашағы үшін күрес пен тартысқа, қиындықтарға толы болды. Алайда ол кез-келген жағдайдан қажырлы еңбегінің, кәсіби білігінің, тәжірибесінің арқасында абыроймен шығып, елінің беделді азаматы, халқының адал перзенті болып еңбек етті. *Қорытынды.* Базарбай Мәметовтің Верный ерлер гимназиясының, Қазан императорлық университеті қабырғасындағы оқуы оның білімді әрі білікті маман болып қалыптасуына ықпал етті. Алған білімдерінің арқасында ол кәсіби заңгер, XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың белді мүшесіне айналды. Алаш қайраткері ретінде тарихта із қалдырды.

Түйін сөздер: Базарбай Мәметов, Верный ерлер гимназиясы, Қазан императорлық университеті, заңгер, Жетісу, Лепсі, қазақ комитеттері, Алаш, Алашорда, қайраткер.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алаш қозғалысының жетісулық қайраткерлері: тағдырлары және мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14872226).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х. Жетісу Алаш қайраткері – Базарбай Мәметов // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. 4-16 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_242-257

БАЗАРБАЙ МАМЕТОВ – ЖЕТЫСУСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

Оразгуль Хасеновна Мухатова¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, дом 28, ул. Шевченко, 050010, г. Алматы, Казахстан)

доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Аннотация. *Введение.* Среди деятелей движения Алаш в Семиречье есть личности, ставшие лидерами края. Один из них – Базарбай Маметов, член совета Семиреченского областного казахского комитета, председатель казахского комитета Лепсинского уезда. На формирование личности Б. Маметова как профессионального специалиста, деятеля служившего во благо народа способствовали его образование, среда и политическая ситуация начала XX века. Как

юрист он был представлен депутатом во Всероссийское Учредительное собрание и был выдвинут в Всероссийский Совет мусульман, членом правительства Алаш-Орды, формировавший войска Алаш, организатором Комитета помощи голодающим в Семиречье. *Цель и задачи исследования* – изучить на основе исторических источников жизнь и деятельность Алаша Базарбая Маметова, боровшегося за независимость своего народа, верного сына своей страны; анализировать обучения Базарбая в Верненской мужской гимназии; определить учебу и трудности на юридическом факультете Императорского Казанского университета; раскрыть тенденции формирования его как личности; показать деятельность как члена движения Алаш. *Результаты*. В статье на основе архивных источников изучены детство, студенческая жизнь, деятельность Б. Маметова. Его жизнь была полна борьбы и противостояния за будущее своей страны и трудностям. Однако благодаря своему трудолюбию, профессиональным навыкам, высокой квалификации и опыту он достойно выходил из любой ситуации и служил авторитетным гражданином, верным сыном своего народа. *Выводы*. Учеба Базарбая Маметова в Верненской мужской гимназии Императорского Казанского университета способствовала становлению его как образованного и квалифицированного специалиста. Благодаря полученным знаниям он стал профессиональным юристом, активным участником национально-освободительного движения начала XX века. Оставил след в истории как деятель Алаш.

Ключевые слова: Базарбай Маметов, Верненская мужская гимназия, Императорский Казанский университет, юрист, Семиречье, Лепсинск, казахские комитеты, Алаш, Алашорда, деятель.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Жетысуские деятели движения Алаш: судьбы и наследие» (регистрационный номер: АР 14872226).

Для цитирования: Мухатова О.Х. Базарбай Маметов – жетысуский деятель движения Алаш// Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С.242-257. (Каз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_242-257

Кіріспе. Алаш қайраткерлері жөнінде зерттеулер жүргізіліп, еңбектер жарияланған сайын оның ашылмаған қырларының көп екендігіне көз жеткізіліп келеді. Алаш қозғалысы тарихын алғаш рет зерделеуде тек есімдері белгілі болған тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеу қолға алынуда. Соңғы жылдары алаштықтардың еңбектерін жариялау дәстүрге айналып келеді. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» (Тоқаев, 2021) атты мақаласында ХХ ғасырдың бас кезіндегі «Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиістілігін» де атап өткен болатын. Шындығында да Алаш қайраткерлерінің өздері де, еңбектері де толық зерделенбей келеді. Әсіресе Жетісу Алаш қайраткерлерінің өмірі, қызметі, тағдыры турасында зерттеулер өте аз. Осыған орай олар туралы тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізіп, талдаудың өзектілігі дау тудырмайды.

Жетісулық алаштықтардың арасында өзгесінен ерекше, дара тұлғалар да кездеседі. Солардың бірі - Алашорданың, Жетісу облыстық қазақ комитеті кеңесінің мүшесі Базарбай Маметов. Базарбайды халқының тәуелсіздігі жолында күрескен Алаш қайраткері, елінің адал перзенті ретінде ғұмырын тарихи деректер негізінде зерделеген еңбектер ғылымнан орын алмады. Оның өзіндік себептері бар. Біріншіден, Алаш қозғалысы тарихы сонау 1930 жылдардан тәуелсіздік алғанға дейінгі уақыттарда жабық тақырыптардың бірінен саналды. Екіншіден, «халық жаулары» атанған Алашордашыларды зерттеу былай тұрсын, ауызға алу қауіпті еді. Үшіншіден, Базарбай Маметовтен гөрі ұлт көшбасшысы - Әлихан Бөкейхановты, ұлтжанды азамат - Міржақып Дулатовты, ұлт ұстазы - Ахмет Байтұрсынов сынды тіртуар тұлғаларды зерделеуге басымдылық берілді. Төртіншіден, зерттеушілер үшін тарихи деректердің көпшілігі қолжетімсіз, өйткені Алаш қайраткерлеріне қатысты құжаттардың барлығы дерлік күштік құрылымдардың архивтерінде сақтаулы. Бесіншіден, тарихи тұлғаның іздеушісі, мұрасын жаңғыртатын ұрпағы - некен-саяқ. Дегенмен тарихи жадта сақталған Базарбай Маметов тәрізді тұлғаларды қазіргі ұрпаққа таныту, сол арқылы тәрбиелеу, насихаттау - қоғам дамуының басты көрінісі. Осы орайда да тарихи деректерге сүйеніп, Алаш арысының өмірі мен қызметін зерттеудің маңызы зор.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері. Верный ерлер гимназиясында білім алған Б.Маметов туралы деректер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 94-қорына тіркелген. Алаш арысының Қазан императорлық университеінің заң факультетінде оқыған кездегі жеке

құжаттары Татарстан Республикасы ұлттық архивінің 977-қорында сақтаулы. Алматы облысы мемлекеттік архивінде оның 1918 жылғы қызметіне қатысты деректер кездеседі. Сол архив құжаттары деректанулық талдаудан өткізуді талап етеді.

Тақырыпты зерделеуде бұдан өзге феноменологиялық бағытты (Гуссерль, 2008) ұстану ұтымды, өйткені ол Б.Мәметовтің тарихи тұлға ретінде қалыптасуы мен даму үрдістерін анықтауға мол мүмкіндік тудырады. Бұл бағыт тұлғаны сипаттауда, оның өмірлік ұстанымдарын, ғұмыр жолындағы қиындықтары мен жетістіктерін зерделеуде тиімді. Жетісулық қайраткердің ұлт-азаттық қозғалысқа тартылуын, қазақ съездеріне қатысуын, Алаш әскерін жасақтаудағы қызметін өркениеттілік (Сорокин, 1992) бағытта зерделеу маңызды. Себебі бұл бағыт тұлғаның қызметін ұлттық мүдде тұрғысынан, өскелең ұрпаққа үлгі ретінде көрсетуге жол ашады. Аталған ғылыми бағыттар тарихилық қағидасымен тығыз байланыста Базарбай Мәметовтің білім алуын, Алаш қозғалысының мүшесі болуын хронологиялық ретте, өзара сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік береді. Объективтілік қағидасы тұлғаның Верный ерлер гимназиясында, Қазан императорлық университетінде білім алу барысындағы орын алған кедергілердің себептерін шынайы түрде анықтауға септеседі. Әлеуметтік қағида Базарбайдың өзі, шығу тегі, ортасы, серіктері, дәріс берген оқытушылары туралы тарихи фактілерді талдауда аса маңызды.

Б. Мәметовтің тарихи тұлға болып қалыптасуын және ел болашағы жолындағы қызметін зерттеуде талдау, ретроспективтілік, моделдеу, баяндау, сипаттау, қорыту әдістері қолданылды.

Талқылау. Тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымында Алаш қайраткерінің қызметіне сипаттама берілген зерттеулер жарық көрген. Солардың бірі - Ж.М. Ескендірұлының (Әбдешев) «Алашорда министрлері» атты еңбегі (Ескендірұлы, 2008). Еңбекте Алашорда мүшесі - Б. Мәметов туралы қысқаша мәлімет беріледі. К. Нұрпейістің монографиясында (Нұрпейіс, 1995) туралы Б. Мәметовтің II жалпықазақ съезіне қатысуы үстірт жазылды. М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 2008) іргелі зерттеулерінде жетісулық Алаш арыстарымен қатар Базарбай Мәметовтің қызметі біршама кеңірек айтылады. Б.Әбдіғалиұлы (Әбдіғалиұлы, 2018) Алаш әскері тарихы зерделеген еңбегінде 1918-1920 жылдарда Базарбай Мәметовтің және т.б. қайраткерлердің жасақ құруға атсалысқандарына тоқталады. Е.Тілешев және Д.Қамзабекұлы құрастырған энциклопедиялық анықтамалықта (Тілешев, Қамзабекұлы, 2014) жекелеген және Жетісу «Жетісу» атты энциклопедияда (Жетісу, 2004) Алаш қайраткерлері, соның ішінде Б. Мәметов жөнінде жөнінде ақпарт беріледі.

Жетісулық Алаш қайраткерлерінің қызметін зерделеуге арналған зерттеулер көбінесе ғылыми мақалалар түрінде жарияланғанымен Б.Мәметовті Алаш қайраткері ретінде арнайы зерттегендері жарық көрмеді. Дегенмен тұлғаның өмір жолын жалпылама сипаттаған З.Төлеуовтің мақаласын атауға болады. Сонымен қатар Жетісу Алаш қайраткерлерінің қызметі бойынша тарихи дерек болып табылатын «Алаш қозғалысы және оның жетісулық қайраткерлері» (Алаш қозғалысы және оның жетісулық қайраткерлері, 2017) және «Алаш қозғалысы» (Алаш қозғалысы, 2007), «Қазақ съездері» (Қазақ съездері, 2007) атты жинақтар жарияланды. Олар Б. Мәметовтің өмірі мен қызметін тереңірек зерделеуге септеседі.

Зерттеу нәтижелері. Базарбай Мәметов 1888 жылы тамыз айында Жетісу губерниясы, Лепсі уезі, Балқаш-Лепсі болысында (қазіргі Көктерек ауылы) кедей шаруа - Мәмет Әсіпұлының отбасында дүниеге келген. Оны дәйектейтін архив қорына тіркелген - 1898 жылы тамыз айында Жетісу (Семиречье) облысы Лепсі уезінің басшысына уезд дәрігері Закатальский мен учаскелік дәрігері Галинов берген куәлік. Куәлікте (XIX ғасырдың соңы-XX ғасырдың басында мұндай құжат куәлік деп аталған) «Лепсі уезі бастығының 1898 жылғы 24 тамыздағы № 2825 қатынасының нәтижесінде, сараптамаға ұсынылған қазақ Махит-Асанов Базарбайдың дене бітімі дұрыс, денсаулығы жақсы, сырт көзге 8 жаста және оған шешек ауруына қарсы екпе сәтті жасаған» (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і.т. 39903-іс. 22-п.), - деп жазылған. Бұдан Базарбайдың тегі Мақыт-Асанов болғаны анық көрінеді.

1899 жылы тамыз айында Верный ерлер гимназияның төменгі дайындық сыныбына және пансионға оқуға қабылданды. Сол кезде оның бастапқы тегі өзгертіліп, аты-жөні Базарбай Мәметов және 1891 жылы 20 мамырда Жетісу облысының Лепсі уезінде туылған деп көрсетілді. Әкесі Мәмет Базарбайды гимназияға оқуға беруде жасын кішірейтіп жаздыруы да мүмкін (гимназиядағы айып парағында (кондуитный лист) туған жылы 1891 деп жазылған), өйткені оқу орының дайындық бөліміне ереже бойынша 8 жастан кіші емес, он жастан үлкен

емес балалар қабылданған (АқМА. 390-қ. 9 «С»-т. 125-іс.1-п.). 1909 жылғы қараша айында Лепсі уезі басшысының Балқаш-Лепсі болысының басшысының мәліметіне сүйеніп берген куәлігінде Базарбайдың Мамет Асановтың ұлы екендігі және оның 1888 жылы 20 мамырда туылғандығы жайлы жазылған (ТРҰА. 977-қ. Ж.і.т. 39903-іс. 22-п.). Архив құжаттарынан көрінетіндей, Базарбайдың туылған жылы нақты емес, екі түрлі. Бірі - 1888, екіншісі – 1891 жыл. Қазақ балалары сияқты Базарбайдың туған жылының нақты көрсетілмеуінің бір ғана себебі бар, ол - тууы туралы куәліктің жоқтығы. Қазақтар балаларының туған жылын да, айын мен күнін біле бермеген. Қай жылы туылды деген сауалға «ел жайлаудан түскенде», «наурыз айы туғанда», «қарлы боранда», «пәленшекенің асын берін жатқанда» деген жауап қайтарылған. Егер ас берілген адам тарихи тұлға болса, есептеп шығаруға болады. Жергілікті жерге ғана танымал адам болса, онда нақты айту мүмкін емес.

Верный қаласында 1876 жылы төрт сыныптық, 1879 жылы алты сыныптық прогимназия, ал 1881 жылы толық классикалық гимназия түріндегі оқу орны жергілікті көшпелі халықтың балаларының орта білім алуына және одан әрі оқуларын Ресей империясының университеттерінде жалғастыруға мүмкіндік беру мақсатында ашылды (ҚР ОМА.94-қ.1-т. 129-іс.24-п.). Осы мүмкіндікті пайдаланғандардың бірі Базарбай Мәметов еді.

Тарихтан белгілі Жетісу Алаш қайраткерлері білім алуға бірін-бірі тартып отырған. Барлыбек Сыртанов Мұхамеджан Тынышпаевтың оқуға түсуіне ықпал еткендей, Жетісу облыстық қазақ комитетінің төрағасы болған Ыбырайым Жайнақов Базарбай Мәметовты Верный гимназиясында білім алуға ынталандырған. Базарбай пансионнан шығып қалған жағдайда Ыбырайым өзінің қамқорлығына алатындығын мәлімдеп, 1909 жылы Жетісу облыстық басқармасында аудармашы болып қызмет етіп жүрген кезінде гимназия директорының атына өтініш жазып, өзінің ниетін білдірген. Өтініштің мазмұнын Жетісу вице-губернаторы растап, 1909 жылы 2 желтоқсанда 2370-ші нөмірлі арнайы хат жіберген (ҚРОМА.94-қ.1-т.2205-іс.1-п.). Осы орайда айта кетерлік жайт, Верный ерлер гимназиясына бірін-бірі жетелеген және әкелерінің қамқорлығы арқасында ағайынды Барлыбек, Болатхан, Қанатхан, Дәрібек Сыртановтар және өзін шенеуніктің баласымын деп көрсеткен Абдулқадыр Сыртанов, Мұхамедқасым, Мұхамедсафа Құрманбаев білім алған.

Дайындық сыныбында Базарбай жақсы оқып, үлгілі тәртібімен ерекшеленді. 1901 жылы Базарбайдың тәртібіне «өте жақсы» деген баға қойылып, дайындық сыныбының аға бөліміне көшірілді. 1901-1902 оқу жылының қараша айында рұқсатсыз көшеге шығып кеткен, сол үшін жексенбі күні 2 сағатқа пансионда қалдырылып, жазаланған. Дегенмен гимназия мен пансионның ережелерін бұзбағаны үшін тәртібіне «өте жақсы» деген баға қойылған. Осылардың бәрі оқушының айып журналында жазылған. Айып парақшалары - оқушының теріс қылықтары жазылатын журнал. Мұндай әдіс XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының гимназияларында, діни оқу орындарында, кадет корпустарында қолданылған. Осындай журналда оқушының гимназияға қабылданған уақытынан оны тәмамдағанға немесе шығып кеткенге дейінгі тәртібі, тәртіп бұзушылыққа байланысты алған жазалары және келесі сыныпқа көшірілуі туралы жазбалар жазылатын болған.

1903 жылы 2-сыныпқа II-дәрежелі марапатпен көшірілген (ҚРОМА.94-қ.1-т.2205-іс.5-п.). Базарбай Мәметов 1903 оқу жылының I-жартысында гимназияда Қанатхан Сыртанов, Нүсіпбек Жақыпбаев (дайындық сыныбына түскен), Болатхан Сыртанов, Қайсерке Тоқсанбаев, Салық Аманжоловпен қатар оқыды (ҚРОМА.94-қ.1-т. 383-іс.1,4-пп.). Осы жылдың II-жартысында оларға Жәнеке Солтанаев қосылды. 1904 жылдың I-жартысында аталған оқушылардың қатарына Нұрғали Нұрмұхамедов пен Әбділкерім Садықов толықтырды. Нұрғали дайындық сыныбына, Әбділкерім I-сыныпқа Пішпек қалалық училищесінен кейін келді (ҚРОМА.94-қ.1-т.2560-іс.1-п.). Олардың бәрі бір-бірімен араласты, білмегендерін сұрады, қиналғандарына көмектесті. Бір үйдің балалары тәртізді пансионда тұрып, білім алды.

1903-1904 оқу жылының қыркүйегінде Базарбай гимнастика сабағынан кетіп қалған. Сәуір айында француз тілі сабағында тентектік жасаған. Осындай «нашар тәртібі» үшін гимназияда бір сағатқа қалдырылған. Дегенмен гимназияның педагогикалық кеңесінің қаулысымен үшінші сыныпқа көшіріліп, тәртібіне бес балл қойылған (ҚРОМА.94-қ.1-т.2205-іс.6-п.). 1903 жылы 2-сыныпқа, 1907 жылы 6-сыныпқа II-дәрежелі марапатпен көшірілді (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2205-іс. 5-п.). Базарбай Мәметов сыныптан сыныпқа тәртібіне үнемі «өте жақсы» деген бағамен көшірілсе де 1909-1910 оқу жылының мамыр айындағы педагогикалық кеңестің қаулысына

сәйкес жазбаша емтихандарды тапсыра аламағандығы үшін 8-сыныпты қайта оқыды. Келесі 1910-1911 оқу жылында наурыз айында Базарбай Мәметов емтихандарын сәтті тапсырып, гимназияның 8-сыныбын тәмамдап, 1911 жылы 2 маусымда орта білім туралы Халық ағарту министрлігі берген №1807 аттестатты иеленді.

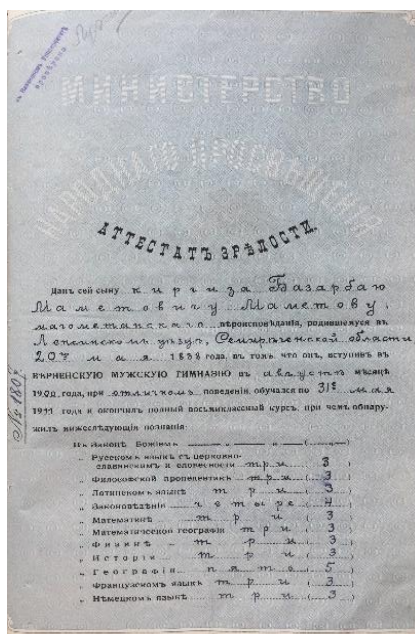

Фото 1. Б. Мәметовке берілген орта білім туралы куәлік.

Дерек: ТР ҰА. 977-қ. Ж.і -т. 39903-іс. 16-п.

[Foto 1. Certificate of secondary education issued to B. Mametov (National archive of the Republic of Tatarstan. F.977. Description of personal affairs. D.39903. L.16.).]

Бір топ қазақ балалары, соның ішінде Базарбай гимназия кемелденіп, әлеуеті күшейіп, оқытушылары мен тәрбиешілерінің тәжірибесі молайған тұста 358 баланың бірі болып білім алды. Осы кезде оқушылардың толық орта білім алуына, өздерін жан-жақты жетілдіруге барлық жағдай жасалды. Гимназияның оқу-әдістемелік жұмысы жақсартылды. Оның іргелі кітапханасында 11186, оқушылар кітапханасында 2797 кітап болды. Оқушыларға білім беруде 94 атлас, глобус, географиялық карталар, 203 оқу құралдары қолданылды (ҚРОМА.94-қ.1-т.526-іс.1-п.). Оқушылардың саны да артты, оқу ақысы XIX ғасырдың 90-жылдарымен салыстырғанда 10 рубльге көбейіп, 50 рубльге жетті (ҚРОМА.94-қ.1-т.526-іс.42-п.). Қазақ өрендері «Бұратаналардың» балаларына 1897 жылдың 6 қаңтарындағы Мемлекеттік Кеңес бекіткен ережеге сәйкес 20 орын бөлінген гимназияның жанындағы пансионда тұрды. Пансион Жетісу облысының земство алымдарынан құралған қаржы арқылы қамтамасыз етілді (ҚРОМА.94-қ.1-т.20509-іс.1-п.).

Верный ерлер гимназиясында оқыған қазақ балаларының арасында Базарбай үздік тәртібімен және орташа үлгерімімен, сегіз сыныпты бітіруімен ерекшеленді. Гимназияны орыс, француз, неміс тілдері, философиялық пропедевтика, латын тілі, математика, математикалық география, физика, тарих пәндерінен «қанағаттанарлық», заңтанудан «жақсы», географиядан «өте жақсы» деген бағамен аяқтады (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 16-п.).

Базарбайдың студенттік кезі. Гимназияны тәмамдағаннан кейін көп ұзамай Базарбай әскери маман болуды көздеп, Мәскеу қаласындағы Алексеев әскери училищесіне оқуға түсу үшін сынақ тапсыруға бел буды. Сол заманның өзіндік талаптарына сәйкес талапкерге Верный ерлер гимназиясының директоры арнайы куәлік беруге тиіс болған. Сондай куәлік гимназия директоры В.Дейнеконың атынан Базарбай Мәметовке 1911 жылы 2 маусымда табысталды. Куәлікте Базарбайдың 1910-1911 оқу жылында Верный ерлер гимназиясын бітіргені, білім алуды жалғастыру мақсатында Мәскеудің Алексеев әскери училищесіне оқуға түсуге ниет білдергені туралы жазылды (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 14-п.).

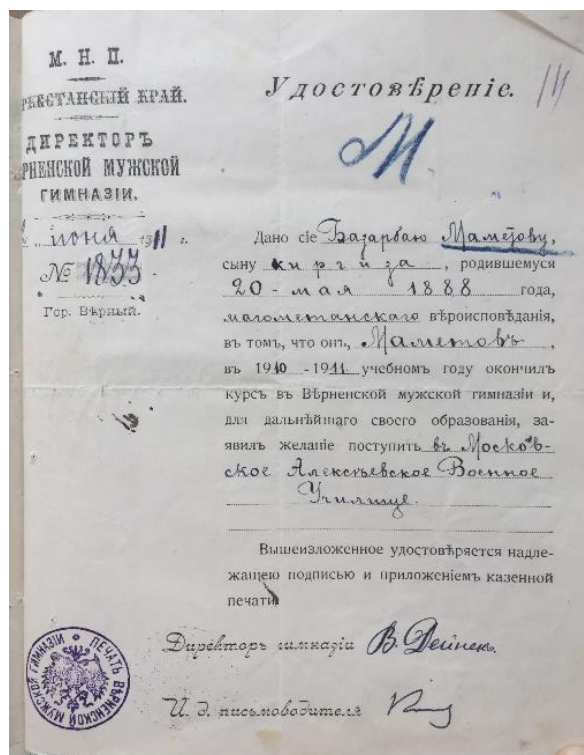

Фото 2. Б. Мәметовке Алексеев әскери училищесіне түсу үшін берілген куәлік.

ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 14-п.

[Foto 2. Certificate issued by B. Mametov for admission to the Alekseev Military School

(National archive of the Republic of Tatarstan. F.977.

Description of personal affairs. D.39903. L.14.)]

Алайда Базарбайдың бұл талпынысы сәтсіздікке ұшырады, өйткені Ресей империясының Әскери бағыныштылық туралы Жарғысында бұратана халық өкілдерінің әскери қызметке шақырылмайтындығы анық айтылған еді. Жетісу облысының әскери губернаторының 1911 жылы берген куәлігінде Верный ерлер гимназиясын бітірген, жергілікті тұрғын Базарбай Мәметовтің 1897 жылы жарық көрген Ресей заңдарының 4-томында көрсетілген әскери міндетті өтеу туралы 42-ші бабына сәйкес бұл міндеткерлікті атқара алмайтындығы ашық жазылды (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 24-п.). Сол себепті Базарбай әскери училищеге қабылданбады. Бұдан өзге Жетісу облысы 1804-1917 жылдар аралығында Қазан қаласы орта және төменгі Еділ өңірі (Поволжье) губернияларының оқу округі саналғандықтан осы өңірдің тұрғындары Орынбор, Омбы, Қазан тәрізді қалаларда білім алуға тиісті болатын.

Осылайша Базарбай Қазан императорлық университетінің заң факультетіне оқуға түскен. Осыған орай Жетісу облысының әскери губернаторына жоғары оқу орнына түсу үшін шәкіртақы тағайындауын сұрап, өтініш жазған. Өтінішіне 1912 жылдың 5 наурызында генерал-майор М.А.Фольбаум Б. Мәметовке шәкіртақы тағайындай алмайтыны, ол Қазан университетін бітірген Аманжоловқа беріліп отырғандығы, ендігі жерде басқа бір студентке төленетіні жөнінде жауап алған (ТР ҰА.977-қ.Ж.і-т. 39903-іс.18-п.). Шындығында да 1907-1912 жылдар аралығында Салық Аманжолов Қазан императорлық университетінде заңтану мамандығы бойынша білім алған.

Фото 3. Бозбала Базарбай. 1911 ж. 4 шілде.

Дерек: ТР ҰА. 977-қ. ж.і -т. 39903-іс. 12-п.

[Foto 3. Young Bazarbay. 1911 July 4 (National archive of the Republic of Tatarstan. F.977. Description of personal affairs. D.39903. L.12.)]

Облыс губернаторы тарапынан қолдау таппаған ол 1911 жылдың маусым айында Ташкент қаласына арнайы барып, Түркістан генерал-губернаторына өтінішпен кірген. Алайда өтініші қанағаттандырылмаған. Өмірінің осындай қиын кездері туралы Базарбай былай деп жазған: «Білімді ары қарай жалғастыра алмай және туған ел-жұрттан жырақта, ешбір таныссыз күн көрістің өзі қиындыққа соқты. Енді амалдап нан тауып жеудің қамын ғана ойлап бір қызметке орналасуды ойластырдым. Осы мақсатпен жүргенде кездейсоқ Ташкент қаласына келе қалған танысым азамат Тынышпаевқа жолықтым. Ол өз тарапынан Ұлы князь Константин Константиновтың канцелярия меңгерушісі - сол тұста Ташкенде айдауда жүрген полковник Беловпен таныстырып, одан көмек өтініп, егер мүмкіндік болса жұмыс тауып беруін сұрады.

Менің жағдайыммен танысқан соң ол Ұлы князға материалдық көмек сұрап жолыққанымды жөн көріп, өзі де қолғабыс көрсететінін айтты. Ұлы княздің жеке қабылдауында болып, өтінішім өтіп, маған бір жыл көлемінде айына 20 рубль стипендия тағайындады. Бұл тығырықтан шығуға Түркістан студенттер жерлестігі мен азамат Тынышпаев қол ұштарын берген еді» (Төлеуов, 2020). Мұхамеджан Тынышпаев Базарбайдың жерлесі әрі туысы болған еді. Екеуі де - Лепсі уезінің тумалары. Мұхамеджан Мақаншы-Садыр, Базарбай Балқаш-Лепсі болысында дүниеге келген. Осылайша Базарбай Мәметовты Верный гимназиясында білім алуға Ыбырайым Жайнақов жетелесе, Қазан университетінде қысқа уақыт болса шәкіртақы алуға Мұхамеджан Тынышпаев қол ұшын созған. Зиялылардың осындай тәлім алуға лайық әрекеттері тарихта аз болмаған.

Бұдан кейінгі уақыттарда Базарбай университетте өз күшімен оқыды. Талай қиындықтарды бастан кешірді. Алайда ол мойымады, тығырықтан адал еңбегінің арқасында шықты. Осындай сәттері турасында Базарбай «Бірақ, бір жыл өткен соң баяғы таршылыққа қайта тап болдым. Жаз күндері қызмет жасап ақша таптым, сонымен қатар қыс айларында жалданып сабақ беріп, соның арқасында университет төлемақысы мен күн көрісімді де айырдым» (Төлеуов, 2020), - деп еске алған.

Фото 4. Базарбай Мәметовтың университетке кіру билеті¹.
Дерек: ТР ҰА. 977-қ. Ж.і -т. 39903-іс. 10а - п.

[Foto 4. Entrance ticket of Bazarbay Mametov to the university (National archive of the Republic of Tatarstan. F.977. Description of personal affairs. D.39903. L.10a).]

Дегенмен Базарбай қиналған кездерінде жергілікті биліктегілерден, соның ішінде өзінің туған жері Лепсі уезінің бастығынан да көмек сұрап, хат жазған. Мұндай өтініштері жауапсыз әрі қолдаусыз қалмаған. 1914 жылдың 16 желтоқсанында Лепсі уезінің басшысы полковник Авдиев Базарбайдың оқуы үшін қаржы аударған. Мұны оның кеңсе іс жүргізушісі Н.Шебалин арқылы Қазан университетінің ректорының атына «Маметов мырзаға қаңтар-наурыз айлары үшін 120 рубль ақша аударғаны жайлы №5263 түбіртеккі» жолдаған 1915 жылғы 19 наурыздағы хабарлама (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 18-п.) дәйектейді. Университет ректоры міндетін атқарушы П.Д. Шестаков сол күні Лепсі уезінің басшысына хат жолдап, Б. Мәметов 8-жартыжылдықтың сынақтарын талаптарға сәйкес тапсырса курсты бітіргені туралы куәлік берілетіндігін жеткізді (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 19-п.). Жетісу облысының вице-губернаторы 1913 жылы 18 қыркүйекте университетке хат жазып, Базарбайдың нешінші курста оқып жатқандағын сұраған (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 23-п.). Мұның өзі Жетісу губернаторының Ресей жоғары оқу орындарында білім алған қазақ жастарын бақылап, қадағалап отырғандығынан хабар береді. Хатқа жауап берген ректор Б. Мәметовтің заң факультетінің 3-курсында оқып жатқандығын хабарлаған.

Татарстан Республикасының ұлттық архивінің «Қазан императорлық университеті» деп аталатын 977-ші қорында 1911 жылдың 31 тамызы 1916 жылдың 22 сәуірі аралығындағы құжаттарды қамтитын «Қазан университеті студенттерінің қатарына Мәметов Базарбай Мәметұлын қабылдау туралы іс» деп аталатын 28 беттен тұратын № 39903 сақтау бірлігі тіркелген. Мұндағы тарихи деректер Базарбайдың университеттің заң факультетіне студент болып қабылдануы, оқыған пәндері, тапсырған сынақтары турасында ақпарат береді. Университетте оқытушы-профессорлар, доцент А.В. Завадскийден «Азаматтық сот ісі», Н.И. Миролубовтан «Қылмыстық сот ісі», В.П. Доманжодан «Сауда құқығы», В.А.Ульяницкийден «Халықаралық құқық», А.А. Пионтковскийден «Қылмыстық құқық», А.А.Симолиннан «Азаматтық құқық», О.П. Соколовтан «Шіркеу құқығы», В.Ф. Зальскийден «Құқық философиясының тарихы» мен «Құқық энциклопедиясы», В.И.Ивановскийден «Орыс құқығының тарихы» және «Мемлекеттік құқық», Н.Д. Колотинскийден «Рум құқығының тарихы», Г.Б. Никольскийден «Саяси экономия» мен «Қаржылық құқық», В.Ф. Матвеевтен «Полиция құқығы», Г.Ф. Дормидонтовтан «Рум құқығы жүйесі», А.А. Овчинниковтан «Статистика», О.П. Загоскиннен «Орыс құқығының тарихы» пәндерінен дәрістер тыңдаған.

¹Қазан императорлық университетіне қабылданған кезде әрбір студент студенттік істер бойынша кеңседен үнемі өзімен бірге алып жүретін, университетке кірерде және жеке басын куәландыратын құжатты талап ететін жағдайларда көрсетіп отыра тиіс кіру билетін алған. Билетін жоғалтқан жағдайда студент полицияға және университет проректорына дереу хабарлауға міндеттелген. Полициядан өтініштің көшірмесін алып келген кезде студентке жоғалған билеттің орнына телнұсқасы (дуликат) берілген.

Верный ерлер гимназиясында алған білімі, табандылығы мен еңбекқорлығы, ізденімпаздығы және білімге деген ынта-жігері Базарбайға сынақтарды жақсы тапсырып, заңдарды жетік меңгеруге ықпал етті.

Оқу, білімге ден қойған Базарбай Қазан университетінде іргелі білім алып, маман ретінде қалыптасты. Базарбайдың білікті заңгер, саясаткер, елі мен жерін сүйген азамат болуына Қазан университетінің ұстаздары зор үлес қосты. Университет профессорларының арасында өз заманынан озық тұрған білімді де білікті, салиқалы ойлы, көзі қарақты данагөй ұстаз аз болмады. Қоғамның алдыңғы қатарлы зиялылары санатындағы ғалымдардың дәрістері терең мазмұнымен, «құлақтан кіріп, бойды алар» тартымдылығымен ерекшеленетін. Тыңдаушысын дәрістерімен қоса жазған еңбектерімен де таныстырып, баулыды. Ұстаздары шәкірттерінің зердесін ашып қана қоймай, оларға түрлі ой тастап, санасын сергітіп, өзіндік көзқарас қалыптастыруға жетелейтін.

Базарбай Қазанда оқып жүрген кезінде I дүниежүзілік соғыс басталды. Соғыс майданының қара жұмыстарына империя құрамындағы бұратана халық өкілдері тартылды. Қара жұмысшылардың қатарында патшалық Ресейдің бурят, башқұрт, саха және т.б. ұлт өкілдерімен бірге қазақтар да болды. Туған елінен алыста, соғыс жағдайында еңбек еткен қара жұмысшылардың жағдайын ойлаған Әлихан Бөкейханов Земскі одағы Бас комитетінің төрағасы князь Львовпен оларға көмек көрсету туралы келіссөздер жүргізді. Солардың «нәтижесінде майданға алынған бұратана жұмысшылардың бөлімін ашу жөнінде келісімге келді» (Қойгелдиев, 2008: 197). Бұл бөлімге бұратаналар алынған жерлерде тамақ беретін, ауру-сырқауларын қарайтын орындар ашу; түрлі қажеттерін өтейтін жұмыстарды ұйымдастыру; қазақ даласында, Түркістанда, Бурят жерінде көмекшілер сайлап, жұмысшыларға тамақ, киім, жылқы һәм қой еті, ірімшік, құрт, шекпен, тері шалбар, тон, тымақ, киіз сатып алу, артында қалған туған-туыстарынан хат-хабар жеткізіп тұру» тәрізді міндеттер жүктелді. Ә.Бөкейханов осындай маңызды іспен айналысып жатқан кезде Ресейдің ірі қалаларында оқып жатқан қазақ жастары Земство Одағына көмек қолын созуға даяр екендіктерін білдірді. Мәселен, Ә. Бөкейханов Қазандағы қазақ студенттерінің ниет еткендігін айтып, олардың аты-жөнін атады. Сондай студенттердің арасында төртінші болып Базарбай Мәметовтің есімі аталды.

Тарихтан белгілі XIX ғасырдың соңында Ресей астанасы Санкт-Петербургте, Мәскеуде, Қазанда, Омбыда және т.б. қалаларда «Жерлестер» («Землячество») аталған студент жастардың астыртын ұйымдары көптеп құрылды. Мұндай ұйымдардың құрылуының себептері туған жерінен жырақта жүрген жерлестердің басын қосу, бір-бірімен жақын араласу, өзара қолдау көрсету, пікір алмасу еді. «Жерлестердің» жиындарында жастар өздері өмір сүріп жатқан кездегі аса өзекті мәселелермен қатар қазақ даласының отаршылдық езгіге түсуі, қоныс аударушылардың көбеюі, жер, оқу-ағарту мәселелерін талқыға салды. Болашақ заңгер Базарбай Мәметов те Қазан қаласындағы «Жерлестердің» белсенді мүшесі ретінде жиыналыстарына қатысып, өз ойын білдіріп отырды.

XX ғасырдың басы Ресейде мұсылмандық қозғалыстың айтарлықтай дамыған кезі болатын. Студент жастар дін бостандығын көтеріп, рухани отарлауды даттады. Православие миссионерлерінің бұратаналарды шоқындыруына сыни көзқарас танытты. Жастар осы мәселелер бойынша пікірлерін ортаға салып, Ресей империясы құрамындағы мұсылмандардың құқықтарын танытатын жиын шақыруды көздеді. Ресейдегі мұсылман студенттері съезд өткізу идеясын ұсынды. Осы бастаманы Базарбай да қызу қолдады.

Б.Мәметовтің Қазанда білім алған уақыты Ресейдің күрделі саяси, әлеуметтік-экономикалық кезеңіне дөп келді. Бұл патшалық Ресейдің саяси билігі әлсіреген, экономикасын нарықтық қатынастар, қымбатшылық жайлаған, тұрғындарының әлеуметтік жағдайы нашарлаған кезі еді. Сондай аласапыран уақыттарда билік үшін өзара тартысқа түскен түрлі саяси партиялар құрылып, қоғамдық қозғалыстар өрістеді. Осылардың барлығы Базарбайдың көз алдында өтіп жатты. Өз заманындағы оқиғалар Базарбайдың саяси көзқарастарының қалыптасуына, қоғамдық, саяси тәжірибе жинақтауына игі ықпал етті. Осы орайда Базарбай тәрізді қазақ зиялыларының қалыптасу үдерісіне Қазан оқу орындарының ықпалы зор болды. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың бас кезінде Қазан қаласындағы императорлық университетінен өзге мал дәрігерлік институтында ат төбеліндей қазақ жастары Әбубәкір Алдияров, Уәли Танашев, Салық Аманжолов, Түбек Есенғұлов, Махмұд Шолтыров,

Мұхамеджан Қарабаев, Мұхаммед-Қазы Шотаев, Шафкат Бекмұхамедов оқыды. Көргенінен көкірегіне түйгендері көп, ұстаздардан тәлім-тәрбие алған, Ресейдің қайнаған саяси-қоғамдық өміріне етене араласқан бозбалалардың, соның ішінде Базарбайдың саяси санасы ерте оянды. Бодандықтың қамытын киген елінің басына түскен ауыр жағдай Базарбайды есейтті, азаттық жолындағы күреске ұмтылдырды. Осындай рухани, саяси толысқан шағында университеттегі оқуын аяқтады.

Архив қорында Қазан императорлық университетінің проректорының 1916 жылы 5 сәуірдегі куәлігі сақталған. Онда Б.Мәметовтің заң факультеті бойынша барлық пәндерден дәрістер тыңдап, әрбір жарты жылдықта сынақтарды талаптарға сай тапсырғаны, университетте оқыған кезде тәртібінің өте жақсы болғандығы, сондықтан да үкіметтік сынақ комиссиясына жіберілетіндігі туралы жазылған (ТР ҰА. 977-қ. Ж.і-т. 39903-іс. 10-п.). Үкіметтік сынақтарды немесе қазіргі тілмен айтқанда, мемлекеттік емтихандарын тапсырып, 1917 жылы мамыр айында Қазан императорлық университетінің заң факультетін бітіріп шықты.

Б. Мәметов және Алаш қозғалысы. Оқуын тәмамдаған Базарбайдың қызмет жолы Ақпан революциясынан кейінгі кезеңге дөп келді. Революцияның жеңісін ұлт зиялылары қуана қарсы алды. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы және оның серіктері ұлттық мемлекеттік дербестік алуға, жер, дін, әйел және т.б. мәселелерді шешуге ұмтылды. Қазақ зиялылары бұл мақсатқа алғашқы кезде жалпыресейлік демократиялық күштермен біріге отырып қол жеткізуге болады деп түсініп, Уақытша үкіметті, Құрылтай жиналысын шақыруды қолдады. Құрылтай жиналысы қазақ ұлтына өзін-өзі басқару құқын береді деп сенді.

Наурыз айынан бастап барлық облыстарда ұлт-азаттық қозғалыстың жаршылары - қазақ комитеттері құрылды. Халық өмірінің өзекті мәселелерін талқыға салған съездер уездер мен және болыстарда да өтті. Базарбай олардың жұмыстарына белсене араласып, қызмет жолын бастады.

1917 жылдың 1 сәуірінен 7 мамыры аралығында облыстық қазақ съездері Орынборда, Алматыда, Оралда, Семейде, Омбыда өткізілді (Қойгелдиев, 2008:221). Базарбай 1917 жылы 12 сәуірде ашылған Жетісу облыстық съезіне қатысты. 81 делегат қатысқан, Ыбырайым Жайнақов төрағалық еткен съезд алты күнге созылды. Съезд Уақытша үкіметке, соғысқа қатынас жайын, демократиялық республика, дін, сот, жергілікті басқару, халықтар қарым-қатынасы секілді күн тәртібіндегі шұғыл мәселелерді қарап, қазақ комитетінің Құрылтай жиыналысына дейінгі міндеттерін белгілеп берді (Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда, 2018:64). Алматыда ашылған Жетісу облысы қазақтарының съезі «ескі» тәртіп кезінде ұмытылған, сығылған, құл болған қазақ халқы жаңа қалыпты нығайтуға мүдделілігін, тыныштық, бүтіндік һәм реттілікті сақтауға сенімді екенін білдіріп, осы мақсатта облыстық, уездік және болыстық комитеттер ашу жолдарын қарастырып, бұл мәселе бойынша қаулы қабылдады (Қойгелдиев, 2008: 226). Осы қаулыға сәйкес Жетісу облысының уездерінде де қазақ съездері өткізіліп, төрағалары сайланды. 1917 жылдың қыркүйек айында Лепсіде ашылған қазақ съездінің шешімі бойынша Базарбай Мәметов Лепсі уезінің қазақ комитетінің төрағасы болып сайланды. Бұл туралы Базарбайдың өзі «Осы жылдың қыркүйек айында съезд шешіміне сәйкес Лепсі уезінің Қырғыз Комитетінің төрағасы болып сайландым» (Төлеуов, 2020), - деп жазды.

Жалпықазақ кеңесін шақырып, онда ұлт өміріне қатысты өзекті саяси мәселелерді қарау, соған сай саяси партия құру ісін қолға алуға қажетті алғышарттар тек Ақпан революциясынан кейін ғана қалыптасты. Тұңғыш жалпықазақ съезі 1917 жылдың 21–26 шілде аралығында Орынбор қаласында өтті. Съезд жұмысына Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарынан және Бөкей ордасынан барлығы 20–дан астам өкіл қатынасты. Оның күн тәртібіне барлығы он төрт мәселе қойылып, олардың арасында мемлекет билеу түрі, қазақ автономиясы, қазақ облыстарындағы жер жағдайы, әскер құру, земство, әйел теңдігі және басқа мәселелер де бар еді (Қазақ. 1917, № 238) Солардың барлығы ұлттық мүддеде қаралып, сәйкесінше шешімдер шығарылды.

Съезге Жетісу облысынан қатысқан 11 өкілдің қатарында Б. Мәметов те болды. Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау съездегі аса маңызды мәселелердің бірі болды. «Алаш» партиясы ұсынған кандидаттардың басым көпшілігі бұл уақытта өзінің ұлт мүддесі үшін қоғамдық күресімен танымал болған қайраткерлер еді (Қойгелдиев, 2008: 231). Съездің Жетісу облысынан бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылғандардың

нөмірі 3-нші список деп аталған тізімінде 1) Ибраһим Жайнақов – аудармашы; 2) Шендриков – орыс тұрғындары атынан; 3) Садық Аманжолов – заңгер; 4) Дүр Сауранбаев – қырғыз тұрғындары атынан; 5) Базарбай Маметов – заңгер (Қазақ. 1917, № 243) тұрды. Құқық негіздерін жетік меңгерген жас заңгерге үлкен жауапкершілік артылды. Базарбай қазақ комитеттерінің қолдауымен ел арасында үгіт жұмысын жүргізді, себебі қазақ комитеттері Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына өз атынан депутаттыққа лайық кандидаттарды іріктеп, оларды сайлау арқылы өткізуге басылымдылық берді. «Қазақ» газетінің 19 және 28 қазан күндері жарық көрген нөмірлерінде Құрылтай жиналысына ұсынылғандардың тізімі және олар туралы қысқаша сипаттама жарияланды.

Мұнымен қоса Б. Маметов бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне (Шора-и-Исламға) өкіл етіп сайланды. Жалпықазақ съезі «Шора-и-Исламда» қазақ өкілдері болсын, бірақ оның ағзалары әр халықтың санына қарай анықталсын, соған байланысты қазақ өкілдерінің санын көбейту жағы тез арада шешілсін деп көрсетіп, «Шора-и-исламға» мүшелікке 8 адамды сайлады (Қазақ. 1917, №256). Осылайша Базарбай бүкілресейлік Құрылтай жиналысына және мұсылмандар кеңесіне ұсынылып, қазақ халқының азаттығы мен болашағы үшін күреске тартылды.

1917 жылдың қазан айында (жаңаша - қараша) Ресейде Уақытша үкімет қарулы күшпен құлатылып, билік кеңестердің қолына көшті. Қазақстанда кеңес өкіметі 1917 жылдың қараша айынан бастап орнатыла бастады. А. Байтұрсынов жазғандай, қазақ халқы үшін түсініксіз әрі үреймен қарсы алған кеңес өкіметі елдің тыныштығын бұзды. Өлкедегі осындай жағдай туралы «Қазақ» газеті бетінде мынадай мағынадағы жеделхатты жарияланды: «Октябрь басынан бері Пішпектегі қазақ, қырғыз, сарт халықтарының тынышы кетіп тұр. Солдаттар, солдат қатындары, тағы да кім екені белгісіздер күндіз-түні демей ұрлап, талап, ұрып-соғып қатты жәбір беріп тұр. Теңдік заман туды десек те, біздің Жетісу ескі зорлықтан құтыла алмай тұр» (Қазақ. 1917, № 249). Отарлық езгіден, зорлықтан құтылудың бір ғана жолы бар еді, ол – тәуелсіздік ұлттық мемлекет құру. Осыған орай қазақ облыстарында саяси билікті өз қолына ала алатын мемлекеттік құрылым туралы мәселені күн тәртібіне шығарудың көкейкестілігі артты. 1917 жылдың қарашасында «Алаш» басшыларының ұлттық мемлекет құру ісіне біржола бет бұрды. Ол үшін алдымен «Ұлт Кеңесі» аталатын үкімет пен ұлттық әскер құру қажет деп санады.

Тарихтан белгілі қазақ мемлекеттігі туралы мәселе қаралған II жалпықазақ съезі 1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері Орынборда өткізілді. Оған барлық қазақ облыстарынан, сондай-ақ одан тыс жерде тұратын Алтай губерниясы мен Самарқанд облысы қазақтарынан және Жетісу облысы қазақтарынан – барлығы 82 өкіл қатысты (Қойгелдиев, 2008: 234). Съездің күн тәртібіндегі мәселелердің ішіндегі ең негізгі ұлттық автономия мәселесі еді. Съезде Алаш автономиясының Алашорда аталған (Алаштың ордасы немесе үкіметі) Ұлт кеңесі құрылып, оның құрамына 15 адам сайланды. Солардың ішінде Жетісу облысынан Салық Аманжолов, облыстардан тыс Алашорда құрамына Базарбай Маметов (Нұрпейісов, 1995:154) (ғалым-тарихшы К. Нұрпейістің монографиясында Базарбай Мамытов деп жазылған) Отыншы Әлжанов сайланды. Бұл аталған Ұлт кеңесі мүшелеріне орынбасарлыққа Жетісу облысы қазақтарынан Нүсіпбек Жақыпбайұлы, Сатылған Сабатайұлы, Жәнеке Солтанайұлы сайланды.

Базарбайдың Алашорда үкіметіне мүше болуы оның ұлт мүддесіндегі қызметіне тың серпіліс берді. Алаш арысы Қазақстандағы 1918 жылғы оқиғалардың ортасынан табылды.

Өлкенің барлық облыстарында II жалпықазақ съезінде қаралған мәселелерді талқылауға арналған қазақ съездері шақырылды. Мәселен, Верный қаласында 1918 жылдың қаңтарында бірінші Жетісу облыстық қазақ съезі өткізілді. Съезде милиция отрядтарын құру мәселесі қаралды. Алаш милициясын ұйымдастыру Ы. Жайнақовқа, О. Әлжановқа және С. Сабатаевқа тапсырылды. Милиция отрядтары Верныйда және Лепсіде құрылды. Лепсі уезінде О. Әлжановтың жетекшілігімен құрылған милиция отрядының құрамында 300-ге әскер болды (ҚР ПА. 811-қ. 24-т. 103-іс. 16-п.). Осы орайда айта кетерлік жайт, Алаш ұлт-азаттық қозғалысы көшбасшылары тұңғыш тұрақты ұлттық әскерді 1905-1907 жылдардағы I орыс революциясы кезінде құруға ұмтылды. Дегенмен бұл әрекет кейінге қалдырылды. Ақпан революциясының жеңісі әскер құруға оңтайлы жағдай жасады. Әскер құруға алаштықтар 1917 жылы большевиктер билікті басып алғанға дейінгі уақыттарда кірісті. II жалпықазақ

съезінен кейін халықтық милиция құрудың қажеттілігі ұлттық автономия жариялауға байланысты еместігі айқын байқалды (Бүркітбаев, 2020:42).

Билік большевиктер қолына көшсе де Алаш қайраткерлері өздерінің басты мақсаты ұлттық автономия жариялаудан бас тартпады. II жалпықазақ съезінде көтерілген мәселелерді жүзеге асыру үшін облыстық съездер шақырылды. 1918 жылы 10-31 қаңтарында Верный қаласында Жетісу облысы қазақтарының екінші съезі өткізілді. Съезде құрылған, төрағасы Ыбырайым Жайнақов болған облыстық Алашорда қазақ кеңесінің құрамына Сатылған Сабатаев, Иса Тргеусізов, Нүсіпбек Жақыпбаев, Салық Аманжолов, Төлембай Дүйсебаев, Біләл Сүлеевпен бірге Базарбай Мәметов сайланды. Съезд облыстық қазақ-қырғыз комитеті бұдан былай Жетісу облысы қазақ-қырғыздардың «Алаш кеңесі» аталсын деп қаулы қабылдады (Бүркітбаев, 2020:43). Съезде милиция жасақтарын құру және қорғаныс мәселесі қарастырылды.

Қазақстанда большевиктер билігі толық орнығып болмай жатып, кеңес өкіметі тұтандырған қантөгісті азамат соғысы басталып кетті. Соғыс майданы Қазақстан аумағын толығымен қамтыды. Жетісу кеңес өкіметіне қарсылық ошағына айналды. Мұнда 1917 жылдың қараша айының басында казак әскери кеңесі алаштықтардың, эсерлер мен меньшевиктердің қолдауына сүйене отырып, большевизмнен бас тарту режимін орнатып, кеңестерді қуып таратты. Ары қарай қарама-қайшылық ауыспалы түрде дамыды. Верныйда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін 1918 жылдың наурыз-сәуір айларында Жетісу облысының орталығын қоршап тұрған оңтүстік ауылдарда, Қапал, Лепсі уездерінің солтүстік станицаларында контрреволюциялық бүлік басталды. Маусымда оны қызыл гвардия отрядтары басып-жаншыды. Жетісу казак әскері, оның басқару органдары жойылды. Бұл казактардың едәуір бөлігінің наразылығын тудырып, оларды бүліктердің жаңа толқынына итермеледі (Покровский, 1961:67).

Қазақ ауылдары қорғансыз күйде қалып, ақ гвардияшылдар мен Қызыл әскердің тонауы мен зорлығына жиі ұшырады. Большевиктер халықтың тонап, малын тартып алып, мүлкін талан-таражға салды. Тұрғындар малының жартысынан айрылды. Әскери қимылдарға байланысты алым-салықтар көбейді. 1918 жылдың жазында бір ғана Лепсі уезінде 10 000 сәйгүлікті тартып алды. Осындай қиын жағдайда Алашорда Кеңесімен бейбіт тұрғындарды қарулы отрядтардан қорғайтын, казактардан құралған әскердің қажеттілігі анық байқалды.

Осындай ел басына күн туған ауыр кезде Жетісу қазақтарына көмек комитеті құрылды. Оған Алашорда үкіметінің мүшелері Салық Аманжолов және Базарбай Мәметов жетекшілік етті. Алайда большевиктер жетісулық зиялылардың пайдалы қызметін революцияға қарсы әрекет ретінде таныды. Себебі уезде орын алған ауыр жағдайға кеңес өкіметінің қарсыластары кінәлі деп есептеді. Сондықтан да оларға қарсы түбегейлі, төтенше шаралар қолданды (ҚРПА. 666-қ. 1-т. 209-іс.3-п.). Зиялылар ашық түрде қуғынға ұшырады. 27 ақпанда үнемі қазақ жасақтарын құру үшін жұмыс жасаған және аштыққа ұшырағандарға, малынан айрылғандарға көмек комитетін ұйымдастырған Алашорданың Қапал уездік кеңесінің төрағасы М.Төлебаев большевизмге қатысы бар деген айыппен қамауға алынды. Алашорданың мүшесі және Лепсі көмек комитетінің төрағасы Б.Мәметовтің, сол комитеттің мүшелері мен Алашорданың Лепсі уездік кеңесінің мүшелері Ниязовтың, Күдербековтің үйлерінде тінту жүргізілді. Алашорданың Қапал уездік кеңесінің мүшелері Сыртановты, Сүлеевті және т.б. тұтқынға алу қаупі төнді. Аштық пен кедейленген қазақтарға көмек беру қиынға соқты, қазақ зиялыларына қарсы басталған жүйелі қуғын-сүргін тұрғындарға қатты әсер етті, олар николай заманы мен тәртібі келе жатыр деп ойлай бастады (Алаш қозғалысы, 2005:320). Қуғынға түскен Базарбайға Мұхамеджан Тынышпаев ара түсіп, адмирал Колчакқа «Жетісу облысы қазақтарының ауыр жағдайы туралы» баян хат жазып, көмек сұрады. Осы оқиғалар туралы Б. Мәметовтің өзі кейінірек былай деп жазды: «Керенский өкіметі құлаған соң, сол сәуір айының алғашқы күндері жалпы уездік съезде уез Совнаркомының мүшесі және Лепсі уезінің Әділет Халық Комиссары болып сайландым. Мамыр айының басында Мамонтовтың жазалаушы отряды келуіне байланысты Лепсі уездік Совнаркомының барлық Кеңесі Мамонтовтың бұйрығымен таратылды. Менің бас сауғалап ел ішіне кетуіме тура келді, тіпті одан әрі Шәуешек асып, бір айдай сонда бой тасалаған соң, Семей қаласына бардым. Семейде Сырдария және Семиреченск облыстарындағы ашыққандарға көмек ұйымдастырған облыстық комитетке қызметке тұрдым» (Төлеуов, 2020).

Верный қаласында большевиктер тобының белсенді мүшелері шоғырланды, ал солтүстік қалаларда бұрынғы адамдардың барлығы дерлік қалды, соңғыларының көпшілігі большевиктердің істерінен хабардар болу, мүмкіндігінше тұрғындардың мүддесін қорғау және большевиктерге қарсы ірі көтерілістер болған жағдайда соңғыларын дайындау үшін үшін кеңестік депутаттыққа (совдеп) кірді. Жетісу облысында қазақ халқы, казак және байырғы шаруалар (оңтүстік казактары мен байырғы шаруалардың шағын тобын қоспағанда) большевиктерге қарсы» (Алаш қозғалысы, 2005:317).

«Контрреволюциялық» Кеңестер депутаттарында жұмыс істеген қазақ қайраткерлері орыс зиялы еңбекшілері тәрізді Кеңес өкіметі алдында өздерінің кінәсін сезініп, Қытайға қашып, далада жасырынды. 1918 жылы маусымда Сібірдегі төңкеріс туралы хабар Лепсі және Қапал уездерінің қазақтарында жеткенде (Семейден Алашорда арнайы жансыз жіберді) дала дүрлігіп, қазақ қайраткерлері бірнеше жасақ ұйымдастырып, Семейден келген отрядтарға қосылды (Алаш қозғалысы, 2005: 318). 1918 жылы 25 маусымда II жалпықазақ съезінің шешіміне сәйкес Алашорда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейханов халық милициясын құру туралы қаулыға қол қойды.

Осы қаулыны жүзеге асыру мақсатында Семей қаласында капитан Х.Тоқтамышев басқарған I-Алаш полкін ұйымдастыру қолға алынды. Нәтижесінде құрамында отыз адамы бар атты әскер құрылды. 1918 жылдың екінші жартысында барлық облыстарда Алаш әскерлері мен полктері жасақталды. Жетісуда қазақ жастарынан сарбаздар ұйымдастыруға Х. Ғаббасов, М. Тынышпаев, А. Тұрлыбаевпен бірге Б. Мәметов те белсене араласты (Бүркітбаев, 2020:119). Алаш-Орданың басқа да мүшелері Алаш әскери жүздіктерін қалыптастырумен айналысты. Алашорда көшбасшыларының пәрменімен жасақталған жүздіктердің командирлері болып Жетісудағы қазақ сардарлары тағайындалды. Кейін тұтқынға алынған кезде Алматы өлкелік ОГПУның әлеуметтік қауіпті элементтерді тіркеу меморандумында Б. Мәметов «Алаш-Орданың» екі отрядын жасақтап, ату-шабумен айналысып, біраз уақыт гарнизон бастығы болған», - деп жазылды.

Азамат соғысы жылдарында большевиктердің озбырлығына жұт қосылып, мал жаппай қырылды (Алаш қозғалысы, 2005:318). Осылардың салдарынан өлке тұрғындарының арасында аштық жайлады, босқыншылық етек жайды. Лепсі уезінгі осындай қасіретті жағдайды биліктегі большевиктердің өздері де жасырмады, себебі орын алған ахуал оларды қатты алаңдатты. Жетісу облыстық партия комитеті өкілетті үштігінің, ревкомның, төтенше комиссияның баяндамасында уезде 200 мың жергілікті тұрғындардың аштықтан қырылғандығы, 60 мың адамның босқындарға айналғандығы, азық-түлік қорының мардымсыздығы ашық жазылды (ҚРПА. 666-қ. 1-т. 209-іс.2-п.). Осы кезде Лепсіде ашыққандарға көмек көрсететін уездік комитет құрылды. Оған Б. Мәметов жетекшілік етті, алайда оның жұмысы көп ұзамай 1919 жылы тоқтап қалды.

Б. Мәметов Халық комиссарлары кеңесінің мүшесі ретінде де қызмет етті. 1918 жылы сәуір айында Халық комиссарлары кеңесінің Лепсі қаласында өткізілген мәжілістердің хаттамаларында оларға қатысқан Т. Погорельский, Довбия, Токарев және т.б. бірге Б. Мәметовтың тегі жазылған (АОМА. 340-қ. 1-т. 20-іс 43, 50, 51-п.). Мәжілістерде азық-түлік, босқындарды орналастыру және т.б. мәселелерді қарады.

Жетісудың солтүстігінде орын алған күрделі жағдайға байланысты 1918 жылдың тамызында И.Жайнақовтың басшылығымен Жетісу облыстық Алашорда кеңесінің мүшелері Лепсі уезіне аттанады. Ондағы мақсат уездегі ахуалға байланысты шұғыл әрекет ету және съезд шақыру еді. Жетісу облысы қазақтарының съезі 1918 жылдың 10-31 тамыз күндері Лепсі қаласында өткізілді. Онда облысты басқару органдарын құру, ұлттық әскердің бөлімдерін жасақтау, оқыту, қажетті заттармен (қару-жарақ, киім-кешек, азық-түлік) қамтамасыз ету және оларды соғыста пайдалану мәселелері талқыланды. Оның жұмысына Б. Мәметов белсене қатысты. Съезд Алаштың облыстық комитетін қайта сайлап, оның құрамына белгілі саяси қайраткер Мұхамеджан Тынышпаевты енгізді. Алаштың облыстық комитетінің жаңадан сайланған құрамында мына адамдар болды: Ыбырайым Жайнақов (Верный гимназиясының 6 класын бітірген) төраға, мүшелері Сатылған Сабатаев (ғалым-агроном), Төлебай Дүйсебаев (гимназияның 4 класын бітірген), Нүсіпбек Жақыпбаев (дәрігер), Базарбай Мәметов (заңгер, Қазан университеті), Біләл Сүлеев (семинарист, мұғалім), Иса Тергеусізов (Верный

гимназиясының 3 класын бітірген), Мұхамеджан Тынышпаев (жол қатынасы инженері) және Садық Аманжолов (заңгер, бітістіруші сот) (Нұрпейісов, 1995: 256).

Ұлт зиялылары сенген ақ гвардияшылар Алаш автономиясын мойындамады, алып империя ішінде ұлттық мемлекет құруға түбегейлі қарсы болды. Автономияны мойындау былай тұрсын азамат соғысы жылдарында Жетісу өлкесінің қазақ ауылдарына казак-орыстар адам айтқысыз айуандық жасады. Азамат соғысы ошақтарының бірі болған Жетісудың солтүстігінде, әсіресе Черкасск елді мекенінде кескілескен шайқастар орын алды. Осы кездегі казак-орыстардың әрекетін, Отыншы Әлжановтың ерлік өлімін Семейге алғаш жеткізген және «Абай» журналына жазған Б.Мәметов пен Ы. Жайнақов болды.

Қорытынды. Базарбай Мәметов кеңес үкіметіне де адал қызмет етті. Білікті заңгер өзінің туған өлкесінде халық соты, тергеушісі қызметтерін атқарды. Алайда большевиктік билік еткен адал еңбегін елемеді. Керісінше, оны қуғын-сүргінге түсірді. 1928 жылы мыңғырған мал, байылығы жоқ болса да «жартылай бай-феодал» ретінде мал-мүлкі тәркіленді. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-ші бабына сәйкес айыпталып, «қыруар малы бар қанаушы тап өкілі және «Алашордаға сіңірген еңбегі үшін» ОГПУ қарамағындағы Алматы түзету үйіне қамалды. Алаш қайраткеріне «1917 жылы «Алаш» партиясы құрылған Орынбордағы Жалпықазақ съезіне делегат, одан Шора-Ислам съезінің делегаты, «Алаш-Орда» жасырын ұйымының мүшесі, «Алаш-Орда құрылтайшылар жиынының мүшесі, «Алаш-Орда» Кеңесінің мүшесі және іс басқарушысы болды. «Алаш-Орданың» екі отрядын жасақтап, ату-шабумен айналысып, біраз уақыт гарнизон бастығы болған, «нағыз қанды қол қарақшы» деген жала жабылды. «Бірталай лауазымды қызметтер атқарды, соның ішінде: губерния прокуроры, осы тұста қазына мүлкін талан-таражға салып, көптеген басқа да қылмыстар жасады. Қастандық пиғылмен жалған деректер таратып, Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізіп, ұлт-аралық наразылықты тудырған» деген мінездеме берілді. Алаш қозғалысы мүшесінің қазақ елінің болашағы үшін атқарған ісі басқаша бағалануы мүмкін емес-ті. Тоталитарлық жүйенің ұзын құрығына ілінген Алаш арысы ақыры 1931 жылы отбасымен Саратовқа жер аударылды.

Дереккөздер

- АҚМА - Алматы қаласы мемлекеттік архиві.
- АОМА - Алматы облысы мемлекеттік архиві
- ҚР ОМА - Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.
- ҚР ПА - Қазақстан Республикасы Президенті архиві
- ТР ҰА – Татарстан Республикасы ұлттық архиві.

Sources

- ASA - Almaty State Archive.
- CSA RK - Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
- SAAR- State archive of Almaty region
- PA RK- Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan
- NA RT - National Archives of the Republic of Tatarstan

Әдебиеттер тізімі

- Әбдіғалиұлы - *Әбдіғалиұлы Б.* Алаш әскері.1918-1920 жж. Астана: КИСИ при Президенте РК, 2018. 392 б.
- Алаш қозғалысы 2017 — *Алаш қозғалысы* және оның жетісулық қайраткерлері. Құжаттар мен материалдар жинағы / жауапты құрастырушы А.М. Каипжанова. Алматы: Алматы облыстық мемлекеттік архиві, 2017. 145 б.
- Алаш қозғалысы 2007 — *Алаш қозғалысы.* Движение Алаш. Құжаттар мен материалдар жинағы. Үш томдық. 3-том. 2-кітап / редактор М.К. Койгелдиев. Алматы: Ел-шежіре, 2007. 344 б.
- Бүркітбаев - *Бүркітбаев Ү, Қарабасов Ж.* Ыбырайым Жайнақов және «Алаштың» жетісулық қайраткерлері. Алматы: «Тауғұл-Принт», 2020. 192 б.
- Гуссерль - *Гуссерль Э.* Идея феноменологии. М, ИЦ Гуманитарная академия, 2008. 224 с.
- Жетісу - *Жетісу.* Энциклопедия. Алматы: «Арыс», 2004. 712б.
- Ескендірұлы 2008 - *Ескендірұлы (Әбдешев) М.* Алашорда министрлері / Министры Алашорды. Алматы, 2008. 114 б/с.
- Қазақ - *Қазақ.* 1917.№238, 243, 249, 256.

Қазақ мемлекеттілігі - Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда. Ұжымдық монография. Алматы: Литер-М, 2018. 720 б.

Қазақ съездері - Қазақ съездері. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1917 ж. – желтоқсан 1919 ж. // Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. 30 томдық. Т.4. Құрастырған К. Илиясова. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. 352 б.

Койгелдиев - Койгелдиев М. Алаш қозғалысы. Екітомдық монография. 2-т. Алматы, 2008. 480 б.

Нұрпейіс - Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы, 1995. 256 б.

Сорокин - Сорокин П.А.Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов; Пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. 543 с.

Тілешев - Тілешев Е, Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы.Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы «Сардар» Баспа үйі, 2014. 528 б.

Тоқаев - Тоқаев Қ. Тәуелсіздік бәрінен қымбат//Егемен Қазақстан. 2021. 5 қаңтар [Электронды ресурс]. – URL <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>. Қаралған күні 13.01 2021.

Төлеуов - Төлеуов З. Сындрлы тағдыр (Қуғын-сүргін азабын шеккен бір арыс туралы)//Мәдениет. 2020. 20 мамыр [Электронды ресурс]. – URL <http://www.madeniportal.kz/article/5103/> Қаралған күні 1 қараша 2022.

Покровский - Покровский С.Н. Победа Советской власти в Семиречьи. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. 374 с.

References

Abdıgaliyly - Abdıgaliyly B. Alash askeri. 1918-1920 zhzh. [Alash Army. 1918-1920 y.] Astana: KISI pri Prezidente RK, 2018. 392 b. (In Kaz.).

Alash qozgalysy 2017 — Alash qozgalysy zhane onyng zhetisulyq qajratkerleri. Kyzhattar men materialdar zhinagy [Alash movement and its semirechye figures. Collection of documents and materials] / zhaupty kurastyrushy A.M. Kaipzhanova. Almaty: Almaty oblystyq memlekettik arhivi, 2017. 145 b. (In Kaz.).

Alash qozgalysy 2007 – Alash qozgalysy. Dvizhenie Alash. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Ysh tomdyq. 3-tom. 2-kitap [Alash movement. Collection of documents and materials. Vol. 3. Book 2] / redaktor M.K. Kojgeldiev. Almaty: El-shezhire, 2007. 344 b. (In Kaz/ In Russia)

Byrkitbaev - Byrkitbaev Y, Karabasov Zh. Ybyrajym Zhajnakov zhane «Alashtyng» zhetisulyk kajratkerleri [Jainaqov and the «Alash» figures of Zhetysu]. Almaty: «Taugyl-Print», 2020. 192 b. (In Kaz.).

Gusserl' - Gusserl' E. Ideya fenomenologii [The idea of phenomenology]. M, IC Gumanitarnaya akademiya, 2008. 224 s. (In Rus).

Zhetisu - Zhetisu. Enciklopediya [Encyclopedia]. Almaty: «Arys», 2004. 712b. (In Kaz.).

Eskendiruly 2008 - Eskendiruly (Abdeshev) M. Alashorda ministrleri [Ministers of Alashorda] / Ministry Alashordy. Almaty, 2008. 114 b/s. (In Kaz)

Qazaq – Qazaq [Qazaq]. 1917. №238, 243, 249, 256 (In Kaz.).

Qazaq memlekettigli - Qazaq memlekettigli zhane Alashorda [Kazakh statehood and Alashorda. Collective monograph]. Uzhyndyq monografiya. Almaty: Liter-M, 2018. 720 b. (In Kaz.).

Қазақ siezderi - Qazaq siezderi. Quzhattar men materialdar zhinagy. Saur 1917 zh. – zheltoqsan 1919 zh. [Kazakh siezes. Collection of documents and materials. April 1917-December 1919] // Qazaq ult-azattyq qozgalysy. 30 tomdyq. Т.4. Kurastyrgan K. Iliyasova. – Almaty: «El-shezhire», 2007. 352 b. (In Kaz.).

Kojgeldiev - Kojgeldiev M. Alash qozgalysy [Alash movement]. Ekitomdyq monografiya. 2-t. Almaty, 2008. 480 b. (In Kaz.).

Nurpejis - Nurpejis K. Alash ham Alashorda [Alash and AlashOrda]. Almaty, 1995. 256 b. (In Kaz.).

Sorokin - Sorokin P.A. Chelovek. Civilizaciya. Obshchestvo [Man. Civilization. Society] / Obshch. red., sost. i predisl. A.YU. Sogomonov; Per. s angl. M.: Politizdat, 1992. 543 s. (In Rus)

Tileshev - Tileshev E, Kamzabekuly D. Alash qozgalysy. Enciklopediyalyq anyqtamalyq [Alash movement.Encyclopedic reference book]. Almaty «Sardar» Baspa үйі, 2014. 528 b. (In Kaz.).

Tokaev - Tokaev Қ. Tauelsizdik barinen qymbat [Independence is more precious than anything] // Egemen Kazakstan. 2021. 5 kangtar [Elektrondy resurs]. – URL <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>. Қаралған күні 13.01 2021. (In Kaz.).

Toleuov - Toleuov Z. Syndarly tagdyr (Kugyn-syrgin azabyn shekken bir arys turaly) [Critical fate (about one lion suffering from persecution)] // Madeniet. 2020. 20 mamyr [Elektrondy resurs]. – URL <http://www.madeniportal.kz/article/5103/> Karalghan күні 1 karasha 2022. (In Kaz.).

Pokrovskij - Pokrovskij S.N. Pobeda Sovetskoj vlasti v Semirech'I [The victory of Soviet power in Semirechye]. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1961. 374 s. (In Rus).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 258-271, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_258-271

ТОБАНИЯЗ ӘЛНИЯЗҰЛЫ – ХАЛЫҚ АЗАТТЫҒЫ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕР

Болат Сағидоллаұлы Жұмағұлов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (13-үй, Достық даңғылы, 050010 Алматы, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, Әлем тарихы кафедрасының профессоры

 <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Жұмағұлов Б.С., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Еліміз тәуелсіздігін алып, оң солымызды түгендей бастаған кезден елінің бірлігі мен жерінің тұтастығы үшін жан аямай күрескен сол жолда жанын қиған ерлер есімі құрметтеліп, ортамызға қайта оралып жатыр. Солардың бірі, бірі емес бірегейі - Кезінде саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болған халық батыры, қоғам қайраткері, Адай уездік төңкеріс комитетінің бірінші төрағасы, Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің мүшесі, елінің территориялық тұтастығы үшін күресушілердің бірі, айтулы қазақ азаматы Әланиязұлы Тобанияз еді. *Мақсаты мен міндеттері.* Тәуелсіздік таңы атқанға дейін оның есімі көпшілікке ашық айтылмады, ол туралы деректер құпия сақталды. Халықтан жасырды. *Нәтижелер.* Осы мақалада Тобанияз Әланиязұлының Маңғыстау өңіріндегі халық үшін жасаған қызметі, кеңес үкіметінің қазақтардың дәстүрлі шаруашылығын ойрандап, түбек халқының басына зобалаң туғызғандығы, сондықтан Тобанияз бастаған елдің бас көтерген азаматтырының сұрқия саясатқа қарсы күресі туралы қарастырылады. *Қорытынды.* Әрине, күші басым кеңес үкіметінің саясатын олардың өзгерте алуы мүмкін емес еді, ақырында Тобанияз бастаған белсенді қарсыласушылар ОГПУ Үштігінің үкімімен атылып, ал, ату жазасына кесілмегендері әртүрлі жазалау шараларына ұшырап, қуғын-сүргінге түскен еді. Халықтың мұңын жоқтап, жыртығын бүтіндеу жолында бастарын құрбандыққа тіккен ерлердің есімі ел есінде сақталады.

Түйін сөздер: Кеңес үкіметі, Маңғыстау уезі, Адайлар, ревком, аграрлық саясат, алым-салық, ОГПУ.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Атырау облысының көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі АР09259623).

Дәйексөз үшін: Жұмағұлов Б.С. Тобанияз Әланиязұлы – халық азаттығы жолындағы күрескер. «Отан тарихы» ғылыми журнал. 2023. № 26 (2). 258-271 б. (Қаз.). DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_258-271

ТОБАНИЯЗ АЛНИЯЗҰЛЫ – БОРЕЦ ЗА СВОБОДУ НАРОДА

Болат Сағидоллаевич Жумагулов¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая (д. 13, пр. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор кафедры Всемирной истории

 <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Жумагулов Б.С., 2023

Аннотация. *Введение.* С обретением независимости, начался процесс возрождения подлинной истории нашей страны и были с почетом возвращены из небытия имена тех людей, которые вели непримиримую борьбу за единство и целостность своей страны и отдали за нее свои жизни. И одним из них, можно смело сказать уникальным, был один из борцов за территориальную целостность своей страны, народный герой, общественный деятель, первый председатель Адайского уездного революционного комитета, член Центрального Исполнительного комитета Казахстана, выдающийся гражданин Казахстана Тобанияз Алниязулы. *Цель и задачи.* До провозглашения независимости его имя никогда не упоминалось публично, все данные о нем хранились в секрете, то есть он был неизвестен своему народу. *Результаты.* В этой статье рассматривается государственная деятельность Тобанияза Алниязулы в Мангистауском регионе на благо народа, политика советского правительства по разрушению традиционных форм хозяйствования, которое обрекло коренное население на бесчисленные страдания и борьба под его руководством лучших представителей казахского народа против этой губительной политики. *Выводы.* Конечно, они не могли изменить политику господствующей тогда тоталитарной власти и все активные участники сопротивления этой политике во главе с Тобаниязом Алниязулы были расстреляны по приговору Тройки ОГПУ, а те, кто не был приговорен к расстрелу, подверглись различным карательным мерам и преследованиям. В памяти народа будут вечно храниться имена героев-мучеников, которые положили на алтарь свободы и независимости свои головы.

Ключевые слова: Советское правительство, Мангистауский уезд, Адай, ревком, аграрная политика, принудительный сбор, ОГПУ.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «История Атырауской области с древнейших времен до наших дней» (регистрационный номер AP09259623).

Для цитирования: Жумагулов Б.С. Тобанияз Алниязулы – борец за свободу народа. «Отан тарихы» научный журнал. 2023. № 26 (2). С. 258-271. (Каз.); DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_258-271.

TOBANIYAZ ALNIYAZULY - FIGHTER FOR THE FREEDOM OF THE PEOPLE

*Bolat S. Zhumagulov*¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay (13, Dostyk av. Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan).

Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of World History

 <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Zhumagulov B.S., 2023

Abstract. *Introduction.* With gaining independence, the process of reviving the true history of our country began and the names of those people who waged an uncompromising struggle for the unity and integrity of their country and gave their lives for it were honorably returned from oblivion. And one of them, one can safely say unique, was one of the fighters for the territorial integrity of his country, a national hero, a public figure, the first chairman of the Adai District Revolutionary Committee, a member of the Central Executive Committee of Kazakhstan, an outstanding citizen of Kazakhstan, Tobaniyaz Alniyazuly. *Goal and tasks.* Before independence, his name was never mentioned publicly, all data about him was kept secret, that is, he was unknown to his people. *Results.* This article discusses the state activities of Tobaniyaz Alniyazuly in the Mangistau region for the benefit of the people, the policy of the Soviet government to destroy traditional forms of management, which doomed the indigenous population to countless suffering, and the struggle under his leadership

of the best representatives of the Kazakh people against this destructive policy. *Conclusions.* Of course, they could not change the policy of the then ruling totalitarian government, and all the active participants in the resistance to this policy, led by Tobaniyaz Alniyazuly, were shot by the verdict of the “troika” of the United State Political Administration (OGPU), and those who were not sentenced to death were subjected to various punitive measures and persecution. The memory of the people will forever keep the names of martyr heroes who laid their heads on the altar of freedom and independence.

Key words: Soviet government, Mangystau district, Adai, revolutionary committee, agrarian policy, forced collection, USPA

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “History of the Atyrau region from ancient times to the present day” (registration number: AP09259623).

For citation: Zhumagulov B.S. Tobaniyaz Alniyazuly - fighter for the freedom of the people. *Otan tarihy.* 2023. № 26 (2). Pp. 258-271. (Kaz.). DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_258-271.

Кіріспе. Қазақ халқының кеңестік кездегі көрген қасіреті қашанда ұрпақтан ұрпаққа айтылып келгені мәлім. Сонау өткен ғасырымыздың 20-30 жылдарындағы ашаршылық нәубеті, тәркілеу науқаны, зорлықпен ұжымдастырып отырықшылдандыру, қолдағы мал-мүлкінен айыру халқымыздың тарихындағы қасіретті кезең ретінде ел есінде сақталып қалды. Осы саясаттың нәтижесінде қазақ халқы бұрын болмаған қатал зұлымдық пен қуғын-сүргінге ұшырады. Төңкеріс нәтижесінде билікті қолына алған кеңес үкіметі Қазақстанды жер байлығы мол, тек шикізат көзін беретін аймақ ретінде бағалады.

Бұл өңірдің табиғат жағдай ежелден-ақ көшпелі мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы болатын. Ал, аздаған өзен бойларындағы ыңғайлы жерлер болмаса, негізгі аумақта ауа райының жазда ыстық, жауын-шашынның аз, топырақтың құнарсыз, сортаң және ащы болуына қарай мұнда егіншілік қанат жаймаған еді. Күнкөрістің негізгі көзі мал болды.

Кеңес үкіметі бұл өңірде бұрыннан қалыптасып, ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан дәстүрлі шаруашылық жүйесін аяусыз қиратып, халықты босқынға айналдырып, ата жұртынан айырған еді. Ал, қарсылық көрсеткендерін аяусыз жазалады. Ашығын айтсақ, шын мәнінде сол кездегі қоғамдағы өзгеріс, қайта құрулар халықтың біраз бөлігін құрбан ету арқылы жүзеге асырылған болатын.

Әрине, мұндай халыққа жат солақай саясатқа ел ішінде наразылықтың күшеюі заңды еді. Осындай жағдайда елдің бас көтерген азаматтары халықты соңынан ертіп, қарсылықтарын білдірді. Осындай істің басында болған, сол кезде ел ішінде ерекше беделге ие Тобанияз Әлниязұлы еді. Ол өмірінің соңына дейін халық жағында болып, олардың басына бостандық әперу үшін ерік-жігерін аямады.

Тобанияз Әлниязұлы сияқты қазақтың біртуар азаматарының елі мен жерінің біртұтастығы үшін жан аямай күресуі, Кеңес үкіметінің бас бұзар шолақ белсенділерінің, жалпы зорлық зомбылығына, аяусыз қысымшылығына қарсы халықты соңынан ертіп күреске шығуы сол кез үшін өте маңызды оқиға болды. Бұл қозғалыс кейін қазақ халқының кеңес үкіметінің қолдан жасаған зобалаңына қарсы қарулы күресіне ұласып, ел арасында «Адай көтерілісі» деген атпен таралып, Қазақстандағы 372 көтерілістің ішіндегі ұзаққа созылған және көлемді көтеріліске бастау болған еді. Мұндай тақырыпта зерттеу жүргізу Кеңес үкіметінің Қазақ өлкесіндегі аграрлық саясатының қыр-сырын, халық басына түскен нәубеттің, халықтың қарсылық қозғалыстарының маңызын терең түсінуге өз септігін тигізері сөзсіз.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері. Тобанияз Әлниязұлының өмірі мен күрескерлік қызметін зерттеуде ҚР ҰҚКА-нің № 011377 архиві «По делу контрреволюционной организации баев, торговцев, бывших служащих царского правительства и совработников Адаевского округа» атты қылмыстық істің 12-томындағы тергеу құжаттары материалдар ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы президент архивіндегі (ҚР ПА) және Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА), Атырау облыстық мемлекеттік архиві (Атырау ОМА), Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві (Маңғыстау ОМА) қорларында сақтаулы деректік құжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Ғылыми-

публицистикалық шығармалардағы Тобанияз туралы жазылған жайлар да назардан тыс қалған жоқ.

Ғылыми мақаланы даярлауда басты назарға объектілік пен тарихилық қағидалары негізгі басшылыққа алынды. Зерттеуді жүзеге асыру кезінде белгіленген мәселені зерделеуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелілік әдістері пайдаланылды. Мақалада берілген материалдар хронологиялық жүйеде топтастырылып, деректерге талдау жасалынды.

Талқылау. Қазақстандағы шаруалар көтерілістері, оның басшылары туралы Т.Омарбеков «Зобалаң» (Омарбеков, 1994:272), «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» (Омарбеков, 1997:320) атты монографияларында жазды. Онда Адай көтерілісі, оның басшылары туралы тың мәліметтер бар.

Қ.С. Алдажұманов кеңес үкіметінің аграрлық саясатына қарсы халық қарсылығы мен оларға қарсы жүргізілген саяси қуғын-сүргін науқаны туралы алғашқылардың бірі болып жазды (Алдажұманов, 1996:158). Оның еңбектерінде Адай көтерілісі, Тобанияздың күрескерлік қызметі туралы тың мәліметтер бар.

Сонымен қатар, Қазақстандағы шаруалар көтерілістері туралы Т.К. Алланиязовтың «Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческой движений в Казахстане (1929-1931 гг.)» (Алланиязов, 2009:424) атты еңбегінде де біраз мәселелер қамтылып, талданған.

Адай округіндегі көтеріліс М.Омаров «Расстрелянная степь. История Адаевского восстания 1931 года. По материалам ОГПУ» (Омаров, 1994:104) деген кітапшасын жариялады. Кейін І.Сариевпен бірге «Ойрандалған Адай даласы» атты кітап шығарып, онда көтерілістің себептері, негізгі оқиғалары мен кейіпкерлері туралы тың мағлұматтар береді (Сариев, Омаров, 1995:160). Б.С. Жұмағұлов «Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты және Адай көтерілісі /1922-1933 жж./ атты диссертациясында (Жұмағұлов, 1999:30) және «Сұрқия саясат сойқаны» атты монографиялық зерттеуінде (Жұмағұлов, 2021:312) ҚР ҰҚК архивінен алынған құжаттар бойынша Тобанияз Әланиязұлының бейнесін ашып көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президент архивінің бұрынғы мұрағатшы-аудармашысы Зияда Ижановтың «Тобанияз» атты еңбегінде ҚР ОМА және Президент архивінен алынған құжаттар енген (Ижанов, 2016:279).

Тобанияз Әланиязұлының өмірі мен қызметі туралы Ақтау қаласындағы журналист Әбілқайыр Спанов «Тобанияз» атты кітапша шығарды және қосымша деректерді жариялады (Спанов, 1995:120). Ал, жазушы Тәжібай Жаңаев «Тобанияз қыстауы» (Жаңаев, 1998:144) атты шығармасында Тобанияз Әланиязұлы өмірінің соңғы жылдары туралы халық жадында сақталып қалған естеліктерді халық назарына ұсынды. Жазушы Саламат Хайдарұлы «Қанды асу» атты публицистикалық кітабын (Хайдарұлы, 1997:164) жарыққа шығарып, онда Тобанияз Әланиязұлы және басқа да Маңғыстау түбегінің бас көтерген азаматтары туралы жазды. Белгілі жазушы Ғалым Ахметовтың «Алаш Алаш болғанда» атты кітабында Т.Әланиязұлы туралы естеліктері жарияланған (Ахметов, 1996:224).

Зерттеу нәтижелері. Кеңес үкіметінің халық басына зор ауыртпашылық әкелген саясатына қарсы қасқайып қарсы тұрған халық батыры ретінде Тобанияз Әланиязұлының есемі тек Маңғыстау өңірінде ғана емес Қазақстанның басқа жерлерінде кеңінен танымал.

Маңғыстау түбегінде, Қаратаудың бойындағы Ақшымырау деген жерде болашақ халық батыры Тобанияз 1875 жылы кедей отбасында жарық дүниеге есігін ашқан екен. Он үш жасында әкесінен ерте айырылған оның мойнына отбасының тауқыметі ерте түседі. Сондықтан ол өзінен кейінгі іні-қарындастарына қамқор болып, жастайынан шаруаға араласады. Есейе бастаған шағынан халыққа қамқоршы болып, оның жоғын жоқтап, мұнына ортақтасып, қабырғасы қайысқан. Тобанияз ат жалын тартып азамат бола бастаған кезде Маңғыстау уезіндегі елдің жағдайы ауыр еді. Себебі, өткен ғасырымыздың басында Маңғыстаулықтар табиғаттың қолайсыз жағдайына байланысты бірнеше рет жұт пен ашаршылықтың тақсіретін тартып отырған еді. Әсіресе, 1910-1911 жылдары өткен жұт Маңғыстау өңіріне адам айтқысыз апат, орасан зор қиындықтар әкелген еді.

Бұл жөнінде 1912 жылғы 22 наурызда Закаспий облысының бастығына Маңғыстау уезінің бастығы, подполковник Бялонович былай деп мәлімдепті: «...Уезде 12-15 мың жаны бар 3000 үй ешқандай қаржысыз, қаракетсіз қалды. Малдың қырылғаны соншалықты, бұл өлке жақын

шамада ешқандай табыс бере алмайды. Аш-жалаңаш қалғандардың бірсыпырасын егін шаруашылығымен айналысуға мүмкіндік жасауға болар еді, бірақ оған бұлақтарды, жерасты су көздерін іздестіруге, суды көтеруге шара жасау қажет. Оған айналып келгенде көптеген қаржы мен уақыт керек», - деп уездегі жағдайды нақты көрсеткенімен, елді әлеуметтік қиындықтан, аштықтан, жалаңаштықтан құтқарудың жолдары жөнінде жағын аспаған (Ижанов, 2016:4).

Осындай жағдайда Тобанияз бастаған елдің бас көтерген азаматтары халықты бұл ауыртпашылықтан алып шығудың жолын іздестіреді. Олар, Маңғыстау уезінің бастығына елдегі жағдайды толық талдап, бұл күйзелістен шығу жолдарын көрсетіп өтініш жазады. Онда «...Маңғыстау уезі кедейлерінің ешбір кепілдікке алынбаған, күйзелген, мұқтаждықтан туған жоғарыдағы ой-пікірлерін хабарлай отырып, басшы орындарға өтініш, ұсыныс жасауға және көмек көрсетуге ыңғай бола қалған жағдайда оған Сіздің келісім беруіңізді сұраймыз.

Жұтаған, ашыққан ел атынан сенімді өкілдері.

1. Бозашы болысынан құрметті Тобанияз Әлниязов	(мөрін басты)
2. Бозашы болысынан Мұхамедин Мәтжанов	(қолын қойды)
Түпқараған болысының старшинасы Тілеген Мәмбетов	(мөрін басты)
1. Маңғыстау болысынан Шапшақбай Сафарбаев	(қолын қойды)
2. Маңғыстау болысынан Абжі Күлишев	(қолын қойды)
Жеменей болысынан Тілеген Қабақов	(қолын қойды)

(ҚР ОМА. 40-қ. 1-т, 5-байлам. 60-іс, 11-12-п.).

Міне біз бұдан оның жастайынан елінің мұңын жоқтап, қолынан келгенінше олардың тұрмыс жағдайын, бастарына түскен ауыртпашылықтардан шығару жолдарын іздегенін көреміз. Сол кездің өзінде-ақ оның халық ішінде беделі өсіп, барған сайын атағы елге жайылып, оған халықтың үміті арта түседі.

Алайда, уез, облыс басшылары тарапынан ел тағдырына күйзелген жоғарыда аттары аталған азаматтардың ұсыныс-пікіріне, өтінішіне жөнді құлақ аспағандықтан Тобанияз бастаған болыстар мен билер бұл мәселені қайта көтеріп, ақыры олардың талап етуімен және барлық болыстар мен билердің, старшындардың, ел басшыларының қатысуымен уез бастығы 18 дәлу (қазіргіше қаңтар) 1914 жылы қарауға мәжбүр болады.

Онда: 1910-1911 жылдың қысында елдің 80-90 процент малының қырылып, Өлкелік азық-түлік капиталынан берілген 80 мың сомның, империялық азық-түлік капиталынан берілген 230 мың сомның өтеу мерзімінің аяқталғаны, енді оны өтеуге күйзелушіліктің салдарынан мүмкіндіктің жоқтығы, соның салдарынан жоғарыдағы қарыздарды айып өсімімен есептегенде 800 мың сом құрайтындығы тілге тиек етілген. Егер де оны өндіретін болса елдің аштан қырылудан басқа шарасы қалмай тұрғандығы қаулыда ашына жазылған (Ижанов, 2016:6).

Қолдағы деректерге қарағанда Тобанияз Әлниязұлы өзінің ел ішіндегі беделіне орай 1908 жылдан бастап болыстық басқару, ұйымдастыру жұмыстарына тікелей араласа бастаған. 1915 жылдан бастап 1-Бозашы болысы Қарағұл Қарамырзаевтың көмекшісі болды. Сол уақытта бүкіл уез көлемінде майдандағы армияның тылдағы жұмысына адам алу жөніндегі 25 маусым 1916 жылғы жарлықты ел арасында түсіндіру және болыстарға тізім жасауды үйрету, ұйымдастыру үшін елге беделді құрметті азамат Нұрмұхамбет Мырзабеков және уез басқармасының тілмашы Асқар Үсембаевпен бірге Әлниязовқа да 25 қараша 1916 жылы №11723 куәлік берілді (Ижанов. 2016:13).

«Куәлік. Осы куәлік 1-Бозашы болысының жәрдемшісі Тобанияз Әлниязовқа берілді. Себебі ол майдан тылындағы жұмысқа өз болысынан және уезге қарайтын басқа да болыстардан Фортқа жұмысқа алынатын жұмысшыларды жеткізу үшін өз шабармандарымен жіберілді. Сол үшін уез көлеміндегі барлық жауапты қызметкерлерге Әлниязовқа барынша көмек көрсете отырып, жалпы күшті біріктіріп жұмысқа алынатындарды Фортқа жеткізуді бұйырамын. Уез бастығы Быков (ҚР ОМА. 40-қ. 1-т. 5-байлам. 1081-іс. 329-п.).

Осы қызметінде жүргенде Тобанияз патша үкіметінің 1916 жылғы 25 маусым жарлығына орай, уез бастығының бұйрықтарын орындауы оның жастайынан өзіне тапсырылған міндеттерге үлкен жауапкершілікпен қарауды бойына сіңіргендігінен еді. Бірақ бұл жарлықты бұлжытпай орындаудың өзінің жерлестері, қазақ жастарына қандай қиын тағдыр бұйыратынына көзі жетіп, ол енді қолынан келгенінше көмектесуді ұйғарады. Тобанияздың

бұл ойын сезген уез бастығына да, Закаспий облыстық бастығына да ұнамады. Егер жергілікті халық тарапынан қарсылық, немесе бүлік туа қалған жағдайда оның халықты бастай алатын қабілетінен қорқып, енді олар оған сенімсіздікпен қарай бастады. Себебі, бұл кезде қазақ даласында, Жетісу, Торғай, Сырдария т.б. жерлерінде патша жарлығына қарсы қозғалыстар, көтерілістер болып жатқан еді.

Ақырында олар тылдағы қара жұмысқа қазақ жастарын алуға кедергі келтірді дегенді желеу етіп оны қамауға алады. Оны 1917 жылғы 7 ақпандағы Закаспий облысының бастығы генерал-майор Калмаковтың №3507 қаулысынан көруге болады. «Қаулы. Мен, Закаспий облысы, генерал-майор Калмаков Түркістан генерал-губернаторының міндетті қаулысы негізінде 31 тамыз 1916 жылғы Закаспий облысы бойынша жарияланған №374 бұйрыққа сәйкес қаулы етемін: 1-Бозашы болысының кандидаты Тобанияз Әлниязов тылдағы жұмысқа бұратана халықтардан адам алуға тосқауыл болып, оған жол бермеуге әрекет жасап, әкімгершіліктің ісіне араласқандығы үшін 3 ай мерзімге қамауға алынсын. Генерал-майор Калмаков.» (ҚР ОМА. 40-қ. 1104-іс. 47-п.). Ақырында, Тобаниязды тұтқыннан босату туралы болыстардың қайта-қайта шағымдануынан, жергілікті халықтың оны бірауыздан қолдауынан кейін барып оны бостандыққа шығарады. Осы жағдайдан кейін, патша үкіметінің зорлық зомбылығынан азап тартып отырған ел тағдыры Тобаниязды алаңдатпай қоймады. Ол енді саналы өмірін халықтың мұң мұқтажына көмектесуге, жергілікті биліктің әділетсіздігіне қарсы күреске арнады.

Ресейдегі болып жатқан дүмпүлердің қазақ даласына да хабары жетіп жатуы, ел ішіндегі халық наразылығының күшейе түсуі, оған Тобанияз сияқты елдің бас көтерген азаматтары басшылық жасауы мүмкін, сондықтан Тобанияздың бостандықта жүруі қауіпті деп, оны қамауға алуға шешім қабылданады. Ақырында 1917 жылы 8 мамырда екінші рет тұтқындалады.

Осы кездегі Тобанияздың атқарған ісі туралы Маңғыстау уезі атқару комитетінің мына қаулысынан үзінді толығырақ мәлімет береді ғой деп ойлаймын: «...7. Бұрынғы болыс Тобанияз Әлниязовтың тәртібі және оны тоқтатудың шаралары туралы.

Атқару комитетінің мүшелері, куәгерлер: Оңғалбаевтың, Досановтың және Иманғазиевтің түсініктерін тыңдап, мынаны атап көрсетеді. Әлниязов Тобанияз Уақытша үкіметке қарсы қастандық үгіт жүргізеді. Уақытша үкіметке және оның халық қалап сайлаған жауапты қызметкерлерінің және үкіметтің сот мекемелерін «бұл ескі режимнің мекемесі» деп олардың қасақана беделін кетіруге, халық алдында сенімін жоюға, сөйтіп, оларға қарсы ылаң салып, оны өршітіп, қоздыруға тырысуда.

5 мамырда атқару комитетінің бюросында жауапқа шақыртылып, онан жауап алу кезінде мәжіліс өткізуге мүмкіндік бермегендіктен, оның кабинеттен шығып тұруын ұсынған кезде өзінің шектен шыққан іс-әрекетімен комиссардың жәрдемшісін қорлады.

Атқару комитетінің бюросы қаулы етті:

Әлниязов Тобанияз тез арада Форт Александровск жанындағы тұтқындар үйіне қамауға алынсын және осы қаулының көшірмесі Әлниязовқа қарсы шұғыл қылмыстық іс қозғау үшін Маңғыстау уездік бітістіруші (*мировой судья*) сотқа тапсырылсын.

Бұған қосымша бітістіру сотының тексеру жұмыстарынан, сотқа жауап беруден Әлниязовтың жалтарып кету жолдарына тосқауыл қою үшін оны тұтқында ұстау сұралсын. Өйткені, Әлниязов уез басқармасынан өзі көзден таса болып жасырынып, басқа жаққа кету үшін паспорт алуға барлық әрекеті мен аяласын жасайды.

Ал, Әлниязовты жасырып, құтқару, бой тасалату үшін және оның ел ішінде Уақытша үкіметке қарсы қоғамдық, зиянкестік үгіт жүргізуіне мүмкіндік беріп, қолайлы жағдай туғызу үшін қызмет орнынан босатылған бұрынғы басшылар – ескі режимді жақтаушылар барлық күш-жігерін жұмсайды. Әлниязовты тұтқындау жөніндегі осы қаулыны орындау уездік комиссарға тапсырылсын.

Атқару комитетінің төрағасы прапорщик Краснодембский» (ҚР ОМА. 40-қ. 1104-іс. 122-п.). (*Жоғарыда аталған қордың материалдары З.Ижановтың аудармасы бойынша беріліп отыр – Б.Ж.*)

Ақырында ол түрмеге жабылады да, тек Ақпан төңкерісі кезінде ғана бостандыққа шығады. Сөйтіп, саналы қызметінің басынан-ақ халық жағында болып, еліне адал қызмет етуді алдына мақсат етіп қойды.

Ұлы Қазан төңкерісі басталған кезде Закаспий аймағына кірген Маңғышлақ түбегінде сонау 1917 жылғы қараша айында Кеңес өкіметі орнаған болатын. 22 қарашада Форт Александровскіде жұмысшы, солдат, шаруа және мұсылман депутаттарының уездік кеңесі ұйымдастырылды. Бұл кезде Қазақстанның кең байтақ жерінде Кеңес өкіметін орнату процесі жүріп жатты.

Тобанияз әскери жасақтарды ұйымдастырып, оны басқарушылардың бірі ретінде бүкіл Адай уезіне белгілі болаған еді. Өзі халықтың мұң-мұқтажын, патша үкіметінің жергілікті тұрғындарға жасап отырған зорлық-зомбылығын көріп өскендіктен Қазан төңкерісінен үлкен үміт күтіп, елдегі кеңес өкіметінің ісін жүзеге асыруға белсене араласады.

Жаңа үкімет белсенділері тарапынан жарияланған үндеулер мен үгіт-насихаттардың сол кездегі халықтың көңілін тапқаны рас. Осы үгіт-насихаттарға сенген, патша үкіметінен ешқандай жақсылық көре алмай отырған жергілікті халық кеңес өкіметін шын көңілімен қолдап, қарсы алған еді. Елдің сенім артқан азаматтары сол кезде жаңа үкіметтің іс-шараларына қолдау көрсеткен болатын.

1918 жылы 23 тамызда Маңғыстау жеріндегі Қараған түбегіне Астрахань қаласынан теңіз арқылы шыққан Әліби Жангелдин бастаған интернационалдық отрядтың келіп түскені бізге мәлім (Қазақ ССР тарихы, 1981:676).

Жаңа үкіметті, Кеңес өкіметін қолдаудың бір айғағы бұларды Тобанияз Әланияұлы бастаған ел азаматтары қарсылап алып, Бозашы түбегіне, елдің қалың орналасқан жеріне апарды.

Олардың бұл келісінен сезіктене бастаған қазақтарға Тобанияз және басқа да ел азаматтары дұрыс түсіндіріп, жұртқа мән-жайды ашып айтты. Сондықтан адайлар интернационалдық отрядты қарсы алып, Әліби Жангелдинге қолдарынан келгенше көмектесті. 1918 жыдың күзінде ол өз тарапынан халыққа жаңа өкіметтің саясатын, оның мақсаты жөнінде түсінік жұмыстарын жүргізіп, Қаратөбе, Мәстек деген елді мекендерінде Адайлардың съезін өткізіп, Маңғыстау төңкеріс комитетін құрды.

Тобанияз Әланияұлына Маңғыстау төңкеріс комитетінің төрағасы қызметімен қатар, Қырғыз (*Қазақ – Б.Ж.*) дала өлкесінің төтенше комиссары Әліби Жангелдиннің Маңғыстау уезі бойынша орынбасары міндеті де жүктелді. Мұндай мемлекеттік тұрғыдағы жауапты міндеттің Тобаниязға жүктелуін төмендегі құжаттан көреміз:

«Дала өлкесінің төтенше комиссарының Маңғыстау уезі бойынша орынбасарына нұсқаулық.

Маңғыстау уезі. Қазан айы, 1918 жыл.

Торғай облысына кетуіме тура келгендіктен, бұл жердегі тұрғындарды Кеңес өкіметі мен Қырғыз (*Қазақ – Б.Ж.*) өлкесінің автономиясын ұйымдастыруға дайындық жұмыстарын жүргізу үшін, Сізді өзімнің Маңғыстау уезіндегі орынбасарым етіп қалдырамын.

Сіз тікелей маған бағынатын, уездегі жоғарғы өкімет болып табыласыз, сондықтан Сізге жүктелген тапсырмаларды орындау барысында менің көмегіме сүйенуіңізге болады, - дей келіп, ... әр түрлі шекаралық дауларды шешуге және көршілік қатынастарды орнықтыру үшін көршілеріңізбен келіссөз жүргізуге құқыңыз бар. ...

Қырғыз (*Қазақ – Б.Ж.*) өлкесінің далалық төтенше комиссары Ә. Жангелдин.» (Алиби Джангильдин. Документы и материалы, 1961:105-106).

Жангелдин отряды Тобанияздың ұйымдастыруымен қажетті адам күшімен, көлікпен, жеткілікті азық-түлікпен қамтамасыз етілді. Жергілікті тұрғындардың көмегінің арқасында Әліби Жангелдин отряды 700 ат және 600 түйемен жолға шыққан екен. Адайдың жүздеген жас жігіттері отряд қатарына қосылады. Олар жолды жақсы білудің арқасында, қауіп-қатерге, су тапшылығына жолықтырмай, екі жарым ай ішінде, отрядтың аман-сау, Ақтөбе майданына, Шалқарға жетуіне көмектесті (Жаңаев, 1998:47).

Бүкілқазақстандық I-съезд 1920 жылы 4 қазанда Маңғыстау уезінің атын өзгертіп Адай уезі деп жариялайды. Бірақ, 1917-1920 жылдары бірде ақтардың, бірде қызылдардың қолына көшкен үкіметтің өз билігін Форт Александровск қаласынан басқа жерлерде жүргізуге шамалары онша келмеді.

1920 жылдары Адайларды басқару, Адайлар ісі жөнінде арнаулы өкіл сайлау, Адайлар съезін шақыру, Адай атты полкін құру, Красноводск уезінен екі болыс елді Маңғыстау уезінің құрамына қосу т.б. туралы Қазақ өлкесін басқару туралы төңкеріс комитеті қаулылар

қабылдаған екен. З.Ижановтың тұжырымдауы бойынша бұл шешімдердің қабылдануына сөзсіз Тобанияз Әлниязов тікелей қатысқан екен. Себебі, 1920 жылы 24 сәуірде Қырғыз (Қазақ-Б.Ж.) өлкелік комитеті Ғұбайдулла Әлібековті Адай ісі жөніндегі арнаулы өкіл етіп тағайындап, мандат беріп, маусым айында Маңғыстаудан өз алдына уез ұйымдастыруға жібереді.

1920 жылы 11-14 маусымда Боркөл шатқалында Закаспий облысы Маңғыстау уезіндегі көшпелі Адайлар мен Табын, тағы басқа рулардан және Темір, Краснодарск уезінің бірсыпыра болыстарынан сайланған делегаттардың I съезі өткен. Адай уезі бұрынғы Маңғыстау уезінен 13 болыс, Темір уезінен 11 болыс, Краснодарскіден IV-ші және V -ші Адай болыстары, Гурьевтен екі болыс ел, яғни 28 әкімшіліктен ұйымдастырылды. Уез тікелей Орынборға бағынатын болды.

Съезде төңкеріс комитетінің басшылары сайланды. Төңкеріс комитетінің төрағалығына Тобанияз Әлниязов, орынбасарына Сыдиық Жұбаев, мүшесі болып Хұсайын Жаналиев бекітілді.

Съезд Маңғыстау уезінің көшпелі жағдайына байланысты шаруашылық, мәдени және т.б. мәселелерді шешу жөнінде кең көлемді қаулы қабылдады.

Уездің алғашқы ұйымдастыру жұмысы көшпелі өмір тұрмысында өте ауыр кезеңде өтті. Уездік төңкеріс комитетінің тұрақты орны болмады. Ойылда онан кейін Қопада, ақырында Форт-Александровскіде орналасты (Ижанов, 2016:21).

Маңғыстау түбегінен бастап, Ойылға дейін, бір жағы Сам құмдарының оңтүстігінен басталып, әрі қарай Арал теңізіне дейін созылған кең байтақ далада көшіп-қонып жүрген ел арасында сол кезде оларды басқару құқығы тек қана төңкеріс комитетінің төрағасы, «Адайдың ханы» атанған Тобанияз Әлниязұлының халық арасындағы аса жоғары абыройы мен беделінің арқасында жүрді деуге болады. Тобанияздың басшылығымен төңкеріс комитеттері елдің жағдайын түзеу жолында бұқара арасында саяси, мәдени-тәрбиелік, әлеуметтік шаруашылық жұмыстарын жүргізді. Сол кездегі елдің ауыр жағдайына көмектесу үшін қолынан келген жағдайды жасауға тырысқанын мына құжаттан көруге болады.

«24 желтоқсан 1920 жыл.

Ойылдан. ҚОАК Президумына.

Көшірмесі Қырғыз (Қазақ) Еңбек Халық Комиссариатына Уезд халқы азық-түліктің жоқтығынан қатты аштыққа ұшырауда, Адайлық көшпенділер астық екпейді. Халықты тез арада (азық-түлікпен – Б.Ж.) қамтамасыз ету үшін Жұбаевтың көрсеткен №10321 тармағы бойынша тапсырыс беруіңізді сұраймын. Адай төңкеріс комитетінің төрағасы Әлниязов.» (ҚР ОМА. 5-қ. 1-т. 45-іс. 22-п.).

Маңғыстау уезінде Кеңес өкіметі орнаған кезден-ақ милиция, прокуратура, сот тағы да басқа органдар болғанымен, олардың жұмыстары Тобанияз төңкеріс комитетінің басшысы болған кезде, негізінен билер алқасымен, ескіден келе жатқан тәртіпті ескере отырып жүргізілді. Аралары алшақ жатқан, көшіп-қонып жүрген елде қылмыс жасау аз еді, тіпті қылмысқа қарсы жүйелі заңдар да жоқтың қасы еді. Сондықтан да ел арасындағы жер дауы, жесір дауы, барымта, құн төлеу және тағы да басқа ұсақ-түйек қайшылықтар артында реніш, кек дегенді қалдырмайтын халықтың дәстүрлі билер соты арқылы шешімін табатын.

Бірақ, қызметінің бас кезінен-ақ Тобаниязға орталық қырын қарап, сырттай қауіптеніп, оған сенбей үнемі бақылауда ұстаған сияқты. Сол кездің өзінде-ақ, 1921 жылы 13 қаңтарда РКП(б) Кирпартбюроның отырысында КирЦИК-тің мүшелігіне үміткер Әлниязов пен Жұбаевты бекіту туралы мәселе қаралып, онда Ішкі Істер Халық Комиссариатындағы материалдар анықталғанша Әлниязовты бекітуді уақытша тоқтата тұру туралы қаулы қабылданған екен (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс.12-т. 37-п.).

1921 жылғы 3 наурызда өткен Кирпартбюро президумының отырысының №13 хаттамасынан көшірмеде былай деп көрсетілген екен: «24. *Тыңдалды:* Киркрайвоенкомат іссапарға жіберген Өтегеновтың Адай уезі бойынша саяси жұмыс жөніндегі баяндамасы.

24. *Шешті:* Әлниязовты абайлап шақыртып алуды Қазақстан Орталық Атқару Комитетіне ұсынып, бірінші кезекте Адай уездік комитетнің қызметкерлерін қалдыруды міндеттеу. Кирпартбюроның хатшысы Анохин.» (ҚР ОМА. 140-қ. 1-т. 83-іс. 27-п.).

Ұлт істері жөніндегі халық комиссарының орынбасары болып, содан кейін көп кешікпей Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқару бойынша әскери төңкеріс комитетінің төрағасы болған С.С. Пестковскийдің ұсынысымен Қырғыз (Қазақ) әскери комиссариаты арқылы Адай уезі

төңкеріс комитетінің құрамына енгізілген Холодков пен Данилов және Форт-Александровскідегі Кеңес өкіметінің өкілдері енді Тобаниязға сенімсіздікпен қарай бастайды. Оның бір себебі бұлардың барлығы Тобанияздың болыстық және ауылдық төңкеріс комитеттерін құрған кезде Адай ішіндегі беделді адамдарға арқа сүйегенін қолдамады. Өйткені оларды Кеңес өкіметіне жат элементтер деп есептеді (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс.12-т. 41-п.).

Оны Адай төңкеріс комитетінің төрағасы етіп бекіткенін мына құжаттан көреміз: «14 сәуір 1921 ж. №20 хаттамадан көшірме. Кирпартбюро отырысы.

Тыңдалды: Әлниязов жолдас туралы.

Шешті: Адай төңкеріс комитетінің төрағасы болып тағайындалуы туралы КирЦИК шешімі бекітілсін (ҚР ПА. 140-қ. 1-т. 83-іс. 48-п.).

Сол кездегі Тобанияз Әлниязовтың ел үшін істеген қызметіне және жергілікті белсенділердің оның бұл әрекетіне қарсы болғандығына мына архив құжаты толық дәлел бола алады. Сондықтан одан үзінді беруді жөн көрдік.

«10 мамыр 1921 ж. Хаттама.

Арнайы теңіз посты, орталық өкімет өкілдері, уез жауапты партия қызметкерлерінің қатысуымен Уездік төңкеріс комитеті және кәсіподақ кеңесінің біріккен отырысы.

Жұбаев жолдасының төрағалығымен

Хатшы жолдас Умаров

Қатысқандар: уездік төңкеріс комитеті мүшелері Холодков және Алибаев, КирЦИК және уездік төңкеріс комитетінің мүшесі жолдас Данилов, уездік комитет президумы мүшелері ж. Комиссаренко, Матчанов, Кудашев, кәсіподақ төрағасы Мацкевич, уездік әскери комиссар ж. Куликов, арнайы теңіз посты орынбасары жолдас Архипов, ВЦИК мүшелері жолдас Юзимский, қорғаныс кеңесінің уәкілетті өкілі жолдас Горшков, уездік милиция бастығы жолдас Данчуваков, балық басқармасының меңгерушісі жолдас Халаявко.

Отырыс сағат 17-де ашылады.

Күн тәртібі:

1. Уездік төңкеріс комитетінің төрағасы жолдас Жұбаевтың «Аймақтағы жағдай туралы» баяндамасы.

Тыңдалды:

Жұбаев жолдас өз баяндамасында уездік төңкеріс комитетінің төрағасы азамат Әлниязовтың келуіне байланысты уезде қос биліктің пайда болғанын атап өтті. Өзін «хан» деп жариялаған Әлниязов аймақта үгіт-насихат жұмыстарын мынадай сипатта жүргізеді: орталықтың алдында оның талап етуімен аудан халқы толық тоғыз жылға барлық мемлекеттік міндеттемеден босатылған, сондықтан заттай салық есебінен шикізат, жүн және қой өткізу уез тұрғындары үшін міндетті емес сияқты етіп көрсетеді. Сондай-ақ еңбекке жұмылдыруды бір өзі жойып, жауапты саяси қызметкерлер ұйымдастырған Қызылтас уездік комитеті мен бірқатар еріктілер комитеттерін таратып жіберді. Сол сияқты уездік комитет ұйымдастырған байланыс таратылып және жойылды, жалпы алғанда ф. Александровскіде орналасқан Кеңес өкіметі органдарының барлық тапсырмаларына орталықтан берілген нұсқау жоқ, ол жекелеген адамдардың ойдан шығарғаны деп оған қарсы антисоветтік үгіт жүргізілді. Сонымен қатар, азамат Әлниязов жалпы алғанда уездік төңкеріс комитетінің келісімінсіз және және уезкомның санкциясынсыз 350 миль қашықтықтағы «Сисем» деген жерде ақсақалдар съезін шақырады.

Данилов жолдас Жұбаев жолдасының баяндамасын растайтын, ел ішінен оралған облыстық азық-түлік комитеттерін ұйымдастыру жөніндегі нұсқаушылар мен агенттердің, сондай-ақ еңбекке жұмылдыру жұмыстарын жүргізуге уәкілетті адамдардың есептерінен үзінді жариялады. Оның үстіне, Данилов жолдас уезде екі әкімшілік билік органының болуының нормадан тыс екенін көрсетеді, сондықтан жалпы уездік төңкеріс комитетінің келісімінсіз және аудандық комитеттің санкциясынсына қарамастан Әлниязов шақырған съезде қалың бұқараға жақындап, қос билікті жою үшін пайдалану керек, өйткені мұндай жағдай қос билік шаруашылық және әкімшілік органдардың бүкіл ұйымдасқан жұмысын бұзуы мүмкін.

Қудашев жолдас Орынборда іссапармен жүргенімде КирЦИК-тің обкомы мен президиумында азамат Әлниязовты Адай-Маңғышлақ уезіне жұмыс істеуге жібермеу қажеттігін көрсеттім, ол өз әрекетімен саяси да, кеңестік жұмысты да, бәрін жойып жіберуі мүмкін екенін айттым, бірақ менің есебіме назар аударылмады, уездік халыққа білім беру

бөлімінің меңгерушісі және уездік төңкеріс комитеті президиумының мүшесі болғанымна қарамастан мені уезд өкілі ретінде танымады.

Мацкевич жолдас бұл құбылыстың жаңалық еместігін, азамат Әлниязовтың уез төңкеріс комитетінің төрағасы болып тағайындалған күннен бастап-ақ коммунистік партияға қарсы үгіт-насихат жүргізіп келе жатқанын, сондықтан халық арасындағы антисоветтік көңіл-күйді жою үшін түбегейлі шаралар қолдану қажеттігін атап өтіп, азамат Әлниязовты уезден оқшаулау керек деді.

Холодков жолдас бізде аз.Әлниязовтың Кеңес өкіметіне қарсы үгіттеу фактілері бар екенін, ол Форт қаласында орналасқан өкімет органдарының жұмысын бұзатынын көрсетті...

... *Шешті:*

... азамат Әлниязовты Адай-Маңғышлақ уезіне уревком қылып қайтару БКП(б)-ның жергілікті ұйымын, жалпы уревкомды, кәсіподақ кеңесін елемей әктісі болады, бірлескен отырыс ескере отырып, азамат Әлниязов қайтадан уезд тұрғындарының арасында коммунистік партияға және өкімет органдарына қарсы ашық үгіт-насихат (*жүргізеді-Б.Ж.*), еңбекке жұмылдыру, шикізатты, жүнді және басқа да азық-түлікті заттай салық түрінде тапсыруды тоқтату, жергілікті жерде құрылған аудандық төңкеріс комитеті, аудандық азық-түлік комитеті және болыстық төңкеріс комитеттерін тарату уездегі кеңес және партия жұмысын бүлдіретін контрреволюциялық акт болып табылады.

Сондықтан бірлескен мәжіліс Кирбюро президиумының азамат Әлниязовты уездік төңкеріс комитетінің төрағасы ретінде Адай-Маңғышлақ даласына жұмысқа қайтару туралы қаулысының күшін жоюды және оны уезден толығымен оқшаулауды талап етеді. КирЦИК пен Кирком тарапынан дер кезінде шаралар қабылданбаған жағдайда Адай-Маңғышлақ Уревкомы, өлкелік комитеттер мен кәсіподақ кеңесі РКП(б) Орталық Комитетіне, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетіне шағымдануға мәжбүр болады және бір мезгілде Әлниязов жолдасты оқшаулау шараларын сол жерде қолға алсын. Кетіп бара жатқан КирЦИК-тің мүшесі Данилов жолдас пен партия комитетінің мүшесі Әлібаев жолдасқа уревкомның, райкомның және кәсіподақ кеңесінің атынан бұл мәселені өлкелік конференцияда көтеріп және одан әрі Бүкілодақтық атқару комитеті мен ЦК РКП(б) инстанцияларына жолдау тапсырылсын (ҚР ОМА. 266-қ. 3-т. 19-іс. 2-4-б.).

Енді 9 маусым 1921 жылғы Кирпартбюро пленумының жабық отырысының №37а хаттамасынан үзінді берейік: «1. Тыңдалды:

Адайдағы жағдай туралы Данилов пен Оңғалбаев жолдастардың баяндамасы.

1. Шешті:

а). Мүмкіндік туған бойда Әлниязовты төңкеріс комитеті төрағасы қызметінен алып тастау.

б). Сонымен бірге Әлниязовқа оның жұмысын Адай төңкеріс комитетінің жалпы жұмысымен үйлестіру қажеттігі тағы да расталсын.

в). Адай уезіне сол жақта жүре беруді ұсына отырып, тұрақты жұмыс жасау үшін бір топ қызметкерлер жіберілсін.

г). Облыстық комитеттің президиумына топ құрамын белгілеп, обкомның бекітуіне ұсыну тапсырылсын.

д). Төңкеріс комитетінің құрамына Навотный жолдас уақытша енгізілсін.

Кирпартбюро хатшысы Мурзагалиев» (ҚР ПА. 140-қ. 1-т. 82а-іс. 91-п.).

Міне біз бұдан Тобанияздың халық арасында беделінің жоғары екендігін, оның бастамаларын олардың қолдайтындығын көруге болады. Әрине, жергілікті белсенділер оның ел ішіндегі абыройынан, беделінен секенген сияқты, бірақ бәрі бірігіп оның басқан ізін аңдумен болады.

Қазан төңкерісіне дейін Маңғыстау түбегінде сол кездегі мәліметке сенсек бір тәрбиеші, жалғыз фельдшер болған екен. Тәжібай Жаңаев «Тобанияз қыстауы» атты деректі хикаятында мынадай мәлімет береді – «Тобекең төңкеріс комитетінің төрағасы болып тұрған кезінде, үш жылдың ішінде 14 мектеп ашылып, оларда 27 мұғалім қызмет істеген. Қарашекпенде (қазіргі форт – Шевченко) жетім балалар үшін арнайы интернат ұйымдастырылып, оған төңкеріс комитетінің жолдамасымен панасыз, үй-күйі жоқ, жетім қалған балалар жіберіліп отырған. Кейін олардың көбі елімізге белгілі азаматтар болып өседі. Тобекең Кеңестердің Бүкілқазақстандық Құрылтай съезіне делегат болып барғанында башқұрт Құсайын

Мұхамедиев, татар Хасан Уәлиев деген мұғалімдерді алып келіп, Маңғыстаудың Тиген, Жыңғылды ауылдарында мектептер ашады. Бұлардан жүзге жуық балалар сауатын шаып, білім алады. Сондай-ақ қазіргі Атырау облысының Ақшелек, Қопа сияқты елді мекендерінен де мектеп ашқызады. Бұларда Ахмет Байтұрсынов әліппесі бойынша сабақ жүргізілген. Осының бәрі өркениетті ел болуға талпынған алғашқы қадамдар еді.» (Жаңаев, 1998:13).

Міне, Тобанияз Әлниязұлы сол кездің өзінде-ақ елінің болашағы үшін жан аямай еңбек еткен еді. Бірақ оның бұл бастамалары толық жүзеге асып үлгермеді. Енді оны көре алмаушылар шабуылын бұрынғыдан да үдете түседі.

Ақырында, 1922 жылы Тобаниязға «Ақсақалдар билігін сақтайды, ескіден келе жатқан бұрынғы ата-баба салтын, дәстүрін дәріптейді, дін ерекше мән беріп, оны қолдайды, Адай еліне «хан» болуды көксейді. Ықпалы үлкен, беделді адам. Алаш партиясымен сыбайлас, оның батыс бөлімінің басшыларының бірі», - деп (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс. 12-т. 37-б.) енді оны соңына түсуге Мемлекеттік біріккен саяси басқарманың өкілдері белсенді түрде кіріседі. Алаш партиясымен сыбайлас дегенде, Алашорда үкіметінің батыс бөлімшесінің жетекшілері – Халел Досмұхамедов және Жаһанша Досмұхамедовпен оның тығыз байланыста болғандығынан қауіптенген болулары керек. Келесі бір құжатта «1922 жылы байлар және сол сияқты кеңес үкіметіне қарсылар бұрынғы Уездік төңкеріс комитетінің төрағасы басты идеолог Әлниязов Тобанияз бастап Адай ауылдарын «Шариғатқа» сүйене отырып кеңестендірудің жобасын жасады», - деп көрсетеді (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс. 12-т. 38-б.).

Ауыл халқының кеңес әкім-қараларының жарлықтарына құлақ аспай, Тобанияздың айтқандарын мүлтіксіз орындауы, жас баладан еңкейген қарияға дейін, тіпті елдің барымташы ұры-қарыларының да Тобанияздың ырықна көнетіндігі жергілікті кеңес қызметкерлерінің ашу-ызасын туғызды. Олар енді оны контрреволюциялық топтың басшысы, қол астында Қосжанов Құрмаш бастаған қарулы тобы бар - деп кінәлауға көшеді. «Қосжанов Құрмаш бастаған бандылар қозғалысының басты дем берушісі, әрі идеологиялық жетекшісі, «Адайдың ханы» Тобанияз Әлниязов. Ол өзі де бандыларға қосылып, олардың қимылына еріп жүр...» - деп көрсетеді «Адайлар ісінде» (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс.12-т. 35-б.). Кейбір деректерге қарағанда Құрмаштың Тобаниязбен байланысын өтірікке шығаруға болмайды. Бірақ Тобанияз Құрмашты жөнге салып, оның қарулы тобын Түрікмен, Хорезм жақтан жасалатын тонаушылық шабуылдарға тойтарыс беріп, халық тыныштығын қорғау үшін пайдаланған сияқты (Сариев, Омаров, 1995:45).

Кейін осы сияқты бұзыққа қолдау жасап, әлденеше рет Құрмашты құтқарып жіберген дегенді Тобаниязға айып қылып таққан. Кейбір деректерге және естеліктерге қарағанда, Құрмаш қуғыншылыққа ұшырап жүрген уақытта Тобаниязбен кездескенін жоққа шығаруға болмайды. Мысалы, 1929 жылы Тобанияздың ұсынысымен Құрмаш байлар мәжілісіне қатынасқан, ал 1930 жылы қыс ортасында Тобанияздың өзі Құрмаш тобында аз уақыт болғанға ұқсайды. Бірақ оның Құрмашты ұстап беруге әрекеттенбегені анық. Соған қарағанда, арандатушылықпен қылмысқа барған Құрмаштың жағдайын Тобанияз түсінген болуы керек.

Хорезм жерінен Адай уезінің шекаралас ауылдарына 1921 жылы бірнеше рет шабуылдар болған екен. Адай уезі орналасқан территорияға бұрынғы кезде де Түрікмен қарақшылары шабуыл жасап, жергілікті адамдарды өлтіріп, малдарын айдап алып кетіп отырған. Жалпы Түрікмен-Адай жаугершілігінің түбі әріге, ғасырлар қойнауына кетеді.

Бұған Хорезм үкіметінің, Қазақ өлкелік партия-кеңес басшыларының тарапынан ешқандай әрекет болмай, жергілікті уездің өзі қорғансын деді. Ақыры шыдамы таусылған жергілікті халық Тобанияздан көмек сұрайды. Осыдан кейін Тобанияз бірнеше жүз қаруланған адамдарымен 1921 жылы қыркүйекте Қоңырат қаласына барып, ешқандай қақтығыссыз ел басшыларымен келіссөз жүргізеді. Бұл шара кейін өзінің жемісін берді. Тобанияз Әлниязұлының халық қамын жеп, Қоңыратқа барып, елге тыныштық орнатуын, халық арасындағы оның абыройын, беделін арттыра түседі де, керісінше бұл жергілікті әкімшілікке, партия-кеңес қызметкерлеріне ұнамады. Хорезмге сапарынан кейін, республиканың жоғарғы органдары төңкеріс комитетінің жұмысын, Тобанияздың ел арасындағы жүргізген саясатын қатты тексеріп, олардың басшыларын қысымға ала бастады.

Бұл жағдай және басқа да мәселелерге байланысты Тобанияз Әлниязұлының істеген іс-әрекеттері үшін оны қызметінен алу керек деген жергілікті коммунистердің арыз-шағымдарын орталық басқару органдары негізге алып, оны қызметінен босатады.

Уездік төңкеріс комитетінің төрағасы қызметінен босатылуының бірінші себебі, оның Хорезмге жасаған жорығы болса, екінші себебі, партия, кеңес қызметкерлері мен төңкеріс комитетіндегі қызметкерлермен арасындағы келіспеушіліктер болды.

Уез халқының сол кезде үкімет саясатына қарсы белең ала бастаған наразылығын төңкерістік комитеттің басқа да беделді азаматтарынан көрді. Барлық келеңсіз жағдайларды ұйымдастырушылардың басшысы ретінде Тобаниязды айыптап, енді оның соңына шырақ алып түседі. Оған дәлел, Бүкілодақтық Төтенше комиссияның №1353-ші құжатында оған мынадай мінездеме беріледі: «Тобанияз Әланиязұлы әулетті, құрметті тұқымнан, Қазақстанда өте беделді, белгілі адам, патша үкіметі тұсында бірнеше жыл болыс болған, бұрын да, қазір де үлкен бай... Барлық Адай жерінде үлкен беделді, ықпалды адам. Ол 1920-1923 жылдары округ төңкеріс комитетінің төрағасы болды, ол жұмыстан түскеннен кейін де адайды басқаруын қойған жоқ, хан атанды. Өзіне «Алладан басқа тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі» - деген жазуы бар дін уағызына сәйкес мөр жасатты. Кеңес үкіметінің заңына бағынбай, ел арасында билік жүргізеді. Ел ішіндегі жағдайды тұрмыстық, дін жолымен шешеді», - делінген. Осы сияқты мінездемелерді бұдан басқа бірнеше құжаттардан кездестіруге болады.

1922 жылы ол тұтқындалып, Орынборға жөнелтіледі.

Тобанияз Әланиязұлына қарсы қозғалған айыптауларының мәні Адай уезі бойынша РКП (б) облыстық партия комитеті мен КирЦИК-тің төтенше өкілі Қазыбековке 1922 жылы қыркүйектің 6-да ОГПУ-дің Адай уезі бойынша өкілі Рыбоследовтың жолдаған мәліметінде баяндалған. Тобанияз Әланиязұлы мен оның серіктеріне төмендегідей: қырдағы тұрғындардан қару-жарақ жинау жөніндегі ОГПУ органдарының іс-қызметіне көрсеткен қарсылық әрекеті, жеке дара «хандық» билік орнатқаны, соның ішінде 1921 жылдың азық-түлік жөніндегі салықтың орындалмай қалуы төңкеріс комитетінің төрағасының кесірінен деген айыптар тағылды (ҚР ОМА. 256-қ. 3-т. 19-іс. 150-п.).

Ақырында, 1922 жылы 6 желтоқсандағы РКП(б) Киробком президиумының мәжілісінде (№47 хаттама) Тобанияз Әланиязұлы туралы баяндама тыңдалып (баяндамашы Пилявский) халықтың талап етуімен елдегі беделді адамдардың кепілдігімен Тобанияз Әланиязұлын босату туралы шешім қабылданады (ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 266-іс. 182-п.). Бірақ, РКП(б) Киробком президиумының 1923 жылғы 23 қаңтардағы отырысында Тобанияз Әланиязұлы туралы тағы да мәселе қаралып, талқылау нәтижесінде Әланиязұлының үстінен жасалынатын прокурорлық қадағалау (надзор-Б.Ж.) мен сот органдарының шараларына кедергі жасамау керектігі туралы қаулы қабылданыпты (ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 545-іс. 9-п.).

Мемлекеттік саяси басқарманың №2560 мәлімдемесінде тобанияз Әланиязұлы 1925 жылдан кейін үкімет жұмысында болмаған, өзінің қонысы – Буракөлде үй салып, жеке шаруашылықпен айналысып, көшіп-қонып жүрген.

Тобанияздың қазақ халқы, соның ішінде Адай елінің ішінде ықпалы аса зор болғанын, партия-кеңес органдарының қызметкерлері де, мемлекеттік біріккен саяси басқарманың өкілдері де мойындауға мәжбүр болған. Уездік төңкеріс комитетінің төрағасы қызметінде жүргенде Адай округінің 1919 жылға дейін Түрікменстанға бағынуына наразы болып, Орынбордағы Қырғыз (*Қазақ-Б.Ж.*) Республикасының басшыларымен 4 айдай сөйлесіп, соның нәтижесінде дұрыс шешімін тауып, Адай округі 200 жылдан кейін Қазақстанның құрамына енген болатын.

Төңкерістік комитеттер, ауылдық кеңестер, Тобанияздың ұсынысымен ауылдық төңкерістік комитеттер болып қайта құрылып, халықтың жағдайын түзеу жолында бұқара арасында саяси, мәдени-тәрбиелік, әлеуметтік-шаруашылық жұмыстарын белсене жүргізген болатын.

Ұжымдастыру кезіндегі солақай саясаттың қысымымен ел басқа жерлерге үдіре көше бастаған болатын. Осындай ауыр жағдайлардың орын алу себебін заң бұрмалаушылардың тарапынан болып жатқанына жоғарғы үкімет басшылары мән бермеді.

Біріккен саяси басқарманың контрреволюциялық «Адайды құтқару» тобы туралы тергеу құжаттарында: «Әланиязұлы Тобанияздың бастамасымен құпия жиналыс өткізіліп, онда елді Түрікменстанға, Ауғанстан мен Персияға көшуге үгіттеу жүргізілді», - деп көрсетілген (ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 545а-іс. 17-п.).

1929 жылдың желтоқсанында Әланиязұлы Тобанияз бастаған бірнеше адам тұтқынға алынады. «Байлардың, саудагерлердің, патша үкіметінің бұрынғы Адай округі кеңес

қызметкерлерінің контрреволюциялық ұйымы» - деген қылмыстық іс бойынша 70 адам қылмыстық кодекстің 58-2 бабымен айыпталып тұтқындалған.

1930 жылдың наурыз айының басында оның үстінен жүргізілген тергеу ісі аяқталады да, 12 қыркүйекте Біріккен Мемлекеттік саяси басқарманың Гурьев округтік бөлімі Тобанияз Әланиязұлын Алматыға толық құқықтық уәкілдігінің қарауына жіберуге қаулы қабылдайды (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс. 6-т. 27-п.).

Ақырында, Алматы қаласында, 1931 жылдың, 9-наурызында, түнгі сағат 23-те Қазақстандағы ПП ОГПУ жанындағы үштіктің 1930 жылғы 9 қазандағы №2434 іс бойынша Әланиязов Тобаниязға қатысты жазаның ең жоғары түрі туралы үкім орындалған екен (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс. 3-т. 47-п.). Елі үшін жан аямай күрескен есіл ер осылай қаза тапқан еді.

Адай даласынан шыққан, елінің бостандығы, жерінің тұтастығы үшін күрескен, ел ынтымағын қорғаушы, ата-дәстүрін берік сақтаушы Тобанияз Әланиязұлы сияқты ерлердің көзін осылай жою сол кез үшін қалыпты жағдай еді.

Бұл Голощекиннің Қазақстанда «Кіші Қазанды жүзеге асыру керек», - деп ұрандатып, оны теорияға айналдырып, республика басшыларына мақұлдатып, оны жүзеге асыру үшін қазақ ауылдарында жедел кеңестендіруге бағыттаған саяси әдісі болатын.

Голощекиннің Адай округі туралы нақты саясаты округті екіге бөліп, басқа округтерге бағындырып, ел бірлігін бұзу, сөйтіп елді титығына жеткізген саясатқа қарсы бас көтере бастаған халықтың қимылын көтеріліске жеткізбей басу еді (Сариев, Омаров, 1995:55).

Қорытынды. Бұл іс тек қана араға ұзақ уақыт салып қана қайта қаралып, 1962 жылдың 8 ақпандағы және 1990 жылдың 26 сәуіріндегі Қазақстан Республикасы жоғарғы сотының қылмысты істер жөніндегі алқасының шешімімен айыпкерлердің әрекетінде қылмыстық құрамның болмауына орай іс қысқартылды.

Сөйтіп, Адай елінің арыстары еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана халқымен қайтадан табысып, ел тарихынан әділ орнын алған еді. Қазір Ақтау қаласында Тобанияз Әланиязұлына ескерткіш орнатылып, ол туралы баспасөзде материалдар жарияланып, оның есімін болашаққа қалдыру жөнінде жерлестері біраз жұмыстар жүргізілуде.

Дереккөздер

- ҚР ОМА - Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.
 ҚР ПА - Қазақстан Республикасы Президентінің архиві
 ҚР ҰҚКА - Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті архиві

Sources

- CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
 AP RK - Archive of the president of the Republic of Kazakhstan
 NSC RK - National Security Committee of the Republic of Kazakhstan - archive

Әдебиеттер

- Алдажуманов, 1996 - *Алдажуманов К.* Крестьянское движение сопротивления в Казахстане в 1929-1932гг. // Адилет. Материалы «круглых столов» и семинаров. Алматы: XXI век, 1996. 158 с.
 Алланиязов, 2009 - *Алланиязов Т.К.* «Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческой движений в Казахстане (1929-1931 гг.)» Алматы: Фонд XXI век, 2009. 424 с.
 Ахметов, 1996 - *Ахметов Ф.* Алаш Алаш болғанда. Алматы: Жалын, 1996. 224 б.
 Алиби Джангильдин, 1961 - *Алиби Джангильдин.* Документы и материалы. Под ред. Т.Е. Елеуова, П.М. Пахмурного. Алматы: Наука, 1961. 235 с.
 Жаңаев, 1998 - *Жаңаев Т.* Тобанияз қыстауы. Алматы: Жазушы, 1998. 144 б.
 Жұмағұлов, 1999 – *Жұмағұлов Б.С.* Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты және Адай көтерілісі (1922-1933 жж.). тарих ғылымдарының кандидаты... диссертацияның авторефераты. Алматы, 1999. 30 б.
 Жұмағұлов, 2021 – *Жұмағұлов Б.С.* Сұрқия саясат сойқаны. Алматы: Үш қиян. 2021. 312 б.
 Ижанов, 2016 - *Ижанов З.* Тобанияз. Алматы: Өлке, 2016. 279 б.
 Қазақ ССР тарихы, 1981 - *Қазақ ССР тарихы.* 4 – том, Алматы: Ғылым, 1981. 676 б.
 Омарбеков, 1994 - *Омарбеков Т.* Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-31 жылдары болған халық наразылығы). Алматы: Санат, 1994. 272 б.
 Омарбеков, 1997 - *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

- Омаров, 1994 - *Омаров М.* Расстрелянная степь. Алматы: Ғылым, 1994. 104 с.
 Сариев, Омаров, 1995 - *Сариев І., Омаров М.* Ойрандалған Адай даласы. Алматы: Атамұра, 1995. 160 б.
 Спанов, 1995 - *Спанов Ә.* Тобанияз. Ақтау: Облыстық баспахана 1995. 120 б.
 Хайдарұлы, 1997 - *Хайдарұлы С.* Қанды асу. Алматы: Өлке, 1997. 164 б.

References

- Akhmetov, 1996 - *Akhmetov G.* Alash Alash Bulganda [When Alash is Alash]. Almaty "Zhalyn", 1996. 224 p. [in Kaz.]
 Aldajumanov, 1996 - *Aldajumanov K.* Peasant resistance movement in Kazakhstan in 1929-1932 [Peasant resistance movement in Kazakhstan in 1929-1932.]. //Adilet. Materials of "round tables" and seminars. Almaty: XXI Century. 1996. 158 p. [in Russ.]
 Allaniyazov, 2009 - *Allaniyazov T.K.* "The last frontier of the defenders of nomadism. The history of armed uprisings and rebel movements in Kazakhstan (1929-1931)" [The last frontier of the defenders of nomadism. The history of armed uprisings and rebel movements in Kazakhstan (1929-1931)]. Almaty: Fund XXI century, 2009. 424p. [in Russ.]
 Alibi Dzhangildin, 1961 - *Alibi Dzhangildin.* Documents and materials [Documents and materials]. Almaty "Nauka", 1961. 217 p. [in Russ.].
 Izhanov, 2016 - *Izhanov Z.* Tobaniyaz [Tobaniyaz]. Almaty: Olke, 2016. 279 p. [in Kazakh].
 Kazakh SSR tarihy, 1981 - *Kazakh SSR Tarihy* [History of the Kazakh SSR]. Vol. 4. Almaty: Gylym, 1981. 676 p. [in Kaz.]
 Khaidaruli, 1997 - *Khaidaruli S.* Kandy asu [Bloody pass]. Almaty: Olke, 1997. 164 p. [in Kaz.]
 Omarbekov, 1994 - *Omarbekov T.* Zobalan (Kushtep yzhymdastyrua karsylyq. 1929-31 zhyldary bolgan halyk narazylygy) [Hardships (Resistance to forced collectivization. Popular protest of 1929-31)]. Almaty: Sanat, 1994. 272 p. [in Kaz.]
 Omarbekov, 1997 - *Omarbekov T.* 20-30 zhyldardagy Kazakhstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s.]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. [in Kaz.]
 Omarov, 1994 - *Omarov M.* The shot steppe [The shot steppe]. Almaty: Gylym, 1994. 104 p. [in Russ.]
 Sariev, Omarov, 1995 - *Sariev I., Omarov M.* Oirandalgan Aday dalasy [Devastated Adai steppe]. Almaty: Atamura, 1995. 160 p. [in Kaz.]
 Spanov, 1995 - *Spanov A.* Tobaniyaz [Tobaniyaz]. Aktau: Regional printing house, 1995. 120 p. [in Kaz.]
 Zhanaev, 1998 - *Zhanaev T.* Tobaniyaz qystauy [Tobaniyaz wintering]. Almaty: Zhazushy, 1998. 144 p. [in Kaz.]
 Zhumagulov, 1999 - *Zhumagulov B.S.* Kenes okimetinin agrarlyk sayasaty zhane Aday koterilisi (1922-1933) [Agrarian policy of the Soviet government and the Adayev uprising (1922-1933)] ...dissertation abstract. Almaty, 1999. 30 p. [in Kaz.]
 Zhumagulov, 2021 - *Zhumagulov B.S.* Surqiya sayasat soykany. [Results of scandalous politics]. Almaty: Ysh qiyani, 2021. 312 p. [in Kaz.]

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 272-286, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_272-286

«КАЗАХСКИЙ КАЛЕНДАРЬ НА 1923 ГОД» В КОНТЕКСТЕ ИДЕНТИЧНОСТИ

Гюльнар Кайроллиновна Муканова¹, Самат Жуматай², Ахмет Ташагыл³

¹Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (28 дом, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

²Евразийский Государственный Университет имени Л.Н. Гумилева (дом 2, ул. Сатпаева, 010000, Астана, Казахстан)

докторант

<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205> E-mail: koreev95@mail.ru

³Едителе Университет (26-дом, ул. Кайышлагы, Аташехир, Стамбул, Турция)

доктор PhD, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877> E-mail: [atasagil\[at\]hotmail.com](mailto:atasagil[at]hotmail.com)

© ИИЭ им. Ш.Ш. Валиханова, 2023

© Муканова Г.К., Жуматай С., Ташагыл А., 2023

Аннотация. *Введение.* Актуализация археографических экспедиций в рамках работы Государственной Комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий раскрывает малоизвестные пласты социально-массовой работы Алаш интеллигенции в 1920 – 1927 гг. *Цели и задачи.* Данное исследование преследует цель актуализировать изучение оригинальных источников, авторами которых идентифицируется актив Алаш, в момент борьбы за национальную идентичность. В задачи исследования входило изучение оригинального источника и ввод его в научный оборот. *Результаты.* Проведены верификация и комплексный анализ содержания Казахского календаря на 1923 год. В научный оборот вводятся впервые сведения о Календаре на 1923 год, изданном в Оренбурге. Установлен факт неизвестной ранее статьи 1922 года, верифицировано авторство Смагула Садвокасова. Установлены конкретные персоналии казахских государственных деятелей и Алаш интеллигенции, формально не входившей в номенклатуру КирЦИКа, активно и творчески участвовавших в массовом распространении новой метрической системы и театра как профессиональной формы организации культурного досуга. *Заключение.* Вновь обнаруженные письменные источники, отражающие роль передовой национальной интеллигенции в продвижении и упрочении казахской идентичности в исторических рамках автономии, стимулируют поиски новых фактов. Алаш интеллигенция проявляла гибкость и последовательность в сохранении и пропаганде языка и культурного наследия казахского народа.

Ключевые слова: идентичность, казахский, календарь, Садвокасов, Косшыгулов, Алаш, исторический источник, архивы, идентичность

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства высшего образования и науки Республики Казахстан «Государственная, общественная и научно-педагогическая деятельность Смагула Садуакасулы» (на основе новых архивных и письменных источников)» (регистрационный номер AP09261139 AP09261139).

Для цитирования: Муканова Г.К., Жұматай С., Ташағыл А. «Қазақский календарь на 1923 год» в контексте идентичности // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 272-286. (На рус.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_272-286

«1923 ЖЫЛҒА АРНАЛҒАН ҚАЗАҚ КҮНТІЗБЕСІ» БІРЕГЕЙЛІК БАҒЫТЫНДА

Гүлнар Қайроллақызы Мұқанова¹, Жұматай С.², Ахмет Ташағыл³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2 үй, Сәтбаев к. 010000, Астана, Қазақстан) докторант

<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205> E-mail: kopeev95@mail.ru

³Едитепе Университеті (26-үй, Қайышшағы к-сі, Ыстамбұл, Түрік Республикасы)

PhD докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-1435-8877> E-mail: atasagil[at]hotmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Муканова Г.К., Жұматай С., Ташағыл А., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жөніндегі Мемлекеттік комиссияның жұмысы шеңберінде археографиялық экспедициялар өзекті. *Мақсаттар.* Бұл зерттеу ұлттық бірегейлік үшін күрес кезінде түпнұсқа дереккөздерді, Алаш зиялыларының авторлығын зерттеуді өзектендіру мақсатын көздейді. Зерттеудің міндеттері: түпнұсқа көзді зерттеу және оны ғылыми айналымға енгізу. *Нәтижелер.* «1923 жылға арналған Қазақ күнтізбесінің» мазмұнына кешенді талдау жүргізілді. Ғылыми айналымға алғаш рет Орынборда жарияланған «1923 жылға арналған Күнтізбе» туралы мәліметтер енгізіледі. Бұрын белгісіз болған 1922 жылғы мақаланың авторы Смағұл Сәдуақасов екені анықталды. ҚазОАК-тың номенклатурасына ресми түрде кірмеген, мәдени мәдени демалысты ұйымдастырудың кәсіби нысаны ретінде жаңа метрикалық жүйе мен театрды жаппай таратуға белсенді қатысқан қазақ мемлекет қайраткерлері мен Алаш зиялыларының нақты персоналдары белгіленді. *Қорытынды.* Жаңадан ашылған жазбаша дереккөздер автономияның шеңберінде қазақтың бірегейлігін ілгерілету мен нығайтудағы озық ұлттық зиялы қауымның рөлін көрсетеді, жаңа фактілерді іздеуді ынталандырады. Алаш зиялы қауым қазақ халқының тілі мен мәдени мұрасын сақтау мен насихаттауда икемділік пен дәйектілік танытты.

Түйінді сөздер: қазақтар, күнтізбе, Сәдуақасов Смағұл, Қосшығұлов, Алаш, тарихи дереккөз, мұрағаттар, сәйкестік

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Жоғары білім және ғылым министрлігінің "Смағұл Сәдуақасұлының мемлекеттік, қоғамдық және ғылыми-педагогикалық қызметі" (жаңа мұрағаттық және жазбаша дереккөздер негізінде)" гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде орындалған (тіркеу нөмірі AP09261139).

Дәйексөз үшін: Мұқанова Г.К., Жұматай С., Ташағыл А. «1923 жылға арналған Қазақ күнтізбесі» бірегейлік бағытында // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. 272-286 б. (Орыс.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_272-286

“KAZAKH CALENDAR FOR 1923” IN THE CONTEXT OF IDENTITY

Gulnar K. Mukanova¹, Samat Zhumatay², Akhmet Tashagyl³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading researcher

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpaev street, 010000 Astana, Kazakhstan)

PhD student

<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205> E-mail: kopeev95@mail.ru

³Yeditepe University (26-house, Kayyshdagi str., Atashehir, Istanbul, Republic of Turkey)

Dr. Sciences (History)

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877> E-mail: atasagil[at]hotmail.com

Abstract. *Introduction.* The actualization of archaeological expeditions within the framework of the work of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression reveals little-known layers of the socio-mass work of the Alash intelligentsia in 1920-1927. Goals and objectives. *This study aims* to update the study of the original sources, the authors of which identify the Alash asset, at the time of the struggle for national identity. The objectives of the study included the study of the original source and its introduction into scientific circulation. *Results.* Verification and comprehensive analysis of the content of the Kazakh calendar for 1923 were carried out. For the first time, information about the Calendar for 1923, published in Orenburg, is introduced into scientific circulation. The fact of a previously unknown article of 1922 has been established, the authorship of Smagul Sadvokasov has been verified. The specific personalities of the Kazakh statesmen and the Alash intelligentsia, who were not formally included in the nomenclature of the KyrCEC, who actively and creatively participated in the mass dissemination of the new metric system and theater as a professional form of cultural leisure organization, were identified. *Conclusion.* Newly discovered written sources reflecting the role of the advanced national intelligentsia in the promotion and consolidation of the Kazakh identity within the historical framework of autonomy stimulate the search for new facts. The Alash intelligentsia showed flexibility and consistency in preserving and promoting the language and cultural heritage of the Kazakh people.

Keywords: identity, Kazakh, calendar, Sadvokasov, Kosshygulov, Alash, historical source, archives, identity

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan "State, public and scientific-pedagogical activity of Smagul Saduakasuly" (based on new archival and written sources)" (registration number AR09261139 AR09261139).

For citation: Mukanova G.K., Zhumatay S., Tashagyl A. "Kazakh calendar for 1923" in the context of identity. *Otan tarihy*. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 272-286. (in Russ.). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_272-286

Введение. Традиция фиксировать череду предстоящих событий, знаменательных дат существует в письменной, точнее графической, традиции человечества издревле. Понятие «календарь» у казахов было опосредовано другими терминами, например «мушел», или 12-летний цикл, и «маусым», то есть 4 времени года. Использовались насечки на дереве, вышивка на рукодельных коврах, однако такие самодельные «календари» не отвечали практическим нуждам. (Искаков, 1980: 290) Грамотные казахи пользовались персидским календарем Омара Хайяма, а также выполненным на чагатайском языке книгой Улугбека. В 18-19 веках в ходу была книга «Рузнаме и Дарендауи», на языке турков-осман. С 1870 года в Казани издавался альманах под названием «Гэрелік» на татарском языке, им также пользовалось казахское население. В 1877 году в Казани вышел татарский «Календарь» Каюма Насыри, который был выполнен арабской гарнитурой, пользовался спросом и переиздавался несколько раз. С 1889 по 1899 годы в Санкт-Петербурге также арабской графикой издавался «Мусульманский календарь» Шахабудином Талифи (Искаков, 1980: 290).

Календарь на казахском языке впервые увидел свет в 1897 году в Оренбурге, в типографии Бреслина, русской гарнитурой и назывался «Календарь для киргизов – Қазақ үшін календарь». Данное издание-сборник составил и выпустил Тургайский областной статистический комитет, но фамилии составителей не были указаны. В двух частях данного календаря приводились сведения о населении и хозяйстве области, был приложен табель-календарь. (Календарь для киргиз, 1896). Наконец, в 1922 году казахскими составителями в Оренбурге был издан единственный в своем роде «Казахский календарь на 1923 год», на казахском языке, арабской гарнитурой тот же жазу, что собственно и составило объект нашего исследования. Идеологическая работа обозначенного плана в изучаемый период распространялась как на периодическую печать, так и на сферу культуры, театр. Остается еще немало «белых пятен» в

исследовании советской казахской государственности, истории идейной борьбы 1920-1924 годов.

Материалы и методы. Исследование опирается на раритетные издания, архивные источники и массив исследований по смежным направлениям. Авторы работали в редких фондах национальной и Главной научной библиотеки РК, архивах РФ и РК, РУзб., знакомясь с рассекреченными официальными информациями, материалами выступлений, личными делами репрессированных, а также ставшими раритетами афишами постановок и программами концертов казахской труппы в ранний советский период. Доступные материалы изучены на основе анализа и синтеза, компаративного методов, принципа историзма. Контент-анализ содержания Календаря на 1923 год на арабской графике позволил уяснить позицию интеллигенции Алаш в вопросах национальной идентичности. Исследование опирается также на источники из жанра периодической печати: дореволюционные и первые советские альманахи-календари, из разных регионов, материалы которых изучались при помощи компаративного метода. Благодаря архивным материалам, вводимым в научный оборот, наряду с советскими циркулярами, воспоминаниями, методом анализа и синтеза систематизирован пласт документов, касающихся национально-культурной идентичности, в рамках обозначенного исторического периода, казахского этноса и статуса государства, Казахской республики.

Обсуждение. Внедрение метрических инноваций в начале XX века в России и СССР, в контексте нашего исследования, можно кратко охарактеризовать следующим образом. Календари служили в целом систематизации сведений по различным категориям данных и призваны были формировать новое мышление, советских граждан. Сама идея тем не менее была заимствована из имперского прошлого. Так, первый российский рукописный календарь датируется 1664 годом, печатные календари стали издаваться в начале восемнадцатого века. В дореволюционной России календари разрабатывались и издавались не только в столице, но и в губерниях. Они были разных форматов и могли быть посвящены отдельным конфессиям (Христианский календарь). Были популярны календари-справочники Б.Веселовского, вышедшие в 1900–1915 годах (Веселовский, 1915). Формирование новой советской идентичности посредством периодических изданий в РСФСР, затем в рамках СССР осуществлялось системно, календари занимали в иерархии периодических изданий не последнее место.

Отечественная историография темы на настоящий момент не отличается разнообразием. Первыми к теме обратились математики, в частности, кандидат физико-математических наук М.У. Исаков. В ходе подготовки диссертационного исследования М.Исаков обнаружил вышеупомянутый «Казахский календарь на 1923 год» и описал его, но весьма сдержанно. (Исаков, 1963), (Исаков, 1980). Причинами сдержанной характеристики был официальный запрет на упоминание в печати имен интеллигенции Алаш, жертв репрессий, как теперь выяснилось. К сожалению, ученым отказано было в праве открыто писать о создателях Казахского календаря на 1923 год, поскольку в его создании принимали участие активные члены Алаш. Парадоксально, но факт: впервые о казахском календаре на 1923 год сведения приведены в трудах математика; казахский исследователь М.У. Исаков, в 1960 годы писавший диссертацию, буквально одной строкой упомянул это историческое издание (Исаков, 1960). Книга оказалась востребованной и была переиздана в 1963 и 1980 годах. Так тема оказалась в пересечении гуманитарных наук – этнографии и истории, с одной стороны, и естественно-научных - математики и астрономии, с другой. В издании 1980 года М.У. Исаков опубликовал титульный лист Календаря на 1923 год (Исаков, 1980: 291). Только Независимый этап Казахской Республики дает возможность вернуть культурное наследие казахского народа.

Коммунистическая партия целенаправленно меняла сознание людей, используя многочисленные методы контроля, утверждается в монографии профессора Гонконгского университета науки и техники (Hung, 2021). И с этим нельзя не согласиться, особое место в пропаганде отводилось средствам массовой информации, книгоиздательству, образованию, музеям, религии. Унификация мышления и образа жизни советских граждан достигалась, как уже было отмечено выше, путем масштабирования проектов, зарекомендовавших себя еще в имперский период. В обозначенном контексте представляют интерес публикации историка Питера Фуртадо, который поднимает глобальные вопросы об искусственной «утере

идентичности», тему легитимации имперской власти в ряде стран и так называемых «исторических войн» из-за содержания учебников (Furtado, 2013).

Результаты. Календарные издания в дореволюционном Казахстане отражали в целом имперскую традицию и обслуживали преимущественно славянское христианское население. Вместе с тем на рубеже 19-20 веков первые ростки демократизации периодической печати выросли и на окраинах империи. На территории Казахстана издавались так называемые Памятные книжки, справочного характера издания, которые по формату были схожи с типовыми дореволюционными календарями. Сосланный в Семипалатинск народоволец Н.Я.Коншин (1864 - 1937) увлекся краеведением и редактировал «Памятные книжки Семипалатинской области» с 1897 по 1902 годы. В конце девятнадцатого столетия он опубликовал интересные историко-этнографические очерки о казахах в указанном издании (ГА ВКО. Ф. 32.Оп.1. Д.19А. Л.197). В одной из «Памятных книжек» в 1901 году опубликован исторический очерк Алихана Букейханова «Из переписки хана Средней киргизской орды Букея и его потомков» (Букейханов, 1901). В издании Коншина на 1902 год печаталось продолжение этого очерка (Букейханов, 1902). В нем приводились письма представителей российской пограничной администрации в адрес казахских султанов, биев накануне восстания Кенесары Касымова. В частности, в письмах генерал-губернатора Томского и Тобольского Капцевича от декабря 1822 года высказывается негативная оценка барымты (угона скота) со стороны тобыктинцев, с акцентом на непослушание султана Касыма Абылайханова (Букейханов, 1902: 71-73). Казахский политический деятель А.Н. Букейханов был активным автором, часто печатался в местной русскоязычной прессе и приобщил своих земляков к платформе кадетской партии. Не случайно и редактор Николай Коншин был избран депутатом I и II Государственной Думы от Семипалатинской области, наряду с Шаймерденом Косшыгуловым из Акмолинской области (Mukanova et al, 2022: 827).

Одной из просветительских задач календарей было приобщение масс к определенного рода знаниям, распространение сведений, которые могли способствовать организации массовых мероприятий (празднований и т.п.) либо продвижению литературных произведений (реклама выпущенных книг и брошюр присутствовала на страницах календарей). Для владельцев издательств выпуск календарей был даже делом прибыльным, при условии получения цензурного допуска. О календарях в домах российской знати можно узнать из художественных произведений того времени. Календари выписывали, листали, узнавали новости светские, биржевые, политические и проч. Календари, в сущности, были родом периодических изданий, альманахами. Издавали их на год вперед: к примеру, в конце 1915 года принято было печатать календарь на следующий, 1916 год (Кавказский, 1916). Обложка календарей для привлечения покупателя была яркой, содержала иллюстрации и крупными буквами в центре указывался год, которому он посвящался.

В городе Оренбурге придерживались традиции ежегодно издавать календари справочно-информационного типа. В них можно обнаружить даты рождения членов императорской семьи, «списки чинов и учреждений Оренбургской губернии» благотворительных учреждений, аптек и фабрик Оренбурга, равно как данные по Оренбургской губернии, Троицкого и Челябинского уездов. Одним из последних был издан Адрес-календарь на 1915 год. (Адрес-календарь, 1915) В связи с материальными затруднениями с началом Первой мировой войны, по-видимому, печатать адрес-календари оказалось накладно.

Работы для казахского наркомата просвещения прибавилось с переподчинением Казкраю степных Акмолинской и Семипалатинской областей из ведома Сибревкома. Соответственно расширилась сеть аульных школ, например, по Акмолинской области на 1921 год насчитывалось в Петропавловском уезде - 28 аульных мектебов. Что характерно, по Омскому уезду количество аульных школ было также 28. Далее в Кокчетавском уезде – 12 мектебов, в Акмолинском – 12, Атбасарском – 14, по Семипалатинской области: в одноименном уезде – 21, Каркаралинском – 19, Усть-Каменогорском – 15, Зайсанском – 7 и Павлодарском 17. (ГА НО. Ф. Р-1053. Оп.1. Д. 281. Л. 70) Учащиеся этих учебных заведений также нуждались в визуальных учебно-методических пособиях, календарях.

В первой половине 1921 года КазЦИК принял Положение «О мерах помощи в укреплении и развитии казахского и крестьянского хозяйств», где было сказано: «губительные следствия империалистической войны и затем гражданской – отразилось на скотоводческих и

земледельческих хозяйствах казахского и крестьянского населения республики» (Каипбаева (сост.), 2022: 35-40). В этом документе, под которым стоит подпись секретаря КазЦИК С.Садвокасова, предупреждалось об опасности джута: «Неурожай 1920 года уже губительно отразился на состоянии скотоводческого хозяйства и положения с продовольствием вообще. Ожидаемые по некоторым указаниям науки, засуха и недород хлеба и трав в 1920 году грозят дальнейшим ухудшением» (ЦГА РК. Ф. Р-74. Оп.1. Д.6. Л. 106)

Разразившийся голод 1921 года и ликвидация его последствий, миграционные потоки детей-сирот в Туркестан и другие республики, дефицит кадров просвещенцев, другие объективные причины создавали барьеры на пути к светскому современному образованию. Об этом и «некотором оживлении в усилении издательской деятельности, создании форм казахского языка, установлении терминов» говорилось на заседании секретариата президиума КазЦИК (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 186. Л. 74). В исследуемый период имели место массовые миграции: сначала из аульной молодежи направили будущих курсантов и студентов в Оренбург, затем выпускники КИНО и других учебных заведений из Оренбурга передислоцировались в новую столицу Кызылорду. Часть учителей и не завершивших учебу ввиду трудного материального положения, студентов вернулась на работу в родные места. Такие перемещения не могли не отразиться на качественной работе системы просвещения, об этом в советских исторических публикациях умалчивалось.

Требовались большие усилия по налаживанию новых методов работы. Организованный в конце 1921 года «Красный караван» был проектом весьма затратным; для его охраны полагалось десять красноармейцев-пулеметчиков, в штат входили всего 40 человек, изготовление плакатов и других визуальных средств обошлось не в малую сумму (ЦГА РК. Ф. Р-930. Оп.1. Д. 1А. Л.1). Для обслуживания нужд тюркских народов предполагалось создать централизованное издательство в Сибири (в городе Ново-Николаевск, ныне город Новосибирск), поскольку «Оренбургская типография работает на Казкрай и не может удовлетворить даже 20% нужд Казкрая, а Уфимская тоже влачит жалкое существование» (ГА НО. Ф. Р-1053. Оп. 1. Д. 219. Л. 154). Причинами плачевного положения назывались: «После Октябрьской революции и во время гражданской войны Уфимская и Оренбургская типографии были растасканы при отступлениях, часть Советской властью и часть – белыми» (ГА НО. Ф. Р-1053. Оп.1. Д.219. Л. 154 об.).

В 1922 году советские календари для коммунистов были запущены в производство и в Москве, тиражом в 50 тысяч экземпляров (Календарь, 1922). Региональным структурам оставалось подхватить идею и разработать собственные проекты с примерно такой же структурой и содержанием. В реализацию новой идеи календаря взялись казахские публицисты с большим опытом, как А.Байтурсынов, издававший до революции в Оренбурге газету «Казах» и его единомышленники. Календари были весьма популярны, как информационные справочники, у них была своя читательская аудитория, и к тому же то было удачное вложение капитала.

Параллельно с этим в Петрограде был издан «Театрально-музыкальный календарь-справочник на 1923 год» (Театрально-музыкальный, 1923), который продолжил традиции ранее издававшихся календарей театрально-музыкальной специализации. В предисловии редакторы указывали данный факт (Театрально-музыкальный, 1923: 5).

Любопытно, что в период размещения казахской советской столицы в Оренбурге правительство Казкрая обращало большое внимание на визуальную пропаганду и изыскивало средства и возможности для издания массовым тиражом брошюр и других форм массового воздействия. Одной из таких форм казались календари. Из архивных источников следует, что весной 1921 года было известно о подготовке на следующий 1922 год изданий: Табель-календарь на 1922 год и Галимжанов. Стенной календарь на 1923 год. (ГА ЮКО. Ф.1169. Оп. 12. Д. 46. Л. 201) Сведения об этих планируемых календарях приведены в документе «О работе научной комиссии по изданию книг» (Каипбаева (сост.), 2022: 529-530). Других документов о дальнейшей судьбе календаря-табеля и календаря Галимжанова в сборнике 2022 года не встречается. Известно, что Файзулла Галимжанов издал стенной календарь в Ташкенте, куда перебрался с семьей. В тот период в Турккесреспублике принимались аналогичные меры по налаживанию системы народного просвещения, и визуальным средствам уделялось большое значение. К примеру, в отчетных документах ТуркНаркомпроса говорится о значении

библиотек и киносети в борьбе с неграмотностью: «Кинематограф – великий конкурент церкви. Одна эта крылатая фраза Троцкого определяет и место, и значение кинотеатра в схеме политико-просветительных учреждений. Однако постановка киноработы и киносети оставляет желать много лучшего, как в количественном, так еще более в качественном отношении». (ГАРФ, Ф. 2306. Оп.1. Д.2097. Л.33-43) Судя по источнику, календарь Галимжанова оказался как нельзя кстати.

Идея издания Казахского календаря на 1923 год принадлежала группе национальной интеллигенции, группировавшейся вокруг ученого, руководителя Академического центра при наркомпросе Ахмета Байтурсынова. В специальной литературе об этой плеяде патриотов, состоявшей из активных организаторов комсомола, молодых коммунистов (Алдонгаров, 1901 г.р., уроженец Костанайского уезда; Байдильдин, Садвокасов) и бывших алашевцев, которые продолжали трудиться на ниве просвещения (Дулатов, Кенжин, Омаров), есть информация. Безусловно все они прекрасно понимали роль печатного слова и прикладывали усилия для распространения периодики: газеты и журнала «Жас кайрат», «Ортен», «Пионер», впоследствии газеты «Лениншил жас», «Енбекши казак». Однако о выпущенном ими в Оренбурге первом казахском календаре на 1923 год до сих пор публикаций не встречалось.

Из состава разработчиков и авторов Календаря Омаров Ельдес (1892 г.р.), земляк Е.Алдонгарова, имел опыт публикаций в газете «Казак» еще до революции. В Оренбурге в условиях советской власти Омаров был членом комиссии по изданию учебников, в частности, ему принадлежат первые учебники физики, алгебры, тригонометрии и геометрии на казахском языке. Омаров к тому же был лектором в КИНО и осознавал острую потребность молодых курсантов и студентов в издании календаря, по которому они бы учились и ориентировались. В указанный период уроженец Акмолинской области (ныне Акжайынский район СКО) Байдильдин Абдрахман (1891 г.р.) известен как редактор газет «Енбекши казак», «Ортен», член молодежной организации «Жас азамат», член коллегии наркомзема. Его земляк Садвокасов Смагул несмотря на молодость (1900 г.р.) также имел опыт организации молодежной периодики (Ортен), был секретарем КазЦИКа (1921), уполномоченным (1921), заместителем наркома земледелия (1922).

1-сурет: 1923 жылы Орынбор қаласында жарық көрген қазақтың алғашқы календары.

2-сурет: Қазақ календарының жәрнамасы («Енбекшіл қазақ» газеті, 14 қаңтар, 1923 жыл)

Рис. 1. Обложка казахского Календаря на 1923 год.

Рис. 2. Содержание Календаря на 1923 год.

[Fig. 1. The cover of the Kazakh Calendar for 1923].

[Fig. 2. The contents of the Calendar for 1923].

На последней странице Казахского календаря на 1923 год размещен перечень вышедших в Казгосиздате пьес и книг, рекомендованных для приобретения. Указывалось, что эти издания можно купить в магазинах «Знание – Билим» крупных городов республики. Косвенное упоминание о сети магазинов «Знание» в действительности представляет интерес для краеведов; то есть, централизованная реализация книжной продукции в республике была продумана. Среди изданных в 1922 году, указываются пьесы М.Ауэзова «Коргансыздын куни» и «Енлик – Кебек», Ж.Аймауытова «Сылан кыз», учебники А.Байтурсынова «Алипбе», М.Жумабаева «Педагогика», книги Г. Асылбекова «Биздин де кунимиз туды», поэмы С.Сейфуллина «Кызыл сункарлар», «Асау тулпар», «Бахыт жолында», учебник М. Дулатова «Есеп куралы» и его пьеса «Балкия» (РФ. Кирг Кал, с. 142).

Разъясняющие новые постановления брошюры под № 22 «Казынадан камсыз етилетиндерине билуге тиис» и разного рода советы для животноводов по уходу за молодняком, борьбе с заболеваниями скота и проч. Поскольку эти рекомендации были в основном переведены, то авторство не было указано. Встречаются в вышеназванном списке изданных брошюры и русскоязычные авторы: Ступка «Кенес укиметинин негизги закондары» и др. Под № 23 записана брошюра «Халык соты туралы зан». Наконец, под № 24 последним записан «1923-нши жылдын казак календари». Таким образом, к Календарю прилагалась текущая информация о публикаторской деятельности Казгосиздата, в создание которого вложили свои знания и настойчивость А.Байтурсынов и С.Садвокасов (Муканова, Байжуманова, 2022). Следует отметить, что составители календаря первые разделы и относительно большую площадь отвели материалам полезным для читателей-казахов, тогда как нормативные акты советского правительства даны были в третьем разделе.

Табл. Анализ процентного соотношения тематики информационных материалов в Казахском календаре на 1923 год
[Table. Analysis of the percentage ratio of the topics of information materials in the Kazakh calendar for 1923]

№	Тема	Автор(ы)	Раздел	Занимаемая площадь, %
1	Законодательные и нормативные акты советского государства	Ступка	III	10
2	Пропагандистские материалы, адаптированные к казахским читателям	Алдонгаров Кедей баласы, или (Майлин) Кенжин Садвокасов	II	30
3	О положении женщины на Востоке	Кенжин	II	6
4	К молодежи	Байдильдин	II	10
5	Здравоохранение, ветеринария,	Сейдалин	V	20
6	Советы агронома	Сириус	IV	10
7	Новая метрическая система	Не указан	VI	4
8		Байтурсынов		5
9	Из истории календаря	Алдонгаров	I	4
10	Перечень изданных книг	-	-	1
	ИТОГО			100

Выпуск первого казахского календаря должен был стать не единовременной акцией, напротив, плодом системной кропотливой работы редакторов и авторов разделов. Ведь одновременно с календарем в Оренбурге выходили другие периодические издания, газеты на казахском языке, в которых сотрудничали М.Дулатов (псевдоним «мадьяр»), А.Кенжин,

Е.Омаров, С.Садвокасов, Е.Алдонгаров, Г.Асылбеков, Ж.Аймауытов. Национальная печать выполняла большую миссию по распространению знаний, адаптации казахского населения к советской системе. В текстах календаря в духе времени прослеживается тенденция подражания центральной советской печати, заголовки отражают парадигму 1920 годов. К примеру, статья С.Садвокасова «Таптар күреси деген не нарсе?» разъясняла суть марксистской концепции классовой борьбы, тогда как автор статьи употребляет слово «бай» для того, чтобы неподготовленные читатели лучше представляли, о каких капиталистах-буржуа идет речь (Садуақасұлы, 1922а: 35-38). Садвокасов стремился донести до читателей взгляды произведений основоположников марксизма, несколько адаптировав их для казахской аудитории. О наличии в Календаре статьи «Тап күреси деген не?» М.Искаков упоминал, но без указания авторства, по понятным причинам (Искаков, 1980: 293).

Вторая статья С.Садвокасова «Күнбатыс һәм күншығыстың бостандық жолында күрестерінің тарихы» также была бы переработанной компиляцией переводных трудов, если бы сам Смагул не развивал тему общего и особенного в освободительной борьбе народов Запада и Востока (Садуақасұлы, 1922 б: 39 - 43). Смагул максимально старался адаптировать содержание статьи к казахской лексике, например, для обозначения понятия «капиталист, буржуазия» им используется привычное слово «бай» (Садуақасұлы, 1922 б: 39). Так, в частности, он пишет: «Осы күни Европа билиги байларда» (В эти дни вся власть в Европе принадлежит буржуазии). Соответственно, слово «аристократия» периода феодализма, им переводится как «ак суйектер». При этом Смагул находчиво вкрапывает в текст понятные соотечественникам сравнения, когда пишет о земельных владениях европейской аристократии: «булардын кейбиреулеринин билейтин жери казктардын кишигирим ауылынан азгана» (Садуақасұлы, 1922 б: 39). Несмотря на это, продолжает он, эти аристократы Европы властвовали и даже развязывали войны. Далее Смагул переходит к описанию положения стран Востока. Он останавливается на Китае, отмечая начало реформ Юань-Шикая в 1911 году. Юань-Шикай был умерщвлен, и после этого Китай оказался раздроблен на отдельные владения, что Садвокасов комментирует казахской поговоркой «Алтауы араз болса, ауыздагы кетеди» (Садуақасұлы, 1922 б: 40-41). Садвокасов подметил набравшую обороты милитаризацию на примере Китая, где к власти рвались сторонники Кан Кайши. Собственно, и в Европе фашизация, точнее гитлеризация, в советской России усиление власти одного вождя Сталина, заставляли задуматься о будущем геополитическом раскладе. Данная статья Садвокасова была продублирована на страницах газеты «Жас казах» в 1923 году, что стало основанием для датирования ее рядом исследователей 1923 годом (Камзабекулы, 2021: 94). Тогда как находка Казахского календаря позволяет идентифицировать ее написание не позднее 1922 года. Статья на самом деле была написана и издана в 1922 в Оренбурге на страницах Календаря.

Формат изученного оренбургского издания не совсем обычен для привычного нам современного календаря. В данном контексте в 1923 году под словом «календарь» подразумевался скорее альманах-ежегодник. Наряду с этим видом календарей, издавались так называемые табель-календари (Календарь русского, 1923). В «Календаре русского коллекционера на 1923 год» приведены списки журналов по коллекционированию и обществ коллекционеров, а также ценные советы по филателии. В Москве тиражом в 50 000 экземпляров вышел «Календарь коммуниста на 1923 год». Ежегодник был хорошо иллюстрирован, то было издание кооперативного издательства «Московский рабочий». Издание содержит календарь на 1923 год, перечень пролетарских годовщин, а также справочно-историческую часть и другие справочные сведения. В календаре около 50 рисунков и портретов лидеров Коммунистического интернационала, адресные справки и телефоны. Есть характерные записи: «12 марта – низвержение самодержавия», «29 марта 1921 года. Декрет о замене продрозверстки продналогом». (Календарь коммуниста, 1922:17) Перечень церковных христианских праздников, что интересно, занимал большую площадь (Календарь коммуниста, 1922: 91-162). Между тем руководящая (так в тексте), справочно-историческая часть, коммунистическое просвещение, из борьбы рабочего класса, советский отдел в совокупности занимали меньшую площадь (Календарь коммуниста, 1922:163-424), чем статьи разъяснительного характера, и в конце была размещена новая метрическая система мер, меры времени и температур (Календарь коммуниста, 1922: 425-436). Адреса и телефоны

государственных служащих и советских учреждений располагались также в конце издания. (Календарь коммуниста, 1922: 437- 438).

В целом, календарная тема в СССР была популярной в тот период. Государственный заказ был нацелен на унификацию стандартного мышления. Масштабирование календарных выпусков на 1923 год в советском государстве выразилось в издании прокоммунистических альманахов в регионах, по образцу Москвы. Так, «Всеобщий календарь на 1923 год» увидел свет в Петрограде (Всеобщий, 1923). В нем представлены: цветные карты Европейской и Азиатской частей РСФСР и 19 разделов: Табель-календарь на 1923 г.; Гражданский и церковный православные календари на 1923 г.; Римско-католический календарь; Протестантский календарь; Армяно-Григорианский календарь; Еврейский календарь; Магометанский календарь; Алфавитный указатель имен; Астрономический отдел; Метеорология; Россия.: Географическое описание. Население России по уездам по переписи 1920 г.; Государственное устройство РСФСР; Россия в экономическом отношении; Внешняя торговля; Успехи в науке и технике; Литература и искусство; Декреты и постановления. Конституция РСФСР. Земельные законы. Правила выезда за границу; Медицинский отдел; Справочный отдел» (Всеобщий, 1923). В целом, Всеобщий календарь отличался относительным демократизмом, публикуя знаменательные и праздничные даты адептов разных вероисповеданий.

При сопоставлении структур Всеобщего и Казахского календарей на 1923 год мы бы выделили общие для обоих изданий моменты: так, в Казахском календаре также отведено место для мусульманских праздников, актуальным научно обоснованным статьям по охране здоровья, просветительским материалам. Иными словами, оренбургское издание грамотно структурировано и рассчитано на определенную целевую аудиторию. Оно не было прямым дублированием первоисточника и отличается качеством опубликованных материалов. В белорусском аналоге отсутствуют авторские статьи, основную площадь издания занимают справочные материалы (Вся Белоруссия, 1923). Статус Белоруссии между тем был выше (союзная республика), тогда как Казахская республика оставалась автономией до 1936 года. Уместным будет отметить, что в упомянутом выше «Кавказском календаре» в дореволюционные годы также размещались этнографические и исторические материалы, очерки народного образования, характеристики сельскохозяйственных культур, список важных дат из прошлого. (Кавказский, 1916).

В отечественной исторической литературе нет специальных исследований параллелей в реформировании идеологической и культурной сфер Турецкой республики (провозглашена 29 октября 1923 года депутатами Великого национального собрания (ВНСТ) под руководством вновь избранного президента Мустафы Кемала Ататюрка, с одной стороны, и – СССР (дата основания 30 декабря 1922 года), с другой. Между тем в реформах мы отметили бы схожие черты. К примеру, кемалисты приняли «Закон о переходе на европейскую систему мер и весов, те же меры предприняли советские коммунисты, что на самом деле служило облегчению ведения международной торговли. Ататюрк изменил календарь с мусульманского лунного на григорианский, что должно было помочь Турции интегрироваться в европейское сообщество. В петроградском «Всеобщем календаре на 1923 год» также печатались сведения о мусульманском календаре, что было не случайно. Власти СССР считались пока с конфессиями, и советское правительство все еще делало расчет на союзнические взаимоотношения с Турцией. После Лозаннской конференции 1923 года генерал Мустафа Кемаль довольно прохладно отнесся к коммунистической риторике и вскоре запретил данную партию в своей стране. В том же 1923 году министр обороны генерал Реза Пехлеви был назначен новым премьер-министром Персии (Советская историческая, 1965: 257). премьер-министр Великобритании стал лидер Консервативной партии Стэнли Болдуин (Советская историческая, 1963: 232).

Следует учитывать при анализе в обозначенном хронологическом срезе календарей, что на начало 1920 годов в мире имела место перлюстрация григорианского и мусульманского летоисчислений; ряд европейских государств перешли на григорианский календарь, который обрел официальный международный статус после Первой мировой войны. Так, в 1923 году он был принят в Греции, затем спустя четыре года – в Турции.

Общая обстановка в Союзе и за рубежом потребовала масштабирования периодических изданий откровенно пропагандистского толка: тот же 1923 год в России ознаменовался в медиа сфере тем, что по инициативе М.Кольцова был возобновлен выпуск популярного журнала «Огонёк». Любопытно, что в это время на политическую арену Евразии выталкивает новых амбициозных лидеров. Тяжело больной Ленин в 1923 году окончательно будет лишен влияния на решение политических вопросов. 1923 год символизирует трансформацию миротворческих методов во внешней политике, на более агрессивные. Крушение империй и монархий вследствие итогов Первой мировой войны вызвало к жизни активизировавшихся лидеров, опиравшихся на армию. Так, в конце того же 1923 года в Турции провозглашается республиканское правление, президентом избирается Мустафа Кемаль. В ноябре 1923-го в Мюнхене Адольф Гитлер и партия национал-социалистов предпримет попытку государственного переворота («пивной путч»). Японская монархия еще существует, однако разрушительное землетрясение Канто 1923 года изменит курс государства на более закрытый и корпоративный (Hammer, 2011). На политическую сцену Евразии выдвигаются таким образом национальные ценности в самых разных конфигурациях и мотивировке.

Задачи оренбургского издания 1922 года, созданного группой казахской активной молодежи во главе с А.Байтурсыновым, на наш взгляд, виделись в определенной мере в национально-культурной идентификации. Так, в Казахском календаре на 1923 год приведены имена и фамилии талантливых молодых казахских писателей и поэтов. Политические убеждения авторов разделов в контексте Календаря микшировались, отсюда и коммунисты и бывшие Алаш лидеры оказались равноценными составителями. Сам формат альманаха, в котором выполнен казахский календарь на 1923 год, был выбран удачно, поскольку стало возможным печатать полноценные тексты, реклама же занимала в календаре минимум площади. Для сравнения: белорусский календарь на 1923 год разместил довольно много рекламных объявлений, в предисловии отмечалось, что работа выполнена в спешке и были допущены неточности (Вся Белоруссия, 1923: 3 - 7). Называя казахский календарь на 1923 год, вышедший в Оренбурге, первым, остается прибавить, что в обозначенном формате альманаха он оказался и единственным. Передислокация в Кызылорду с утерей полиграфической базы, что осталась в Оренбурге, печатать такие трудозатратные календари, не было возможности. Давление на деятелей Алаш, А.Байтурсынова, М.Дулатова, Б.Майлина, Е.Алдонгарова, С.Садвокасова и других за их взгляды на специфику развития казахского общества лишили их в дальнейшем возможности открыто распространять в периодической печати альтернативные подходы.

Архивные источники подтверждают наши гипотезы. Так, в справке Павлодарского райотдела милиции от 7 июня 1938 года, под грифом «Особо секретно» сказано: Националистические проявления. Учитель Сынтасовского аулсовета начальной школы № 11 Актанов Н. в разговоре о проекте Конституции Казахской ССР говорил: «Вот наконец-то осуществлена идея Садвокасова о выделении Казахстану самостоятельной республики. Он как крупный ученый и деятель в свое время предвидел необходимость выделения Казахстана в самостоятельную республику» (ГАПО. Ф. 1-п. Оп.1. Д.215. Л.18-21). То есть источники по ситуации в КазССР даже в 1938 году отражают огромное уважение интеллигенции к идеям Смагула Садвокасова, к обретению статуса самостоятельной республики. Косвенно данный документ свидетельствует в пользу гипотезы, что еще в 1922 году идея суверенитета вынашивалась деятелями Алаш, и Садвокасов Смагул был ее активным пропагандистом. Соответственно, и Календарь на 1923 год задумывался как символ нового, самостоятельного статуса Казахского государства. Историческое значение первого казахского календаря непреходяще: национальный язык, ценности, традиции «узнаваемы» в содержании этого уникального печатного издания. Календарь на 1923 год смело можно отнести к разряду просветительских изданий, имевших четко выраженную аудиторию и адаптивно излагавших идеологический (советский) материал для населения. Идентификация казахской республики выше статуса автономной, она должна быть на уровне союзной - таков посыл казахского Календаря на 1923 год. Новаторский подход в идентификации праздничных дней (пятница – жұма) впервые был предпринят по инициативе казахских деятелей не случайно, а как отражение вероисповедания, народных традиций и календарного цикла, с учетом хозяйственно-

культурного типа и географической специфики. Национальные и духовные ценности открыто были декларированы.

Передовая казахская передовая интеллигенция понимала свою задачу в условиях советского режима, в принятии действенных мер по сохранению национально-культурной идентичности. Первый казахский советский календарь на 1923 год явился единственным в своем роде изданием на адаптированной к казахской речи арабской гарнитуре («тоте жазу»), содержащим статьи, написанные лидерами и активистами Алаш. Формально проект Календаря был реализован в рамках общесоюзного формата календарей на 1923 год, в нем даже впервые опубликован был казахский перевод «Интернационала».

Казахский календарь на 1923 год имеет свою специфику: в отличие от советских изданий 1922 года аналогичного формата, в исследуемом источнике явно проступают намерения формирования национально-культурной идентичности. Так, день 22 марта в нем обозначен как «Наурыз – казакша жыл басы», также как выходные дни указаны мусульманские праздники «ораза айт» и «құрбан айт». Статьи в Календаре (всего их 31) отличаются целевой направленностью; дается краткий очерк истории казахов. То есть издание было рассчитано на обретение Казахской республикой качественно нового, союзного статуса. Реальность оказалась иной, союзного статуса пришлось ждать целых тринадцать лет, соответственно его миссия оказалась преждевременной и даже опасной. Соответственно, в последующем календарь такого формата уже не издавался. Выходили позже другие, «Календари для шаруа», которые в Кызылорде редактировали с 1928 года А. Асылбеков и Б. Майлин (Искаков, 1980: 294) и по 1931 год И. Джансугуров (Қазақстан, 2003: 134), но то был совсем иной жанр.

Общим фоном выхода Календаря на 1923 год в Казахстане был спектр технических и общественных факторов: смена столицы на Кызылорду, соответственно, утеря типографической инфраструктуры Оренбурга. Фиксируется откровенное влияние союзной цензуры за содержанием «национальных» газет. Ведущим фактором общественной жизни республики было, несомненно, начавшееся «выдавливание» Алаш интеллигенции из идеологической сферы.

Нет сомнений, что с момента создания СССР в декабре 1922 года, вплоть до официального обретения статуса союзной республики в 1936 году, казахские деятели культуры смогли осознать противоречивость внутренней политики Центра. Ожидание затягивалось, а патриоты становились объектом преследования за «националистические» взгляды. Создатели «Казахского календаря» к 1936 году в ходе репрессий были умерщвлены либо надолго изолированы от общества. Данное исследование преследует цель актуализировать изучение оригинальных источников, авторами которых идентифицируется актив Алаш, в особенности за период 1922-1924 годов, в момент напряженной идейной борьбы за национальную идентичность.

Заключение. Передовая казахская интеллигенция в обозначенный исторический период, 1922–1924 годы, невзирая на условия советского режима, стремившегося к всеобщей «унификации», проводила масштабные по замыслу и уникальные по реализации, проекты культурно-просветительского характера. Формально советское, внешнее оформление (социальные проекты под принятыми в те годы сокращениями: ликбез, культпрос и агитпроп), не могло скрыть глубокой мотивации такого национального проекта, как издание казахского календаря. Первый казахский календарь на 1923 год является плодом творческой реализации идеи упрочения национально-культурной идентичности, в ожидании получения республикой союзного статуса.

В пользу данной гипотезы свидетельствует сам факт того, что позднее 1923 года такого рода календарь не издавался, поскольку решались иные задачи национально-государственного строительства. К середине 1925 года для казахской нации ситуация усугубилась рядом объективных и субъективных причин: смена столицы на Кызылорду, соответственно, утеря полиграфической инфраструктуры (типографий) Оренбурга, расширение спектра республиканских газет, удорожание расходов, гонения на «националов».

Проведенный текстовый и сравнительный анализ Календаря и других источников показал, что советское казахское правительство охотно подхватило идею издавать календарь, ведь декабрь 1922 года ознаменовал создание СССР. Теоретически, это означало унификацию всех форм информационного сопровождения.

Казахская элита, издавая Календарь, ставила целью не столько исполнить предписание центральной власти: пропагандировать декреты, сколько, воспользовавшись шансом, донести до земляков полезную информацию о геополитике, новинках книг, театральных постановках на родном языке. Углубленный анализ Календаря показал, что хотя структура Казахского календаря повторяла дореволюционные и советские стандарты, однако перечень руководителей советского государства был размещен даже не в начале Казахского календаря. Иными словами, его составители не придавали номенклатуре первостепенного значения.

Казахские государственные и общественные деятели начала 1920 годов гибко проводили работу по упрочению национально-культурной идентичности, считая закономерным сохранение специфики края. Такие праздники, как Наурыз, мусульманские Ораза и Курбан-Айт, вошли в корпус первого Календаря. Базисная опора на тезис «привычного, плавного движения» вперед (С.Садвокасов) с учетом традиционного типа хозяйствования, проступает в текстах казахского Календаря на 1923 год. В этом ценность найденного источника, который закономерно вводится в научный оборот. Его возвращение означает, по сути, реабилитацию казахских деятелей, его составителей.

Сталинское руководство перестало считаться с национальными лидерами и наращивало агрессивную составляющую во внутренней и внешней политике. Сравнительный анализ политических событий 1922-1923 годов в странах Европы и Азии подтверждает указанную тенденцию. Активизировалась «партийная» цензура, что привело к фактическому «выдавливанию» Алаш интеллигенции из идеологической сферы. Большинство авторов статей в казахском Календаре на 1923 год постепенно подпали под агентурную разработку органов НКВД. Это несколько не умаляет исторического значения и места данного издания в контексте национальной государственности и идентичности.

Источники

- АП РК – Архив Президента Республики Казахстан, Алматы
 ГА ВКО – Государственный архив Восточно-Казахстанской области, Усть-Каменогорск
 ГА НО – Государственный архив Новосибирской области
 ГАПО – Государственный архив Павлодарской области
 ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации, Москва
 ГА ЮКО – Государственный архив Южно-Казахстанской области, Шымкент.
 РКР НБ РК - Фонд редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК, Алматы
 ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан, Алматы

Литература

- Адрес-календарь, 1915 - Адрес-календарь и справочная книжка Оренбургской губернии на 1915 год. Оренбург: Тип. Д.Х.Мазина, 1915. 219 с.
- Букейханов, 1901а - Букейханов А. Из переписки хана Средней киргизской орды Букея и его потомков // Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 год. Вып. IV. Семипалатинск: Типография Семипалатинского областного правления, 1901. С.1-17.
- Букейханов, 1901б - Букейханов А. Из переписки киргизских ханов, султанов и проч. // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 год. Вып. V. Семипалатинск: Типография Семипалатинского областного правления, 1901. С. 55-78.
- Веселовский, 1915 - Веселовский Б.Б. Календарь-справочник городского деятеля на 1916 год. СПб: Городское дело, 1915. 448 с.
- Всеобщий, 1923 - Всеобщий календарь на 1923 год. Петроград: Полярная звезда, 1925. 430 с., 1 л. карт.
- Вся Белоруссия, 1923 - Вся Белоруссия. Адресно-справочная книга и календарь на 1923 год. Минск: Белтрестпечатъ, 1923. 201 с.
- Искаков, 1980 - Искаков М. Ө. Халык календары. Алматы: Қазақстан, 1980. 318 бет.
- Кавказский, 1916 - Кавказский календарь. Тифлис: Тип. Канцелярии наместника Е.И. В. на Кавказе, 1916.
- Каипбаева (сост.), 2022 - История образования в Казахстане в архивных источниках (20-30 годы XX века). Сборник документов. Сост. Каипбаева А.Т. и др. Алматы: ИП Мадияр, 2022. 620 с.
- Календарь, 1922 - Календарь коммуниста на 1923 год. М.: Московский рабочий, 1922. 479 с.
- Календарь для киргизов, 1896 - Календарь для киргизов на 1897 год. Оренбург: Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, 1896. 91 с.

Календарь коммуниста, 1922 - Календарь коммуниста на 1923 год. Москва: Типография ГПУ. Московский рабочий, 1922. 479 с.: ил., портр., табл., карт.

Календарь русского, 1923 – Календарь русского коллекционера на 1923 год. Архангельск: Изд. Журнала «Северная корреспонденция», 1923. 32 с.

Қамзабекұлы, 2021 - Қамзабекұлы Д. Смағұл Садуақасұлының әңгімелері: көркемдік және тарихилық қағидағардың ықпалдастығы // *Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Филология сериясы*. 2021. №4 (137). 86-96 б.

Киргизский, 1922 - Киргизский календарь на 1923 год. Оренбург: Государственное издательство КССР, 1922. 146 с.

Қазақстан, 2003 - Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 5 том. Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 2003. 400 б.

Муканова, Байжуманова, 2022 – Муканова Г.К., Байжуманова З.Б. Ахмет Байтұрсынов и Смагул Садуақасов: консенсус в поисках национально-государственной идентичности. Отан тарихы. 2021. № 3 (95). С. 84 – 92.

Садуақасұлы, 1922a - Садуақасұлы Исмагул. Таптар күресі деген не нарсе? // Киргизский календарь на 1923 год. Оренбург, 1922. С. 35-38.

Садуақасұлы, 1922b - Садуақасұлы Исмагул. Күнбатыс һәм Күншығыстың бостандық жолындағы күрестерінің тарихы // *Киргизский календарь на 1923 год*. Оренбург, 1922. С.38-41.

Советская историческая, 1963 - Советская историческая энциклопедия. Том 3. Москва: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963. 516 с.

Советская историческая, 1965 - Советская историческая энциклопедия. Том 6. Москва: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1965. 521 с.

Советский, 1918 - Советский календарь на 1919 год. М.: Товарищество Сытина, 1918.

Театрально-музыкальный, 1923 - Театрально-музыкальный календарь-справочник на 1923 год. Петроград: Еженедельник академических театров, 1923.

Ысқақов, 2009 - Ысқақов М. Халық календары. Алматы: Жазушы, 2009. 328 бет.

Furtado, 2013 - Furtado Peter. Histories of Nations: How Their Identities Were Forged. Thames & Hudson; Illustrated edition, 2013. 264 p.

Hammer, 2011 – Hammer Joshua. The Great Japan Earthquake of 1923. Smithsonian, 2011. URL: <https://www.smithsonianmag.com/history/the-great-japan-earthquake-of-1923-1764539/> Дата обращения: 10. 03.2023.

Hung, 2021 - Hung Chang-tai. Politics of Control: Creating Red Culture in the Early People's Republic of China. University of Hawaii Press, 2021. 288 p.

Mukanova G.K., Abisheva O.T., Zhumatay S., Bатырханова Z.A. Volunteering from Culture, or Education of Charity through Art among Muslim Students in Russian Turkestan, Turn of the 19th – 20th centuries. *Bylye Gody*. 2022. 17(2). Pp. 824-833.

Sources

- AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty
 CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty
 RBMNL RK - Fund of Rare books and Manuscripts of the National Library of the Republic of Kazakhstan, Almaty
 SA EKR – State Archive of East Kazakhstan region, Ust-Kamenogorsk
 SANR – State Archive of the Novosibirsk region
 SAPR – State Archive of Pavlodar region
 SARF – State Archive of the Russian Federation, Moscow
 SA SKR – State Archive of South Kazakhstan region, Shymkent.

References

Adres-kalendar, 1915 – Adres-kalendar i spravochnaya knizhka Orenburgskoy gubernii na 1915 god [Address-calendar and reference book of the Orenburg province for 1915]. Orenburg: Printing house of D.H. Mazin, 1915. 219 p. [In Rus.]

Bukeikhanov, 1901a - Bukeikhanov A. Iz perepiski khana Srednei kirgizskoi ordy Bukeya i ego potomkov [From the correspondence of the Khan of the Middle Kyrgyz Horde Bukey and his descendants]. *Commemorative book of the Semipalatinsk region for 1901*. Iss. IV. Semipalatinsk: Printing house of the Semipalatinsk regional Board, 1901. Pp.1-17. [In Rus.]

Bukeikhanov, 1901b - Bukeikhanov A. Iz perepiski kirgizskikh khanov, sultanov i proch [From the correspondence of Kyrgyz khans, sultans, etc.]. *Commemorative book of the Semipalatinsk region for 1901*. Iss. IV. Semipalatinsk: Printing house of the Semipalatinsk regional Board, 1901. Pp. 55-78. [In Rus.]

- Veselovskii, 1915 - Veselovskii B.B. Kalendar'-spravochnik gorodskogo deyatelya na 1916 god [Veselovsky B.B. Calendar-directory of a city figure for 1916]. St. Petersburg: Urban affairs, 1915. 448 p. [In Rus.]
- Vseobshchii, 1923 - Vseobshchii kalendar' na 1923 god [The general calendar for 1923]. Petrograd: The Polar Star, 1925. 430 p. [In Rus.]
- Vsya Belorussiya, 1923 – Vsya Belorussiya. Adresno-spravochnaya kniga i kalendar' na 1923 god [The whole of Belarus. Address reference book and calendar for 1923]. Minsk: Belrestpechat, 1923. 201 p. [In Rus.]
- Iskakov, 1980 - Iskakov M. Ə. Khalıq kalendari [People's calendar]. Almaty: Kazakhstan, 1980. 318 p. [In Kaz.]
- Kavkazskii, 1916 - Kavkazskii kalendar' [The Caucasian calendar]. Tiflis: Type of the Office of the Emperor in the Caucasus, 1916. 130 p. [In Rus.]
- Kaipbaeva (comp.), 2022 - Istoriya obrazovaniya v Kazakhstane v arkhivnykh istochnikakh (20-30 gody XX veka) [The history of education in Kazakhstan in archival sources (20-30 years of the twentieth century)]. Collection of documents. Comp. Kaipbaeva A.T. et al. Almaty: Madiyar, 2022. 620 p. [In Rus.]
- Kalendar', 1922 – Kalendar' kommunista na 1923 god [The Communist calendar for 1923]. Moscow: Moskovsky Rabochy, 1922. 479 p. [In Rus.]
- Kalendar' dlya kirgizov, 1896 – Kalendar' dlya kirgizov na 1897 god [Calendar for the Kyrgyz in 1897]. Orenburg: Publication of the Turgay Regional Statistical Committee, 1896. 91 p. [In Rus.]
- Kalendar' kommunista, 1922 - Kalendar' kommunista na 1923 god [The Communist calendar for 1923]. Moscow: Moscow Worker, 1922. 479 p. [In Rus.]
- Kalendar' russkogo, 1923 – Kalendar' russkogo kolleksionera na 1923 god [Calendar of the Russian collector for 1923]. Arkhangelsk: Northern Correspondence, 1923. 32 p. [In Rus.]
- Qamzabekuly, 2021 - Kamzabekuly D. Смағұл Садуақасұлының әңгімелері: көркемдік және тарихилық қағидағардың ықпалдастығы [Smagul Saduakasov's Stories: integration of artistic and historical principles]. *Bulletin of L. N. Gumilyov ENU. Philology series*. 2021. Nr 4 (137). Pp. 86-96.
- Kirgizskii, 1922 - Kirgizskii kalendar' na 1923 god. [Kyrgyz calendar for 1923]. Orenburg: State Publishing House of the KSSR, 1922. 146 c. [In Rus.]
- Qazaqstan, 2003 - Qazaqstan. Ұлттық entsiklopediya [Kazakhstan. National Encyclopedia]. Vol. 5. Almaty: Main editorial office of the Kazakh encyclopedia, 2003. 400 p.
- Mukanova et al, 2022 - Mukanova G.K., Abisheva O.T., Zhumatay S., Batyrkhanova Z.A. Volunteering from Culture, or Education of Charity through Art among Muslim Students in Russian Turkestan, Turn of the 19th – 20th centuries. *Bylye Gody*. 2022. 17(2). Pp. 824-833.
- Mukanova, Baizhumanova, 2022 – Mukanova G.K., Baizhumanova Z.B. Akhmet Baitursynov i Smagul Sadvakasov: konsensus v poiskakh natsional'no-gosudarstvennoi identichnosti [Akhmet Baitursynov and Smagul Sadvakasov: consensus in search of national-State identity]. *Otan tarihy*. 2021. Nr 3 (95). Pp. 84-92. [In Rus.]
- Saduakasuly, 1922a - Saduakasuly Ismagul. Taptar kuresi degen ne narse? [What is a class struggle?]. *Kyrgyz calendar for 1923*. Orenburg, 1922. Pp. 35-38. [In Kaz.]
- Saduakasuly, 1922b - Saduakasuly Ismagul. Kynbatys hэм Kynshyгystyn bostandyк zholyndary kyresteriniң tarikhy [History of the struggle of the Sun-West and The Sun-East for freedom]. *Kyrgyz calendar for 1923*. Orenburg, 1922. Pp. 38-41. [In Kaz.]
- Sovetskaya istoricheskaya, 1963 - Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya [Soviet Historical Encyclopedia]. Vol 3. Moscow: Soviet Encyclopedia, 1963. 516 p. [In Rus.]
- Sovetskaya istoricheskaya, 1965 - Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya [Soviet Historical Encyclopedia]. Vol 6. Moscow: Soviet Encyclopedia, 1965. 521 p. [In Rus.]
- Sovetskii, 1918 - Sovetskii kalendar' na 1919 god [The Soviet calendar for 1919]. M.: Sytin's Partnership, 1918. [In Rus.]
- Theatrical and musical calendar-reference book for 1923, 1923 - Teatral'no-muzykal'nyi kalendar'-spravochnik na 1923 god [Theatrical and musical calendar-reference book for 1923]. Petrograd: Weekly of Academic Theaters, 1923. [In Rus.]
- Yskakov, 2009 - Yskakov M. Khalıy kalendary [People's Calendar]. Almaty: Zhazushy, 2009. 328 p. [In Kaz.]
- Furtado, 2013 - Furtado Peter. Histories of Nations: How Their Identities Were Forged. Thames & Hudson; Illustrated edition, 2013. 264 p.
- Hammer, 2011 – Hammer Joshua. The Great Japan Earthquake of 1923. Smithsonian, 2011. URL: <https://www.smithsonianmag.com/history/the-great-japan-earthquake-of-1923-1764539/> Дата обращения: 10.03.2023.
- Hung, 2021 - Hung Chang-tai. Politics of Control: Creating Red Culture in the Early People's Republic of China. University of Hawaii Press, 2021. 288 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 287-297, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_287-297

**FORMATION AND ACTIVITIES OF THE ACADEMIC CENTER
IN KAZAKHSTAN IN THE 1920s**

Auezkhan K. Shashaev¹, Shamek B. Tleubaev², Nurgul N. Kurmanalina^{3*}

^{1,2,3}Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., Almaty, 050010. Republic of Kazakhstan)

¹Candidate of Sciences (History), Leading Researcher

• <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Candidate of Sciences (History), Deputy Director for Science

• <https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: shamek_09@mail.ru

^{1*}PhD, Academic Secretary

• <https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: nurgulca@mail.ru

Annotation. *Introduction.* The article is devoted to the analysis of the activities of the Academic Center (1921-1926) on the basis of data from archival collections. *Goals.* The paper examines the main aspects of the creation and activity of the Academic Center at the People's Commissariat of Education, which became the basis of the origins of the emerging Kazakh science in the difficult period of the Soviet era, 20-30 years. XX century. *Results.* To achieve the goal, the work of the academic center is presented from the point of view of historical knowledge, based on the requirements arising from the public demand of the modern history of independent Kazakhstan. *Conclusions.* The Academic Center was one of the main institutions where the Kazakh intelligentsia was most united. The Academic Center relied on a number of scientific organizations, such as the Society for the Study of Kazakhstan, the Orenburg branch of the Russian Geographical Society. Documentary data obtained from the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the United State Orenburg Regional Archive of the Russian Federation, reveal the educational activities of the Academic Center. The materials presented in the research paper and the conclusions obtained are also of applied importance for researchers in this field.

Keywords: Academic Center, Council of People's Commissars, science, education, public organizations, museum, archive.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Educational activities of public organizations of Kazakhstan in the first quarter of the XX century» (Registration number AP 09260737).

For citation: Shashaev K.A., Tleubaev B.Sh., Kurmanalina N.N. Academic center: some aspects of creation and activity // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 287-297. (In Kaz.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_287-297

**XX ғ. 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АКАДЕМИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҚТЫҢ
ҚҰРЫЛУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ**

Шашаев Әуезхан Қадіржанұлы¹, Тілеубаев Шәмек Баянұлы², Құрманалина Нұргүл Нұрсұлтанқызы^{3*}

^{1,2,3}Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко к-сі, 050010. Алматы қ., Қазақстан)

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

• <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, директордың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары

• <https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: shamek_09@mail.ru

¹*PhD, ғалым хатшы

• <https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: nurgulca@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Шашаев Ә.Қ., Тілеубаев Ш.Б., Құрманалина Н.Н., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Мақала Академиялық орталықтың (1921-1926 жж.) қызметінің бағыттарын архив қорлары мәліметтеріне сүйене отырып, талдап көрсетуге арналған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Жұмыста кеңестік кезеңнің ең бір күрделі және ауыртпалыққа толы ХХ ғ. 20-30 жж. енді қалыптасып жатқан қазақ ғылымының бастауларының негізі болған Ағарту халық комиссариатына қарасты Академиялық орталықтың аса өзекті болып табылатын құрылуы мен қызметінің негізгі қырлары зерделенді. *Нәтижелер.* Мақсатқа жету үшін Академиялық орталықтың жұмысы салыстырмалы түрде, тарихи таным тұрғысынан, қазіргі тәуелсіз Қазақстан тарихының қоғамдық сұранысынан туындайтын талаптар негізінде баяндалады. *Қорытындылар.* Академиялық орталық қазақ зиялылары ең көп топтасқан басты мекеменің бірі болатын. Бұл орталық Қазақстанды зерттеу қоғамы, Орыс географиялық қоғамының Орынбордағы бөлімшесі сияқты бірқатар ғылыми бірлестіктерге арқа сүйеді. Академиялық орталықтың атқарған ағартушылық қызметін ашуда Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві, Ресей Федерациясы Орынбор қаласындағы облыстық архиві қорларынан алынған құжаттық деректер біршама мағлұматтар береді. Зерттеу жұмысында берілген материалдардың, алынған тұжырымдардың осы саладағы зерттеушілер үшін қолданбалық жағынан да маңызы бар.

Түйін сөздер: Академиялық орталық, ғылым, Ағарту халкомы, қоғамдық ұйымдар, музей, архив.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың ағартушылық қызметі» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі АР 09260737).

Дәйексөз үшін: Шашаев Ә.Қ., Тілеубаев Ш.Б., Құрманалина Н.Н. Академиялық орталық: құрылуы мен қызметінің кейбір аспектілері // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 287-297. (Қаз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_1_287-297

ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКАДЕМИЧЕСКОГО ЦЕНТРА В КАЗАХСТАНЕ В 20-Е ГОДЫ ХХ В.

Шашаев Аuezхан Кадиржанович¹, Тлеубаев Шамек Баянович²,
Қурманалина Нургуль Нурсултановна^{3*}

^{1,2,3}Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (дом 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

• <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Кандидат исторических наук, заместитель директора по науке

• <https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: shamek_09@mail.ru

¹*PhD, ученый секретарь

• <https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: nurgulca@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу направлений деятельности Академического центра (1921-1926 гг.) на основе данных архивных фондов. *Цель и задачи исследования.* В работе изучены основные аспекты создания и деятельности Академического центра при

Наркомате просвещения, ставшего у истоков формирования казахской науки в сложном периоде советской эпохи, 20-30 гг. XX в. *Результаты.* Для достижения цели деятельность академического центра представлена с точки зрения исторического познания, на основе требований, вытекающих из общественного спроса современной исторической науки Казахстана. *Выводы.* Академический центр был одним из главных учреждений, где была наиболее сплочена казахская интеллигенция. Академический центр опирался на ряд научных организаций, таких как Общество изучения Казахстана, оренбургское отделение Русского географического общества и др. Исторические источники, полученные из фондов Центрального Государственного архива Республики Казахстан, объединенного государственного архива Оренбургской области Российской Федерации, раскрывают просветительскую деятельность Академического центра. Материалы, представленные в исследовательской работе, полученные выводы имеют также прикладное значение для исследователей в данной области.

Ключевые слова: Академический центр, Совнарком, наука, просвещение, общественные организации, музей, архив.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Просветительская деятельность общественных организаций Казахстана в первой четверти XX века» (регистрационный номер: АР 09260737).

Для цитирования: Шашаев А.К., Тлеубаев Ш.Б., Курманалина Н.Н. Академический центр: некоторые аспекты создания и деятельности // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 1. С. 287-297. (Каз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_1_287-297

Кіріспе. Біз зерттеу негізіне алған кезең, нақтырақ айтсақ 1920 жылы Қазақстан Автономиялық Кеңестік Социалистік республика болып құрылып, РКФСР-дың құрамына енген еді. Соның нәтижесінде, қазақ елі тұтастай большевиктік, тоталитарлық жүйенің қадағалауына толықтай алынды. Жаңа саяси жағдайда қалыптасқан қазақ зиялылары компартиялық бағыттағы қоғамға бейімделуге мәжбүр болып, қоғамның рухани өміріне өз үлестерін қосуға кірісе бастады.

Қазақстандағы ғылыми-зерттеу мекемесін қалыптастыру туралы алғашқы шараны қолға алған Орынбордағы Қырғыз әскери комитетінің (Кирвоенкоматтың) штабы жанындағы тарихи-статистикалық бөлім болды. Бұл бөлім, өлкедегі азамат соғысының оты өршіп тұрғанына қарамастан 1919 ж. желтоқсанда штаб бастығы А.Н. Турскийдің ұсынысымен құрылды. Тарихшы А.П. Чулошниковтың жетекшілігіндегі бөлім қазақ өлкесін географиялық, тарихи және этнографиялық тұрғыда зерттеуге тиісті еді. Алты айға жуық қызмет еткен құрылым аса маңызды жұмыстарды жүзеге асыра алды. 1920 ж. наурыз айында өлкенің тұрғындарына қазақ халқының тарихы туралы материалдарды айқындап, тарихи-статистикалық бөлімге жіберу жайында үндеу жасалды. Негізгі материалдар тарих, этнография және табиғи-географиялық секциялар жұмыстары арқылы жинақталды. 1920 ж. сәуірде аталған тарихи-статистикалық бөлім Қырревкомның халық ағарту бөліміне беріліп, Ғылыми комиссия болып құрылды. 1920 ж. қазан айынан бастап Қазақ АКСР-і құрылғаннан кейін халық ағарту комиссариатының Ғылыми бөліміне айналды. Ғылым, әдебиет, өнер, музей және архив мәселелерімен айналысты. Ғылыми бөлім 1921 ж. тамызда Ағарту халкомы Академиялық орталығы болып ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырушы алғашқы мемлекеттік мекеме ретінде құрылды (Ахметова, 1982). Оның қызметінің негізгі бағыты жалпы теориялық және бағдарламалық жетекшілікпен байланысты еді.

Материалдар мен әдістер. Мақалада зерттеудің әдістемелік талдауы мен тәсілдері негізіне тарих ғылымының қолданылып жүрген қағидаттар, сол заман аясындағы Академиялық орталықтың тарихын салыстырмалы талдау арқылы шындығына көз жеткізу үшін объективтілік, тарихилық, жүйелілік және өркениеттілік даму қағидаттары негізге алынды. Зерттеу жұмысында Академиялық орталыққа қатысты Кеңес үкіметі кезінде жарық көрген еңбектер мен қазіргі заман тұрғысында жазылған зерттеулер салыстырмалы-сыни тұрғыда жүйеленіп, сараланды.

Материалдар Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің, Ресей Федерациясы Орынбор қаласындағы облыстық архиві қорларынан алынған деректер арқылы Қазақстанның Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың

1921-1926 жж. қызметі және оның нәтижелері туралы біраз мағұлматтар береді. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің 81 қорында (Қырғыз (қазақ) АКСР Халық ағарту комиссариаты деп аталатын) Академиялық орталықтың құрылуы, Қыроку ағархалкомы (Кирнаркомпрос) жанындағы Ғылыми комиссия қызметі, осы қоғамның кітапханасы, музейі және т.б. туралы деректер сақталған. Келесі бір мәліметтер көзін 921 қор - (Қырғыз (қазақ) өлкесін басқару жөніндегі әскери революциялық комитетінің халыққа білім беру бөлімі деп аталатын) береді. Архивтің 693-ші қорының 1-ші тізбесінде ҚазАССР-ның Халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақстанды зерттеу қоғамының 1920-1936 жж. арасындағы жинақталған мәліметтері, ал екінші тізбедегі 1921-1941 жж. мағұлматтар жинақталған.

Талқылаулар. Академиялық орталық туралы жекелеген мәліметтер Қазақстандағы мәдени құрылыс туралы құжаттар мен материалдар жинағында кездеседі. Мәселен, ол еңбекте Академиялық орталықтың негізгі міндеттері туралы жазылған: Ағарту халкомының орталығы мен бас бөлімдері ұсынған жобалар бойынша ортақ жоспар жасау; Ағарту халкомы алқасының арнайы тапсырысы бойынша жеке жоспар құру; Ғылыми мекемелер қызметінің жоспары мен бағдарламаларын, республикадағы барлық типтегі оқу орындарында білім беру жоспары мен бағдарламаларын құруда жетекшілік жасау; Осы мекемелер мен оқу орындарының жобаларын құруда жетекшілік етіп, ұйымдастыру; Осы мекемелер мен оқу орындарын кадрмен қамтамасыздандыру жоспарын жасау; Ғылыми, теориялық және академиялық бағытта қызмет ететін мекемелерді тікелей меңгеру (Культурное строительство, 1965: 307).

С.Н. Покровский, А.Н. Нүсіпбеков, Г.Ф. Дахшлейгер Қазақстандағы тарих ғылымының дамуы туралы еңбегінде негізінен кеңестік кезеңнен бастап тарихшылардың жұмыстарына, қоғамдық ұйымдардың қызметіне шолу жасаған. Олардың көрсетуінше, Республикадағы ағарту халкомы және оған қарасты Академиялық орталық, Қазақстанды зерттеу қоғамы, Орыс географиялық қоғамының Семейдегі бөлімшесі, губерниялық және республикалық кітапханалар, музейлер, 20-жж. өзінде-ақ үлкен эмпирикалық жұмыстар жүргізіп, ғылыми жазбаларын жариялап, тарихи ескерткіштерді қорғауға атсалысып, қазақтардың қолданбалы өнері бойынша этнографиялық топтамалар қорын жинақтай бастаған (Покровский, Нусупбеков, 1967: 472).

С.Ш. Ахметованың еңбегі Қазақстандағы тарихи өлкетануға арналған. Еңбек төрт тараудан құралған. Оның бірі Қазақстандағы өлкетану ісінің бастауларына арналса, келесі бір тарау Қазақстанды зерттеу қоғамының қызметі туралы. Музейлік өлкетану мен ескерткіштерді қорғау мәселелері де қамтылған. Бұл жерде автордың негізгі зерттеу тақырыбына орай, басты назар өлкетану мәселелеріне аударылған. Ал Академиялық орталықтың құрылу тарихы тек қысқаша ғана баяндалған (Ахметова, 1982).

Жекелеген еңбектерде 1925 ж. Академиялық орталықтың өзгертіліп, ал оның базасында Қазақстанды зерттеу қоғамы құрылғаны айтылады (Наука советского Казахстана, 1981: 226) (Историческая наука, 1990:22). Алайда академиялық орталық жеке мекеме, ал Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамы (кейін Қазақстанды зерттеу қоғамы) бөлек ұйым болғаны белгілі.

Ш.Ж. Таукибаевтың зерттеуі Қазақстандағы білім беру, мәдениет және ғылым бойынша мемлекеттік мекемелердің қалыптасуына арналған. Автор Академиялық орталық туралы жалпы мәліметтер келтіріп өткен. Онда 1921 ж. қазанда Академиялық орталық туралы ереже бекітілгені, ал бұрын ғылыми сектор ұйымдастырып жүрген міндеттер кеңейтілгені және тереңдетілгені көрсетілді. Академиялық орталықтағы негізгі екі ұйым – Мемлекеттік ғылыми кеңес және Мемлекеттік көркемдік кеңес және өзге де комитеттердің құрылуы жеке функционалды сипаттағы бөлімшелерді жасау қадамы ретінде қабылданғаны, ал КСРО құрылғаннан кейін Ағарту халкомы республикалық халықкомиссариатына жатқызылғаны түйінделді (Таукибаева, 1999: 15-16).

Г.М. Ибраевтың мақаласында Қазақстанды зерттеу қоғамының 1922 ж. бастап есептік қызметін жандандырып, құжаттамаларын Өлкетану орталық бюросына, Ресей бас ғылыми мекемелер бөліміне, сонымен қатар Қазақ ағарту халкомына де жіберіп отырғанына назар салынды (Ибраев, 2015).

Жалпы, көпшілік еңбектерде Академиялық орталықтың құрылу тарихы қысқаша түрде баяндалып өтеді (Наука советского Казахстана, 1981: 29) (Ермекбай, 2016: 103).

Жуырда ғана оқу-ағарту жүйесінің тарихына қатысты жарық көрген ұжымдық монографияда Академиялық орталықтың атқарған жекелеген қызметі туралы айтылады. Ол

бойынша Академиялық орталықпен оған қарасты бөлімдер қызмет және ғылыми атақтар беру ережелерін дайындаған. Мәселен, Академиялық орталық политехникалық институт және ҚАССР-да профессор ғылыми атағын беру жөнінде ереженің жобасын жасаған. Халыққа білім беру бөлімдері комиссиясы мемлекеттік баспаға ұсынылған ғылыми еңбектер мен оқулықтар, оқу құралдарына жазылған сын пікірлерді қараған. Мәселен, В.А. Еловиқовтың жергілікті жердегі мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізуге арналған нұсқаулығына, В.Я. Струминскийдің ағарту жұмысшылары үшін анықтамалығына, В.А. Еловиқовтың мемлекеттік шығармашылық кеңесінің қызметі және оның дамуы туралы еңбегіне дайындалған пікірлердің ғылыми, әдістемелік маңызы айтарлықтай. Бұдан өзге бас саяси-ағарту комитетінің шығармашылық шеберханаларының шаруашылық қаражатына өту туралы ережесі қаралып, толықтырылды т.с.с. (Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі, 2022:41).

Сонымен қатар бұл еңбекте Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту халық комиссариатын басқарған жылдары Академиялық орталық қазақ халқының дәстүрі мен тарихын, қазақ даласының ерекшеліктерін жан-жақты және түрлі бағытта зерттеу ісін қолға алғаны түйінделді. Жалпы, академиялық орталық айналысқан негізгі қызмет бағыттары көрсетілді. (Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі, 2022:107).

Жоғарыдағы еңбектерді саралай келе, Академиялық орталықтың ғылыми тұрғыда зерттеу объектісіне айналып, толыққанды зерттеле қоймағандығы туралы қорытынды жасауға болады. Әрине, қоғамдық ұйымдардың, олардың мүшелерінің қызметін, өлкені зерттеуге қосқан үлестерін, басып шығарған еңбектерінің тарихи маңыздылығы мен құндылығы бойынша бөлек жарияланымдарда, зерттеу жұмыстарында көрсетілгенін ескерген жөн. Сондықтан бұл зерттеуде негізінен архив деректеріне сүйене отырып, Академиялық орталық қызметінің аспектілерін толығырақ ашуға көзделіп отыр.

Нәтижелер. Академиялық орталық басшылығымен 1921 жылдың 24 қазанына дейін ғылыми, музей, бас архив басқармасы, бас көркемөнер комитеті – бөлімдері бар Ғылыми сектор жұмыс жасады. Ғылыми бөлім екі бағытта жұмысын жүргізді: таза ғылыми және практикалық.

Орталықтың қадағалауымен ғылыми жұмыстар ғылыми қоғамдарда шоғырланды: *Өлкені зерттеу қоғамы*. Оның міндеттері: а) елдің жергілікті табиғи-өндірістік күштерін зерттеу, б) республиканы этнографиялық тұрғыдан зерттеу. *Ғылыми-педагогикалық және Физика-математикалық қоғамдар*. Міндеті: физика-медицина ғылымдарының қазіргі заманғы мәселелерін зерделеу, оларды жергілікті мәдени күштерге баяндамалар мен дәрістер арқылы таныстыру. Бұл ұйымдар Орынбор қаласының жекелеген ғылыми қызметкерлерінің бастамасымен пайда болды және ғылыми бөлім оларды ақшалай сыйақы бере отырып, қызметке тартты. Бұлардың ішінде екі қоғамның жұмысы ерекшеленді: Өлкені зерттеу қоғамы мен ғылыми-педагогикалық қоғам. Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының жұмысы нәтижесінде «Ежелгі және орта ғасырлардағы қазақ-қырғыз халқының тарихы» (400 беттен астам) баспаға дайындалып, ғылыми-көпшілік еңбек ретінде ұсынылды.

Ғылыми-педагогикалық қоғам «еңбек мектебінің теориясы мен практикасы» бойынша бірқатар тақырыптарда баяндамалар берді, 1-ші және 2-ші деңгейлі қазіргі мектептердің жағдайын зерттеу үшін шаралар қабылдады, бірақ қаражаттың жоқтығынан бұл жұмыс тоқтатылды.

Академиялық орталыққа қарасты Ғылыми бөлім кітапхана ісін жолға қойды. Орынбор архив комиссиясы мен Орынбор географиялық қоғамының бұрынғы кітапханалары ретке келтірілді.

Аталған жұмыстардан басқа, ғылыми бөлім «Минеральные богатства Киркряя и его геологическое прошлое» (Киркрайдың минералды байлығы және оның геологиялық өткені) тақырыбында көрме ұйымдастыруға және Мәскеу археологиялық институтының Орынбор бөлімшесін ұйымдастыру жөніндегі жұмыстарға атсалысты, өлкенің ғылыми жұмысын біріктіруге шаралар қабылданды және елді мекендермен байланыс орнатылды.

Орал мен Қостанайда «Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының» бөлімшелері ашылды (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 61 іс. 38-п.).

Бірте бірте Академиялық орталықтың қызмет ауқымы кеңейе түсті. Жалпы, Академиялық орталықта он шақты қызметкер жұмыс жасады.

1922 ж. 1 қаңтарындағы Академиялық орталық қызметкерлері құрамы:

1. А.Байтұрсынов – Кеңес төрағасы, Академиялық орталық төрағасы

2. Лошкарев Александр Прокофьевич – МФК ғалым хатшысы
3. Кусков Иван Васильевич – Мемлекеттік көркемдік кеңес төрағасы, халым хатшысы
4. Затаевич Александр Викторович – Музей секциясының төрағасы
5. Михайлов Алексей Петрович – Бас архивтің ғылыми қызметкері
6. Мелков Александр Лаврентьевич – Бас музейдің ғылыми қызметкері
7. Ильинский Василий Павлович – секретариат меңгерушісі / Академиялық орталық алқасының хатшысы

8. Овчинникова Раиса Васильевна – кеңсе басшысы

9. Антипов Иосиф Игнатьевич – іс жүргізуші

10. Павлова Елизавета Исаевна – тіркеуші

Ал Лито секциясының төрағасы және машинист қызметтері орны бос болды (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 97а іс. 62-п.).

1922-1923 жж. Академиялық орталық «Ғылым және еңбек (а. ж. мамырдан бастап) қоғамы», «Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімі» және «Орталық өлкелік музеймен» толығы түсті. Бұндағы Семей қаласын қоспағанда, барлық қоғамдық ұйымдар Орынбор қаласында орналасқан. Орынбор қоғамдарының филиалдары болып саналатын республиканың басқа қалаларындағы ұйымдардың бөлімшелері тікелей орталықтың қарамағында болмады (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 617 іс. 16-п.).

Ал 1924 ж. Академиялық орталықта Қырғыз ғылыми-әдеби Кеңесі құрылды. Оның мақсаты: а) 1 және 2-ші сатыдағы қазақ мектептеріне арналған оқулықтар мен оқу құралдарын жасау және қазақ тіліне аудару, б) қазақ тілі мен ғылыми терминдерін әзірлеу, в) саяси және саяси-ағартушылық әдебиеттерді қырғыз тіліне аудару, г) ғылыми және әдеби жұмыс. Сонымен қатар ғылыми-әдістемелік секция жұмыс жасады (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 823 іс. 54-п.).

Қырғыз ғылыми-әдеби кеңес жұмысы: а) Кеңес қырғыз тіліндегі кітаптардың 30-ға жуық атауын, негізінен 1 және 2 сатыдағы мектептерге арналған оқулықтарды, сондай-ақ жалпы саяси-ағартушылық және педагогикалық мәселелер бойынша бірнешеуін басып шығарды және басылымға дайындады; б) 1924 ж. маусым айында Қырғыз ғылыми қызметкерлерінің құрылтайын шақыру маңызды жұмыс болды. Құрылтайға Бұхара, Хива, Түркістан, Мәскеу және т.б. өкілдері қатысты. Құрылтайдағы негізгі мәселелер: қырғыз (қазақ) транскрипциясы туралы, Қырғыз емлесі туралы, қырғыз мектептері мен Мемлекеттік ғылыми кеңес бағдарламалары туралы, қырғыз өнері мен көне ескерткіштерін сақтау туралы болды (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 617 іс. 16-п.).

Академиялық орталықтағы музей ісінің дамуы. Музей бөлімі өлкелік музей ұйымдастырып, дәрістердің оқылуын, көрмелердің ұйымдастырылуын қамтамасыз етті. Музейге үш бөлім кірді: тарих, этнографиялық және қоғамдық-тұрмыстық. Екі көрме ұйымдастырылды: Орынбор өлкесінің геологиялық өткені және Қырғыз өлкесінің минералды байлығы. Сол тақырыптарда дәрістер оқылды. «Зағиптар үйінен» қолдан жасалған өнімдердің көрмесі ұйымдастырылды. Сонымен қатар көпшілікке арналған экскурсиялар жоспары әзірленіп, зоология және ботаника бойынша көрмелер ұйымдастыру бойынша дайындық жұмыстары жүргізілді.

Көрнекі құралдар институты ұйымдастырылды, бірақ үй-жайлардың болмауына байланысты оны орналастыру мүмкін болмады, қазіргі уақытта оның жанында тек диапозитивтер жасау шеберханасы жұмыс істейді. 1921 ж. 7000 диапозитив дайындаған (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 61 іс. 38 а.п.).

Көрнекі құралдар институты Ермоловка мен Преторияда екі құрама пункт ұйымдастырды, олар табиғи-тарихи құралдарды, гербарийлер коллекцияларын жасау бойынша жұмыс жүргізуде. Бірақ белгіленген тармақтардың жұмысы әлсіз және өте ауыр материалдық жағдайларда жүргізілді. 24 қазаннан бастап бірінші ұйымдастырушылық отырыста Қырғыз халық ағарту комиссариат алқасы 1921 жылы 23 тамызда бекіткен «Академиялық орталық туралы ереже» тыңдалды, ол бұрын Ғылыми секторға жүктелген міндеттерді едәуір кеңейтеді және тереңдетеді. Қайта ұйымдастырумен бұрын ғылыми сектордың міндеттеріне кірмеген ағарту жоспарын әзірлеу, мектептерді ұйымдастыру, көркемдік қызметке идеялық басшылық жасау ісінде Академиялық орталыққа жетекші рөл берілді. (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 61 іс. 38 а.п.).

1922-1923 жж. музей жаңа ғимаратқа көшірілді, 2 ай жаңа ғимаратты жөндеуге кетті. Музейдегі негізгі топтамалар: бұрынғы кәсіптік училищеден; архив комиссиясынан; географиялық қоғамнан; реквизициялық комиссиядан және шіркеуден алынды.

Музейде: археологиялық, нумизматикалық, палеонтологиялық, әскери-тұрмыстық, жергілікті-тұрмыстық, бейнелеу өнері және ежелгі орыс көнелері, табиғи-тарихи, мектепке дейінгі тәрбие - барлығы 9 бөлім болды. Жалпы, барлық бөлімдер екіге топтастырылды: Табиғат және Тарихи-этнографиялық бөлімдер. Бұл кездегі қысқартулар толқыны музейге де әсер етті, 16 адам орнына, нақты тек 9 ғана қалды. (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 617 іс. 17-п.).

Орталық Комитет музейінің жұмысында экспонаттарды талдау, оларды сипаттау, жүйелеу, таңбалау, каталогтау және нұсқаулық жасау басты рөл атқарады. Музей жаңа бөлмеге асығыс көшкеннен кейін экспонаттарды талдау каталогтардың болмауымен күрделене түсті. Музейге арналған нұсқаулықтың болмауы, әсіресе экспонаттарға түсініктеме бере алатын қызметкерлер жеткіліксіз болған жағдайда өте өткір сезілді.

Шектеулі қаражатқа байланысты кездейсоқ сатып алулардан басқа, соңғы 2 жылда музейді экспонаттармен толықтыру мүлдем жүргізілмегенін айтуға болады. Сол себепті музейде ауылшаруашылық және қолөнер өнеркәсібі бөлімдерін құру туралы ой соңғы уақытқа дейін жүзеге асырылмай қалды, тек ауылшаруашылық көрмелерінен экспонаттарының келуімен оларды реттестіру басталды, осылайша музей жанындағы осы бөлімдердің негізі қаланды.

Музейдің маңыздылығының сипаттамасы оған келушілердің санымен байланысты деуге болады. Бір тоқсан ішінде, қазан-желтоқсан айларында 3436 адам, оның ішінде 76 экскурсия, негізінен әртүрлі мектептердің оқушылары келетін. Бөлім меңгерушілері музейге топ болып келушілерге түсініктеме беріп отырды. Айта кету керек, келушілер экспонаттарды тамашалап қана қоймай, белгілі бір экспонаттардың суретін де салып отырған жағдайлары жиі болып отырды.

Музейде көпшілікке арналған және ғылыми сипаттағы дәрістер ұйымдастырылып, үнемі өткізіліп тұрады. Өлкетану сипатындағы баяндамаларды негізінен Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының мүшелері негізінен аймақтың, атап айтқанда, Орынбор маңы биологиясына қатысты жасады.

Губерниялық музейлердің ішінен Семей қаласындағы музей Батыс-Сібір географиялық қоғамының басқаруында және губерниялық халыққа білім беру бөлімі бөліп отырған барлығы 3 бірлікпен ғана қызмет етеді. Экспонаттар саны 4000-ға жуық. Келушілер саны орташа есеппен 25-30 адам. Қолда бар кітапханада 13000 кітап. Ал Орал губерниялық музейінде тек бір адам қызмет көрсетеді. Оның екі бөлімі бар – географиялық. - 636 экспонат, тарихи-этнографиялық-183 экспонат. Келушілер саны Семей қаласымен бірдей – күніне 25-30 адам (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 823 іс. 17-п.).

Республикадағы архив ісінің қалыптасу тарихы да Академиялық орталық қызметінің кезеңімен байланысты деуге болады. 1921 ж. 15 сәуірде Михайлов бас архивтің меңгерушісі қызметіне тағайындалады. Азамат соғысының соңғы жылдарында архив ісінің жағдайы өте күрделі еді. Көптеген, әсіресе әскери архивтер толығымен жойылды, олардың жойылуын сарбаздар мен халықтың бейсаналы бөлігі жүргізді. Орталық өлкелік архив ұйымдастыру Орынбор қаласында бұрыннан бар (1919 ж. аяғынан бастап) губерния негізінде мүмкін болды. Архив материалдары жинақталып тұрған еді және үй-жайы болды. Ол 1921 ж. 1 қыркүйегінен бастап Орталық өлкелік архивке айналды (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 81. 40-п.).

1921 ж. екінші жартысында 30-ға жуық архив, олардың кейбіреулері өте үлкен, мысалы, бұрынғы ғылыми архив комиссиясының архиві (150 жуық арба) және бұрынғы Торғай басқармасының (34 арба) тасымалданды. Ірі архивтер бөлімдер мен қоймалар бойынша бөлінген, ал 5 архив түпкілікті бөлшектеліп, жылдар, айлар, сандар және №№ т.б. бойынша толық жүйелі тәртіпке келтірілген, тек істер тізімдемесін жасау ғана қалады: бұрынғы Торғай басқармасының архиві, Орынбор губерниялық жандарм басқармасының, Ташкент темір жолы Орынбор полиция басқармасының, дворяндық қамқоршылық, Орынбор таулы округі және Орынбор Кеңесінің бұрынғы бөлігі.

Қазақстандағы архив ісінің қалыптасуы мен дамуында көрші аймақтардағы (Омбы губерниясы) ғылыми-тарихи мекемелер септігін тигізді. Томбы университетінің студенттері 1921 ж. Омбы, Петропавл, Семей архивтерінде материалдарды құруға көмектесті. Түркістан испарты (партия тарихы) мүшелері - Н. Төрөқұлов, С. Асфендияров, А. Рахимбаев т.б. РКП(б)

өлкекомның, Жетісу қорғау бөлімінің біраз архивін, 1916 ж. көтеліс бойынша бірқатар материалдарды анықтап, сақтауға сеп болды (Историческая наука, 1990: 24) .

Академиялық орталықтағы идеялық жетекшілік рөлі ғылыми тұрғыдан Мемлекеттік ғылыми кеңеске, ал көркемдік жағынан Мемлекеттік көркемдік кеңеске беріледі. Бұл екі орган Академиялық орталықтың жұмысында маңызды болып табылады және оларды ұйымдастыруға аса назар аударылды (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 61с. 38 а.п.).

Академиялық орталық алқасы Мемлекеттік ғылыми кеңес, Мемлекеттік көркемдік кеңес, Бас музей, Бас архив туралы ережеге қатысты нұсқаулықтарды қарады және қабылдады (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 61 с. 39-п.).

Мемлекеттік ғылыми кеңес жұмысы екі бағытта жүргізілді: ғылыми және ғылыми-әдістемелік.

Ғылыми жұмыс барысында Қырғыз Республикасы үшін аса маңызды ғылыми және көркем шығармаларды шығару, Қырғыз өлкесінде шығарылатын барлық еңбектерді сыни қарастыру мен бағалау жұмыстары ұйымдастырылып отырды. Мәселен, Анненкова Бернадтың «Бекет», Затаевичтің «Собрание киргизских песен», Четыркинаның «Собрание киргизских орнаментов» еңбектері баспаға даярланды.

Ғылыми жұмысты жергілікті орындарында дамыту мақсатында Академиялық орталықтан 40-қа жуық әлеуеті бар әртүрлі губернияларға және жеке тұлғаларға арнайы хаттар жіберілді. Бұл хаттарға жауап ретінде жергілікті жерлерден ғылыми жұмысты ұйымдастыруға кірісіп кеткендігі туралы жауап хаттар алынды. Бұл жұмыстың мәні, Академиялық орталық нұсқауларына сәйкес, Қырғыз мәдениетінің әртүрлі ескерткіштерін жинау, архив материалдарын әзірлеу, халықтың өмірі мен тұрмысын бейнелейтін ғылыми шығармалар жазу да түйінделген. Мысалы, Қостанайдан «Қырғыз ертегілері» Академиялық орталыққа жіберілді

Ал ғылыми-әдістемелік іс бойынша мынадай: а) халықтық білім берудің бірыңғай схемасы туралы, б) кәсіптік білім беру мектептеріне арналған үлгілік бағдарламалар туралы, в) әлеуметтік тәрбие мектептеріне арналған бағдарламалар туралы, г) 1-2 дәрежелі мектептерге арналған үлгілік оқулықтар туралы, д) клубтық, кітапханалық қаржы-салық секциялары туралы сабақтар мәселелері шешілді деп санауға болады. Жергілікті жерлерде ғылыми-әдістемелік жұмысты дамыту үшін Қырғыз Ағарту халкомы орталығы «Әр губерниядағы халықтық білім беру бөлімі жанындағы Кеңестің ғылыми-әдістемелік жұмысын дамыту туралы Нұсқаулық» әзірлеп, бүкіл губерниялардың білім беру бөлімдеріне жіберді (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 617 с. 14-15.).

Ағарту халкомына бекітуге ұсынылған жергілікті мектептердің, оқу және білім беру мекемелерінің барлық оқу жоспарлары мен бағдарламаларын мұқият қарап, пысықтауға баса назар аударылды. Бұл жұмыстың мәні орталықта белгіленген еңбек мектебінің негізгі қағидаттарын өзгертпестен, орталық оқу жоспарлары мен бағдарламаларына қырғыздың ұлттық ерекшеліктерінен және жергілікті өлкенің нақты жағдайларынан туындайтын өзгерістер мен толықтырулар енгізуден көрінді. Осы негізде бағдарламаның барлық дерлік пәндері жергілікті материалдан алынған мәліметтермен толықтырылды: мысалы, география курсына жергілікті өлкенің географиясы туралы есеп енгізілді, саяси сауаттылық курсына жергілікті өзін-өзі басқару органдары туралы ақпарат және т.б. Қырғыз мектептері үшін бағдарламалар қайтадан жасалды.

Ғылыми-әдістемелік органдардың тағы бір маңызды жұмысы: КСРО мектеп қызметкерлерінің ұжымдарындағы жұмыстарды әзірлеу және тексеру болды. Үшінші, өте маңызды жұмыс тәжірибелік-көрнекі мекемелер мен мектептерде оқытудың ғылыми-әдістемелік жағын қоюды қадағалау және басшылық ету болды. Ғылыми-әдістемелік салада жергілікті өлке мектептеріне арналған оқулықтар мен оқу ғылыми-әдістемелік нұсқаулықтарды басып шығару ісіне баса назар аударды (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 823 с. 15-16-п.).

1924 ж. алғашқы айларында РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің өкімі негізінде Академиялық орталық жанындағы ғылыми-әдістемелік бюроның қызметін ұйымдастыру туралы жоба мен Ереже әзірленді. КСРО-ның тәжірибелік-көрсеткіштік мектептері мен мекемелерінде оқытудың ғылыми-әдістемелік жағын жолға қою туралы тексеру және есептілік жоспары әзірленді. Жергілікті жерлердегі ғылыми-әдістемелік жұмыстар туралы есептер бойынша қорытындылар берілді. Саяси экономика, қырғыз тілінің сөздері теориясы, заң кодексі бойынша терминдер қабылданды. Ғылыми қызметкерлер құрылтайын шақыру

бойынша ұйымдастыру жұмыстары жүргізіліп, Құрылтай бағдарламасы әзірленді (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 823 іс. 23-п.).

Академиялық орталық М. Дулатов, М. Жолдыбаев, Қ. Жұбанов, Б. Майлин, Е. Омаров, Ш. Сарыбаев, С. Сейфуллин, Т. Шонанов сияқты өз заманының алдыңғы қатарлы зиялы қауым өкілдерін топтастырған ұйым болғаны белгілі. Мекеме басшылығы жекелеген қазақ халқының тарихы мен этнографиясын т.с.с. зерттеуге елеулі үлес қосқан жеке тұлғаларға көмек, қолдау көрсету бойынша өз ұстанымын жеткізіп отырған. А. Затаевич Қырғыз Орталық атқару комитетінің төрағасы Меңдешевке 1922 ж. 6-тамызда өтінішін жолдаған. Онда зерттеуші күзге дейін отбасымен Мәскеуге көшуге және осы мақсатта Мәскеудегі Қырғыз өкілдігіне ауысуға мүмкіндік беруді сұраған. Мәскеуде Қазақстанға арналған музыкалық зертхананы ұйымдастыру жұмысын жүргізуді ойластырған. Ол қазақ халқының музыка өнерін зерттеудегі, жинастырудағы еңбегінің маңыздылығын айта келіп, басқа қалаға көшу барысында бір реттік материалдық көмек көрсетуді өтінген (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 97а іс. 495-496-п.).

Затаевичтің бұл хатына орай Академиялық орталықтан төраға А. Байтұрсынов Ағарту халкомына өзіндік көзқарасын жеткізіп, ақпарат жолдаған. Академиялық орталық Затаевичке отбасына жол жүру ақысынан өзге Мәскеуде орналасып алуына жеткілікті жәрдемақы беріп қана қоймай, оны ең болмаса алғашқы айларда арнайы жалақы және пәтермен қамтамасыз ету қажеттігін ескерткен. Ақпаратта егде жасында бірнеше жұмысты қатар жасап қиналуына жол бермей, қазақ халқы атынан қолдау көрсетіп, шығармашылық еркіндігіне мүмкіндік туғызу керектігі түйінделді (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 97а іс. 501-п.).

Академиялық орталық ғылыми қызметкерлерге академиялық паян (ай сайын берілетін жәрдемақы) беруді ұйымдастыру жұмыстарына қатысты. Қызметкерлерге сауалнамаларды толтыртқызып, тізімін даярлап жіберіп отырды.

Жұмысшыларды қамтамасыз ету істері жөніндегі комиссия басқармасына жолдаған ақпаратында Академиялық орталық төрағасы А. Байтұрсынов келесі жағдайды ескеруді сұрайды. КСРО аумағының кеңдігі мен байланыс жолдарының нашар дамуына байланысты көптеген губерниялардан ғылыми қызметкерлердің саны туралы ақпарат алынбағанын, сонымен қатар, Орал, Қостанай, Семей, Бөкей губернияларында ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатқаны туралы хабардар етеді. Осы айтылғандардың салдарынан академиялық жәрдемақы алуға құқығы бар адамдардың санын екі есе көбейту қажеттігін түйіндеп, ең қарапайым есеп бойынша республикада кем дегенде 250 академиялық жәрдемақыға тапсырыс беру керек деген қорытындысын жеткізеді (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 140 іс. 18-п.).

Мәселен, Ағарту халкомы жанындағы Жұмысшыларды қамтамасыз ету істері жөніндегі комиссия басқармасына 23.12.1921 ж. №221, №222 істерге қосымша 20.06.1922 ж. №3101 қатынас қағазы жіберілген. Онда академиялық жәрдемақы алуға тиісті адамдардың тізімі көрсетілген.

1. Кенжин А. – Халық ағарту комиссары
2. Байтұрсынов А. – Академиялық орталық төрағасы
3. Мартынов М. – Ұйым. орталығының меңгерушісі.
4. Лазов А. – Әлеуметтік тәрбие бас басқармасының меңгерушісі, жұмысшы факультетінің оқытушысы
5. Лебедев Н. – ЖОО меңгерушісі
6. Лошкарев А. – Мемлекеттік ғылыми кеңестің ғалым хатшысы, Индустриалды техникум және Мәскеу археологиялық институтының Орынбордағы бөлімшесінің оқытушысы
7. Кусков И. – Қырғыз ағарту халкомы Мемлекеттік көркемдік кеңес төрағасы
8. Мелков А. – Қырғыз Бас музейінің төрағасы
9. Филиппович Г. – Бас архив меңгерушісі
10. Гра А. – КСРО ОК меңгерушісі
11. Бутовский Н. – ғылыми қызметкер және кәсіби білім беру бас басқармасының нұрсаушысы
12. Бродская А. – Қырғыз Ағарту халкомы мектепке дейінгі бөлім меңгерушісі
13. Орлов И. – сауатсыздықты жою жөніндегі Қырғыз орталық төтенше комиссиясының төрағасы
14. Струм В. – Қырғыз Ағарту халкомы Әлеуметтік тәрбие бас басқармасының әдіскері

15. Затаевич А. – Қырғыз Ағарту халкомы Мемлекеттік көркемдік кеңес музыкалық-этнографиялық бөлім меңгерушісі
16. Воронцовский П. – КСРО Орталық Комитеті музейі табиғат бөлімінің меңгерушісі
17. Курашкевич Л. – КСРО Орталық Комитеті музейінің сақтаушысы
18. Чеглокова Е. – КСРО ОК архивінің архившісі

Педагогикалық техникум, халықтық білім беру институты, жұмысшы факультетінің, губерниялық советтік-партиялық мектептердің, Мәскеу археологиялық институтының Орынбордағы бөлімшесінің, Индустриалды техникумның оқытушылар бар. Тізімде барлығы – 63 адам көрсетілген (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 140 іс. 24-25-п.).

Академиялық орталықтың жұмыс кезеңі ашаршылық жылдарымен де сай келді. Осыған байланысты ұйым 1921 ж. 21-желтоқсанда өз жоспарын жасады. Академиялық орталық таза теоретикалық сипаттағы ұйым болғандықтан, ешқандай практикалық функциясы бар аппараты қолында болмағандықтан, өз жағдайына қарай: өз қызметкерлерінің күшімен концерттер беруге, ғылыми-танымдық дәрістер ұйымдастыруға, олардан алынған таза табыс аштықпен күресуге берілуге тиіс; өлкелік музейге келушілерден түскен барлық жинақты аштықтан зардап шеккендердің пайдасына беру; қырғыздар көктем мен жаз мезгілінде аштық кезінде жейтін кейбір өсімдіктерді, мысалы, сүйіріс, борық, буылдық және қарға-тұяқты зерттеу үшін шаралар қабылдау; «Аштық қасіреті» көрмесін ұйымдастыру үшін позитивті шеберхананы пайдалану – жұмыстарын жүргізуді жоспарларына енгізілді (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 136 іс. 6-п.). Осылайша Академиялық орталық қоғам өміріне араласып, белсенді еңбек етті.

Жалпы, Академиялық орталық 1921 ж. қазаннан бұрынғы ғылыми сектор жұмысын жалғастырып, кейін 1926 ж. Ғылыми және ғылыми-әдістемелік кеңес болып қайта құрылғандықтан, ресми түрде бес жылға жуық қызмет атқарғанын қорытындылауға болады.

Ағарту халкомы алқасының 1926 ж. 28-наурыздағы отырысының №42 хаттамасында көрсетілгендей, Академиялық орталықты қайта құру мәселесі қарастырылған. Жолдыбаев сөз сөйлеп баяндама жасаған. Соңынан қаулы қабылданып, Академиялық орталыққа «Ғылыми және ғылыми-әдістемелік кеңес» атауы берілген (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 1134 іс. 62-п.).

Қорытынды. Академиялық Орталық ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру үшін Қырғыз халкомы жанынан 1921 ж. тамыз айында құрылған алғашқы мемлекеттік мекеме болды. Қызметінің негізгі бағыттары: ағарту саласындағы жұмыстарды үйлестіру; сауатсыздықты жою, бастауыш, орта білім беру бағдарламаларын, жоғары оқу орындарына арналған бағдарламалар жүйесін әзірлеу; әдебиет пен өнерсаласындағы басшылық; оқу орындарына, саяси-ағартушылық мекемелерге, баспа ісіне, мұрағаттарға, мұражайларға және ғылыми-зерттеу мекемелеріне теориялық және әдістемелік көмек көрсету еді. Академиялық орталықтың қызмет ауқымы жыл сайын өзгеріп, толысып, кеңейіп отырды. Атап айтар болсақ, оның құрамында әр кездері Мемлекеттік ғылыми кеңес, Мемлекеттік көркемдік кеңес, Қырғыз (қазақ) ғылыми-әдеби кеңесі, Орталық өлкелік музей (Бас музей), Бас архив т.с.с. және бірнеше қоғамдық ұйымдар: Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамы, Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімі, Физика-медициналық қоғам, Ғылым және еңбек қоғамы біріктірілді. Бұның ішінде қоғамдық ұйымдар жеке бастамамен құрылып, қызмет атқарғанымен, олардың жұмысының жүруі үшін әр мерзімде үкіметтен арнайы қаржы бөлініп отырды. Академиялық орталықтың өз штаты он шақты адамнан құралды. Оның алғашқы төрағасы А. Байтұрсынов болды, кейін К. Тоқтабаев, М. Жолдыбаев басқарды.

Академиялық орталық қызмет атқарған жылдары Ағарту халкомы бойынша білім беру, ғылым, ағартушылық жұмыстарды жүргізіп отырды. Қоғамдық ұйымдардың басын қосты, олардың жұмысын сүйемелдеп отырды. Академиялық орталықтың мектептерге арналған оқу бағдарламалары, оқулықтарды даярлау, қазақ тіліне аудару, пікірлер беру, қазақ терминологиясы, ғылыми және көркем әдебиеттерді басып шығару т.с.с. жұмыстарды ұйымдастырды. Музейлер мен архивтерді қалыптастыру, жұмыстарын жолға қоюға атсалысты. Сауатсыздықты жоюға өз үлесін қосты. Академиялық орталықтың негізгі қызметі жалпы теориялық және бағдарламалық жетекшілікпен байланысты болды. Ұйым қызметіне қарай айналасына сол заманның зиялы қауым өкілдерін топтастырып, ел игілігі үшін тер төгуіне мүмкіндік туғызды.

Қазақстандағы Академиялық орталық сонымен қатар, мәдениеттің таралу ошағының бірі болды. Қазақ халқының салт-дәстүрін және этнографиясын, мәдениеті мен тарихын зерттелді,

көпшілікке насихатталды. Жергілікті жерлерде бұқаралық мәдени шаралар өткізді, дәрістер оқылды, баяндамалар жасады, кітапханалар толықтырылып, жәдігерлер жинастырылып, көне ескерткіштер мен өнер туындылары қалпына келтіру, сақтау жолға қойылды.

Осылайша, Академиялық орталық XX ғ. 20-жж елдегі білім, ғылым, мәдениет және ағарту салаларының қызметін жолға қоюда өзіндік миссиясын атқарып шықты.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ООБМА – Орынбор облысының біріккен мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Ахметова, 1982 – *Ахметова С.Ш.* Историческое краеведение в Казахстане. Алма-Ата: Казахстан, 1982. 168 с.

Ермекбай, 2016 – *Ермекбай Ж.А.* Формирование и развитие науки Советского Казахстана // Вестник Томского государственного университета. 2016. № 413. С. 103-110.

Ибраев, 2015 – *Ибраев Г.М.* История развития краеведения Казахстана // Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің хабаршысы. № 1 (44) 2015. Б. 69-76.

Культурное строительство, 1965 – *Культурное строительство* в Казахстане (1918-1932 гг.) Сборник документов и материалов. / Сост.: М. А. Абдулкадырова, С. С. Голубятников, А. Г. Кукушкина и др. Алма-Ата: Казахстан, 1965. 300 с.

Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі, 2022 – *Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы (1920-1930 жылдар) Ұжымдық монография.* [Авт.: А.Т. Қайпбаева, О.Х. Мұхатова, А.М. Әбікей т.б.]. /Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. 320 б.

Наука советского Казахстана, 1981 – *Наука советского Казахстана.* – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1981. 300 с.

Нусупбеков А.Н., Покровский С.Н., Шахматов В.Ф. Развитие исторической науки в Казахстане. В кн.: Наука Советского Казахстана за 1920-1960 гг. Алма-Ата. Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. С. 559-590.

Октябрь и наука, 1967 – *Октябрь и наука* Казахстана. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1967. 575 с.

Таукибаева, 1999 – *Таукибаева Ш.Ж.* Становление государственных учреждений Казахстана по образованию, культуре и науке (1917-1936 гг.). Автореф. дисс...к.и.н. Алматы, 1999. 32 с.

Sources

Central state archive of the Republic of Kazakhstan
United State Archive of the Orenburg region

References

Akhmetova S.Sh. Istoricheskoe kraevedenie v Kazahstane [Historical local lore in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1982. 168 p. (in Rus.)

Ermekbai Zh.A. Formirovanie i razvitie nauki Sovetskogo Kazahstana [Formation and development of science in Soviet Kazakhstan] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2016. № 413. P. 103-110. (in Rus.)

Ibraev G.M. Istoriya razvitiya kraevedeniya Kazahstana [History of the development of local history of Kazakhstan] // Korkyt Ata atyndagy Kyzylorda memlekettik universitetinin habarshysy. № 1 (44) 2015. P. 69-76. (in Rus.)

Kazakstandagy oku-agartu zhujesi: tarihy men tagylymy (1920-1930 zhyldar) [Educational system in Kazakhstan: history and lessons (1920-1930)] Uzhymydyk monografiya. [Aft.: A.T. Kaipbaeva, O.Kh. Mukhatova, A.M. Abikei and others]. /Almaty: «Madiyar» ZhK, 2022. 320 p. (in Kaz.)

Kul'turnoe stroitel'stvo v Kazahstane (1918-1932 gg.) [Cultural construction in Kazakhstan (1918-1932)] Sbornik dokumentov i materialov. / Sost.: M.A. Abdulkadyrova, S. S. Golubyatnikov, A.G. Kukushkina i dr. Alma-Ata: Kazakhstan, 1965. 300 p. (in Rus.)

Nauka sovetskogo Kazahstana [Science of Soviet Kazakhstan]. – Alma-Ata: Izdatel'stvo «Nauka» Kazaskoj SSR, 1981. 300 p. (in Rus.)

Nusupbekov A.N., Pokrovskii S.N. Shakhmatov V.F. Razvitie istoricheskoy nauki v Kazahstane [Development of historical science in Kazakhstan]. V kn.: Nauka Sovetskogo Kazahstana za 1920-1960 gg. Alma-Ata. Izdatel'stvo Akademii nauk Kazahskoj SSR, 1960. P. 559-590. (in Rus.)

Oktyabr' i nauka Kazahstana [October and Science of Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatel'stvo «Nauka» Kazaskoj SSR, 1967. 575 p. (in Rus.)

Taukibaeva Sh.Zh. Stanovlenie gosudarstvennyh uchrezhdenij Kazahstana po obrazovaniyu, kul'ture i nauke (1917-1936 gg.) [Formation of state institutions of Kazakhstan for education, culture and science (1917-1936)]. Avtoref. diss...k.i.n. Almaty, 1999. 32 p. (in Rus.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 298-309, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_298-309

1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРАЛ ЖӘНЕ БӨКЕЙ ГУБЕРНИЯЛАРЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ

Саялбек Махамбетұлы Гиззатов¹

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі (54-үй, Тәуелсіздік даңғ., 010000, Астана, Қазақстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми хатшы

<https://orcid.org/orcid-search/search?searchQuery=0000-0002-9784-1812>. E-mail: Sayalbek@mail.ru

© © Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Гиззатов С.М., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Қазақстанда 1921-1922 жылдары орын алған ашаршылық отандық тарих ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі болып саналады. Кеңестік заманда көптеген фактілер жасырылып, ашаршылықтың шынайы себептері мен зардаптары ашық айтылмады. Сондықтан бүгінде қазақ даласын шарпыған осынау нәубетті толыққанды зерттеу үшін еліміздің әр аймағында болып өткен ашаршылықты жан-жақты зерделеу өте маңызды. *Зерттеудің мақсаты* жаңа мұрағаттық құжаттар мен материалдарды тарту негізінде 1921-1922 жылдардағы Орал және Бөкей губернияларындағы жаппай ашаршылықты кешенді зерттеу болып табылады. Бұл мақсатқа жету жолында ХХ ғасырдың басындағы елдегі және өлкедегі саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды сараптау, ашаршылықтың себептері мен ауқымын анықтау, оған қарсы күрестегі мемлекеттік органдардың, қоғамдық және шетелдік ұйымдардың рөлін зерттеу сияқты *міндеттер* қойылды. *Нәтижелер.* Орал және Бөкей губернияларында орын алған саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайлар сипатталып, аштықтың себептері анықталды. Зерттеу жұмысында ашаршылықтың зардаптары губерния, уезд, ауылдардағы демографиялық өзгерістерді бейнелейтін статистикалық мәліметтер арқылы көрсетілді. Сонымен қатар ашаршылықпен күрестің жүру барысы, оның нәтижелері зерттелді. Мақалада ашаршылықпен күресу мақсатында ашылған асханалардың жұмысына, халықты тамақтандыру барысында орын алған заң бұзушылықтарды көрсетуге көңіл бөлінді. Әсіресе Ашаршылық салдарын жою бойынша құрылған губерниялық, уездік комиссиялардың қызметі жан-жақты зерделенді. Орал және Бөкей губернияларындағы ашаршылықпен күрестегі халықаралық ұйымдардың көмегіне қатысты тың мәліметтер келтірілді. *Қорытынды.* Тарихи деректер Орал және Бөкей губернияларының Қазақстанның ашаршылықтан ең ауыр зардап шеккен аймақтары болғандығын көрсетеді. ХХ ғасырдың басындағы саяси оқиғалар, азаматтық соғыс қарастырылып отырған өлкедегі ашаршылықтың пайда болуына тікелей әсер етті. Кеңес өкіметінің тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен мүдделеріне қайшы келетін салық саясатын жүргізуі де жағдайды қиындатты. Орал және Бөкей губернияларындағы ашаршылық салдарынан аймақта адам өлімі көбейіп, түрлі эпидемиялық аурулар тарап, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмендеді.

Кілт сөздер: ашаршылық, Орал және Бөкей губерниялары, Ашыққандарға көмек беру бойынша губерниялық комиссия (Губкомпомгол), Ашаршылық салдарын жою бойынша губерниялық комитет (Губкомпоследгол), Америкалық көмек ұйымы (ARA), Нансен комитеті, демографиялық өзгерістер.

Дәйексөз үшін: Гиззатов С.М. 1921-1922 жылдардағы Орал және Бөкей губернияларындағы ашаршылық және оның зардаптары // Отан тарихы. 2023. Т. 26. №2. 298-309 бб. (Қаз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_298-309

ГОЛОД В УРАЛЬСКОЙ И БУКЕЕВСКОЙ ГУБЕРНИЯХ В 1921-1922 ГОДАХ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ.

Саялбек Махамбетович Гиззатов¹

¹Национальный музей Республики Казахстан (д. 54, пр. Тауелсиздик, 010000, Астана, Казахстан)
Кандидат исторических наук, ученый секретарь

<https://orcid.org/orcid-search/search?searchQuery=0000-0002-9784-1812>. E-mail: Sayalbek@mail.ru

Аннотация: *Введение.* Голод в Казахстане в 1921-1922 годах является одной из актуальных тем отечественной исторической науки. В советское время многие факты были скрыты, а истинные причины и последствия голода не разглашались открыто. Поэтому для полноценного изучения этой проблемы, охватившей сегодня казахские степи, очень важно всестороннее изучение голода, произошедшего в каждом регионе страны. *Целью исследования* является комплексное исследование массового голода в Уральской и Букеевской губерниях 1921-1922 годов на основе привлечения новых архивных документов и материалов. Для достижения этой цели были поставлены такие *задачи*, как анализ политических, социально-экономических условий в стране и крае начала XX века, выявление причин и масштабов голода, изучение роли государственных органов, общественных и зарубежных организаций в борьбе с ним. *Результаты.* Описаны политические, экономические, социальные проблемы, определены причины голода в Уральской и Букеевской губерниях. В исследовательской работе последствия голода подробно проиллюстрированы статистическими данными, отражающими демографические изменения в губерниях, уездах, селах. Показан ход борьбы с голодом, его последствиями. Основное внимание уделено работе пунктов питания, открытых в целях борьбы с голодом, а также выявлены нарушения в работе столовых того времени. Всесторонне изучена деятельность губернских, уездных комиссий по ликвидации последствий голода. Приведены новые данные о помощи международных организаций в борьбе с голодом в Уральской и Букеевской губерниях. *Выводы.* Исторические данные свидетельствуют о том, что Уральская и Букеевская губернии были наиболее сильно пострадавшими от голода регионами Казахстана. Политические события начала XX века, гражданская война напрямую повлияли на возникновение голода в рассматриваемом крае. Осложняло положение и проведение советской властью налоговой политики, противоречащей социально-экономическому положению и интересам населения. В результате голода в Уральской и Букеевской губерниях в регионе возросла смертность, распространились различные эпидемические заболевания, снизилось социально-экономическое положение населения.

Ключевые слова: голод, Уральская и Букеевская губернии, Губернская комиссия по оказанию помощи голодающим (Губкомпомгол), Губернский комитет по ликвидации последствий голода (Губкомпоследгол), Американская администрация помощи (АРА), Комитет Нансена, демографические изменения.

Для цитирования: Гиззатов С.М. Голод в Уральской и Букеевской губерниях в 1921-1922 годах и его последствия // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 298-309. (На каз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_298-309

FAMINE IN THE URAL AND BUKEY PROVINCES IN 1921-1922 AND ITS CONSEQUENCES.

Sayalbek Makhambetovich Gizzatov¹

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan (54, Tauelsizdik Ave., 010000 Astana, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Academic Secretary

<https://orcid.org/orcid-search/search?searchQuery=0000-0002-9784-1812>. E-mail: Sayalbek@mail.ru

Abstract: Introduction. Famine in Kazakhstan in 1921-1922 is one of the topical topics of the national historical science. In Soviet times, many facts were hidden, and the true causes and consequences of the famine were not openly disclosed. Therefore, for a full-fledged study of this problem, which has engulfed the Kazakh steppes today, it is very important to comprehensively study the famine that occurred in each region of the country. **Goals.** The aim of the study is a comprehensive study of mass famine in the Ural and Bukey provinces of 1921-1922 based on the involvement of new archival documents and materials. To achieve this goal, tasks such as analyzing the political, socio-economic conditions in the country and the region of the early twentieth century, identifying the causes and extent of hunger, studying the role of state bodies, public and foreign organizations in combating it were set. **Results.** Political, economic, and social problems are described, and the causes of famine in the Ural and Bukey provinces are determined. In the research paper, the consequences of famine are illustrated in detail by statistical data reflecting demographic changes in provinces, counties, villages. The course of the fight against hunger and its consequences is shown. The main attention is paid to the work of food outlets opened in order to combat hunger, as well as violations in the work of canteens of that time. The activities of provincial and county commissions for the elimination of the consequences of famine have been comprehensively studied. New data on the assistance of international organizations in the fight against hunger in the Ural and Bukey provinces are presented. **Conclusions.** Historical data indicate that the Ural and Bukey provinces were the regions of Kazakhstan most severely affected by famine. The political events of the early twentieth century, the civil war directly affected the occurrence of famine in the region under consideration. The situation was also complicated by the Soviet government's tax policy, which contradicted the socio-economic situation and interests of the population. As a result of the famine in the Ural and Bukey provinces, mortality increased in the region, various epidemic diseases spread, and the socio-economic situation of the population decreased.

Keywords: famine, Ural and Bukey provinces, the Provincial Commission for Famine Relief (Gubkompomgol), the Provincial Committee for the Elimination of the Consequences of Famine (Gubkomposledgol), the American Relief Administration (ARA), the Nansen Committee, demographic changes.

For citation: Gizzatov S.M. Famine in the Ural and Bukey Provinces in 1921-1922 and its consequences // *Otan tarihy* . 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 298-309. (In kaz.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_298-309

Кіріспе. XX ғасырдың I жартысы қазақ халқы үшін аласапыранға толы ауыр кезең болды. Әсіресе Ресейдегі патша үкіметінің құлап, кеңестік биліктің орнауы кезеңі Ұлы далаға ашаршылық атты нәубетті алып келді. Бірнеше рет орын алған ашаршылықтың демографиялық салдары одан кейінгі кезеңдерде айқын сезілді.

Бүгінде мұрағаттарда жинақталған деректерді саралау арқылы әр кезеңде орын алған ашаршылықты жіті зерттеуге мүмкіндік туып отыр. Соның ішінде елімізде орын алған 1921-1922 жылдардағы ашаршылық толыққанды зерделеуді талап етеді. Мысалы, 1921 жылы қарашада Қазақстандағы ашыққандар санын Статистика басқармалары 1 508 900 адам деп көрсетсе, әр түрлі көздерден алынған деректер бойынша олардың қарасы 1 558 927 адамға жеткен екен (Қазақстан тарихы, 2010:186). Сондықтан бұрын-соңды ғылыми айналымға енген түрлі деректерді пайдаланып ашаршылық тарихын толыққанды зерттеу, әсіресе аймақтардағы осы нәубет әкелген зобалаңның зардаптарын ашып көрсету бүгінгі күн тұрғысынан алғанда өте маңызды болып саналады.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақаланы дайындау барысында әр түрлі сипаттағы материалдар пайдаланылды. Дереккөздердің негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР ПА), Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінен (БҚО МА) алынған материалдар құрайды. Зерттеу жұмысы барысында архив қорларынан 1921-1922 жылдардағы Орал және Бөкей губерниялары бойынша атқару комитеттерінің ашаршылыққа ұшыраған адамдар туралы есептері, Ашаршылық салдарын жою бойынша губерниялық комитеттердің (Губпоследкомгол)

баяндамалары және тағы басқа құнды деректер табылды. Сонымен қатар қарастырылып отырған кезеңде жарыққа шығып отырған «Красный Урал» мерзімді басылымындағы мақалалар, ауыл шаруашылығы санағының қорытындылары да ғылыми айналымға енгізілді.

Орал және Бөкей губернияларындағы 1921-1922 жылдары ашаршылықтың шынайы бейнесін ашуда Қазақстанның мемлекет және қоғам қайраткері Хамит Чурииннің (1901-1979) «Дауылды жылдарда» атты еңбегі пайдаланылды. 1919-1932 жылдары Бөкей және Орал губернияларында түрлі лауазымдарда қызмет еткен ол ашаршылықтың ауыртпалығын көзімен көріп, онымен күресте елеулі еңбек сіңірген болатын.

Батыс Қазақстан өңіріндегі ашаршылықты зерттеу барысында талдау, жинақтау және қорыту сияқты жалпы ғылыми әдістер, сондай-ақ тарихи-типологиялық, проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелілік секілді арнайы тарихи әдістер қолданылды.

Талқылау. Ашаршылық мәселесі Кеңес Одағы кезінде жабық тақырыптардың біріне айналған еді. Өйткені ол алып мемлекеттің саяси идеологиясына қайшы келді. Бай-қулақтарды қудалау, күштеп ұжымдастыру сияқты солақай саясаттың салдарынан пайда болған ашаршылық коммунистік қоғам құруға ұмтылған державаның абыройына нұқсан келтіретін мәселе саналды.

Дегенмен кеңестік кезеңде ашаршылық тақырыбына қатысты бірқатар еңбектердің жарық көргендігі ақиқат. Мысалы, Н.И. Мардаровский (Мардаровский, 1922), С.А. Нейштадт (Нейштадт, 1960), Г.Ф. Дахшлейгер (Дахшлейгер, 1965) және өзгелердің еңбектерінде елдегі әлеуметтік-экономикалық өмірдегі өзгерістер қарастырылғанымен сол кездегі мемлекеттік идеологияға байланысты ашаршылық ақиқатына лайықты баға берілмеді.

Еліміздің Тәуелсіздікке қол жеткізуі төл тарихымызды ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеуге кең мүмкіндік ашып берді. Тарихымыздың ақтаңдақ беттерін ашуға ұмтылған М.К. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажұманов (Қозыбаев және т.б., 1992), Т.Омарбеков (Омарбеков, 1997) және тағы басқа ғалымдар Қазақстандағы ашаршылық мәселесіне қатысты іргелі еңбектерін жарыққа шығарды. Қазақ даласын шарпыған нәубеттің әлеуметтік-демографиялық зардаптары М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиевтің (Асылбеков, Галиев, 1991) еңбектерінде көрініс тапты.

Ашаршылық тарихнамасы 2000 жылдан бастап жаңа зерттеулермен толыға түсті. Б.А. Мусаев (Мусаев, 2006) Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың себептері, жүру барысы, зардаптары мен оған қарсы күрес туралы жазса, белгілі тарихшы М. Қойгелдиев (Қойгелдиев, 2009) еліміздегі 1920-1940 жылдардағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайларға қатысты іргелі еңбегін жариялады. Өз кезегінде зерттеуші С.Смағұлова (Смағұлова, 2019) ашаршылық қасіретін жан-жақты сипаттай келе қазақ зиялыларының, сондай-ақ шетелдік ұйымдардың ұлы нәубетпен күрестегі рөлін ашып көрсете білді.

XX ғасырдың нәубеті саналатын ашаршылық мәселесі шетелдік ғалымдардың да назарынан тыс қалмады. Орталық Азия аймағын зерттеуге қызығушылық танытқан М.Б. Олкот (Олкот, 1981), Р. Конквест (Conquest, 1986), С.Камерон (Cameron, 2018) сияқты тарихшылар өз еңбектерінде Қазақстандағы ашаршылықтың себептерін жан-жақты көрсете білді.

Дегенмен еліміздегі ашаршылық мәселесі әлі де толыққанды зерттеуді талап етеді. Бүгінде архив қорлары мен сол кезеңде жарық көрген мерзімді басылымдардағы материалдарды ғылыми айналымға енгізу қажеттілігі туындап отыр.

Нәтижелері. Тарихи деректер алапат аштықтың Батыс Қазақстан өңірінде де кең көлемде жүріп, бірнеше кезеңдерді қамтығандығын көрсетіп отыр. Атап айтқанда, бірінші кезең 1918-1919 жылдарды, екінші кезең 1921-1922 жылдарды, үшінші кезең 1924-1925 жылдарды қамтыса, төртінші кезең 1931-1932 жылдармен жалғасты. Батыс Қазақстан аймағында ашаршылықтың бірнеше толқынының орын алуы өлкенің геосаяси орналасуы, климаттық жағдайы және тағы да басқа көптеген факторлармен байланысты еді.

Қазақ жерінің батыс қақпасы саналатын Орал және Бөкей губернияларындағы 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың бірнеше себептері болды. Біріншіден, 1918-1920 жылдары Батыс Қазақстан облысындағы Орал казак әскері мен Кеңес Армиясы әскерлерінің арасындағы қақтығыстар азамат соғысына ұласып, ел дағдарысқа ұшырады. Тараптардың соғыс барысында алма-кезек қазақ ауылдарын шауып, жиған малдарын тартып әкетуі аштыққа әкеліп соқты. 1920 жылы ауыл шаруашылығы санағын жүргізген статистикалық органдардың мәліметіне

сәйкес 1917-1920 жылдары Орал губерниясындағы мал санының 3,3 миллионнан 0,8 миллионға дейін, Бөкей губерниясында 1,1 миллионнан 0,4 миллионға дейін азайғандығын көрсетті. (Сдыков, 2004:178).

Тарихи деректерден азаматтық соғыстың 1921-1922 жылдарға дейін созылғандығын көреміз. Кеңестер билігін орнатуға ат салысқан Хамит Чурин: «1919-1921 жылдарда әсіресе Бөкей облысы мен оған шектес облыстарда бандалық күшейіп кетті. Әсіресе Насаев, Еркин, Копейкин, Тоғызбаев бастаған бай-кулактардың бандылары жергілікті халыққа қатал тиді. Насаев өзін «Заволжье әскери округінің көтерілісшілері мен Заволжье халқының командашысы деп жариялады. Атамандар Еркин мен Просов бастаған бандылар біздің ауылды үш рет тонады, өзімізді өлтірмек болды», - деп еске алған болатын. Одан әрі автор қызылдардың осы Еркин бастаған бүлікшілерді 1922 жылы жазда жойғандығы туралы дерек келтіреді (Чурин, 1971: 100-101).

Екіншіден, кеңестер билігі жүргізген «Әскери коммунизм» саясаты елде ашаршылықтың күшеюіне өз әсерін тигізді. Соғыс жағдайына байланысты енгізілген азық-түлік салғырты қара халықты әбден қажытты. Алғашында мемлекет шаруалардың өнімін сатып алатындығын айтқанымен іс жүзінде билік күш көрсету арқылы тартып алуға көшті. Мысалы, дәл осындай әдіс-тәсілдер арқылы 1920 жылы Орал губерниясынан 1,5 миллион пұт астық жиналды. Ал негізінен мал шаруашылығымен айналысатын Бөкей губерниясының тұрғындары малдарын сатып, одан түскен қаржыға бидай алып, үкіметке өткізуге мәжбүр болды.

Үшіншіден, 1921 жылы жауын-шашын болмай, құрғақшылық орын алды. Соның салдарынан егін шықпай, малға шөп жетпей халық қатты қиналды. Халықтың бір бөлігі тіршілік көзін іздеп басқа ауылдарға көше бастады. Осы кезеңде адамдар тышқан, күзен аулап, құмаршық, арамсою сияқты жабайы өсімдіктерді жей бастады. Бөкей губерниясы Тарғын уездік Кеңесі атқару комитетінің төрағасы болған Х.Чурин: «1921 жыл өте ауыр болды. Волга бойында және Бөкей губерниясында болған қуаңшылықтың салдарынан халық ашаршылыққа ұшырады. Бөкей губерниясының тек оңтүстік шағыл құмды бөлігінің жағдайы өзгелерден біршама тәуір болды. Олар құмға өскен құмаршықпен күнелтіс жасады. Бұл аймақта мал жайылымы да жақсы болды. Ал облыстың құрғақ далалы Тарғын, Таловка, Жаңақала уездерінің халқы ашаршылықтан мықтап жапа шекті. Бұл елдер қолындағы бар малын сойып алды, бірақ астықсыз бір ғана ет адамға жөнді азық бола алмады. 1921 жылдың аяқ кезінде көптеген семьялар әбден ашығып, өле бастады», - деп жазды (Чурин, 1971: 104).

Архив деректерінен 1921 жылғы 2 қаңтарда құрамында Гурьев, Калмыков аудандары, Орал, Жымпиты, Елек уездері бар Орал губерниясы мен Қалмақ, Торғын, Нарын, I-II Теңіз округтері кіретін Бөкей губерниясының ашаршылыққа ұрынған губерниялар тізіміне енгізілгендігін көреміз (ҚР ОМА, Р-320 қоры, 1 тізбе, 29 іс, 9 п.).

Жоғарыда көрсетілген себептерге байланысты орын алған ашаршылық Батыс Қазақстан облысының халқы үшін адам айтқысыз зардаптарға ұрындырды. Жағдайдың ушыққаны соншалық Орал губерниясы атқару комитеті 1921 жылы 19 ақпан күні «Красный Урал» газеті арқылы «Шаруаларға, казактар мен қырғыздарға!» деген үндеуін жолдады. Онда: «Шаруалар мен жұмысшылар үш жылға созылған азаматтық, революциялық соғыстың зардабын тартуда. Егіннің шықпауына байланысты Оралда нан жоқ. Балалар, мүгедектер, кедейлер, қызыләскер отбасылары ашаршылыққа тап болды. Барлық болыстар мен ауылдардағы азық-түлігі бар шаруалар артық астығын шығарып, аш отырған ауылдарға тамақ беруі қажет. Барлық көмбені ашуымыз керек», - деп ашық жазылды (Рабочим, казакам и киргизам, 1921:2).

Орталық және жергілікті атқарушы органдардың мәселеге дер кезінде көңіл бөліп, ұйымдастырушылық шараларды жүзеге асыра алмауы аштықты күшейтті. Адамдар жаппай бас сауғалап көршілес өңірлерге көше бастады. Жергілікті билік нақты іс-шараларды жүзеге асыруға қауқарсыз болды. Өйткені жоғары деңгейдегі шешім 1921 жылы 8 шілдеде қабылданды. Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің (БОАК) декреті бойынша ашыққан адамдарға жәрдем беру бойынша арнайы комиссия құрылды. Кейін іле-шала 18 шілдеде Қазақ Орталық Атқару комитеті дәл осындай комиссияны жасақтады.

Қазақстан аймақтарындағы Ашыққандарға көмек беру бойынша арнайы комиссиялар (Губкомпомгол) әр түрлі уақытта құрылды. Ақтөбе губерниясында 1921 жылғы 20 шілдеде, Бөкей губерниясында 4 тамызда, Орал губерниясында 8 тамызда, Орынбор және Семей губернияларында 10 тамызда, Қостанай губерниясында 30 тамызда, Ақмола губерниясында

15 қыркүйекте, Адай уезінде 23 қазанда ашылды (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 33-іс, 42-п.). Мұның себебі пошталық және телеграфтық байланыстың нашар болуына, ұйымдастыру-түсіндіру жұмыстарының тиісті деңгейде жүргізілмеуіне байланысты болды. Сәйкесінше уездік, болыстық, ауылдық деңгейде құрылған комиссиялар жұмыстарын кеш бастады. 1921 жылғы тамыз айында Орал губерниялық Ашыққандарға көмек беру комиссиясы төрағасының орынбасары Ширавцев өз баяндамасында: «Орталықтан тапсырма түскен бойда шұғыл арада Ашыққандарға көмек беру комиссиясы құрылды. Нақты нұсқаулықтың болмауына байланысты алғашқы күндері жергілікті жерлерде уездік және болыстық Ашыққандарға көмек беру комиссияларын құру жөнінде өкім шығарумен ғана шектелдік», - деп жазды (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 40-іс, 157-158-пп.). Одан кейін ашыққан адамдардың санын анықтау мақсатында Губстатбюроға есеп карточкасының формасын жасау жөнінде тапсырма беріп, халық санағына кіріседі. Сонымен қатар «Ашыққандарға көмек апталығын» ұйымдастыру үшін арнайы үштік ұйымдары құрылды (БҚО МА. 312-қ., 1-т., 62-іс, 82-п.).

Уақыт өткен сайын ашаршылық та күшейе берді. Орал губерниясының өзінде 1921 жылы тек Орал, Жымпиты, Елек, Калмыков уездері бойынша 47 289 адам аштықтан қырылған. Атап айтқанда, Орал уезінде 19 085, Жымпиты уезінде 7 699 адам, Елек уезінде 17 544 адам, Калмыков уезінде 2 961 адам ашаршылықтың құрбаны болды. Сонымен қатар 20 851 адам Орал губерниясынан тыс жерге көшіп кеткен. Осылайша бір жылдың ішінде аталған төрт уезд халқы 67 870 адамға азайды. Бұл ауыл тұрғындарының 19,6%-ын құрайтын еді (БҚО МА, 24-қ., 1-т., 6-іс, 58-п.).

Ең қиын жағдай 1921-1922 жылдары қыста орнады. Бұл кезеңде адам етін жеу фактілері тіркелді. Мысалы, 1921 жылы желтоқсан айында Калмыков уезі Бударин ауылында бір отбасы қызы мен немересін өлтіріп, олардың етін жеген. Құзырлы органдардың мәліметінше тек 1922 жылғы 1 сәуірден бастап адам жеу үрдісі азая бастаған (Отчет Уральского губернского экономического совещания, 1922:205).

1921 жылы қарашада Орал губерниясында ресми түрде 239 037 адам ашыққандар ретінде тіркелсе, 1922 жылы 1 қаңтарда олардың саны 378 816 адамға жетті. 1920 жылғы халық санағына сәйкес губернияда барлығы 524 824 тұрғынның болғандығын ескерсек бұл үлкен көрсеткіш болып саналады. Дәл осындай ахуал Бөкей губерниясында да қалыптасты. 1922 жылы 21 ақпандағы РКП-ның II Жалпықазақ облыстық конференциясында С. Меңдешев «ҚазКСР-дегі ашаршылық және онымен күрес» тақырыбында жасаған баяндамасында Бөкей губерниясында 100 000 адамның ашығып отырғандығын атап өтті (ҚР ПА, 139-қор, 1-т., 252-іс, 130-п.). Байқап отырғанымыздай, 1922 жылы ашаршылыққа ұрынған адамдардың қарасы өте қалың болған. Тіпті аштықтан қаза тапқан адамдар санының көп болғандығы сондай өлкелік комиссия әр жерде шашылып жатқан мүрделерді жинау үшін арнайы бұйрық шығарды. Мұрағат құжаттарында адам мүрделерін жинауға салғырт қарағаны үшін уездік милиция бастығы Зотов пен жерлеу бюросының меңгерушісі Чурилиннің жауапқа тартылғандығы туралы деректер кездеседі (БҚО МА, 24-қ., 1-т., 430-іс, 58-п.).

Біртіндеп өлкедегі ашаршылықпен күресу мақсатында азық-түлік бөлініп, қоғамдық тамақтандыру шаралары ұйымдастырыла бастады. Мысалы, Бөкей губерниясында 1921 жылы 4 тамызда ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі комиссия құрылып, ол жедел түрде ұйымдастыру жұмыстарын қолға алған. Союға мал таппаған ауылдарда балық аулау топтары құрылып, аш адамдарға балық үлестірілген. Аталмыш губернияға қарасты Жаңақала ауылында жетімдер үшін 50 кісілік асхана ашылып, аш және ауру адамдар үшін 50 пұт астық берілген (Боранбаева, 2017:25). Осы уақытта Орал қаласының өзінде 6 000 адамды тамақтандыруға қауқарлы 5 асхана жұмыс жасап тұрды (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 40-іс, 157-158-пп.).

Алғашында ашыққан адамдарды тамақтандыру үрдісі баяу жүрді. Кейін арнайы қаражат бөлініп, ашаршылықпен күрес науқаны күшейе түсті. Мысалы, 1922 жылы наурыз айында Орал қаласында 52 жабық, 8 ашық асхана жұмыс жасап, онда 12 мың ашқұрсақ бала тамақтанған. Сондай-ақ, бір ғана Орал уезіндегі 92 асханада 12 441 бала тамақ ішу мүмкіндігіне ие болды. Жергілікті билік бір балаға күндік норма ретінде $\frac{3}{4}$ фунт нан бөлді (Борьба с голодом, 1922:2).

Орал және Бөкей губернияларындағы аштықтың күшеюіне түрлі эпидемияның таралуы да әсер етті. Адамдардың жарытып тамақ ішпеуіне және жеуге жарамсыз заттарды талғажау

қылуына байланысты жаппай эпидемия басталды. Бөкей губерниясында оба, Орал губерниясының Орал және Калмыков уездерінде іш сүзегі, Жымпиты уезінде тырысқақ аурулары белең алды. Мысалы, 1922 жылдың қаңтар-маусым айларында Бөкей губерниясында іш сүзегімен 118 адам ауырып, 8-і қаза тапқан, бөртпе сүзегімен 232 адам науқастанып, 35-і өлген, тырысқақпен 423 адам ауырып, 227-сі ажал құшқан. Ал ашығу салдарынан 1271 адам ауруға шалдығып, 255-і қайтыс болған (БҚО МА, 312-қ., 1-т., 2-іс. 133-п.). Осылайша ашаршылық салдарынан эпидемиялық жағдай нашарлады және өз кезегінде бұл індеттер аштықтың одан әрі күшеюіне әкеліп соқты.

Орал және Бөкей губернияларындағы ашаршылықпен күресте бірқатар халықаралық ұйымдар көмек көрсетті. Мұндай халықаралық қауымдастықтардың көмегінің арқасында аштыққа душар болған адамдарға берілетін азық-түліктің көлемі де артты. Тек 1922 жылғы тамыздың өзінде шетелдік қайырымдылық мекемелері Орал губерниясындағы 314 307 адамға әр түрлі көмек көрсеткен.

Халықаралық ұйымдардың ішінде АҚШ Президенті Вудро Вильсонның тапсырмасымен құрылған Америкалық көмек ұйымы (ARA) асқан белсенділігімен көзге түсті. Аталмыш ұйым мен Орал губерниялық атқару комитеті арасында келісім жасалып, тараптар 1921 жылғы 22 қарашада нақты іске кірісті. Әйгілі мекеме балаларды аштықтан құтқару мақсатында 214 асхана ашты. Сондай-ақ, 1922 жылдың сәуір-мамыр айларында ересектерге арналған 180 000 дана азық бөлді. Бөкей губерниясының шалғайда орналасуына байланысты АРА ұйымы бұл өлкеде көмекті бірден ұйымдастырып кете алмады. Мысалы, 1922 жылы маусымда аталмыш губерния тұрғындарына 45 000 дана азық бөлінгендігі туралы дерек кездеседі (БҚО МА, 623-қ., 1-т., 15-іс, 4-п.). АРА ұйымы тек асхана ашып, тамақ таратумен ғана шектелмей тұрғындарды киім-кешек, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз етуге үлесін қосқан.

Өлкедегі ашаршылықпен күресте халықаралық «Нансен миссиясы» ұйымы да көмек көрсетті. Белгілі норвег ғалымы Фриуф Нансен негізін қалаған қайырымдылық мекемесі халық арасында «Нансен комитеті» деген атаумен де кеңінен танылды. Комитет Орал губерниясына 1922 жылғы наурыз айында 4, 565 жәшік азық-түлік пен 14 пұт 13 фунт дәрі-дәрмек, мамырда 21 пұт 38 фунт дәрі-дәрмек, 1922 жылғы қараша – 1923 жылғы қаңтар аралығында 1 500 дана қосымша тамақ түріндегі азық-түлік, 1923 жылғы ақпан-тамыз аралығында 500 дана балаларға арналған азық-түлік берді (ҚР ОМА, Р-1215 қ., 1-т., 21-іс, 58-п.). Осылайша Нансен комитеті өлкедегі ашаршылықпен күресте белсенділік танытты.

Қазақстанның батыс аймағындағы ашыққан адамдарға қол ұшын созған халықаралық ұйымдардың бірі Қызыл Крест болды. РСФКР Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы В.И. Ленин 1918 жылы 7 тамызда халықаралық Қызыл Кресттің Ресейлік қоғамы туралы декретке қол қойған еді. Кейін бұл мекеме елдегі саяси өзгерістерге байланысты Кеңестік Қызыл Крест ұйымы деп аталды. Кеңестік билік бұл ұйымды да ашаршылықпен күреске тартуға тырысты. Мәселен, 1922 жылы осы Қызыл Крест қоғамы арқылы Орынбор, Ақмола, Қостанай және Бөкей губернияларындағы 13 703 адамды тамақтандырылып отырды (Бюллетень, 1922: 33).

Орал және Бөкей губернияларында орын алған ашаршылықпен күреске өзге кеңестік республикалар да жұмылдырылды. 1921 жылы 31 тамызда Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің Ашыққандарға көмек беру бойынша Орталық комиссиясы (ЦК Помгол ВЦИК) арнайы ашаршылыққа душар болған аймақтарға жәрдемдесу мақсатында өзара көмек беру жоспарын бекітті. Бұл жоспарға сәйкес Орал губерниясына көмектесетін аймақ ретінде Украина мен Қырым, Бөкей губерниясы мен Адай уезіне Солтүстік Кавказ бекітілді. Мысалы, Орал губерниясына Украина мен Қырымнан 1921 жылғы 1 желтоқсанға дейін 55 592 пұт 17 фут азық-түлік, 408 дана заттар мен 2 108 сом қаржылай көмек келді. Сонымен қатар осы өңірлерден келген дәрігерлік-тамақтандыру топтары ашқан 7 асханада ашаршылыққа ұшыраған 7 000 адам тамақтану мүмкіндігіне ие болған (ҚР ОМА, Р-320-қ., 1-т., 33-іс, 74-п.).

1922 жылы 1 қарашадан бастап Ашаршылық салдарын жою бойынша губерниялық комитеттер (Губпоследкомгол) өз жұмыстарын бастады. Олардың міндеттеріне халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету, төрт түлік малға жем-шөп дайындау сияқты жұмыстарды ұйымдастыру кірді (БҚО МА, 312-қ., 1-т., 78-іс, 18 п.) Губернияға қарасты уездерде ашаршылық салдарын жою бойынша уездік комитеттер (Упоследкомгол) құрылса, болыс, ауылдарда өзара көмек жөніндегі комитеттер жасақталды. Бір қызығы, уездердегі

ашаршылықпен күрес жұмыстарын үйлестіру Уездік үштік деп аталатын құрылымға тапсырылды. Мысалы, 1922 жылы қараша айында Орал губерниясына қарасты Калмыков уездік үштігінің құрамына Бисенов, Тінәлиев, Пальгов есімді жергілікті билік өкілдері кірген (БҚО МА, 1704-к., 1-т., 1-іс. 1-п.).

Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінде ізденіс жұмыстарын жүргізу барысында Орал губерниясындағы Ашаршылық салдарын жою бойынша комитеттің есебін кездестірдік. Мұнда 1922 жылғы қарашада губерниядағы ашыққан адамдардың саны 125 165 адам, яғни халықтың 32%-ы деп көрсетілген (БҚО МА, 623-к., 1-т., 25-іс, 20-п.).

№	Елді-мекен атауы	Тұрғындардың жалпы саны	Ашыққан адамдар		Барлығы
			Балалар	Ересектер	
1	Орал қаласы	34 171	8 000	5 000	13 000
2	Орал уезі	68 866	11 011	14 211	25 222
3	Калмыков уезі	39 597	5 118	8 395	13 513
4	Елек уезі	75 842	11 520	13 176	24 696
5	Жымпиты уезі	68 360	14 777	23 957	38 734
6	Гурьев уезі	104 000	4 000	6 000	10 000
	Барлығы	390 811	54 426	70 739	125 165

Кесте-1 – Орал губерниясындағы ашыққан адамдар туралы мәлімет (1922 жыл, қараша)
[Кесте-1 – Орал губерниясындағы ашыққан адамдар туралы мәлімет (1922 жыл, қараша)]

Өлкеде қалыптасқан ахуалды 1922 жылғы төмендегі мәліметтерден де анық байқаймыз. Мысалы, 1922 жылғы 12 қарашадағы жағдай бойынша Жымпиты уезінде барлығы 38 734 адам, оның ішінде 14 777 бала, 23 957 ересек адам ашаршылыққа тап болған. Әсіресе Ащысай (5306), Қурайлы (3 077), Тамды (2 568) болыстарында жағдайдың өте қиын болғандығы анық көрінеді (БҚО МА, 623-к., 1-т., 25-іс, 12-п.).

№	Болыс атауы	Жұмысқа жарамдылар		Балалар (14 жасқа дейін)	Қарт адамдар		Барлығы
		Ерлер	Әйелдер		Ерлер (55 жастан жоғары)	Әйелдер (45 жастан жоғары)	
1	Ащысай	1 130	1 010	2 196	642	328	5 306
2	Бұлдырты	520	469	897	152	102	2 140
3	Тұздықөл	232	187	711	202	217	1 549
4	Шалқар	503	405	473	23	21	1 425
5	Қалдығайты	588	384	732	141	141	1 986
6	Мәтеш	430	415	780	245	192	2 062
7	Тайпақ	296	168	629	69	127	1 289
8	Тамды	849	481	896	156	186	2 568
9	Өлеңті	630	343	659	300	200	2 132
10	I Жымпиты	413	292	274	374	252	1 605
11	Өзен	282	268	315	63	64	992
12	Қарасу	554	360	797	66	112	1 889
13	Дуана	676	336	1 052	170	220	2 454
14	Қурайлы	928	886	1 199	36	28	3 077
15	II Жымпиты	517	507	1 310	243	216	2 793
16	Сабынкөл	527	242	409	87	74	1 339
17	Көк Өзен	328	204	225	46	65	868
18	Жақсыбай	670	491	716	137	90	2 104
19	Соналы	291	178	507	84	93	1 153
	Барлығы	10 364	7 626	14 777	3 239	2 728	38 734

Кесте-2 – Орал губерниясы Жымпиты уезіндегі ашыққан адамдар туралы мәлімет (1922 жыл, қараша).

Азамат соғысының орталық майданына айналған Калмыков уезінде 1922 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша ашыққан адамдар санының едәуір азайғандығын байқауға болады. Аталмыш уезде барлығы 11 403 адам, оның ішінде 4 303 бала, 7 100 ересек адам ашыққандар тізіміне іліккен. Алайда бұл тізімге Қаракөл, Қарасамар, Индер болыстарындағы ашыққан адамдар туралы мәліметтер енгізілмеген (БҚО МА, 623-қ., 1-т., 25-іс, 15-п.). Сондықтан Калмыков уезіндегі ашаршылыққа ұрынғандар санын 11 403 адамнан көп деп санауға мүмкіндік бар. Қолда бар статистикалық мәліметтерден Мерген (1716), Каленов (1435), Қатыншағыл (1300) болыстарының ашыққандар саны бойынша көш бастап тұрғандығы байқалады.

№	Болыс атауы	Балалар (14 жасқа дейін)	Жұмысқа жарамды жастағылар		Қарт адамдар (ерлер мен әйелдер)	Барлығы
			Ерлер (50 жасқа дейін)	Әйелдер (40 жасқа дейін)		
1	Байқұтты	140	154	98	82	474
2	Каленов	550	350	420	115	1 435
3	Круглов	136	73	153	29	391
4	Байбарақ	392	298	178	165	1 033
5	Карманов	219	149	110	56	534
6	Бүйрек	294	215	134	94	737
7	Сломихин	179	129	157	72	537
8	Қатыншағыл	530	312	219	239	1 300
9	Мерген	504	252	397	563	1 716
10	Горский	201	63	54	66	384
11	Балықты	330	255	163	185	933
12	Калмыков қаласы	550	275	315	124	1 264
	Барлығы	4 303	2 655	2 561	1 911	11 403

Кесте-3 – Орал губерниясы Калмыков уезіндегі ашыққан адамдар саны (1922 жыл, 1 желтоқсан)
[Кесте-3 – Орал губерниясы Калмыков уезіндегі ашыққан адамдар саны (1922 жыл, 1 желтоқсан)]

Елек уезі Орал губерниясындағы халық көп қоныстанған әкімшілік құрылым болып саналды. 1922 жылдың аяғында аталмыш уездің 19 869 тұрғыны ашыққандардың тізіміне енгізілген. Нәубеттен Шілік (5016), Торыатбас (3170), Ташлинск (2085) болыстарының қатты зардап шеккендігі анық көрінеді. Сонымен қатар мұрағат қорларында қарастырылып отырған кезеңде Елек уезінің Кенділі болысында адам етін жеу фактілерінің орын алғандығы жөнінде деректер кездеседі.

№	Болыс атауы	Ашыққан отбасылар саны	Балалар (14 жасқа дейін)	Жұмысқа жарамды жастағылар		Қарт адамдар		Барлығы
				Ерлер (50 жасқа дейін)	Әйелдер (40 жасқа дейін)	Ерлер	Әйелдер	
1	Приурал	96	117	43	87	13	20	280
2	Қарашығанақ	643	460	585	410	196	201	1 852
3	Шыңғырлау	388	417	281	249	178	188	1 313
4	Сухореченск	387	508	244	469	30	61	1 312
5	Жаманқала	320	234	80	235	24	102	675
6	Березов	215	377	178	214	32	75	876
7	Святодухов	121	159	118	126	23	22	448
8	Ташлинск	528	786	469	554	72	204	2 085
9	Мустаев	427	673	256	389	59	151	1 528
10	Кенділі	142	275	54	207	72	74	682
11	Александров	70	103	61	92	2	5	263

12	Шілік	1370	2052	1074	815	462	613	5 016
13	Полтавская	96	194	53	68	28	26	369
14	Торыятбас	821	1 079	1 152	939	-	-	3 170
	Барлығы	5 630	7 434	4 648	4 854	1 191	1 742	19 869

Кесте-4 – Орал губерниясы Елек уезіндегі ашыққан адамдар саны (1922 жыл, 1 желтоқсан)
[Кесте-4 – Орал губерниясы Елек уезіндегі ашыққан адамдар саны (1922 жыл, 1 желтоқсан)]

Батыс Қазақстан облысындағы ашыққан адамдардың саны күн санап арта берген. Өйткені дәл осы архив құжатынан 1922 жылдың желтоқсан айындағы ашаршылыққа ұшыраған адамдардың санының 144 655-ке жеткендігін, яғни Орал губерниясының 37%-ын құрағандығын көреміз. Атап айтқанда, Орал қаласында 14 705, Орал уезінде 28 662, Елек уезінде 43 646, Жымпиты уезінде 42 149, Калмыков уезінде 15 493, Гурьев уезінде 10 000 адам ашаршылыққа душар болған (БҚО МА, 623-қ., 1-т., 25-іс, 20-п.).

1921-1922 жылдардағы ашаршылық Орал және Бөкей губернияларындағы халық санының едәуір азаюына әкеліп соқты. Өңірдегі демографиялық өзгерістерді төмендегі кестеден көруімізге болады (К итогам переписи, 1923:78).

Губерниялар	1917 жыл	1920 жыл	1923 жыл
Орал	655 097	513 840	360 058
Бөкей	251 180	230 240	216 133
Барлығы	906 277	744 080	576 191

Кесте-5 – 1917-1923 жылдардағы Орал және Бөкей губерниясындағы халық санының динамикасы
[Кесте-5 – 1917-1923 жылдардағы Орал және Бөкей губерниясындағы халық санының динамикасы]

Байқап отырғанымыздай Орал және Бөкей губернияларындағы халық саны 6 жыл ішінде 330 086 адамға немесе 36,4%-ға азайып кеткен. Деректерден Орал губерниясындағы халықтың 1917 жылғы 655 097 адамнан 1923 жылы 360 058 адамға, яғни 45%-ға қысқарған. Бұл үлкен көрсеткіш болып табылады.

Өлкедегі ашаршылық ауыл шаруашылығын дағдарысқа ұшыратқан болатын. Адамдардың аштықтан қаза табуы, бас сауғалап өзге аймақтарға көшуі салдарынан егін егілмей қалды. 1922 жылы қараша айында жергілікті билік тарапынан Орал губерниялық жер бөлімі (Губ30) мен Азық-түлік комитетіне (Губпродком) егін шаруашылығы науқанын жоғары деңгейде ұйымдастыру мақсатында қар тоқтату, егістік тұқымдарын дайындау жөнінде тапсырма берілді (БҚО МА, 623-қ., 1-т., 12-іс, 2-п.).

Ашаршылық салдарын жою бойынша Орал губерниялық комитеті ауыл шаруашылығын көтеруден басқа да кешенді шараларды қолға алды. Олардың қатарында қаржылай көмек жинау, тұрғындарды жұмыспен қамту, қираған шаруашылықты қалпына келтіру мәселелері бар еді. Әсіресе аштыққа ұшыраған адамдарды тамақтандыру ісі өзекті болып қала берді. 1922 жылы желтоқсан айында Ашаршылық салдарын жою бойынша Орал губерниялық комитеті 1 айға арналған азық-түлік нормасын бекітті. Бұл құжат бойынша ересек адамға 11 ¼ фунт астық, балаларға 16 7/8 фунт, май ¼ фунт, жарма 3 3/4 фунт, балық еті 3 3/4 фунт, көкөніс 15 фунт, тұз 1 фунт бөлу қарастырылды (БҚО МА, 1704-қ., 1-т., 2-іс. 45-п.).

Архив деректерінен ашқұрсақ балаларды тамақтандыруда бірқатар заң бұзушылықтардың орын алғандығын байқаймыз. Мысалы, 1923 жылы мамыр айында АРА комитетінің Калмыков уезіндегі инспекторы М.А. Висков Мерген ауылындағы №61 тамақтандыру пунктінде балаларға берілуі тиіс сүттің нормадан төмен берілгендігін, ал Каленов ауылындағы №62 пунктте тамақтардың шикі күйінде таратылғандығын баяндаған (БҚО МА, 1704-қ., 1-т., 2-іс. 69-п.).

Қорыта айтқанда, 1921-1922 жылдардағы ашаршылық Орал және Бөкей губернияларының тұрғындары үшін орны толмас зардаптар әкелді. Азамат соғысы, салғырт саясаты, қуаңшылық салдарынан туындаған ашаршылық бейбіт халықтың өмірін жалмап, атамекендерін тастауға мәжбүрледі. Ашыққандардың қолға түскен дүниелерді талғажау қылуы

адамдардың ағзасының әлсіреуіне, сөйтіп түрлі эпидемиялық аурулардың күшеюіне әкеліп соқты. Бұл үрдіс өз кезегінде ашаршылықтың одан әрі өршуіне алып келді.

Қарастырылып отырған кезеңде өлкедегі ашаршылықпен күресу мақсатында тұрғындарға азық-түлік бөлініп, қоғамдық тамақтандыру шаралары ұйымдастырылып, әлеуметтік-экономикалық өмірді қалпына келтіру бойынша батыл қадамдар жасалды. Осы орайда, Орал және Бөкей губернияларының халқын нәубеттен құтқаруда Америкалық көмек ұйымы (ARA), Нансен комитеті, Қызыл Крест сияқты халықаралық қайырымдылық мекемелерінің лайықты үлестерін қосқандығын атап өткен жөн.

Қолға алынған іс-шаралардың нәтижесінде 1923 жылы өлкедегі жағдай тұрақтағанымен аймақ тұрғындарын 1924-1925 жылдары орын алған ашаршылықтың келесі толқыны күтіп тұрған еді.

Дереккөздер

БҚО МА – Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві.
ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.
ҚР ПА - Қазақстан Республикасы Президентінің архиві.

Sources

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.
CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
WKRSA – West Kazakhstan Regional State Archive.

Әдебиеттер тізімі

Асылбеков, Галиев, 1991 – *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 192 с.

Боранбаева, 2017 – *Боранбаева Б.С.* Бөкей губерниясындағы ашаршылық (1920-1922 жж.) // Отан тарихы. 2017. №3(79). 22-28 бб.

Борьба с голодом, 1922 – Борьба с голодом. // Красный Урал. 1922. 15 марта (№49). С. 2.

Бюллетень, 1922 – Бюллетень 3-го Всекиргизского съезда советов. 1922. №5. 33 с.

Дахшлейгер, 1965 – *Дахшлейгер Г.Ф.* Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 345 с.

К итогам переписи, 1923 – К итогам сельскохозяйственной переписи 1923 г. в КССР. Оренбург, 1925. 181 с.

Қазақстан тарихы, 2010 – Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 4-том. Алматы: «Атамұра», 2010. 752 б.

Козыбаев және т.б., 1992 – *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 1992. 35 с.

Койгелдиев, 2009 – *Койгелдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940 гг. Алматы: Искандер, 2009. 448 с.

Мардаровский, 1922 – *Мардаровский Н.И.* Голод в Киргизии и борьба недородами. Оренбург: Кирглавополитпросвет, 1922. 28 с.

Мусаев, 2006 – *Мусаев Б.А.* Голод в 1921-1922 гг. в Казахстане и ликвидация его последствий. Актюбе: Актюб. гос. педагог. ин-т., 2006. 173 с.

Нейштадт, 1960 – *Нейштадт С.А.* Экономическое развитие Казахской ССР (период социализма и развернутого строительства коммунизма). Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. 683 с.

Олкот, 1981 – *Олкот М.Б.* Процесс коллективизации в Казахстане. // Русское ревю. 1981. № 40. С 122-142.

Отчет Уральского губернского экономического совещания, 1923 – Отчет Уральского губернского экономического совещания за период с 1 октября 1921 года по 1 октября 1922 года. Уральск, 1923. 308 с.

Омарбеков, 1997 – *Омарбеков Т.* 20-30-шы жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 284 б.

Рабочим, казакам и киргизам, 1921 – Рабочим, казакам и киргизам // Красный Урал. 1921. 19 февраля. С. 2.

Сдыков, 2004 – *Сдыков М.Н.* История населения Западного Казахстана. Алматы: Ғылым, 2004. 408 с.

Смағұлова, 2019 – *Смағұлова С.* Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Алматы: Елтаным, 2019. 272 с.

Чурин, 1971 – *Чурин Х.* Дауылды жылдарда. Алматы: «Қазақстан», 1971. 154 б.

Cameron, 2018 – *Cameron S.* The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca and London: Cornell University Press. 2018. 277 p.

Conquest, 1986 – *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine. Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986. 412 p.

References

Asylbekov M.H., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 192 p. [in Rus.].

Boranbaeva B.S. Bokey gubernyiasindagi ashharshilik (1920-1922) [The Famine in the Bukey Province (1920-1922)] // *Otan taryhy*. 2017. №3(79). P. 22-28 [In Kaz.].

Bor`ba s golodom [Fighting hunger] // *Krasnuy Ural*. 1922. 15 march (№49) [in Russian].

Bjulleten' 3-go Vsekirgizskogo siezda sovetov [Bulletin of the 3rd All-Kyrgyz Congress of Soviets]. 1922. №5. 33 p. [in Rus.].

Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca and London: Cornell University Press. 2018. 277 p.

Churin H. Dauildi zhildarda [In the turbulent years]. Almaty: «Kazakhstan», 1971. 154 p. [In Kaz.].

Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine. Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986. 412 p.

Dakhshleyger G.F. Sotsial`no-ekonomycheskiye preobrazovaniya v aule I derevne Kazakhstana (1921-1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and the village of Kazakhstan (1921-1929)]. Alma-Ata: Nauka, 1965. 345 p. [in Rus.].

K itogam sel'skohozjajstvennoj perepisi 1923 g. v KSSR [To the results of the agricultural census of 1923 in KSSR]. Orenburg, 1925. 181 p. [in Rus.].

Kazakhstan taryhy. Kone zamannan buginge deyin [History of Kazakhstan. From ancient times to the present day]. Five volumes. V. 4. Almaty: «Atamura», 2010. 752 p. [In Kaz.].

Kozybayev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazahstane: tragediya krest`yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata: Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, 1992. 35 p. [in Rus.].

Koygeldiyev M.K. Stalinizm I represii v Kazahstane 1920-1940 gg. [Stalinism and repression in Kazakhstan 1920-1940]. Almaty: Iskander, 2009. 448 p. [in Rus.].

Mardorovskij N.I. Golod v Kirgizii i bor'ba s nedorodami [Famine in Kyrgyzya and the struggle with non-breeds]. Orenburg: KirGlavpolitprosvet, 1922. 28 p. [in Rus.].

Neishtadt S.A. Ekonomycheskoe razvitiye Kazakhskoi SSR (period socializma i razvernutogo stroitelstva kommunizma) [Economic development of the Kazakh SSR (the period of socialism and the extensive construction of communism)]. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1960. 683 p. [in Rus.].

Olkott M.B. Protsess kollektivizatsii v Kazahstane [The process of collectivization in Kazakhstan] // *Russkoye revyu*. 1981. №40. P. 122-142 [in Rus.].

Otchet Uralskogo gubernskogo ekonomicheskogo soveshaniya za period s 1 oktyabrya 1921 goda po 1 oktyabrya 1922 goda [Report of the Ural Provincial Economic Meeting for the period from October 1, 1921 to October 1, 1922]. Uralsk, 1923. 308 p. [in Rus.].

Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakhstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in 20-30 years]. Almaty: Sanat, 1997. 284 p. [In Kaz.].

Rabochym, kazakam i kirgizam [Workers, Kazaks and Kyrgyz] // *Krasnuy Ural*. 1921. February 19. P. 2 [in Rus.].

Sdykov M.N. Istoriya naseleniya Zapadnogo Kazakhstana [Western Kazakhstan population history]. Almaty, 2004. 408 p. [in Rus.].

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 310-326, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_310-326

**ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В ОТНОШЕНИИ
РЕЛИГИОЗНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ (КАЗАХСТАН. АКТЮБИНСКАЯ ОБЛАСТЬ)**

Гүлдана Абайқызы Мамбетова¹, Аширбек Курбанович Муминов²

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, (д. 34, пр. Молдагуловой, 030000 Актюбе, Республика Казахстан)

PhD докторант 3-курса исторического факультета

 <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331>. E-mail: guldanamambetova@gmail.com

²Исследовательский центр по исламской истории, искусству и культуре (ИРСИКА), Организация исламского сотрудничества (ОИС), (Носараға Маһ. Alemдар Caddesi No. 15, Bâbiâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)

доктор исторических наук, ассоциированный профессор,

консультант по деятельности в Центральной Азии

<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X> E-mail: muminov9703@yahoo.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Мамбетова Г.А., Муминов А.К., 2023

Аннотация. *Введение.* Данная статья посвящается некоторым проблемам политики Советского государства в отношении религиозных деятелей в Казахстане. Также проводится краткий анализ истории взаимоотношений между партийно-государственными органами, духовенством и верующими мусульманами в годы репрессий. Это был один из самых трагических периодов в истории различных религиозных конфессий как на территории Казахстана, так и в советском государстве. *Цель и задачи исследования* является описание хода, причин осуществления политики советской власти в отношении религиозных деятелей в Казахстане на примере Актюбинской области на основе фактического материала. Данная работа является попыткой подробного освещения проблемы угнетения и гонения мусульманского духовенства, а также представителей других конфессий на территории Актюбинской области, начиная с укрепления советской власти и заканчивая пиком репрессий (1917–1938 гг.). *Результаты.* Источниковую базу исследования составляют документы и материалы архивов Казахстана, а также сборники научных трудов. Некоторые из них впервые вводятся в научный оборот. *Выводы.* Советская тоталитарная система сформировала свою модель государственно-религиозных отношений. Деятельность религиозных организаций в значительной степени предопределялось принципами, сформулированными государственной властью, стремившейся к построению коммунизма для всего человечества. Однако тоталитарная политика советской власти была направлена не только к нашей религии и священнослужителям но и всему казахскому народу. **Ключевые слова:** гонения, тройка ОГПУ, исправительно-трудовые лагеря, конфискация, «лишенцы».

Благодарность: Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP09259029 «Исторические личности Великой степи XVIII – 30-гг. XX вв. (на материалах Западного Казахстана)» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Мамбетова Г.А., Муминов А.К. Политика советского государства в отношении религиозных деятелей (Казахстан. Актыбинская область) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 310-326. (Рус.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_310-326

КЕҢЕС МЕМЛЕКЕТІНІҢ ДІН ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ (АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ, ҚАЗАҚСТАН).

Гүлдана Абайқызы Мамбетова¹, Әшірбек Құрбанұлы Мүминов²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, (34-үй, Молдағұлова даңғ., 030000 Ақтөбе, Қазақстан)

Тарих факультетінің 3-курс PhD докторанты

 <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331> E-mail: guldanamambetova@gmail.com

²Ислам тарихы, өнері мен мәдениетін зерттеу орталығы (ИРСИКА), Ислам ынтымақтастығы ұйымы (ОИС), (Носараша Маһ. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbiâli Girişi, Cağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)

Тарих ғылымдарының докторы, доцент, Орталық Азиядағы қызмет бойынша кеңесші

<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X> E-mail: muminov9703@yahoo.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Мамбетова Г.А., Мүминов Ә.Қ., 2023

Түйіндеме. *Kıpısne.* Аталған мақала кеңес мемлекетінің Қазақстандағы дін қайраткерлеріне қатысты саясатының кейбір мәселелеріне арналған. Партиялық-мемлекеттік органдардың дін қызметкерлері мен діндар мұсылмандардың қарым-қатынасының тарихына қысқаша талдау жасау да ең қиын кезеңдердің бірі – қуғын-сүргін кезеңдерінде жүргізіледі. Бұл Қазақстан территориясындағы, оның ішінде Одақ аумағындағы әртүрлі діни конфессиялардың ең қасіретті кезеңдерінің бірі болды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Қазақстандағы дін қайраткерлеріне қатысты кеңес өкіметінің саясатының жүзеге асырылу барысы мен себептерін нақты деректер негізінде, Ақтөбе облысын мысалға ала отырып сипаттау. Бұл зерттеу Қазақстанда Кеңес өкіметінің нығаюынан бастап (1917-1938 жж.) қуғын-сүргіннің шарықтау шегіне дейінгі Ақтөбе облысындағы басқа конфессиялар өкілдерін қоса алғанда, мұсылман дін қызметкерлерін басып-жаншу мен қудалау мәселесін жан-жақты қамтуға талпыныс болып табылады. *Нәтижелер.* Зерттеудің негізін Қазақстан мұрағатындағы құжаттар мен материалдар және ғылыми еңбектер жинақтары құрайды. Олардың кейбіреулері ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отыр. *Қорытынды.* Кеңестік тоталитарлық жүйе мемлекет-дін қатынастарының өзіндік үлгісін қалыптастырды. Діни ұйымдардың қызметі негізінен бүкіл адамзат үшін коммунизм құруға ұмтылған мемлекеттік билік органдары тұжырымдаған принциптермен алдын ала белгіленді. Алайда, дінге қарсы саясаттың барлығы қазақ халқына жасалған геноцидтің бір бөлігі ғана еді.

Кілт сөздер: қудалау, ОГПУ үштігі, мәжбүрлі еңбекпен түзеу лагерлері, тәркілеу, «құқықсыздар».

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы ғылым және жоғарғы білім министрлігі ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүзеге асырылған гранттық жоба (№AP09259029 «XVIII ғ. – XX ғ. 30-жж. Ұлы даланың тарихи тұлғалары (Батыс Қазақстан материалдары негізінде)», аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Мамбетова Г.А., Мүминов Ә.Қ. Кеңес мемлекетінің дін қайраткерлеріне қатысты саясаты (Ақтөбе облысы, Қазақстан) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 310-326. (Орыс.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_310-326

THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITIES CONCERNING TO RELIGIOUS FIGURES (KAZAKHSTAN. AKTOBE REGION)

Guldana Abaikyzy Mambetova¹, Ashirbek Kurbanovich Muminov²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, (34, Moldagulova av., Aktobe, 030000 Republic of Kazakhstan)
PhD student of the 3rd year of the Faculty of History

 <https://orcid.org/0000-0002-2075-4331>. E-mail: guldanamambetova@gmail.com

²Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Organization of Islamic Cooperation (OIC), (Hocapaşa Mah. Alemdar Caddesi No. 15, Bâbüâli Girişi, Çağaloğlu-Fatih, 34110, İstanbul, Türkiye)
Dr. Sciences (History), Associate Professor, Consultant on Organizational Activities (Central Asia)
<https://orcid.org/0000-0002-3430-928X> E-mail: muminov9703@yahoo.com

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Mambetova G.A., Muminov A.K., 2023

Abstract. *Introduction.* This article is devoted to some problems of the policy of the Soviet state towards religious figures in Kazakhstan. A brief analysis of the history of the relationship between the party-state bodies, the clergy and believing Muslims is also carried out in one of the most difficult periods – the periods of repression. It was one of the most tragic periods e history of various religious denominations in the territories of Kazakhstan, including the territory of the whole Soviet Union. *Goals.* On the basis of factual material, to describe the course and reasons for the implementation of the Soviet authorities' policy concerning to religious figures in Kazakhstan on the example of the Aktobe region. *Results.* This work is an attempt to cover in detail the problem of oppression and persecution of Muslim clergy, including representatives of other confessions in the Aktobe region, from the strengthening of Soviet power in Kazakhstan to the peak of repression (1917–1938). The source base of the study is documents and materials from the archives of Kazakhstan and collections of scientific papers. Some of them are introduced into scientific circulation for the first time. *Conclusions.* The Soviet totalitarian system formed its own model of state-religious relations. The activities of religious organizations were largely predetermined by the principles formulated by the state authorities, who aspired to build communism for all mankind. However, the policy against religion was just a part of the genocide against the Kazakh people.

Key words: persecution, OGPU troika, forced labor camps, confiscation, “disenfranchised”

Acknowledgements. This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP 09259029 “Historical figures of the Great Steppe of the XVIII – 30s. XX centuries (based on materials from Western Kazakhstan)”

For citation: Mambetova G.A., Muminov A.K. The policy of the soviet authorities concerning to religious figures (Kazakhstan. Aktobe region). // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 310-326 (Russ). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_310-326

Введение. Закон РК «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (14.04.1993 г.) направлен на обеспечение справедливости по отношению к людям, подвергшимся репрессиям по разным причинам в советское время. На сегодняшний день в Казахстане 31 мая является «Днем памяти жертв политических репрессий и голода». 31 мая 2002 г. в Алматинской области был открыт памятник жертвам политических репрессий 1920–1950-х гг., где на протяжении 20 лет люди скорбят и чтят своих родных и близких, так как в этом месте захоронены более 6 тысяч расстрелянных невинных жертв репрессий. Также 31 мая 2006 г. в Акмолинской области был установлен памятник памяти жертв тоталитарного режима. Немаловажным событием является создание 24 ноября 2020 г. президентом страны К.К. Токаевым комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Членами комиссии проделана колоссальная работа, были восстановлены нарушенные в прошлом права, в обществе дана объективная оценка геноциду. С тех пор в стране продолжается процесс реабилитации жертв сталинских репрессий.

Сталинский террор не выбирал своих жертв – рабочие, крестьяне, интеллигенция, военнослужащие, служители религиозных культов – никто не был застрахован.

По данным книги «Эхо массовых политических репрессий. Трагические судьбы священников Казахстана» в 1923–1924 гг. на территории бывшего Советского Союза было арестовано 2469 священнослужителей, а в 1931–1932 гг. их число достигло уже 19812. По Казахстану необоснованным арестам по обвинению в совершении государственных преступлений было подвергнуто более 900 священнослужителей, из них к высшей мере наказания были приговорены 431 человек, что составляет 44%.

Основная доля репрессий в Казахстане – 86,4% – приходится на 1930–1940 годы, и это более 800 человек, на 1940–1950-е годы – порядка 130 арестов, т.е. 13,6%. (Гринев и др., 2006:4-5). По этим данным можно считать, что пик советских репрессий, в том числе в отношении духовенства, являются 1930-1938 гг.

В данной статье мы попробуем выявить причины и ход репрессивной политики советской власти по отношению к религиозным деятелям на примере Актюбинской области.

Методы и материалы исследования. В 1917 году советская власть на территории Казахстана не могла еще активно проводить намеченную политику в отношении ислама, хотя первые советы рабочих и солдатских депутатов в Казахстане появились уже в начале 1917 года (Нұрпейісов, 1987:33). Это было вызвано рядом причин: нестабильностью установленной большевиками власти, гражданской войной, нахождением значительной части территории нашей республики в это время под властью и влиянием национальной автономии Алаш, казачьих войск и других антисоветских сил. Например, в постановлении Алаш-Орды от 11-24 июня 1918 года было отмечено, что все декреты, изданные Советской властью, на территории автономии Алаш признаются недействительными (Мартыненко, 1992:109). Подробнее и систематично рассматривает эту тему отечественный исследователь Тасмагамбетов Асет Сембаевич в своей кандидатской работе «Политика советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917–1940 гг.» (Тасмагамбетов, 1998).

Однако и в это время политика правительства Ленина в отношении мусульманства имела возможность оказывать воздействие на последователей ислама в Казахстане. Во-первых, по мере расширения территории, на которой устанавливалась власть большевиков, во-вторых, через свою политику в отношении мусульманских организаций России (Всероссийский мусульманский Совет-Шура-и-Ислам, Национальный парламент мусульман Внутренней России и Сибири, Духовное Управление мусульман Внутренней России и Сибири и другие), в деятельность которых все более активно включались представители мусульман Казахстана.

По мнению историка А.С.Тасмагамбетова, отношение большевиков к исламу было, в принципе, таким же, как к православию и к другим конфессиям. На самом деле это было определенным тактическим ходом с их стороны, рассчитанным на создание временного союза с мусульманами для облегчения установления и упрочения государства диктатуры пролетариата на окраинах страны. Ведь за понятием «мусульмане» стояли миллионы населения национальных окраин. Поэтому, для привлечения этих масс на свою сторону, новым властям необходимо было найти особые подходы к ним, не провоцировать излишние конфликты, тем более на религиозной почве.

Методологическую основу исследования составляют принципы историчности и объективности. Исторический принцип позволяет нам определить исторические предпосылки преследования духовенства властями, проанализировать его причинно-следственные связи, результаты и определить факторы способствовавшие этим результатам. Принцип объективности раскрывает характер преследования и позволяет оценить его последствия и результаты. В ходе исследования использовались научно-сравнительный анализ и проблемно-хронологические методы.

Так же благодаря системно-структурному методу авторы связывает репрессии духовных служителей с политикой конфискации баев-кулаков, отменой арабского алфавита, голодомором 1931–1932 гг. и принудительной коллективизацией (созданием колхозов) в истории нашей страны.

Источниковую базу исследования составляют документы и материалы архивов Казахстана, а также сборники научных трудов. Материалы по данной теме собраны автором в фондах Центрального Государственного Архива РК (ЦГА РК), Президентского Архива (ПА РК), так же из Государственного Архива Актюбинской области (ГААО). Некоторые материалы из ГААО – в фондах 514, 514а впервые вводятся в научный оборот.

Обсуждение и результаты. В декабре 1917 года в печати было опубликовано обращение «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока», подписанное В.И. Лениным и И.В. Сталиным, где говорилось о предоставлении мусульманам свободы вероисповедания: «Отныне ваши верования и обычаи, ваши национальные и культурные учреждения объявляются свободными и неприкосновенными. Устраивайте свою национальную жизнь свободно и беспрепятственно...» (Валк, 1957:113). Тогда же, в декабре 1917 года, как уже отмечалось, мусульманам был возвращен Коран Османа, отобранный в свое время у верующих царским правительством и хранившийся в государственной публичной библиотеке. Возвращение Корана Османа мусульманам не могло не вызвать у них чувства удовлетворения. С пониманием отнесся СНК и к съезду мусульман, проходившему в Москве в ноябре 1917 года под руководством Н.Султана-Галиева (видный общественный деятель, обвиненный позже большевиками в национализме, контрреволюционном союзе с реакционным духовенством). На всероссийских съездах представителей мусульман участвовали и представители казахского народа. Так, к примеру, от Уральской области на Всероссийский мусульманский съезд в Москве делегатами были выбраны: представители национальной интеллигенции – Д. Досмухамедов, Г. Алибеков, Х. Досмухамедов, Субханов, муллы – Х. Ахмеджанов, Х. Нурмухамедов, К. Андабаев, Х. Таржманов, И. Байгуренов (Мартыненко, 1992:41).

Первым шагом против духовных служителей был декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 11 ноября 1917 года «Об уничтожении сословий и гражданских чинов» (Филимонов, 1983:32). Упразднились шариатские суды, на территории казахских областей ликвидировались суды биев (Козыбаев и др., 1992:50).

Основные принципы государственной политики Советской власти в отношении религиозных конфессий, заложенные в декрете «Об отделении церкви от государства и школы от церкви», были закреплены в Конституции РСФСР 1918 года и в конституциях других союзных республик. В принятой V Всероссийским съездом советов Конституции РСФСР статья о свободе совести (13-я) звучит в следующей редакции: «В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы совести, церковь отделяется от государства и школа от церкви, а свобода религиозной и антирелигиозной пропаганды признается за всеми гражданами» (Валк, 1957: 39-41). В принятой съездом Конституции были и другие статьи, касающиеся религиозного вопроса. Так, предусматривалась возможность предоставлять убежище иностранным гражданам, преследуемым за религиозные убеждения, вводились ограничения политических прав в отношении монашествующих и служителей культа» (Тасмагамбетов, 1998:38).

До конца 1919 года отношения у советских государственных органов с исламским духовенством и массами мусульман на территориях, где они установили свою власть, были в противоречивом состоянии – с одной стороны, руководство государства пыталось наладить союзнические отношения с последователями ислама, с другой стороны, на местах часто велись карательные действия против мусульман со стороны представителей властей. А к концу 1919 года отношения между Совесткой властью и мусульманами вовсе обострились. В декабре 1919 года ВЦИК принимает «Руководящие начала по уголовному праву РСФСР», где в статье 25 один из пунктов наказаний гласит: «объявление врагом революции и народа» (Горбачев, 1989:80).

Первый пункт Постановления пленума Центральной Российской Коммунистической партии по вопросу о нарушениях пункта 13 программы и о постановке антирелигиозной пропаганды 1925 года гласит: «не принимать в партию, даже в кандидаты, тех, кто выполняет какие-либо обязанности священно-служителей любого из культов, как бы незначительны ни были эти обязанности. Перед членами партии, исполняющими такие обязанности, в настоящее время поставить ультимативное требование – прекратить связь с церковью какого бы то ни было вероисповедания и исключения их из партии, если они этой связи не прекращают (ГААО.Ф.516.О.1.Д.74.Л.192.). Самыми первыми действиями и ограничениями были лишение религиозных деятелей избирательных прав (таблица 1).

Несмотря на лояльное отношение Советской власти к мусульманству в 1920-х годах в районах расселения последователей ислама, когда, к примеру, в Казахстане ислам сумел в значительной степени организационно оформиться (открылись мухтасибы, стали проходить съезды мусульманского духовенства и т.д.), по многим частным вопросам и эта конфессия

притеснялась. Так, мусульманское духовенство, как и служители других культов, по Конституции РСФСР 1918 года было лишено избирательного права (Клочков, 1982:148-149).

В начале 20-х годов в Кирнаркомюст, в «ликвидационный» отдел, стали присылать свои уставы для регистрации религиозные общества мусульман из Оренбурга, Актюбинского уезда и других мест. К уставу прилагались протоколы собраний и списки членов общества (к примеру, список общества верующих мусульман граждан № 3 аула Батбактинской волости, Актюбинского уезда составлял 250 членов) (ЦГА РК.Ф.1380.О.2Д.5) Пока эти уставы доходили до Кирнаркомюста, регистрировались, возвращались назад, проходило немало времени, при этом надо учесть возможности средств связи и транспорта того времени. Постановление СНК РСФСР о духовенстве запрещало принимать служителей религии на работу в сельские советы, волостные исполкомы и всякие другие государственные учреждения и предприятия, находящиеся в сельских местностях. Они могли быть приняты на работу только в уездных и губернских городах, «где повсюду у нас есть вполне надежные советские работники и где массы гораздо сознательнее чем в деревнях» (газета «Красный Урал», 1921).

Табл. 1. Список лиц, подлежащих лишению избирательного голоса, на основании ст. 65 Конституции СССР (ГААО. Ф.4. Оп.1. Д.12.Л. 307-313).

[Table. 1. The list of persons subject to deprivation of an electoral vote, on the basis of art. 65 of the Constitution of the USSR (SAAR. F.4. Op.1. D.12. L. 307-313).]

	Фамилия и имя	Причина отвода	АДРЕС
№	АКТЮБИНСКИЙ УЕЗД		
	Кадырбеков Ахмедкали	имам	Актюб. вол. аул № 4
	Карабасов Байрак	мулла	Актюб. вол. аул № 4
	Карабаев Мутыгулла	мулла	Актюб. вол. аул № 4
	Чедиров Абдрахман	мулла	Актюб. вол. аул № 4
	Досмухамедов	мулла	Актюб. вол. аул № 3
	Байдавлетов Утарасий	мулла	Актюб. вол. аул № 3
	Чургыназов Заилит	мулла-имам	Актюб. вол. аул № 3
	Беренкулов Бикей	мулла	Актюб. вол. аул № 3
	Жанузаков Баймухамед	мулла	Актюб. вол. аул № 2
	Исенаманов Избасар	мулла	Актюб. вол. аул № 1
	Калыбасов Кенжиголий	мулла	Актюб. вол. аул № 1
	Исалиев Байбарак	мулла	Актюб. вол. аул № 1
	Адилов Нигмет	мулла	Актюб. вол. аул № 1
	Галимжанов Зейнутдин	мулла-имам	Илекская. вол. аул 4
	Илеков Бертуган	мулла	Илекская. вол. аул 4
	Камалов Есит	мулла	Илекская. вол. аул 4
	Сдемпаев Жумабай	мулла	Илекская. вол. аул 5
	Муканов Бисембай	мулла	Илекская. вол. аул 5
	Иткапов Кабул	мулла	Илекская. вол. аул 2
	Кужбанов Ирмукал	мулла	Илекская. вол. аул 1
	Исмагулов Иржан	мулла	Илекская. вол. аул 1
	Сулейманов Бектай	мулла	Илекская. вол. аул 2
	Нурмухамедов Ишмухамед	мулла	Илекская. вол. аул 2
	Баймухамедов Абдрахман	мулла	Илекская. вол. аул 3
	Токбанов Сафар	мулла	Илекская. вол. аул 3
	Айтмухамедов Шамген	мулла	Илекская. вол. аул 2

	Исмагенов Китей	мулла	Илекская. вол. аул 2
	Жумагулов Сатулла	мулла	Тузтюб. вол. аул 3
	Казгулов Абдулла	мулла	Тузтюб. вол. аул 10
	Уркушев Сулейман	мулла	Тузтюб. вол. аул 6
	Исказин Какай	мулла	Тузтюб. вол. аул 2
	Алиев Ничзаглий (?)	мулла	Тузтюб. вол. аул 1

НКВД РСФСР в своем распоряжении на имя НКВД КАССР от 16 декабря 1922 года отмечал: «НКВД сообщает, что религиозные общества, общины и коллективы верующих подлежат регистрации в органах НКВД в порядке «декрета «Об отделении церкви от государства», декрет же ВЦИК И СНК от 3/VIII с/г на религиозные общества не распространяются...» (Тасмагамбетов, 1998:62).

По архивным материалам, в городе Иргизе Челкарского уезда имелось «два религиозных общества при татарской мечети, которые в ГАО не зарегистрированы. АГО ОГПУ просит принять соответствующие меры, и о результате сообщить нам» (ГААО. Ф.514.О.1. Д.9.Л.13), датированная 17 января 1925 года в переписке о рассмотрении уставов и регистрации религиозных обществ и извлечения прибыли на 1925 год от к начальнику губ. отдела ОГПУ Альшанскому от Уполномоченного 2-го отдела Хлебникова.

Значительное место в нагнетании антирелигиозной истерии принадлежало Антирелигиозной комиссии во главе с Е.М. Ярославским. По его настоянию, эти вопросы выносятся на заседания высших партийных органов. В декабре 1928 года Е.М. Ярославский выступает перед ОргБюро ЦК ВКП (б) с отчетным докладом и с предложениями по усилению антирелигиозной работы. В докладе подчеркивалось, что религиозные организации активизировали свою деятельность, при этом, по мнению докладчика, нарушая существующие законы.

Нагнетанию враждебности в отношении религии и духовенства послужили и решения состоявшегося в июне 1929 года II съезда Союза безбожников. В них антирелигиозная деятельность определялось как один из важнейших участков классовой борьбы, как важнейшая сторона социалистического наступления в городе и деревне. Девизом антирелигиозного движения становился лозунг – «Борьба с религией, есть борьба за социализм» (Тасмагамбетов., 1998:148)

С 1929 г. начинаются жестокие гонения на все конфессии Советского союза. В этот период указами, постановлениями свыше закрываются мечети, изымаются церковные ценности. В городском архиве Актюбинской области сохранились протокола, выписки из Президиумов касательно данного вопроса.

Одной из организаций, занимающейся антирелигиозной агитацией является организация воинствующих безбожников как излагалась выше. Эта организация берет начало с 1925 г. Повсеместно во всех областях образовывались ячейки СВБ, в том числе, и в Актюбинской области.

Вопрос о халатности проведения антирелигиозной работы на местах был поднят тов. Лисковец на совещании секретарей ячеек ВКП(б) в 1929 г., где было доложено на слабое руководство кружков безбожников, следствием чего стал их распад и отсутствие руководителей. Совещание постановило произвести срочную проверку состояния работы кружков безбожников, а также созвать партийное совещание безбожников по постановке антирелигиозной работы (ГААО. Ф.9-П. О.1. Д. 193.Л.1.).

В ответ на данное донесение было проведено совещание, к протоколу №31 Бюро ОК ВКП (б) от 3.8.1929 г. прилагалась резолюция: «...В связи с наступлением социалистических элементов на капиталистические элементы города, аула и деревни обострением классовой борьбы, классовый враг активно противодействует всем мероприятиям партии и советской власти, прикрываясь религиозной оболочкой, использует религиозные общины и секты, где проводят контрреволюционное деяние и противопоставляют всяким культурным начинаниям социалистического строительства...».

В резолюции отмечались случаи большой активности сектантов, которые ведут активную работу среди бедняков за счет экономического положения. Под предлогом «братской» помощи кулаки, баи, муллы вовлекают бедное население и используют их, тем самым притупляя классовую борьбу в аулах (ГАО.Ф.151. О.1. Д.17. Л.1).

Об антирелигиозной работе в Актюбинской области в протоколе №40 Заседания Бюро Актюбинского Обкома ВКП(б) 1935 г. сообщено следующее: в области отмечено полное отсутствие антирелигиозной пропаганды и ячеек союза воинствующих безбожников. Указывается о слабой постановке антирелигиозного воспитания детей и подростков в школах, собрания проходят от случая к случаю, без должного руководства, что создает благоприятную почву для развертывания религиозной работы со стороны мусульманских и русских религиозных общин. Следует отметить идейный характер доклада, где Бюро Обкома указывает: «Недооценка антирелигиозной работы – есть недооценка идеологического воспитания трудящихся масс и невыполнение решений 17 конференции партии, которой поставлена важнейшая политическая задача – «Преодоление пережитков капитализма в экономике и сознании людей».

Для развертывания антирелигиозной работы в области Заседанием было принято решение о создании областного Оргбюро Совета Союза Воинствующих безбожников в составе тт. Каспакбаева (Председатель), Артыкбаева (Зам. Председателя), Абрашихина, Головки, Жилобой (Секретарем), Шарипова, Алибаева.

Было указано, что именно в Актюбинске, благодаря отсутствию антирелигиозной работы, наибольшую активность в области проявляют активные конфессиональные общины. (ГАО.Ф.13. О.4. Д.22. Л.384-386)

Как итог плохой работы, в 1936 г., согласно решения пятого пленума Казкрайкома, Актюбинский Обком ВКП (б) решил организовать в г. Актюбинске 2-х годичную школу пропагандистов для подготовки высококвалифицированных кадров сети партийного и комсомольского просвещения (ГАО.Ф.13. О.5.Д. 286. Л.1).

Летом 1929 года ситуация резко изменилась. На местах началось массовое закрытие культовых зданий с нарушением даже того закона, что недавно был принят, игнорируя настроения и желания верующих, допуская издевательства над их чувствами и надругательства над предметами культа. И это подавалось как «проявление революционной активности», как исполнение желания масс «покончить со всем, что напоминает о религии». Начались репрессии против духовенства, они не миновали и рядовых верующих. Фактически оборвались связи мусульман СССР с остальным мусульманским миром. Причиной этого послужило Постановление ЦИК Казахской АССР о введении нового казахского алфавита 9 декабря 1928 года. И отмечалось, что «арабский алфавит является тормозом для приобщения казахских трудящихся к достижениям общечеловеческой культуры вследствие своей культурно-исторической ограниченности» (Тулепбаев, 1990:221).

Таким образом, еще одним важным фактором в политике советской власти в отношении ислама и религиозных культов явилась отмена арабского алфавита. Одной из целей упразднения арабской графики была дальнейшая изоляция духовенства от народа. В трудах ученых-атеистов отмечалось, что отмена арабского алфавита усилила позиции антирелигиозных сил, что мусульманское духовенство во многом утратило свою власть над духовной жизнью населения. В одной из этих работ подчеркивалось, что «замена графической основы одновременно означала превращение письменности из орудия религиозной пропаганды в орудие социального прогресса» (Базиев, Исаев, 1973:114). Но получилось скорее наоборот – отмена арабской графики способствовала сохранению авторитета мусульманского духовенства. Со временем только служители исламского культа могли читать книги на арабской графике, а значит, и слово Аллаха – Коран. А большинство казахов до сих пор к арабскому письму относятся с благоговением как к некому религиозному атрибуту (Тасмагамбетов, 1998:161).

Гонения и преследование религиозных культов происходило системно и обобщенно с раскулачиванием. Все мероприятия местной власти были направлены к тому, чтобы заодно с кулаками «раскулачить» и служителей культа. Это незаконное «раскулачивание» производилось под видом налогового обложения. Служителей культа старались обложить по всем линиям и в таких размерах, чтобы они не смогли выполнить предъявленные им

требования. И тогда у них конфисковывалось все имущество, даже самое необходимое для семьи (Тулепбаев, 1990:21).

С конфискацией имущества гонения на духовных служителей и их семьи зачастую не заканчивались. Обычно после конфискации имущества семья представителя духовенства выселялась из дома. Такие мероприятия осуществлялись иногда в судебном, а чаще в административном порядке. Нередко служители культа ссылались в отдаленные места СССР, обычно туда, где проходили лесозаготовки. Многие из них так и не вернулись в родные места (Тасмагамбетов, 1998:156).

Постановление о «красном терроре» от 5 сентября 1918 года регламентировало применение по отношению к служителям культа обвинение в «контрреволюционной деятельности», что воспринималось как агитация против Советской власти, саботаж и неисполнение ее распоряжений и прочее, причастные к контрреволюционной деятельности приговаривались к расстрелу, различным срокам лишения свободы в исправительно-трудовых колониях и концлагерях, конфискации имущества, а также депортации в отдаленные районы советской страны (Джунусбаева, 2007:247-248). Репрессиям подвергалось не только высшее духовенство, гонения устраивались против членов церковных советов, рядовых церковных служащих, а также просто против верующих.

С установлением советской власти, в борьбе с религией государство создавало видимость законности. В следственных делах священнослужителей есть все атрибуты юриспруденции – постановления и ордера на арест, показания свидетелей и обвиняемых, описания «вещественных» доказательств, обвинительные заключения и приговоры, медицинские справки и акты о расстрелах и т.п. (Гринев и др., 2006:4).

В феврале 1919 года председатель ВЧК Дзержинский на 8-м заседании ВЦИК предлагает расширить наличие в решении экономических задач, прежде всего, за счет использования труда арестованных (Зайцев, 1993:11-12).

Идея создания «школы труда» для арестованных была реализована в постановлении Президиума ВЦИК от 11 апреля 1919 г. «О лагерях и принудительных работах», впервые законодательно закрепившем существование концлагерей (Из историй ВЧК, 1975:293). Государственном архиве Актыбинской области есть специальный фонд (1549) Лагерное отделение УМВД Актыбинской области, где можно найти списки арестованных и сосланных на трудовые лагеря за 1940-1955 года.

Автор называет концентрационные лагеря «школой труда» и предлагает пропустить через нее всех несогласованных с «трудовой» политикой большевиков (Дильманов, 2002:80).

В послевоенный период на территории Казахстана действовало одновременно 11 лагерей с общей численностью заключенных более 200 тысяч человек. Это был период расцвета лагерей на территории Казахстана (Дильманов, 2002:11). В этих исправительно - трудовых лагерях находились все обвиняемые против политики Советской власти, в том числе религиозные деятели всех конфессий на территории Казахстана.

В наказание за исповедание религиозных убеждений активно использовались статьи УК РСФСР 1922 года, статья 119 – «использование религиозных предрассудков масс с целью свержения рабоче-крестьянской власти или возбуждение к сопротивлению ее законом и постановлениям», статья 121 – «преподавание малолетним или несовершеннолетним религиозных вероучений» (Жанбосинова, 2010:249). Например, начальнику губ. отдела ОГПУ Альшанскому от Уполномоченного 2-го отдела Хлебникова, датированного 17 января 1925 года, в переписке сообщается, что в урочище «Жантай» Джаргульской волости Челкарского уезда мулла Ильденов в доме гр. Бибахаджи Мурзабековой обучает вероучению 12 детей. Указанная религиозная школа разрешения от ГАО не имеет, поэтому предлагается школу закрыть, а муллу Ильденова привлечь к ответственности. О результате срочно сообщить нам. Актыбинский губернский административный отдел (ГААО. Ф. 514а. О.1.Д.9.Л.9).

Школы, открытые советской властью при мечетях, контролировались российскими чиновниками, и учителей в них тоже выбирали сами российские чиновники. В то же время существовали строгие правила в отношении учителей мусульманских школ. Они были обязаны пройти трехгодичный курс в русской школе, городским муллам запрещалось посещать казахские селения, Туркестан, Бухару и Мекку.

На борьбу с носителями исламских традиции были брошены серьезные силы. Исследователь А.К. Муминов упоминает в своих работах институт «кожа» как учителя ислама. *Кожа* в качестве «улама» и суфийских наставников (*ишан, халифа*) растолковывали положения исламского учения и религиозной практики. В повседневной жизни они удовлетворяли практически все формы религиозных запросов населения. Кожа до последнего времени играли ключевую роль в духовной жизни казахского мусульманского общества и составляли значительную часть среди имамов мечетей, преподавателей медресе и, в последствии, немалую часть репрессивных служителей культа (Муминов, 2017: 132-133).

К «плановому» сокращению численности духовенства и верующих в казахских аулах вскоре «присоединился» страшный голод 1931–1933 гг., вызванный насильственной коллективизацией в крае, после которого можно было и не закрывать мечети, так как практически некому стало туда ходить.

К тому же, в конце 20-х – начале 30-х годов качественно изменился кадровый состав партийных и государственных органов, осуществлявших политику Советской власти в отношении ислама в Казахстане. Кадры становились все более «пролетарскими», все более «преданными делу социализма» и главное, более подручными для властей, для которых главное было исполнять, а не думать. Немалая «заслуга» в этом принадлежала Ф.И. Голощекину, осуществившему в Казахстане «малый Октябрь», массовый террор и невиданный голод. Так, в 1930 году в соответствии с решением ноябрьского (1929) Пленума ЦК ВКП(б) в Казахстан прибыло 1200 человек из 25 тысяч рабочих, мобилизованных из пролетарских центров России (Баишев, 1977:427) В 30-е годы в соответствии лозунгом «кадры решают все» был установлен жесткий контроль государства над составом духовенства через введение так называемой регистрации, то есть справки, получаемой священнослужителем, согласно которой ему разрешалось служить в конкретном храме.

В 1929 г. начались массовые и самые сильные гонения, приведшие к новой войне с религией. Пик массовых репрессий пришелся на 1936–1937 гг. (Джунусбаева, 2007:37). В таблице указан имена и время, причины арестов религиозных деятелей Актюбинской области (таблица 2).

Табл.2. Список реабилитированных религиозных деятелей по Актюбинской области
(Гринев и др., 2006, 13-197)

[Table 2. List of rehabilitated religious figures in the Aktobe region (Grinev and others., 2006, 13-197).]

№	ФИО служителей Культур	Место рождения	Образование /должность	Кем и когда арестован	Причина прекращения дела
1	Бекниязов Габдилхаким	Акт.обл., Уилский район, аул №4.	Духовное /мулла	25.09.1937г. УНКВД по Актюб. обл. Статья 58-1, 58-1а УК РСФСР к ВМН.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г.
2	Бектемиров Мукан	Акт.обл., Степной район, Сарыбулак.	Начальное /мулла	17.11.1937 г. УНКВД по Актюб.обл. Статья 58-1 УК РСФСР к ВМН.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г.
3	Билялов Нуралы	Акт.обл., Темирский район, аул №6.	Начальное /мулла	08.08.1937г. УНКВД по Актюб.обл. Статья 58-1к ВМН.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г.
4	Брехов Филипп Георгиевич	Акт.обл., Актюбинск.	Начальное /дьякон	16.02.1930г. ОГПУ по Акт.области, статья 58-10, 58-7, УК РСФСР к лишению свободы в ИТЛ на 10 лет.	За недоказанностью состава преступления. 15.04.1930. ОГПУ по Актюб.обл.
5	Бримжанов Наурыз	Акт.обл., Уилский район.	Духовное /мулла в колхозе	13.11.1937г. Уилское РО НКВД, 58-10, 58-8 УК РСФСР к лишению свободы в	За недоказанностью состава преступления. 16.04.1958 г.

				ИТЛ на 10 лет.	Актб облсуд.
6	Булেকбаев Ермагамбет	Акт.обл., Иргизский район, аул №3.	Начальное /мулла	08.08.1937 г. УНКВД По Актюб. обл. Статья 58-1, УК РСФСР к ВМН	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. 23.05.1989. Актюбинская обл. прокуратура.
7	Ворнцов Василий Алексеевич	Московская обл. Городково. до ареста проживал Акт.обл., Актюбинск.	Поп	14.04.1933г. Тройка ПП ОГПУ. Статья 58-10 УК РСФСР, лишение своб. в ИТЛ на 10 лет.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Актюб. облпрокуратура.
8	Давлетназаров Кдыр-Козы	Акт.обл., Чимбайский район, аул №5.	Начальное /мулла	30.12.1929г. Окружной отдел ОГПУ в Казахстане, статья 58-2 УК РСФСР к ВМН.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Генеральная прокуратура РК. 31.01.1992 г.
9	Демеуов Ергалий	Акт.обл., Иргизский район, аул №28.	Духовное /мулла	08.08.1937г. УН КВД по Актюб. обл. Статья 58-1 УК РСФСР к ВМН	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Актюб. облпрокуратура.
10	Джандырбаев Мукаш	Акт.обл., Уилский район, 1 аул.	Высшее духовное/ мулла	10.11.1937г. УН КВД по ЗКО. Статья 58-2, 58-11 УК РСФСР к ВМН.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Прокуратура ЗКО
11	Дошанов Аккубаш	Акт.обл., Темирский район, аул №6. До ареста проживал Акт.обл., Алгинский район	Среднее/ мулла	29.04.1937г. УНКВД по Актюб. обл. Статья 58-9, 58-10 УК РСФСР к ВМН	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Актюб. облпрокуратура.
12	Дошанов Хабибулла	Акт.обл., Темирский район, аул №6.	Духовное/ мулла	08.10.1937г. УНКВД по Актюб. обл. Статья 58-7, 58-8 лишению свободы в ИТЛ на 10л.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Актюб. облпрокуратура.
13	Егоров Семен Егорович	Казанская губерния До ареста проживал Акт.обл., Актюбинск	Служитель культа	16.02.1930г. ОГПУ По Актюб. области Статья: 58-10, 58-7 лишению свободы в ИТЛ на 10л.	За недоказанностью состава преступления. ОГПУ по Актюб. Области.
14	Ескулов Жансултан	Акт.обл., Табынский район, аул №12.	Начальное /мулла	07.09.1937г. УНКВД по Актюб. обл. Статья 58-1 УК РСФСР к ВМН.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Актюб. областная прокуратура.
15	Естенов Ашикбай	Акт.обл., Иргизский район, аул №29.	Неграмотный /мулла	16.11.1937г. Иргизский РО НКВД, статья 58-10, лишение свободы в ИТЛ на 10 лет.	За отсутствием состава преступления. Прокуратура Акт. Области.
16	Жабетов Шайха	Акт.обл., Мартукский	Духовное/ мулла	08.10.1937г. УНКВД по Акт. обл	Указ ПВС СССР от 16 января

		район, аул №3.		статья 58-8, 58-10 лишение свободы в ИТЛ на 10 лет.	1989. Актюбинск. областная прокуратура.
17	Жакупов Ораз	Акт.обл., Челкарский район, аул №15.	Духовное/ мулла	27.10.1937 г. УНКВД по Акт.обл. статья 58-10, 58-11 лишение свободы в ИТЛ на 8 лет.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989. Актюбинск. областная прокуратура.
18	Жиембеков Сайды	Акт.обл., Уилский район, аул №3.	Мулла	24.11.1937 г. УНКВД по Акт.обл. статья 58-6, 58-10 лишение свободы в ИТЛ на 10 лет.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989. Актюбинск. областная прокуратура.
19	Зарипов Фатых	Вятская губерния, Каннорское село. До ареста проживал: Акт.обл. Мугаджарский район	Начальное /мулла	07.10.1937 г. УНКВД по Акт.обл. статья 58-1 УК РСФСР, осужден к ВМН.	29.05.1989 г. Прокуратура Акт.обл. Указ ПВС СССР от 16 января 1989.
20	Зборовский Серафим Иванович	Украина, Нехин До ареста проживал: Акт.обл., Актюбинск	Духовное/ епископ	07.09.1937 г. УНКВД по Акт.обл. Статья 58-10, 58-11, УК РСФСР, осужд. к ВМН.	31.05.1989 г. Актюбинская Облпрокуратура. Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г.
21	Исмагулов Есмагамбет	Акт.обл., Иргизский район.	Духовное/ мулла	16.11.1937 г. УНКВД По Акт.обл. статья 58-1 УК РСФСР осужден к ВМН	05.06.1989 г. Актюбинская Облпрокуратура. Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г.
22	Испанов Кунакбай	Акт.обл., Джурунский район. аул №15	Начальное/ мулла	21.11.1937 г. УНКВД по Акт.обл. Статья 58-8, 58-10, УК РСФСР, лишение свободы в ИТЛ на 10 лет.	За отсутствием сос-тава преступления. Актюбинский облсуд.
23	Истлеуов Айпы	Акт.обл., Темирский район, аул № 13	мулла	13.11.1937 г. Темирский РО НКВД, 58-10 УК РСФСР, осужден к ВМН.	За отсутствием сос-тава преступления. 03.07.1957 г. Акт. облсуд.
24	Истлеуов Сагидулла	Акт.обл., Уилский район, аул № 21	Высшее духовное /служитель культа	09.08.1937 г. УНКВД по Акт.обл. Статья 58-8 УК РСФСР осужден к ссылке на 5 лет.	За отсутствием сос-тава преступления 11.03.1990. Актюб.обл. прокуратура.
25	Калатников Яков Иваневич	Оренбургская обл. Белозерка. До ареста проживал: Акт.обл., Актюбинск	Начальное/ священник	16.02.1930 г. ОГПУ по Акт.обл. статья 58-10, 58-7 УК РСФСР лишение свободы в ИТЛ на 10 лет.	15.04.1930 г. ОГПУ по Акт.обл. За недоказанностью состава преступления.
26	Ишмесов Нурахмет Гимадутович	Татарская АССР До ареста проживал: Акт.обл.,	Духовное/ служитель культа	18.08.1930 г. Актюбинское ОГПУ Статья 58-10, лишение свободы в ИТЛ	18.02.1953 г. КГБ СССР. За недоказанностью

		Актюбинск		на 10 лет.	состава преступления.
27	Карагулов Сисенгали	Акт.обл., Уилский район, 20 аул.	Начальное/имам	12.08.1937г. УНКВД по Актюб. обл.Статья 58-1 УК РСФСР, осужден к ВМН.	29.05.1989г. Актюбинская Облпрокуратура. Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г.
28	Каракулов Ходжа	Акт.обл., Уилский район, 20 аул. До ареста проживал: ЮКО, Пахтааральский район, Джана-Талап колхоз.	Неграмотный /мулла	22.05.1933г. Пахтааральский РО ОГПУ, статья 58-10, 58-8 УК РСФСР-прекращено.	30.04.1994 г. Обл.прокуратура по ЮКО. Закон РК от 14 апреля 1993 г.
29	Ключников Ивтихий Авкентьевич	Харьковская обл. До ареста проживал: Акт.обл., Актюбинск	монах	14.04.1933г. Тройка ПП ОГПУ, статья 58-10, лишение свободы в ИТЛ на 5 лет.	29.08.1989г. Актюбинская Облпрокуратура. Указ ПВС СССР от 16 января 1989г.
30	Коккузов Мухамбеталы	Акт.обл., Челкарский район, аул №13.	Духовное/мулла	28.10.1937г. УНКВД по Актюб. обл.Статья 58-10, лишение свободы в ИТЛ на 10 лет.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. 28.06.1958 г. Актюб. облсуд.
31	Кунышев Наби	Акт.обл., Иргизский район, Кзыл-Жар.	Духовное/мулла	30.10.1937 г. УНКВД по Актюб. Обл.Статья 58-1 УК РСФСР осужден к ВМН	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Актюбинская Облпрокуратура.
32	Кубенов Умар	Акт.обл., Мартукский район, Енбекши к-з.	Начальное/мулла	12.12.1937 г. УНКВД по Актюб. Обл.Статья 58-10, УК РСФСР лишение свободы в ИТЛ на 10 лет	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Актюбинская Облпрокуратура.
33	Морозов Василий Михайлович	Оренбургская губ. До ареста проживал: Акт.обл., Актюбинск	Начальное/служитель культа	16.02.1930 г. ОГПУ по Актюб. области, Статья: 58-10, 58-7 УК РСФСР лишение свободы в ИТЛ на 10 лет.	За недоказанностью состава преступления. 15.04.1930 г. ОГПУ по Актюб. области.
34	Ургешбаев Утар	Акт.обл., Табынский район, аул №16.	Начальное/мулла	07.10.1937 г. УНКВД по Акт.обл. Статья 58-10 УК РСФСР, лишение свободы в ИТЛ на 10 лет.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Актюбинская Облпрокуратура.
35	Шарафутдинов Галлутдин	Оренбург. До ареста проживал: Акт.обл. Мугаджарский район, Джурун.	Среднее/мулла	07.09.1937 г. УНКВД по Акт.обл. Статья 58-10 УК РСФСР, осужден к ВМН.	Указ ПВС СССР от 16 января 1989 г. Прокуратура Акт. области.
36	Шариппаев Абдулла	Акт.обл., Табынский	Начальное/мулла	17.11.1937 г. УНКВД по Акт.обл.	За отсутствием состава

		район, аул №15.		Статья 58-10 УК РСФСР осужден к ВМН.	преступления. 01.06.1989 г. Акт. обл прокуратура.
37	Шатохин Евстигней Борисович	Оренбургск. обл. До ареста проживал: Акт. обл., Актюбинск	Начальное/ Староста в церкви	16.02.1930 г. ОГПУ по Актюб. обл. статья 58-10, 58-7 УК РСФСР, лишение свободы в ИТЛ на 10 лет.	За недоказанностью состава преступления. 15.04.1930 ОГПУ по Актюб. обл.
38	Улукпанов Аскар	Акт. обл., Уилский район, аул №12.	Начальное/ мулла	23.04.1938 г. Актюбинский УНКВД Статья 58-10 УК РСФСР, лишение свободы в ИТЛ на 5 лет.	Закон РК от 14 апреля 1993 г. Дата реабилитации: 25.05.1995 г.

Казахстанский исследователь А.С. Жанбосинова в своей докторской диссертации с учетом хронологии законодательных актов и соответствующих событий выделяет несколько этапов репрессивной религиозной политики:

- 1 этап – 1917–1920 гг. – охватывает непосредственно революционные события, «красный террор» в годы гражданской войны;
- 2 этап – 1921–1923 гг. – голодные годы и связанную с ней кампанию по изъятию церковных ценностей;
- 3 этап – 1928–1933 гг. – насильственная коллективизация и связанные с ней крестьянские восстания;
- 4 этап – 1937–1938 гг. – пик террора новые и повторные аресты священнослужителей с приговором к ВМН (высшая мера наказания);
- 5 этап – 1945–1955 гг. – борьба с религиозными послаблениями, допущенными в военное время, и новый виток репрессий.

Многие действия служителей культа оказывались уголовно наказуемы. Печально известный Уголовный кодекс 1922 года содержал 8 статей, имеющих отношение к священнослужителям, статьи от 119 до 125, 227, предусматривали применение высшей меры наказания за религиозную пропаганду, в некоторых случаях последняя заменялась высылкой или сроком.

Все указанные обвинения в (таблице 2) соответствуют пунктам статьи 58 УК РСФСР, в частности 58-1 – контрреволюционным признается всякое действие, направленное к свержению, подрыву или ослаблению рабоче-крестьянских советов; 58-6 – шпионаж; 58-7 – вредительство; 58-10 и 58-11 – пропаганда и агитация; 58-14 – контрреволюционный саботаж. В Таблице 2 указаны фамилии религиозных деятелей и их статьи обвинения.

В результате данного исследования можно увидеть факты и действия советской власти против религий в Казахской ССР, в том числе Актюбинской области. И можно сделать вывод о том что, тоталитарная политика советской власти была направлена против не только к религии и священнослужителям но и всему казахскому народу.

Например, в статье историков К.Жумагулова и Е.Картабаевой о роли ислама и модернизационных процессах Казахстана можно увидеть факты, которые доказывают что политика против религий и религиозных деятелей была направлена на русификацию и крещении казахского народа (Жумагулов, Картабаева, 2020:132-133). В исследовании дается архивные материалы написанной епископом Томским и Семипалатинским генерал-губернатору, говорится, что он просил запретить распространение ислама в Казахстане и вместо этого проповедовать православие. В связи с этим он советует не допускать открытия новых мечетей и религиозных школ, заменять существующие школы русскими школами и церквями (ЦГА РК.Ф.64. О.1.Д.3155.Л.1-7).

Заключение. Взаимоотношения между Советской властью и исламом в Казахстане в 1917–1938 годы имели свои особенности и закономерности развития, особенно касательно политики в отношении религиозных деятелей.

Они характеризованы внутренней и внешней политикой государства в тот период, изменениями в других сферах общественной жизни. Советская тоталитарная система сформировала свою модель государственно-религиозных отношений. Деятельность религиозных организаций в значительной степени предопределялось принципами, сформулированными государственной властью, стремившейся к построению коммунизма для всего человечества.

Декларируя отделение церкви от государства, СНК заявил, что не будут ущемляться не только законные права духовенства и верующих, но и не будет допускаться какое бы ни было вмешательство государства в дела религии. Но эти подобные им заверения партийных и государственных органов впоследствии остались существовать только на бумаге. На практике же стала проводиться политика «искоренения религиозных предрассудков».

Таким образом, политика советской власти в преследовании религиозных деятелей в Казахстане был организован поэтапно и систематично и их можно условно разделить на 5 этапов:

Во-первых, как излагалось выше, самым первым действием против религиозных деятелей было лишением избирательных прав.

Во-вторых, обложение различными налогами и штрафами представителей религиозного духовенства за религиозные вероучения или действия.

В-третьих, массовое закрытие церквей, мечетей, храмов. После декрета «Об отделении церкви от государства» в январе 1918 года последовавшие за ним инструкции лишили все религиозные организации юридических прав и объявили их имущество народным достоянием. Эти акты, в свою очередь, положили начало массовому разграблению и разрушению храмов и мечетей, репрессиям против священнослужителей и преследованию верующих за религиозные убеждения. Десятки иерархов и имамов были тогда расстреляны без суда и следствия. Также в этот период в СССР появились неофициальные так называемые «бродячие муллы», которые могли совершать различные религиозные обряды вне мечетей и молитвенных домов.

В-четвертых, конфискация имущества духовных деятелей и их семей.

Последний этап, репрессии или ссылка в исправительно-трудовые лагеря по решению так называемых «троек ОГПУ» или осуждение к ВМН (высшая мера наказания – расстрел). Репрессиям подвергалось не только высшее духовенство, гонения устраивались против членов церковных советов, рядовых церковных служащих, а также просто против верующих.

В заключении, положение преследуемых священнослужителей в Актюбинской области было очень тяжелым: некоторые из них были вынуждены бежать в соседние государства, чтобы спасти себя и свои семьи, а некоторых сажали в тюрьмы и карательные лагеря и расстреливали. Архивные документы свидетельствуют о том, что подобные ситуации происходили не только в Актюбинской области, но и на всей территории Казахстана. Это доказывает нам что мы не должны забывать, что советский режим продолжал политику Российской империи, которая была направлена на колонизацию и попытке к русификацию нашего народа, что тоталитарная политика советской власти была направлена не только к нашей религии и религиозных деятелей но и всему казахскому народу.

Источники

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан

ГААО- Государственный архив Актюбинской области

ЦГА РК- Центральный Государственный архив Республики Казахстан

Sources

AP RK - Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

SAAR - State archive of Aktobe region

CSA RK - Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Литература

Базиев и др., 1973 - *Базиев А.Т., Исаев М.И.* Язык и нация. Москва:Наука, 1973. 248 с.

Баишев, 1977 - *Баишев С.Б.* История Казахской ССР. В 5 т. Алма-Ата: Ғылым, 1977. Т.4. 427 с.

Валк, 1957 - *Валк С.Н.* Декреты советской власти 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Политиздат, 1957. Т.1. 626 с.

- Газета «Красный Урал», г. Уральск, 17 февраля 1921 г.
- Горбачев, 1989 - *Горбачев М.С.* // Известия КПСС ЦК. №10 (297) октябрь 1989. 227 с.
- Гринев и др, 2006 - *Гринев В.М., Сенютин Е.Г., Гринева Т.В.* / ред. кол. и сост.: Эхо массовых политических репрессий. Трагические судьбы священников Казахстана. Астана, 2006. 211 с.
- Зайцев, 1993 – *Зайцев Е.А.* / отв. и сост. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Москва: Республика, 1993. 173 с.
- Джунусбаева, 2007 - *Джунусбаева А.М.* Деятельность конфессиональных организации Казахстана (1941-1991гг): исторический анализ. Дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 2007. 184 с.
- Дильманов, 2002 - *Дильманов С.Д.* Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (1930-1956 гг.). Алматы, 2002. 350 с.
- Жанбосинова, 2010 - *Жанбосинова А.С.* Репрессивная политика Советского государства в 20-50-е годы XX века (на примере Восточного Казахстана). Усть-Каменогорск, 2010. 247 с.
- Клочков, 1982 - *Клочков В.В.* Закон и религия. Москва: Политиздат, 1982. 160 с.
- Ковальченко, 1987 – *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. Москва: Наука, 1987. 402 с.
- Козыбаев и др, 1994 – *Козыбаев М.К., Козыбаев И.* История Казахстана. Алма-Ата: Атамұра, 1994. 254 с.
- Мартыненко, 1992 – *Мартыненко Н.* (сост.) Алаш-Орда: Сборник документов. Алма-Ата: Айқап, 1992. 192 с.
- Муминов, 2017 – *Муминов А.К.* Сакральные семьи в Центральной Азии: между этничностью и религиозностью. Семья в Центральной Азии: новые перспективы изучения. Сборник. Берлин: KLAUS SCHWARZ VERLAG, 2017. 350 с.
- Нурпейсов, 1987 - *Нурпейсов К.Н.* Становление советов в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1987. 240 с.
- Тулепбаев, 1990 - *Тулепбаев Б.А.* /отв.редактор. Преодолевая религиозное влияние ислама. Алма-Ата, 1990. 254 с.
- Таиров, 1994 - *Таиров А.Т.* Религиозные организации в общественной жизни Казахстана (1985-1993). Дисс.на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург. 1994. 210 с.
- Тасмагамбетов, 1998 - *Тасмагамбетов А.С.* Политика советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917-1940 гг. Уральск, 1998. 220 с.
- Филимонов, 1982 - *Филимонов Э.Г.* /отв. ред. Ислам в СССР: Особенности процесса секуляризации в республиках Советского Востока. Москва:Мысль, 1983. 173 с.

References

- Baishev, 1977 - *Baishev S.B.* Istoriya Kazakhskoy SSR. V 5 t. [History of the Kazakh SSR. In 5 volumes]. Alma-Ata: Gylym, 1977. T.4. 427 s. [in Russ].
- Baziev i dr., 1973 - *Baziev A.T., Isaev M.I.* Yazyk i naciya [Language and nation]. Moskva: Nauka, 1973. 248 s. [in Russ].
- Dilmanov, 2002 - *Dilmanov S.D.* Ispravitel'no-trudovyye lagerya na territorii Kazakhstana (1930-1956 gg.) [Correctional labor camps on the territory of Kazakhstan (1930-1956)]. Almaty, 2002.350 s. [in Russ].
- Dzhunusbaeva, 2007 - *Dzhunusbaeva A.M.* Deyatel'nost' konfessional'nykh organizatsii Kazakhstana (1941-1991gg): istoricheskiy analiz. Diss. na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. [Activities of confessional organizations in Kazakhstan (1941-1991): historical analysis. Diss. for the degree of candidate of historical sciences]. Almaty, 2007. 184 s. [in Russ].
- Filimonov, 1982 - *Filimonov E.G.* / ed. Islam v SSSR: Osobennosti protsessa sekulyarizatsii v respublikakh sovetskogo Vostoka. [Islam in the USSR: Features of the process of secularization in the republics of the Soviet East]. Moskva: Mysl', 1983. 173 s. [in Russ].
- Gazeta «Krasnyy Ural». [Red Ural], Uralsk, February 17, 1921. [in Russ].
- Gorbachev, 1989 - *Gorbachev M.S.* Izvestiya KPSS TSK [// News of the CPPS Central Committee]. N. 10 (297) October 1989. 227 s. [in Russ].
- Grinev i dr., 2006 - *Grinev V.M., Senyutina E.G., Grineva T.V.* / ed. count and comp.: Ekho massovykh politicheskikh repressiy. Tragicheskkiye sud'by svyashchennikov Kazakhstana. [Echo of mass political repressions. The tragic fate of the priests of Kazakhstan]. Astana, 2006. 211 s. [in Russ].
- Klochkov, 1982 - *Klochkov V.V.* Zakon i religiya.[Law and religion]. Moskva: Politizdat, 1982. 160 s. [in Russ].
- Kovalchenko, 1987 - *Kovalchenko I.D.* Metody istoricheskogo issledovaniya [Methods of historical research]. Moskva: Nauka, 1987. 402 s. [in Russ].
- Kozybaev i dr., 1994 - *Kozybaev M.K., Kozybav I.* Istoriya Kazakhstana. [History of Kazakhstan]. Alma-Ata: Atamura, 1994. 254 s. [in Russ].

Martynenko, 1992 - *Martynenko N.* Alash-Orda: Sbornik dokumentov. (comp.) Alash-Orda: [Collection of documents]. Alma-Ata: Aikap, 1992. 192 s. [in Russ].

Muminov, 2017 - *Muminov. A.K.* Sakral'nyye sem'i v Tsentral'noy Azii: mezhdru etnichnost'yu i religioznost'yu. Sem'ya v Tsentral'noy Azii: novyye perspektivy izucheniya. [Sacred families in Central Asia: between ethnicity and religiosity. Family in Central Asia: New Perspectives of Study. Collection]. Berlin: KLAUS SCHWARZ VERLAG, 2017. 350 s. [in Russ].

Nurpeysov, 1987 - *Nurpeysov K.N.* Stanovleniye sovetov v Kazakhstane. [Formation of Soviets in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1987. 240 s. [in Russ].

Tairov, 1994 - *Tairov A.T.* Religioznyye organizatsii v obshchestvennoy zhizni Kazakhstana (1985-1993 gg.). [Religious organizations in the public life of Kazakhstan (1985-1993). Diss. for the degree of candidate of historical sciences]. Saint Petersburg. 1994. 210 s. [in Russ].

Tasmagambetov, 1998 - *Tasmagambetov A.S.* Politika sovetskoy vlasti v Kazakhstane po otnosheniyu k islamu v 1917-1940 gg. [The policy of the Soviet government in Kazakhstan towards Islam in 1917-1940]. Uralsk, 1998. 220 s. [in Russ].

Tulepbaev, 1990 - *Tulepbaev B.A.* /responsible editor. Preodolevaya religioznoye vliyaniye islama. [Overcoming the religious influence of Islam]. Alma-Ata, 1990. 254 s. [in Russ].

Valk, 1957 - *Valk.S.N.* Dekrety sovetskoy vlasti 25 oktyabrya 1917 g. – 16 marta 1918 g. [Decrees of the Soviet power October 25, 1917 - March 16, 1918]. Moskva: Politizdat, 1957. V.1. 626. s. [in Russ].

Zaitsev, 1993 - *Zaitsev E.A.* / ed. and comp. Sbornik zakonodatel'nykh i normativnykh aktov o repressiyakh i reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy [Collection of legislative and normative acts on repressions and rehabilitation of victims of political repressions]. Moskva: Respublika, 1993. 173 s. [in Russ].

Zhanbosinova, 2010 - *Zhanbosinova A.S.* Repressivnaya politika Sovetskogo gosudarstva v 20-50-ye gody XX veka (na primere Vostochnogo Kazakhstana). [The repressive policy of the Soviet state in the 20-50s of the XX century (on the example of East Kazakhstan)]. Ust-Kamenogorsk, 2010. 247 s. [in Russ].

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan

Otan tarihy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 2, pp. 326-335, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_326-335

ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ЭНВЕР ПАШАНЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Канат Базарбаев^{1*}, *Насух Гумуш*², *Эрен Акдениз*³

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Б.Саттарханов көшесі 29, 161200 Түркістан қ, Қазақстан.) PhD, қауымдастырылған профессор.

<https://orcid.org/00000003-0058-2322>. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Б.Саттарханов көшесі 29, 161200 Түркістан қ, Қазақстан.) PhD докторант.

<https://orcid.org/0000-0001-7490-4801>. E-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Б.Саттарханов көшесі 29, 161200 Түркістан қ, Қазақстан.) PhD докторант.

<https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>. E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz.

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Канат Базарбаев, Насух Гумуш, Эрен Акдениз, 2023

Түйіндеме. *Kіріспе.* Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы мен жастүріктер қозғалысының саяси, идеялық ықпалындағы олардың бағдарламалық құжаттары, саяси күрестегі ұстанған қағидалары, жүргізген үгіт-насихат жұмыстарының сабақтастығынан аңғарылады. *Зерттеудің мақсаты.* Ал идеядан нақты іс-әрекетке ұласқан өзара ықпалдастықты мынадай мәселелерге талдау жасау барысында көз жеткізуге болады. *Нәтижелер.* Біріншіден Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстың қарулы кезеңі болып саналатын басмашылық қозғалысқа Энвер паша бастаған жастүріктер өкілдерінің тікелей қатысуы; екіншіден түркістандық қайраткерлердің басмашылық қозғалысқа саяси басшылық жасау әрекеттері. Осы факторлар арқылы екі қозғалыстың ықпалдастығы зерттеу жұмысымызда айқындалады. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Энвер пашаның орны мен рөлі ерекше еді. Ұлт-азаттық қозғалыстың бағытын өзгерткен тағы бір маңызды оқиға, ол Энвер Пашаның Түркістанға келуі болды. Жалпы, шетелдік, Түркиялық, Орта Азиялық тарихнамаға жүргізілген талдаулар нәтижесінде Энвер пашаның тарихта алар орны мен атқарған рөліне берілген бағалар біріне-бірі кереғар, қайшылықты сипатта болды. Ал оның Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы атқарған қызметі туралы көзқарастар да осы сарында айтылады. *Қорытынды.* Біздің зерттеуіміздің нәтижесі бойынша Энвер Паша Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы қарулы кезеңінің дем берушісі деген тұжырым жасауға болады.

Кілт сөздер: Түркия, Орта Азия, Түркістан, Бұхара, Энвер паша, Кеңестік билік, ұлт-азаттық қозғалыс.

Дәйексөз үшін: Базарбаев Қ., Насух Гумуш, Эрен Акдениз Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Энвер пашаның Саяси қызметі // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 310-326. (Орыс.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_326-335

POLITICAL ACTIVITY OF ENVER PASHA IN THE TURKESTAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT

Kanat Bazarbayev^{1*}, Nasuh Gumus², Eren Akdeniz³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan). PhD, associate professor.

 <https://orcid.org/00000003-0058-2322>. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan). PhD doctoral student.

 <https://orcid.org/0000-0001-7490-4801>. E-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan). PhD doctoral student.

 <https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>. E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz.

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Kanat Bazarbayev, Nasuh Gumus, Eren Akdeniz, 2023

Abstract. *Introduction* The political and ideological influence of the National Liberation Movement and the young turks movement in Turkestan is reflected in the continuity of their program documents, principles of political struggle, and propaganda work. *Goals.* And the interaction from idea to concrete action can be seen in the analysis of the following issues. *Results.* First, the direct participation of representatives of the young turks led by Enver Pasha in the basmachi movement, which is considered the armed stage of the Turkestan national liberation movement; secondly, the attempts of Turkestan figures to provide political leadership to the basmachi movement. The interaction of the two movements through these factors is determined in our research work. Enver Pasha had a special place and role in the Turkestan national liberation movement. Another important event that changed the course of the national liberation movement was the arrival of Enver Pasha in Turkestan. In general, the analysis of Foreign, including Turkish, Central Asian historiography shows that the assessments of Enver Pasha's place and role in history are contradictory and contradictory. In this regard, the views on his work in the Turkestan national liberation movement are expressed. *Conclusion.* Based on the results of our research, we can conclude that Enver Pasha is the instigator of the armed period of the Turkestan national liberation movement.

Keywords: Turkey, Central Asia, Turkestan, Bukhara, Enver Pasha, Soviet power, national liberation movement

For citation: Kanat Bazarbayev, Nasuh Gumus, Eren Akdeniz, The policy of the soviet authorities concerning to religious figures (Kazakhstan. Aktobe region). // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 326-335 (Russ). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_326-335

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭНВЕР-ПАШИ В ТУРКЕСТАНСКОМ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ

Канат Базарбаев^{1*}, Насух Гумуш², Эрен Акдениз³

¹Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави (29, ул. Б.Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор. <https://orcid.org/00000003-0058-2322>. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави (29, ул. Б.Саттарханова, 61200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD докторант. <https://orcid.org/0000-0001-7490-4801>. E-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави (29, ул. Б.Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD докторант. <https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>. E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz.

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Канат Базарбаев, Насух Гумуш, Эрен Акдениз, 2023

Аннотация. *Введение.* Политическое и идеологическое влияние национально-освободительного движения Туркестана и движения младотурков нашло отражение в их программных документах, принципах, которых они придерживались в политической борьбе, преемственности их пропагандистской работы. *Цели и задачи.* А взаимодействие от идеи к конкретному действию можно увидеть при анализе следующих вопросов. Во-первых, непосредственное участие младотурков во главе с Энвер-пашой в басмаческом движении, являющимся вооруженным этапом туркестанского национально-освободительного движения; во-вторых, попытки туркестанских лидеров обеспечить политическое руководство басмаческим движением. *Результаты.* Через эти факторы и определяется взаимодействие двух движений в нашем исследовании. Влияние и деятельность Энвер-паши занимает особое место в туркестанском национально-освободительном движении. Еще одним важным событием, изменившим направление национально-освободительного движения, стал приезд Энвер-паши в Туркестан. *Заключение.* В целом анализ зарубежной, в том числе турецкой, среднеазиатской историографии показывает, что оценка места и роли Энвер-паши в истории того периода довольно противоречивы. В статье также высказывается мнение о его значении в туркестанском национально-освободительном движении. По результатам нашего исследования можно сделать вывод, что Энвер-паша стал вдохновителем туркестанского национально-освободительного движения, инициировав генезис его вооруженного периода.

Ключевые слова: Турция, Средняя Азия, Туркестан, Бухара, Энвер-паша, советская власть, национально-освободительное движение.

Для цитирования: Базарбаев К., Насух Гумуш, Эрен Акдениз Политическая деятельность Энвер-паши в Туркестанском национально-освободительном движении // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 326-335. (Рус.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_326-335

Кіріспе. Энвер паша 1921 ж. 8 қараша күні Бұхараға келді. Оның Түркістанға келетіндігін естіген халықтың қуанышында шек болмады. Бұхарада өткізген 23 күн ішінде алдынан халық үзілмеген Энвер паша бұқара халықтың үмітін оятты. Себебі, Түркістан бұл саяси шырғалаңнан тек Энвер пашаның келуімен ғана құтылуы мүмкін еді. Энвер паша Бұхараға 1921 ж. 20 қазанда келген. Оның қасында 2 түрік офицері Хажы Сами бей және Абдул Қадыр Мухиддин бей болған. Бұхарада аз ғана аялдаған Энвер паша 9 қарашада Шығыс Бұхараға барып, Қаршы қаласының төңірегінде Молла Нафис құрбашының қосынына қосылып, оның басшылығын

қолына алады. Осылайша 1921 ж. 9 қарашада Энвер паша өзінің ұлт-азаттық қозғалысқа қосылғандығын мәлімдейді (Тоған, 1994:54).

Энвер паша Түркістанға келгенде, ұлт-азаттық күрес Шығыс Бұхарада кең өріс алған болатын. Шығыс Бұхарадағы басмашылық күштерінің басым бөлігін Бұхара әмірінің сенімді адамы Ибрахим Лақайлы басқарды. Бір жағынан Түркістанға отарлық биліктен бостандық алып беруге қауыштыруға келген Энвер паша Түркістанды жеткілікті деңгейде білмейтін еді. Оның жанындағы Хажы Сами сияқты түрік офицерлері де оған дұрыс мәлімет бере алмады (Тоған, 1999:48). Мысалы, оған қол қойылмай берілген анықтамада Түркістандағы жәдидшілердің көшбасшыларының бірі Абдурауф Фитрат айлакер, Махмуд Хожа Бехбуди азаматтық батылдықтан жұрдай, Садуллах Хожа қызғаншақ, ал Абиджан Махмуд болса өтірікші сияқты сипаттарымен көрсетілген (Yamauchi, 1995) еді.

Дегенмен, Энвер пашаның бойынан Түркістанда жеңіске жететін барлық қасиет-ерекшеліктер табатындай болып көрінеді. Қалай болғанда да Энвер паша отарлық биліктен азат етуші тұлға ретінде түркістандықтардың ерекше сый-құрметіне бөленді. Ол, сұлтандар мен халифалардың күйеу баласы әрі азаттық күрестің қаһарманы еді. Оның үстіне Энвер Паша білікті де тәжірибелі әскери қызметкер және осман әскерінің бас қолбасшысы болатын. Зерттеу жұмысымызда пайдаланған бұл деректер Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысына қуатты серпін берген Энвер пашаның қызметін жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысымыздың өзектілігі Қазақстан мен Түркия арасындағы бүгінгі таңдағы ынтымақтастықтың тарихи тәжірибелерін жалпылау арқылы ұдайы дамыту мәселелерімен анықталады. Айта кету керек, Түркия мен Қазақстан мемлекеттері арасындағы тарихи байланыстар ежелгі дәуірден бастау алып, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында бұл қарым-қатынас жаңа сапаға көтерілді. Осман империясының ыдырап, жаңа Түркия Республикасының қалыптасуына негіз қалаған жастүріктер қозғалысының көтерген ұлттық-демократиялық идеясы аймақтық шеңберден шығып, өзге елдерге соның ішінде Орта Азияның тұрғындары қазақтар, өзбектер мен түркімендердің арасына кеңінен таралды. Осы жағдай Түркістандағы зиялы қауымның Түркиядағы саяси, рухани үдерістерімен таныстығын, олардың араларында саяси-идеологиялық байланыстың бар екендігін айғақтайды (Başbakanlık Devlet Arşivi 2005 ж.). Сонымен қатар, 1917 жылдан кейінгі Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының қарулы кезеңінде Энвер паша, Қожа Сами бей және Субхи бастаған біршама түрік қайраткерлері – аймақтағы тарихи мәні үлкен оқиғаларға қатысуы да осы байланыстарының бірі Түркістандық қайраткерлердің кеңестік биліктен бой тасалап Түркияда ұзақ жылдар саяси эмиграцияда болуы еді. Ұлттық элита арасындағы бір ғасыр бұрынғы осы тарихи байланыстардың тәжірибесі бүгінгі күнгі байланыстардың негізін құрайды.

Түркиялық зерттеушілер Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы тарихының шетелдік тарихнамасына алғашқылардың бірі болып назар аударды. Шетелдік тарихнаманың бұл бағыттарының қалыптасып дамуына Кеңес өкіметінің қуғын-сүргініне ұшырап, Орта Азиядан кетуге мәжбүр болған саяси қайраткерлер М.Шоқай, Б.Хайит, В.Тоған үлкен үлес қосты. Сол кездегі ұлт-азаттық қозғалыстың тікелей қатысушылары болған бұл тұлғалардың еңбектері саяси байланыстар туралы құнды естеліктерге негізделгендіктен, олар әлі күнге дейін орыс және еуропалық тарихшылардың зерттеулерінде құнды дереккөз ретінде пайдаланылуда.

Осы зерттеулерде Түркістан өлкесін кеңестендіру үдерісі мен осы жағдайға Бұқар халқының қарсылығын ғылыми талдаулардың құнды тәжірибелері жинақталған. Бұл біршама тарихшылардың зерттеу еңбектерінде кеңестік тарих ғылымының біржақтылығы, конъюктурасы және идеологияның тарихи шындықтан маңыздырақ екендігі туралы сыни тұжырымдар қалыптасты. XX ғ. 50-60 жылдары АҚШ және Ұлыбританияда ағылшын тілінде 1917 жылы Қазан төңкерісі мен Түркістан халықтарының оған деген қарым-қатынасы туралы көптеген зерттеу еңбектер жарық көрді. Бұл зерттеулердің негізгі көзі 1920-1930 жж. П.Галузо (Галузо, 1931), Ф.Божко (Божко, 1930), Т.И. Бройдо (Бройдо, 1924), Дервиш (Дервиш, 1921) «Жизнь национальностей» журналында және басқа да басылымдарда жарияланған еңбектері кеңінен қолданылады. Сонымен қатар Кеңес өкіметін қолдаған осы авторлармен қатар Кеңес өкіметіне қарсы күрескен М.Шоқай (Chokaev, 1988), Зәки Валиди (Тоған, 1999: 346) еңбектері және 20-30 жж. еуропалық баспасөзде жарық көрген Түркістаннан өзге кеңестік аймақтардан шыққан басқа да мұғажырлардың еңбектері кеңінен пайдаланылды.

Британдық-американдық тарихнаманың маңызды дереккөздерінің бірі ретінде Ж.Кастаньенің (Түркістанда жұмыс істеген француз археологы) (Castagne, 1925) еңбегі кеңінен пайдаланылған. Сол сияқты 20 ж. Орта Азияда ағылшын үкіметінің Түркістандағы әсери дипломатиялық миссиясын басқарған майор В.Бейлидің (Bailey, 1946) еңбегінде тақырыпқа қатысты көптеген құпия деректер айналымға ұсынылғандықтан құнды дереккөз ретінде қолданылды.

Зерттеу барысында индукция мен дедукция, тарихи оқиғалар мен құбылыстар туралы тарихи-салыстырмалы, жүйелі-құрылымдық, теориялық білімдер, азаттық қозғалысының жекелеген тұлғаларының қоғамдық-саяси қызметі сияқты зерттеудің жалпы ғылыми әдістері тұжырымдалған. Саяси тарих саяси және идеологиялық құбылыстардың сан алуан және қайшылықты жағдайын ескере отырып, өткеннің тарихи, саяси-әлеуметтік дәлелдерін жалпылауда барынша шынайылықты талап етеді. Сондықтан, зерттеу нысанының бірегейлігі, олардың өзара байланыстары мен ішкі тәуелділігінің ерекшеліктері ескерілді. Біз зерттеу жұмысымызда дәстүрлі тарихи танымдағы білімді толықтыратын, белгілі бір тұжырымдарды жоққа шығаратын немесе растайтын тарихнамалық талдау арқылы тарихи шындықты қалпына келтіру әдісін қолдандық.

Талқылау. Энвер паша Түркістанның жағдайын толық білмегендіктен стратегиялық қателіктер жасап, Бұхараның бұрынғы әмірі Әлімхан және оның қарамағындағы Ибрахим Лақайлымен байланыс орнатады. Ферғана және Самарқан басмашылары өздері жек көретін Бұхара Әмірі бас уәзірінің көшбасшылығын мойындаудан бас тартады. Бір жағынан Әмір де жастүріктердің бұрынғы көшбасшысына күмәнмен қарайтын (Chokaev, 1988: 16). Осыған байланысты, Әмірдің сенімді адамы Ибрахим Лақайлы өзімен кездесуге келген Энвер пашаны тұтқынға алып, оның іс-әрекеттеріне бөгет болады.

Энвер пашаның тұтқынға түскендігін естіген Осман Хожа жанындағылармен ақылдаса келе Энверді құтқару үшін әскери қимыл жасау оның өміріне қауіп төнеді деп, бұл әрекетінен бас тартады. Сөйтіп Осман Хожа, Али Рыза және Даниал Бейлерді Ибрахим Лақайлыға жіберіп, оның ойын білгісі келеді. Лақайлымен кездескен Али Рыза бей, дұшпандарына қарсы ортақтаса отырып күрес жүргізуге келіседі. Осман Хожаның осындай әрекеттеріне қарамастан, Бұхара Үкіметінің мүшелері бұл жағдайға ешқандай мән берместен үнсіз қалады. Үкімет мүшелерінің көпшілігі Кеңес әскерлерін және Бұхара Коммунистік партиясын жақтады (Науіт, 1997:56).

Кеңестік гегемониядан құтылып тәуелсіз мемлекет құруды армандаған Осман Хожа, Абдулхамид Ариф және Кари Абдуллахан басқа жасбұхаралықтар Энвер пашаның бұл әрекетін құптамады. Сол кезде Үкіметте Премьер-министр міндетін атқарған Файзуллах Хожаев және оның жолдастары орыстарды үрейлендіріп алмай, олармен келісім жасаудың жолын қарастырады. Бірақ, дәулетті әулеттен шыққан Үкімет мүшелері ұлт-азаттық күрестің аңысын аңдып, қай жақ жеңсе солай қарай ойысатындықтарын білдіреді. Акчурин сияқты бұхаралық коммунистер орыстармен бірге Энвер пашаға қарсы шығуды ойлады. Заки Валиди Тоғанның сөзіне қарағанда, Энвер паша ортақ конгреске шақырған кезде Түркістанның түкпір-түкпірінен өкілдер келгенімен Бұхара зиялылары бұл үндеуге жауап бермейді. Тоған мұның себебін, жасбұхаралықтардың көпшілігінің діндарлар мен саудагерлердің баласы болып, олардың қарулы күрестен гөрі саяси күресті қалауымен байланыстырады (Тоған, 1981:152).

Тоған бұл күреске қатыспайды, ол Энвер пашаға Түркістаннан Ауғанстанға кетуге ұсыныс жасайды. Заки Валиди Тоған Энвер пашаға жазған хатында большевиктердің оппозициялық орыс төңкерісшіл ағымдарымен, әсерлермен ынтымақтастық құруға дайын екендігі, мәжбүр болған жағдайда ұсыныс-талаптарын қабылдайтындығы айтылады. Сондай-ақ ұлттық Қызыл әскерге арқа сүйеген Түркістан Кеңес Үкіметі ынтымақтастық орнатуды жөн тапса, большевиктермен де тіл табыса алатындықтары сөз етіледі. Бұл күреске Энвер паша араласатын болса, Түркістан қозғалысы панисламистік қозғалысқа айналып, Түркістандағы орыстардың ұлттық мақсаттарына жетуі үшін большевиктердің төңірегіне топтасуына себеп болуы мүмкін делінген (Есмағамбетов, 2008). Осман Хожа 1921 ж. 10 желтоқсан күні Душанбеде Қызыл әскер қолбасшыларын коктейль ішуге шақырған кезде, оларға орыс әскерлерінің қару-жарақтары мен оқ-дәрі сақталған қоймаларын тапсыру туралы құжаттарға қой қойғызады. Душанбедегі ескі оқу ғимараты қоршауға алынып, ол жердегі әскерлерге

қолбасшылары қол қойған құжат көрсетіліп, олар оқ-дәрі сақталған қоймаларды тапсырады (Красный архив, 1931). Бірақ, ескі аурухана ғимаратына орналасқан 1000-ға жуық орыс әскерлері мұны естіген кезде қалада қарулы қақтығыстар басталады. Қиын жағдайға тап болған Осман Хожа Ибрахим Лақайдан көмек сұрайды. Көмекке келген Лақайдың адамдары қаланы тонағаннан кейін қайта оралады. Бір жағынан Қызыл әскер, екінші жағынан Лақайдың адамдары ізіне түскен Осман Хожа Энвер пашаны құтқару үшін Көктасқа қарай бет алып, бауырларының қанын төгуге жол бермеу үшін өзінің штаб-пәтерін құрып, осында тұрақтайды.

Оған жаңа әскерлер келіп қосылады. Осы кезде Ауғанстан патшасы Аманулла ханның қысым көрсетуіне байланысты Бұхара әміршісі Алим хан Ибрахим Лақайға хат жазып Энвер Пашаны тұтқыннан әзер құтқарады. Сөйтіп, Энвер паша қарамағындағы барлық әскерлерімен 1922 ж. 22 қаңтар күні таңға жақын Душанбеге шабуыл жасайды. Орыс әскерлері қаланы тастап шығуға сыңай танытқанымен паша олардың берілуін талап етеді. Орыстар қаланы тастап қаша бастайды. Осы кезде Энвер пашаның әскеріне 450-500 адамнан құралған тағы бір топ келіп қосылады. Минтепеді қашып бара жатқан орыстардың жолын кескен паша, қызылдарды осылайша ойсырата жеңеді. Осы соғыста Энвер пашаның әскерлеріне келіп қосылғандардың арасында Бұхара Үкіметінің Қорғаныс министрі, жәдидші Абдулхамит Ариф те бар еді.

Қызыл әскер бөлімшелері Энвер пашаға қарсы шабуылдарын маусым айында күшейтіп, 20 шілде күні Белживанды басып алады. Энвер пашаның әскерлері Белживан маңындағы қорғаныс шебінде қалып, ал өзі 30 адаммен Белживанға жақын жердегі Обдора ауылына қарай шегінеді. Энвер паша 1922 ж. 4 тамыз күні Құрбан айт мерекесін өткізуге келген Обдора ауылында болған шайқаста қаза табады (İmzasız, 1933: 39). Энвер пашаның қайтыс болғандығын естіген жәдидшілер қатты қайғырып, қара жамылып оны аза тұтады. Жәдидші ақын Чолпан осы оқиғаға байланысты жазған «Белживан» атты өлеңінде өзінің көңіл күйін «Тарихты қып-қызыл қанға бояған, халықтың соңғы үмітін қанға бояған Белживан» деп жеткізеді.

Жасбұхаралықтардың арасынан шыққан коммунистерден құралған Бұхара Халық Республикалық Үкіметі Энвер пашаның өлімін орыстармен бірге тойлайды. Сонымен қатар осы шайқасқа қатысқан 49 кеңес жауынгерлері Бұхара Үкіметінің Қызыл жұлдыз орденімен марапатталады.

Түркістандағы кеңеске қарсы жасырын саяси қозғалыстың басында болған Уалиди Тоған Энвер пашаның өлімінен соң ұлттық күштердің дағдарып қалғанын айтады. 1922 ж. 18–20 қыркүйегінде Түркістан ұлттық қозғалысының съезін өткізуді жоспарлайды. Осы жағдайға байланысты Заки Валиди Тоған Түркістаннан Әлихан Бөкейхан, Тұрар Рысқұлов, Ахмет Байтұрсынов, Мұхамеджан Тынышбаев, өзбектерден Мүннавар қары және Бұхаралық Хакимзаде мен Мырза Абдулқадыр Мухиддин, Түркіменстандық Какажан Бердиев сияқты белгілі саяси қайраткерлердің Кеңестің үнемі қадағалауында болған соң, бұл съезге келе алмайтындықтарын жазады (Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, 2008). Осындай себептермен де съезге қатысушылардың саны 10–15 адаммен ғана шектелген.

Ендігі мәселе Энвер пашаның кеңестік билікпен қатынасы жөнінде І дүниежүзілік соғыста Осман империясының жеңілуі себебінен Энвер паша мемлекеттік биліктен кетуге шешім қабылдап, Бірлік және даму партиясының жетекшілері Энвер, Талат және Жемал бейлер неміс су асты кемесімен 1919 ж. қаңтарында Берлинге келеді. Энвер паша Берлинде кеңестік Ресейдің саяси қайраткерлерінің бірі Карл Радекпен танысып, сол арқылы Мәскеумен байланысқа шығады (Красный архив, 1929). Радек жастүріктер қозғалысының осы жетекшілерімен ағылшындарға қарсы бірлесе күрес жүргізу туралы келіссөз жүргізеді. Талат паша большевиктердің мұсылмандарға берген уәделерін орындамай, патшалық биліктің шовинистік саясатын қолдауға көшкендерін алға тартып, ұсынысты қабылдамайды. Ал Энвер және Жемал пашалар 1920 ж. басында Мәскеуге барып, кеңестік биліктің жоғары дәрежелі басшылар тарапынан ықыласпен қабылданған (Kosaoglu, 2001:256).

Нәтижелер. Кеңес Одағына келген Энвер паша 1920 ж. жазында большевиктердің қолдауымен «Ислам бірлігі және төңкеріс қоғамымы» атты ұйым құрады. Большевиктер шығыста ағылшындарға қарсы Энвер пашаның мүмкіндіктерін пайдалану және мұсылмандар арасында коммунистік идеяларды тарату үшін осы ұйымның әрекеттерінен үлкен үміт күтті. 1920 ж. тамызында Чичериннің Бакуде өтетін Шығыс халықтарының құрылтайына шақыру

алған Энвердің құрылтайға қатысуын кейбір әзірбайжандық коммунисттер сынға алады. Әзірбайжан Халық Ағарту комиссары Буниатзаде Энвер пашаның неміс үкіметімен бірлесе жұмыс істеп, неміс империализміне жәрдем көрсетіп жүргенін айтады. Осыған байланысты Энвер паша сөз сұрайды. Құрылтай басшысы Зиновьев Энвер пашаға баяндамасын оқуға сөз рұқсат бермейді, оның орнына басқа кісі сөз сөйлейді, онда құрылтайды ұйымдастырушыларға алғысын білдірген соң, Осман мемлекетінің I Дүниежүзілік соғыстағы жағдайы баяндалып, Османлының патшалық Ресей мен Ұлыбританияға қарсы Алмания жағында болуы мәжбүрліктен туындағанын, Алманияның басқаларға қарағанда Османлының тым құрығанда өмір сүру құқын мойындағанын тілге тиек етеді (Науйт, 1997: 128).

Кеңестік биліктің жергілікті халықтарға жасаған озбырлығын Бұқара әмірлігінің тәжірибесінен де көреміз. 1920 ж. қыркүйегінде Түрккомиссияның араласуымен Бұхар әмірлігінің аумағында Бұхар Халықтық Кеңестік Республикасы (БХКР) құрылды. Кеңестік үлгідегі ұлттық мемлекеттік құрудың мысалдарының бірі ретінде бұл әрекет саяси қитұрқылықпен іске асқанына көз жеткіземіз. Түрккомиссияның қаржылық қолдауымен Бұхара коммунистік партиясының ұйымдары Әмір Сейіт Әлімхан үкіметіне қарсы көтеріліс ұйымдастырып, РКФСР үкіметінен әскери көмек сұрады. Бұхара операциясының нәтижесінде Түркістан майданының әскері әмір әскерін талқандалып, әмір үкіметі қазынасының алтын қоры Ташкентке жөнелтілді. Осы оқиға жөнінде Молотов Чичеринге жазған хатында Бұхарада орын алған революция кезінде өздерінің бөлімшелерінің тонаушылықпен айналысқанын, мұнан кейін Бұхараға тиесілі көптеген құнды заттардың Ташкентке әкетілгендігін баяндайды. Осы оқиға бүкіл Шығысқа тарап, Кеңестік биліктің абыройына нұқсан келтірді (Тұрсын, 2006). Төңкеріс барысында 1920 ж. қыркүйегінде Бұхарада бірыңғай коммунистерден тұратын Бүкілбұхарлық Революциялық комитет және коммунистермен бірге ұлттық ұйымдардың өкілдерінен құрылған Халық Комиссарлар Кеңесі түрінде екі үкімет құрылды. Жасбұхаралықтардың беделі коммунистерден әлдеқайда жоғары болғандықтан да большевиктер үкімет құрамын жасақтауда осындай ымырагершілік жасады. Бұндай жағдай БХКР ұлттық басқару элитасының арасындағы өзара алауыздық пен саяси тұрақсыздыққа әкеліп соқты.

Кеңестік билік Бұхар үкіметіне әскери ықпал жасай отырып, оған қомақты қаржылай көмек көрсеткен екен. Бұхар экономикасына 1920 ж. соңынан 1921 ж. ортасына дейін 4 млрд руб. қаржы құйылғанына, 1921 ж. 4 наурызында Ресей және Бұхар үкіметтері арасындағы одақтық және экономикалық келісімге сәйкес қаржылық көмек мөлшері ай сайын 2 млрд. руб. жеткенімен (Большевистское руководство, 1996: 245) елдегі кеңестік қайта құруларды жергілікті үкімет те, халық та қуаттамады. Осындай саяси өлара кезеңде, яғни 1922 ж. көктемінде Энвер пашаның кеңес өкіметіне қарсы лагерьге өтіп, Мәскеуден Орта Азияға келуіне байланысты шиеленісті.

Энвердің Бұхараға келуі саяси алауыздық жағдайындағы үкіметтің жікке бөлінуін тездетті. Жалпыбұхарлықтардан құрылған революциялық комитеттің төрағасы Мырза Мұхитдиновтың Энвер паша жағына өтуі жағдайды одан әрі ушықтырды. Осы уақытта Бұхар мәселесімен тікелей айналысатын Түрккомиссия өкілі В. Цукерман РКФСР-дың Ауғанстандағы елшісі В. Раскольниковке жолдаған жеделхатында Энвердің аумақтағы кеңес әскеріне қарсылық көрсетіп, олардың өз еркімен Орта Азиядан шығуын сондай-ақ түркістандықтар мен бұхарлықтардың өз тағдырын өздері басқаруына мүмкіндік беруді талап еткендігін айтылады (Сборник материалов судебных процессов над алашевцами, 2011: 15-16).

19 наурыз 1922 ж. Ф.Ф. Раскольниковтың Л.М. Караханға жазған хатында Энвер пашаның Кавказдан Каспийге дейінгі аймақта жаппай көтерілістің жоспарын жігерлі түрде іске асырып, Шығыс Бұхара мен Ферғанадағы ұйымдастырушылық жұмыстары аяқталған соң Энвер алғашқы кезде Түркістанның әлдебір пунктінде көтеріліс бастап, оны кеңейтумен бір мезгілде партизандық шабуылдар арқылы темір жолдарды бүлдіру әрекетін хабарланған. 1922 ж. ақпанында ауған жағының қолдауымен Энвер пашаның күштері Душанбе қаласын басып алып, ендігі кезекте Бұхараға шабуылға дайындала бастаған болатын.

Қалыптасқан саяси дағдарысқа байланысты Бұхар үкіметінің төрағасы Ф.Ходжаев Мәскеуге барып, қиын жағдайдан шығудың жолдарын жоғары деңгейдегі кездесулерде талқылауға қатысады. Сталиннің өзі Ф. Ходжаевпен бетпе-бет сөйлеседі. Мәскеу сапарынан оралған оны Бұхарада үкімет құрамындағы асқынған алауыздық күтіп тұрған еді. Оның жоқ

кезінде басмашылар Бұхара түбіне дейін келіп, қала көшелерінде Энвер пашаның адамдары емін-еркін жүрген. Орталық Комитет құрамындағы солшыл коммунистердің тең жартысы Халық Комиссарлар Кеңесінен бас тартқандығын Мәскеудің Бұхарадағы эмиссары Я.Х. Петерс Сталинге шұғыл түрде баяндап, саяси ахуалды ауыздықтап, Мәскеудің саясатын іске асыру үшін бірнеше ұсыныстар жасап жеделхат жолдайды. Жеделхат мазмұнында Бұхар Республикасының дербестігіне қол сұғу арқылы үлкен қателікке жол беріліп жатқаны және осы арқылы тұрғындарды орыстарға қарсы айдап салып, Энвердің басқыншылығына сылтау тауып беріліп жатқандығы баяндалады (Тұрсын, 2006:150). Түркістан мен Бұхара, Хорезмде революциялық қайта құру саясатын барынша сақ жүргізу туралы ұсыныстар аз емес болатын. Керісінше, Бұхара Республикасы үкіметі басшыларының пікірі жоғарыдағы көзқарастан өзгеше болатын. Ф.Ходжаев Бұхарадағы саяси жағдайға талдау жасап, 5 сәуір күні Сыртқы істер халық комиссариятына, Караханның атына хат жолдайды. Ол өз кезегінде бұл хатты Сталинге табыс етеді. Хатта Ходжаев Шығыс Бұхарадағы басмашылыққа шынайы баға беріп, оны Энвердің қозғалысы деп атайды. Өйткені басмашылардың басшылары арасында тұрақты әскері ең көбі әрі ықпалдысы Энвер паша болған. Ол басмашылардың негізгі күші 3-4 мыңдық қарулы адамнан тұратындығы, ал қалған 10-12 мыңы ала-құла тобыр екендігін айтып, басмашылар туралы дақыртты сөйлетуге әрекет жасайды. Екінші мәселе бойынша қалыптасқан жағдайдан шығу үшін саяси және әскери тұрғыда не істеу керек екендігіне тоқталады. Оның ойынша бұл істі қиындықсыз және ешқандай шығынсыз іске асыруға болады деп экономикалық тетіктерді іске қосу жолдарын көрсетеді.

Хаттағы үшінші мәселе ретінде басмашылықты тек әскери шаралармен жоюға болмайды деп үзілді-кесілді тұжырым жасайды және оны бейбіт жолмен реттеудің шараларын ұсынады. Осындай жағдайда Түрккомиссия мен жергілікті элита өкілдерінің мәселеге қатысты көзқарастарының әртүрлілігі және қолындағы мәліметтердің нақты тұжырым жасауға жеткіліксіздігіне байланысты Сталин 21 сәуірде «Бұхара мен Ферғанадағы басмашылық қозғалыстарды шұғыл түрде басу» мәселесін зерттеу үшін Г.Орджоникидзені Ташкентке арнайы іссапарға жібереді. Орджоникидзе Ташкентке кең өкілеттікпен келіп, Сталиннің талап еткен мәселелеріне объективті жауап іздеп, 12 мамырда Сталинге жолдаған хатында «Бұхарадағы жағдайды бүкіл халықтық көтеріліс деп сипаттауға болады. Мәліметтерге қарағанда, Бұхарада Энвер пашаның басшылығымен ұйымдасқан көтеріліс сипат алды.

Көтерілістің кең ауқымда өріс алуына қазіргі үкіметтің дәрменсіздік танытуы осы себептен киіммен, тамақпен жабыдықталмаған біздің адамдарымыздың тонаушылық әрекеттері негіз болды. Жағдайды тұрақтандыру үшін уақыт өткізбей тез арада Энвердің көзін құрту керек, оған дайындық жүргізілуде (Сборник материалов судебных процессов над алашевцами, 2011: 152) деп нақты мәселелерді шешуге байланысты өз ұсыныстарын білдірген. Бұл тұжырымнан Ленин бастаған кәсіби революционерлердің өз саяси қарсыластарын террор арқылы жою тәсіліне баса мән бергенін аңғарамыз. Бұл деректер Белживанда көз жұмған Энвер өлімінің құпиясын ашуға бағыт сілтейтіндей.

Қорытынды. Энвер паша туралы қалыптасқан тарихнамалық әдебиеттерден ол саяси көзқарастары мен іс-әрекеттерінде қарама-қайшылығы мол күрделі тұлға болып танылады. Шетелдік, Түркиялық, Орта Азиялық тарихнамаға жасалған талдаулар көрсеткеніндей Энвердің тарихта алар орны мен саяси рөліне берілген бағалар біріне-бірі қайшылықты, кереғар сипатта кездеседі. Ал Энвер пашаның Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы атқарған қызметі туралы көзқарастар да осы сарында айтылады.

Егер, Энвер паша кеңестердің оғынан өлмегенде, кеңес әскері Батыс майданда жеңіске жетіп, солдаттарын Түркістанға жібермегенде, тамыз айының соңында Ташкент, Ашхабад темір жолы толығымен жабылған болар еді, ал Хиуа, Бұхара және Бұхарада қызыл әскер қатарында көптеген мұсылмандар басмашылар жағына шыққан болар еді. Уалиди Тоған Энвер пашаның түркі ұлтын құтқару үшін жанын беруге дайын болғандығын алға тартады. Ол шын мәнінде идеалист еді және оның Түркістан жері үшін өлуге дайын екендігі шынайы болатын. Бәрі де оның қалағанындай болып шықты. Оның аты Түркістанның тарихына еніп, мәңгілік есте қалды. Уалиди Тоған Жамал пашаны Энверге мүлдем қарама-қарсы тұлға ретінде сипаттайды. 1921 ж. Жамал паша Уалиди Тоғанға Кабулдан хат жазып, басмашыларды кеңестермен келіссөзге келуге шақырады. Кейін олардың бәрін ағылшындарды Үндістаннан қуу жолында бірігулері үшін Ауғанстанға шақырады. Осылайша ол басмашылар арасында

басқыншылық идеяға берілген арманшыл адам ретінде танылады. Жамал паша да идеалист болатын, бірақ Энвер пашаның идеалистігі кіршіксіз еді.

Біздің зерттеулік жұмысымыздың қорытындысы негізінде Энвер Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы қарулы кезеңінің дем берушісі деген тұжырым жасаймыз. Оның үстіне Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыспен, бірге қазақ ұлттық элитасының өкілдері М.Шоқай, С.Қожанов, Ғ.Бірімжанов, Д.Әділов және т.б. қайраткерлердің тағдырына тікелей ықпалы болған Энвер пашаның тұлғасын Отан тарихының құрамында қарастыруымыздың қажеттілігі айқын.

Әдебиеттер тізімі

- Божко, 1930 - *Божко Ф.* Гражданская война в Средней Азии. Ташкент: УзГиз. 1930.
- Бройдо, 1924 - *Бройдо Г.И.* Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году. *Новый Восток.* Книга 6. 1924. 187 с.
- Bailey, 1946 - *Bailey F.M.* Mission to Tashkent. London: Jonathan Cape, 1946. 312 p.
- Başbakanlık Devlet Arşivi, 2005 - Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü. Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar). 2005. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 70.
- Большевистское руководство, 1996 - Большеви́стское руководство. Переписка. 1912-1927. Сб. док. М.: РОССПЭН. 1996. 783 с.
- Дервиш, 1921 - *Дервиш Т.* Ферганская проблема // Военная мысль. 1921. № 3-4.
- Движение Алаш, 2011 - Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. В 3 томах. Алматы: Ел-шежіре. Том. I. 2011. 428 с.
- Есмағамбетов, 2008 - *Есмағамбетов К.Л.* Әлем таныған тұлға (М. Шоқайдың дүниетанымы және қоғамдық болмысы). Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 504 б.
- Галузо, 1932 - *Галузо П.* За большевистскую концепцию восстания 1916 года в Средней Азии. (К 15-летию восстания) // Туркменоведение. 1932. № 7- 9.
- İmzasız, Basmaçılıq, 1933 - İmzasız, Basmaçılıq. (1918-20.02-1933) // Yaş Türkistan, Fevral, 1933. 39 p.
- Красный архив, 1929 - *Красный архив*, 1929. Том 34.
- Красный архив, 1931 - *Красный архив*, 1931. Том 1 (44).
- Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, 2008 - Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Көп томдық. Ред. М.Қ.Қойгелдиев. 10-том. Тұтас Түркістан идеясы. Астана: Астана полиграфия, 2008.130.б.
- Castagne, 1925 - *Castagne J.* Les Basmachis; le mouvement national des indigenes d'Asie Centrale. Paris: Éditions E. Leroux, 1925. 88 p.
- Chokaev, 1988 - *Chokaev M.* Türkistan'da Basmacı Hareketi. *Türkistan.* 1988. p. 16.
- Kocaoglu, 2001 - *Kocaoglu T.* Turkistanda Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900 - 1924. Haarlem: SOTA, 2001. 256 p.
- Тұрсын, 2006 а - *Тұрсын Х.* Энвер пашаның Кеңестік билікпен арақатынасы // Изденіс - Поиск. 2006. №3. 37 б.
- Тұрсын, 2006 б - *Тұрсын Х.М.* Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарияты. Алматы: Нұрлы әлем, 2006. 128 б.
- Тоган, 1994 - *Тоган З.* Воспоминания: Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-турков за национальное бытие и сохранение культуры. Книга I. Уфа: Китап. 1994. 400 с.
- Togan, 1981 - *Togan Z.V.* 1942 - 1947. Bugunku Turkili (Turkistan) ve yakin tarihi diger musluman dogu turklerinin milli varlik ve kultur mucadeleleri. Istanbul: Enderum kitabevi, 1981. 969 p.
- Togan, 1999 - *Togan. Z.V.* Hatıralar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999. 346 б.
- Yamauchi, 1995 - *Yamauchi M.* Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a, İstanbul: Bağlam yayınevi, 1995. 49 p.
- Найт, 1997 - *Найт В.* Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi, 1917-1934, Ankara: Türkiye diyanet vakfı yayınları, 1997. 368 p.

References

- Bailey F.M. Mission to Tashkent. London: Jonathan Cape, 1946. 228. p. (In Eng).
- Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü. Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX Yüzyıllar) [Prime Minister's General Directorate of State Archives. Ottoman-Turkist Relations (XVI-XX Centuries)]. 2005. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 70. (in Turk).
- Bolshevistskoye rukovodstvo [Bolshevik leadership]. Perepiska. 1912-1927. Sb. dok. Moskva: Rosspen, 1996. 783 s. (In Rus).
- Bozhko F. Grazhdanskaya voina v Srednei Azii [Civil War in Central Asia]. Tashkent: UzGIZ, 1930. (In Rus).

Broido, G.I. Materialy k istorii vosstaniya kirgiz v 1916 godu [Materials for the history of the uprising of the Kirghiz in 1916]. Moskva:Novy Vostok, Kniga 6. 1924. 187 s. (In Rus).

Castagne, J. Les Basmachis; le mouvement national des indigenes d'Asie Centrale. Paris: Éditions E. Leroux, 1925. 88 p. (in French).

Chokaev M. The basmachi Movement in Turkestan. Asiatic Review. No: XXIV, London 1928. p.16. (In Eng).

Dervish, T. Ferganskaya problema [Fergana problem]. Voyennaya mysl. 1921. № 3-4. (In Rus).

Dvizheniye Alash [Alash movement]. Sbornik materialov sudebnykh protsessov nad alashevtsami. 3 tomakh. Almaty: El-shezhire. Tom. I. 2011. 428 b. (In Kaz.)

Esmagambetov K.L. Alem tanıgan tulga (M. Şokaydın dunyetanımı jane kogamdık bolması) [A person recognized by the world (M. Shokai's worldview and social identity)]. Almaty: Daik-Press, 2008. 504 b. (In Kaz.)

Galuzo, P. Za bolshevistskuyu kontseptsiyu vosstaniya 1916 goda v Srednei Azii. (K 15-letiyu vosstaniya) [For the Bolshevik concept of the 1916 uprising in Central Asia. (To the 15th anniversary of the uprising)]. Turkmenovedenie. 1932. № 7- 9. (In Rus).

Hayit B. Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi 1917-1934 [History of the Turkestan National Struggle 1917-1934]. Ankara: Türkiye diyanet vakfi yayınları, 1997. 368 s. (in Turk).

İmzasız, Basmaçılık [Unsigned, Publishing] (1918-20.02-1933) // Yaş Türkistan, Fevral, 1933. 39 s. (in Turk).

Kazak ult-azattyk kozgalysy [Kazakh National Liberation Movement] Kop tomдық. Red. M.K. Koigeldiev. 10-tom. Tutas Turkistan ideyasy. Astana: Astana poligrafiya, 2008.130.b. (in Kaz).

Kocaoglu T. Turkistanda Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900 – 1924 [Innovation Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924]. Haarlem: SOTA, 2001. 256 s. (in Turk).

Krasnyi arkhiv [Red archive]. Moskva:1929. Tom. 34. s. 54. (In Rus).

Krasnyi arkhiv [Red archive]. Moskva:1931. Tom.1 (44). s.16 (In Rus).

Togan Z. Vospominaniya: Borba narodov Turkestana i drugikh vostochnykh musulman-tyurkov za natsionalnoe bytie i sokhranenie kultury [The struggle of the peoples of Turkestan and other Eastern Muslim Turks for national existence and the preservation of culture] Kniga I. Ufa: Kitap. 1994. 400 s. (In Rus).

Togan Z.V. 1942 - 1947. Bugunku Turkili (Turkistan) ve yakin tarihi diger musulman dogu turklerinin milli varlik ve kultur mucadeleleri [National existence and cultural struggles of today's Turkic (Turkistan) and other Muslim Eastern Turks in recent history]. Istanbul: Enderum kitabevi, 1981. 969 s. (in Turk).

Togan. Z.V. Hatıralar [Memories]. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999. 346 s. (in Turk).

Tursyn Kh. Enver pashanın Kenestik bilikpen arakatynasy [Enver Pasha's relationship with the Soviet authorities]. Izdenis - Poisk. 2006 (3). b.37. (In Kaz.)

Tursyn Kh. Turkistan ult-azattyk kozgalysy zhane Turkistan Mukhtariyaty [Turkestan National Liberation Movement and Turkestan Mukhtariat]. Almaty: Nurly alem, 2006. 128 b. (In Kaz.)

Yamauchi M. Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a [The Displeased Man-Enver Pasha. From Turkey to Turkestan]. İstanbul: Bağlam yayınevi, 1995. 49 s. (in Turk).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan

Otan tarihy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (Print)

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 26. Is. 2, pp. 335-349, 2023

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_335-349

THE GREAT HORDE OF KAZAKHS IN THE RUSSIAN-KOKAND CONFRONTATION IN CENTRAL ASIA. SURANSHY-BATYR AND UZYN-AGASH BATTLE IN 1860

Laila S. Akhmetova¹, Sergey S. Akhmetov²

^{1,2} al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan)

¹Doctor of History, Professor, UNESCO Chair in Journalism and Communication, Leading Researcher

<https://orcid.org/0000-0002-3607-3688>. E-mail: laila_akhmetova@mail.ru

²Master student, UNESCO Chair in Journalism and Communication, Leading Researcher

<https://orcid.org/0000-0001-8506-5417>. E-mail: akhmetov1985@mail.ru

© Ch.Ch. Valichanov IHE, 2023

© Akhmetova L.S., Akhmetov S.S., 2023

Annotation. *Introduction.* The activities of the batyr Suranshi during the Kokand invasion of Semirechye (Alatav district) in 1860 were studied. *Goals.* Since there are few descriptions and information about this famous figure in the open space, this work allows us to deliver new informational and analytical material based on archival and scientific sources. *Results.* For the first time, new historical information and documentary sources are introduced into scientific circulation, which allow in-depth analysis of academic materials and reproduce the picture of events, the general situation in the Central Asian region and study the actions of the Russian government, the Kokand authorities and military leaders, Kazakh and Kyrgyz tribal elders who were parties to the conflicts of that period. This allows to interpret the processes and explain the contradictory actions of historical figures in relation to the policy of the Russian Empire and the military enterprises of the Kokand Khanate. *Conclusions.* The complexity of unambiguous interpretations of the positions of the figures of Kazakh history during the difficult period of confrontations, Kokand rule and the beginning of Russian expansion deep into Central Asia is shown.

Keywords: Russian Empire, Kokand Khanate, Great Horde, Uzyn-Agash battle, conquest of Central Asia, Turkestan campaigns.

Acknowledgements. The authors express their gratitude to the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Akhmetova L.S., Akhmetov S.S. The great horde of kazakhs in the russian-kokand confrontation in central asia. Suranshy-batyr and uzyn-agash battle in 1860. // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 335-349 (Russ). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_335-349

ОРТА АЗИЯДАҒЫ ОРЫС-ҚОҚАН ҚАРСЫЛАСУДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҰЛЫ ОРДАСЫ ҚАТЫСУЫ. СҰРАНШЫ БАТЫР МЕН 1860 ЖЫЛДАҒЫ ҰЗЫНАҒАШ ШАЙҚАСЫ

Ләйлә Сейсембекқызы Ахметова¹, Сергей Сергейұлы Ахметов²

^{1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (71-үй, әл-Фараби даңғ., 050040, Алматы, Қазақстан)

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ЮНЕСКО журналистика және коммуникация кафедрасы, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-3607-3688>. E-mail: laila_akhmetova@mail.ru

²Магистрант, ЮНЕСКО журналистика және коммуникация кафедрасы, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-8506-5417>. E-mail: akhmetov1985@mail.ru

Андатпа. *Кіріспе.* 1860 жылы Жетісуға (Алатау ауданы) Қоқан шапқыншылығы кезінде Сұраншы батырдың қызметі зерттелген. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Ашық кеңістікте бұл атақты тұлғаның өмірі мен деректері аз болғандықтан, бұл еңбек мұрағаттық және ғылыми дереккөздер негізінде жаңа ақпараттық-сараптамалық материалдарды жеткізуге мүмкіндік береді. *Нәтижелер.* Алғаш рет ғылыми айналымға жаңа тарихи ақпараттар мен деректі дереккөздер енгізілді, олар академиялық материалдарды терең талдауға және оқиғалардың бейнесін, аймақтағы жалпы жағдайды, Ресей үкіметінің, Қоқан билігінің мен әскери жетекшілердің, қазақ және қырғыз ру билердің іс-әрекеттерін зерттейді. Бұл Ресей империясының саясаты мен Қоқан хандығының әскери кәсіпорындарына қатысты процестерді түсіндіруге және тарихи тұлғалардың қайшылықты әрекеттерін түсіндіруге мүмкіндік береді. *Қорытындылар.* Қазақ тарихының қайраткерлерінің қақтығыстардың, Қоқан билігінің және Ресейдің Орталық Азияға тереңдей енуінің басталуы кезіндегі ұстанымдарын біржақты түсіндірудің күрделілігі көрсетілген.

Түйін сөздер: Ресей империясы, Қоқан хандығы, Ұлы Орда, Ұзын-Ағаш шайқасы, Орта Азияны жаулау, Түркістан жорықтары.

Алғыс айту. Авторлар Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатына алғыстарын білдіреді.

Дәйексөз үшін: Ахметова Л.С., Ахметов С.С. Орта Азиядағы орыс-қоқан қарсыласуда қазақтардың ұлы ордасы қатысуы. Сураншы батыр мен 1860 жылдағы ұзынағаш шайқасы // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 335-349. (Орыс.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_335-349

БОЛЬШАЯ ОРДА КАЗАХОВ В РОССИЙСКО-КОКАНДСКОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ. СУРАНШЫ-БАТЫР И УЗЫН-АГАШСКОЕ СРАЖЕНИЕ 1860 ГОДА

Лайла Сейсембековна Ахметова¹, Сергей Сергеевич Ахметов²

^{1,2}Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби (дом 71, пр. аль-Фараби, 050040, г. Алматы, Казахстан)

¹Доктор исторических наук, профессор, кафедра ЮНЕСКО по журналистике и коммуникации, ведущий исследователь

<https://orcid.org/0000-0002-3607-3688>. E-mail: laila_akhmetova@mail.ru

²Магистрант, кафедра ЮНЕСКО по журналистике и коммуникации, ведущий исследователь

<https://orcid.org/0000-0001-8506-5417>. E-mail: akhmetov1985@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Проведено исследование деятельности батыра Суранши во время кокандского вторжения в Семиречье (Алатавский округ) в 1860 году. *Цели и задачи.* Поскольку описаний жизни и сведений об этом известном деятеле в открытом пространстве найдено мало, эта работа позволяет доставить новый информационный и аналитический материал, основанный на архивных и научных источниках. *Результаты.* Впервые вводятся в научный оборот новые исторические сведения, документальные источники, которые позволяют углубленно проанализировать академические материалы и воспроизвести картину событий, общую обстановку в центральноазиатском регионе и изучить действия российского правительства, кокандских властей и военачальников, казахских и кыргызских родовых старшин, являвшихся сторонами конфликтов того периода. Это позволяет интерпретировать процессы и объяснить противоречивые действия исторических лиц по отношению к политике Российской империи и военным предприятиям Кокандского ханства. *Выводы.* Показана сложность однозначных толкований позиций деятелей казахской истории в тяжелый период противостояний, кокандского правления и начала российской экспансии вглубь Средней Азии.

Ключевые слова: Российская империя, Кокандское ханство, Большая орда, Узын-Агашская битва, завоевание Средней Азии, Туркестанские походы.

Благодарность. Авторы выражают благодарность Центральному государственному архиву РК.

Для цитирования: Ахметова Л.С., Ахметов С.С. Большая орда казахов в российско-кокандском противостоянии в Средней Азии. Сураншы-батыр и узын-агашское сражение 1860 года // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 335-349. (Рус.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_335-349

Введение. В данной работе рассмотрена и изучена деятельность Суранши-батыра в тяжелом и противоречивом 1860 году. С 1858 года и вплоть до 1864 года, когда батыр погиб, события его жизни можно отследить по архивным материалам и упоминаниям в работах российских историков XIX века.

Актуальность работы заключается в неудовлетворительно малом количестве открытых, опубликованных сведений о жизни известного деятеля Старшего жуза. Большая часть информации о батыре на открытых площадках зачастую приводит в качестве источников художественные произведения известных акынов, или воспоминания соплеменников, что может быть рассмотрено в качестве научных лишь отчасти.

Батыр и бий Суранши был известен на всей территории Большой орды, на землях кыргызов и в подвластных Кокандскому ханству городах. Кроме того, он принимал непосредственное участие в делах Российской империи на территориях Семиречья и современного южного Казахстана. Вехи его бурной жизни, таким образом, запечатлены в

различных источниках: в письмах, донесениях, наградных листах, равно как и в художественных произведениях. Поскольку в Интернет-пространстве трудно найти подобную информацию о жизни батыра, данная работа, среди прочего, нацелена на анализ и освещение материалов для того, чтобы обнаружить, описать и отразить новые сведения о батыре, жизнь которого на сегодняшний день мифологизирована даже при том, что речь идет о XIX веке при наличии довольно немалого пласта документальных материалов.

Материалы и методы. На основании научных работ, исторических обзоров и очерков XIX-XX вв. было проведено исследование общих событий 1860 года, таких как рекогносцировочные, научные и военные экспедиции со стороны российских отрядов, вторжение кокандцев, а также Узын-Агашская битва. Были изучены материалы Центрального Государственного архива РК, которые позволили провести обзор и анализ действий Суранши-батыра в 1860 году. Были использованы дела фонда 3 «Управление начальника Алатавского округа и Киргиз Большой орды» и проведены сбор и фильтрация данных, касающихся периода 1858-1860 гг., географического региона Алатавского округа. Среди них: секретные предписания и письма командира отдельного сибирского корпуса и генерал-губернатора Западной Сибири, рапорты станичных начальников и командиров отрядов о происшествиях в Алатавском округе, дело о победе русских войск и поражении кокандских войск, списки штаб- и обер-офицеров из мусульман, султанов, биев, почетных казахов Большого жуза, представленных к наградам, дело о награждении казахов Большого жуза медалями, драгоценными подарками за участие в съемке местности Заилийского края, переписка с султанами, биями и батырами казахов Большого жуза и киргизами о благосклонности русского правительства к ним, о боях с кокандцами.

В результате сопоставления информации о событиях, фигурирующих в исторических трудах, и архивных материалов, а также установления причинно-следственных связей, получен подтвержденный пласт данных о происшествиях в Алатавском округе и действиях исторических лиц, в частности Суранши-батыра. Эти данные позволяют более точно оценить мотивы действий персоналий того времени и доставить проверенную информацию об указанных эпизодах истории.

Обсуждение. Над данной темой, над периодом в целом и над событиями 1860 года работали многие ученые прошлого, непосредственные участники событий, советские и современные историки и краеведы. И тем не менее, в ходе данной работы были выявлены некоторые тенденции, позволяющие утверждать, что батыра Суранши гораздо чаще упоминали ученые и исследователи XIX века, наряду с участниками событий, которые могли знать батыра лично. Имя батыра и его действия упоминаются в переписках генерал-губернатора Западной Сибири, офицеров и чиновников Алатавского округа, что позволяет изучить его вклад в события периода с новой точки зрения.

В данном исследовании широко используется подробная работа историка Семиреченского казачьего войска Н. Леденева (Леденев, 1909), работы заслуженного деятеля науки КазССР А. Нусупбекова (Нусупбеков, 1979), историка периода независимого Казахстана И. Ерофеевой (Ерофеева, 2001). Полезный вклад в изучение темы был внесен учеными, этнографами и военными XIX века, в частности генерал-лейтенантом М.А. Терентьевым (Терентьев, 1875, 1906а, 1906б), историком Н.А. Аристовым (Аристов, 2001), султаном А. Кенесариным (Кенесарин, 1992), участником среднеазиатских походов В. Наливкиным (Наливкин, 1885), современником батыра и непосредственным участником боевых действий в 1860 году П. Пичугиным (Пичугин, 1871). Ценный материал содержат труды казахского ученого, краеведа и путешественника, а также современника описываемых событий, Ч. Валиханова (Selected works of Chokan Valikhanov, 2020). В исследовании также был использован сборник документов и архивных материалов, подготовленный Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова и Центральным государственным архивом РК (Сатенова и др., 2020).

Косвенно описывались события середины XIX века на разных территориях Средней Азии и западными путешественниками, такими как американец Ю. Скайлер (Schuyler, 1876), датский офицер и исследователь О. Олуфсен (Olufsen, 1911), британский путешественник Г. Лэнсдэлл (Landsell, 1885).

Авторы также обратились к современным научным работам, посвященным истории Казахстана и других стран Центральной Азии: специалиста по истории империй и

колониальных войн А. Моррисона (Morrison, 2008, 2019), историка университета Огайо С. Леви (Levi, 2017), казахстанского профессора Г. Султангалиевой (Sultangalieva, 2022), к труду коллектива авторов об истории Ферганской долины и Центральной Азии (Starr S. Frederick et al., 2011).

Результаты. С 1858 года можно уже точно говорить о сотрудничестве Суранши-батыра с российским правительством. В частности, генерал-губернатор Западной-Сибири Г.Х. Гасфорд пишет в укрепление Верное, которое в 1856 стало административным центром новообразованного Алатавского округа (Ерофеева, 2001:212-213), о необходимости сбора сведений о дорогах и крепостях в кокандских пределах, т.е. западнее реки Чу: «можно еще собрать сведения и от киргизов Большой Орды, избирая для сего, конечно, преданных нам, как например: Аблес, Суранчи и другие» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 11. Л. 2-3). На данном этапе важно отметить, что Суранши-батыр, отмечается как преданный правительству человек наряду с султаном Аблесом, одним из управителей дулатов, достаточно влиятельным в своем роде. Из дальнейшего содержания письма можно понять, что Гасфорд характеризует его как предприимчивого и способного человека. Вдобавок следует отметить, что роль Суранши и Аблеса, людей влиятельных и, самое главное, местных, являлась довольно важной для колониальной администрации. Пренебрежение информацией, предоставляемых преданными «туземными» людьми уже приносила крайне отрицательные последствия, в частности при зимнем походе в Хиву в 1839 г. (Sultangalieva, 2022:73).

Рассмотрим дела и списки казахов Большой орды, проявлявших храбрость при российских военных и рекогносцировочных отрядах. В списке штаб- и обер-офицеров из мусульман, султанов, биев, почетных казахов Большого жуза от 1859 года, Суранши Хакынбеков уже указан как прапорщик из рода «чапрашты, награжденный 15 июня 1858 года серебряной медалью за усердие» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 86. Л. 3). Награда означает, что батыр был поощрен за некие боевые заслуги, либо содействие, оказанное в военном предприятии 1858 года. Кроме того, батыр уже имеет офицерский чин прапорщика русской армии. Эта награда, вероятно, была получена вследствие рапорта штабс-капитана Венюкова, возглавлявшего рекогносцировочный отряд за реку Чу, в котором, по всей видимости, активное участие принимали казахские джигиты и военачальники. Венюков пишет Г.А. Колпаковскому, начальнику Алатавского округа и киргиз Большой орды: «Из числа почетных киргиз я осмелюсь представить особому вниманию начальства прапорщика Суранчи батыря, киргиза Кожегула Байсеркеева... как людей, выказавших усердие и преданность нашему делу» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 392. Л. 1-2).

Далее рассмотрим список людей, которым испрашиваются награды. «Чапраштинских волостей: Прапорщик Суранчи Акимбеков. Награда - золотая медаль на шею. Известен и прежними заслугами нашему правительству. В настоящее время был очень полезен в сношениях с дикокаменными. От чего посылал своих людей в их аулы. Им же посланы были люди в Пишпек, Аулие-Ата для разведки и от сего отряда поставил юрты под лазарет» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 392. Л. 4). Отряд этот был возглавлен войсковым старшиной Шайтановым, а топографической съемкой и рекогносцировкой руководил штабс-капитан Венюков, написавший представление на награждение прапорщика Суранши. Отряд был дважды атакован каракиргизами, и оба раза атаки были отбиты. Дипломатические или посреднические услуги Суранши-батыра в данном случае видятся своевременными, поскольку он был известен среди дикокаменных (каракиргизских, кыргызских) родов региона. Кроме того, эта рекогносцировка, помимо важных сведений, выяснила, что кокандцы усиленно агитировали против русских сары-багышей, подстрекая их к нападению на подданных киргиз и каракиргиз (богу) (Леденев, 1909:464). Вероятно, отряд проходил по кочевьям Суранши-батыра, и услуги по снабжению могут отчасти рассматриваться как акт гостеприимства, и как проявление естественного дружеского отношения батыра, ведь даже будучи офицером русской армии, он не был обязан предоставлять свои личные или общие, аульные материальные ценности (юрты) для пользования отрядом. Отдельного внимания заслуживает отправка разведчиков в кокандскую крепость Пишпек и город Аулие-Ата. Опять же, учитывая то, что кочевья Суранши-батыра находились рядом с теми местами, помимо того, что локальные казахские джигиты часто исполняли функции летучих отрядов и разведчиков, батыр по всей видимости обладал большим объемом информации о местных условиях и о кокандских силах,

чем кто-либо другой. В дальнейшем подобные услуги будут играть все большую роль для русских офицеров, хотя и станут косвенной причиной раздора между батыром и чиновниками российского правительства. Это важно учитывать, поскольку Г.А. Колпаковский, знавший и ценивший подобные услуги Суранши-батыра, всегда находясь на острие событий, в отличие от высокого начальства в Омске, относился к батыру и его полезной для России деятельности с уважением, несмотря на позднейшие разногласия.

Приступим к разбору событий 1860 года. Хронологически сначала необходимо остановиться на Западно-Иссык-Кульском походе, за который Суранши-батыру испрашивалась награда, но, исходя из последовавших противоречивых событий, она так и не была им получена.

Подстрекательская деятельность, склонения дикокаменных киргиз и некоторых казахских родов к нападению на иноверцев-русских и друг на друга, а также принудительное взимание кокандцами зякета с подданных России казахов заставили правительство действовать. Генерал-губернатор Гасфорд в феврале 1860 пишет Колпаковскому: «Вместе с тем имею честь просить Вас по возможности стараться убедить Дикокаменных Киргизов на Иссык-Куле и Зачуйских Дулатов, чтобы они не давали сами и уговаривали других не давать кокандцам зякета» и в другом письме от 16 апреля 1860 отмечается, что дулаты и джалаиры «без нашего покровительства могут подвергнуться истреблению» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 33. Л. 10). Агрессивные действия кокандских беков обуславливается явной претензией хана на земли казахов Большой орды. Коканд также стремился установить определенную степень контроля над кыргызами и казахами, создав в кочевых регионах форты, такие как Пишпек (Morrison, 2008:15). Кроме того, даже потеряв контроль над Ак-Мечетью, Коканд оставался способным осуществлять контроль над населением степи. Это создало трудности для казахов, союзников России (Levi, 2017:178). Всеми возможными способами кокандцы подстрекали кыргызов и казахов Большой Орды (которые являлись подданными России) действовать заодно с ними (Selected works of Chokan Valikhanov, 2020:28).

В начале года Г.А. Колпаковский снаряжает отряд для защиты подданных России из племени богу от сарыбагышей, преданных кокандцам, к берегам Иссык-Куля. Это был так называемый восточный отряд, который выполнял поставленную задачу с дикокаменными племенами. Вскоре в Верном формируется второй отряд, также под руководством Шайтанова и Венюкова, целью движения которого намечено воздействие на сары-багышей в центре их кочевий и рекогносцировка западной стороны Иссык-Куля и верховий Чу (Леденев, 1909:464). Именно при этом отряде состоял Суранши-батыр и оказывал ему действенную помощь. В представлении указано, что прапорщик содействовал отряду безвозмездным нарядом верблюдов из своих аулов, разослал лазутчиков из своих киргизов и по временам давал для отряда лошадей взамен уставшим (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 424. Л.2). Этому представлению не суждено было быть исполненным, о чем речь пойдет ниже. И все-таки важно зафиксировать, что второй год подряд Суранши-батыр лично участвует в российских экспедициях и более того, оба раза заслуживает представления к наградам. Уже в 1859 году было понятно, что постоянная агитация кокандцев среди подвластных России киргиз Большой орды и достаточно обоснованное подозрение в побуждении ими сары-багышей к набегам на подданных кочевников, вызывали необходимость нанести чувствительный удар непосредственно самим кокандцам (Леденев, 1909, 463). Из дальнейших действий рекогносцировочных отрядов, и в их составе казахов Суранши-батыра, выполнявших в кокандских крепостях разведовательные действия, становится очевидным, что все знали о предстоящей войне с Кокандским ханством, а Суранши-батыр давно выбрал сторону, на которой намерен принять участие в боевых действиях.

Однако события продолжают развиваться, и кокандцы также принимают ответные действия. «Кокандцы, не желая уступать русским, в конце июля выслали несколько отрядов на р. Чу, и в то же время направили пятитысячный отряд, под начальством Рустем-бека к Кастеку» (Пичугин, 1871:7).

Тем временем Западно-Иссык-Кульский отряд, исполнив в точности все ему назначенное возвратился в Верное в конце июня (Терентьев, 1906 а:245). Эта экспедиция с участием Суранши-батыра заканчивается, и он возвращается в свои аулы, кочующие как раз в месте

последовавших крупномасштабных боевых действий. Война в самом разгаре, и батыру необходимо обеспечить безопасность своих аулов и кочевий, насколько это будет возможно.

26 июня 1860 года, штабс-капитан Васильев, заведующий гарнизоном крепости Кастек, самой близкой к кокандской границе и открывающей дорогу к Верному, пишет начальнику округа Колпаковскому: «25 июня сего года явился батыр Суранчи и объявил мне, что переправились через реку Чу сарты в числе 8000 и остановились на Курукундузе, между тем посылают шайки из 30-40 человек в разные места, так что в ночь с 24 по 25 число одна шайка шла в кастекском ущелье и схватила 2-х человек киргиз ведения батыря Суранчи» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 48. Л. 1). Итак, батыр Суранчи по-прежнему в самом эпицентре боевых действий. Это вторая малая кампания батыря Суранчи в 1860 году. Первым делом после перехода кокандцами границы, которая проходила по реке Чу, он является в укрепление с самыми свежими известиями. Впоследствии штабс-капитан Васильев будет часто рапортовать в Верный известия, полученные от Суранчи. Но и дальше батыр не сидит сложа руки в русском укреплении. По всей видимости, в аулах постоянно требовалось его присутствие.

Здесь, пожалуй, следует пояснить термин «сарты», который часто использовался русскими офицерами и Суранчи. Зачастую в цитатах данной работы он означает кокандцев, кокандскую армию. Но, строго говоря, обычно его употребляют, говоря о населении Туркестана, где и узбеки, и таджики называют себя сартами, будь то кочевник или земледelec. Первоначально это было прозвище или термин, используемый кочевниками против оседлых людей (Olufsen, 1911:283-284).

3 июля ситуация меняется. Васильев рапортует: «батыры Суранчи и Чаян, возвратясь от реки Чу, куда они ездили собственно для узнания, сколько в Пишпеке собралось сартов и для чего именно, сего числа объявил мне, что сартов и черных киргиз собралось в Токмаке множество, так что численность объяснить трудно, что из Пишпека сарты выехали в Токмак и батыр Суранчи говорит, что если они вышли из Пишпека в Токмак, то непременно имеют намерение идти сюда, а Суранчи семь человек оставил в горах для наблюдения, куда двинутся сарты. ... волость свою всю Суранчи собирает и кочует к укреплению Кастек» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 48. Л. 2-3). Вновь самые острые, важные сведения доставлены батыром Суранчи и более того, он продолжает вести разведку, оставив джигитов следить за неприятелем. Ситуация складывалась критическая, кокандцы наступали крупными силами, и потому Суранчи был вынужден снять аулы с жайляу, что в условиях кочевой жизни довольно трудновыполнимое мероприятие, поскольку скоту необходим подножный корм, а лучшие летние стоянки зачастую занимались в первую очередь.

События вокруг Кастека разворачиваются стремительно. Интересен случай, о котором Васильев доложил Колпаковскому. Среди прочего он писал о табунах коней, на который совершили налет кокандцы и схватили в плен человека из гарнизона. Рустем-бек «8 июля... атаковал Кастек передовыми отрядами кара-киргиз. Но гарнизон был наготове, успел загнать своих лошадей в укрепление, поплатившись при этом одним взятым в плен артиллеристом» (Леденев, 1909:471). И позже, 15 июля, сам Колпаковский пишет кокандскому датхе Атабеку: «...были командированы по распоряжению парваначи Рустем бека несколько джигитов из Пишпека для рекогносцировки нашей крепости Кастек и собрания других сведений, но преданный нам Суранчи со своими батырами преследовал ваших солдат и около Чу попался в плен ваш человек... поэтому я прошу вас, почтенный датха, возвратить нам нашего солдата... и прислать его в Верное... Я же даю слово возвратить вам вашего сарбаза, но не иначе как когда увижу своего русского...» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 48. Л. 56). Как мы видим, боевые действия и связанные с ней дипломатические усилия по обмену военнопленными идут полным ходом и важнейшую роль играют в событиях легкие, маневренные всадники Суранчи-батыра.

21 июля Васильев докладывает: «Батыр Суранчи со своею волостью перекочевал в недалеком расстоянии от укрепления, расположив кочевья вниз по речкам Кастеку и Джирин Айгыру. Для лучшей предосторожности и надзора Суранчи выслал разъезд в числе 25» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 48. Л. 72-73). По всей видимости, опасность для мирного населения достигла предела, и потому батыр собрал своих людей и перевез их под защиту пушек русского укрепления. Это имеет большое значение для понимания дальнейших событий.

Вот здесь происходит некий надлом, перемена отношения русского командования, но не в действиях самого Суранчи. Он продолжает заниматься ратными и хозяйственными делами,

как следует из некоторых переписок. Но пока обозначим общие события, происходившие в это время.

21 июня 1860 года командир отдельного сибирского корпуса приказал полковнику Циммерману, командированному из Петербурга, выехать в укрепление Верное, где и принять в свое распоряжение как все расположенные в Заилийском крае войска, так и средства, собранные там для предложенной экспедиции (Леденев, 1909:469). Войско кокандского парваначи Рустем-бека, шедшее на Кастекское укрепление, где расположились аулы Суранши, было «разбито полковником ген. штаба Циммерманом на речке Джирин-Айгыр» (Пичугин, 1871:7). Дело происходило следующим образом: «Встреченный дружным огнем и видя, что захватить нас врасплох не удалось, неприятель отошел на позиции у реки Джирен-Айгыр. С рассветом (в 5 часу) нестройные толпы неприятеля заняли высоты левого берега р. Кастека, а вдали, верстах в 5, показался дым от зажженного неприятелем сена... Несколько орудийных выстрелов заставили все скопище покинуть позицию...». Далее у Терентьева следует: «Подозревая, что сено возле Кастека сожжено было нашими чапраштинскими киргизами, Гасфорд приказал объявить им и дулатам, что так как вокруг Кастекского укрепления расположены их кочевья, то они виноваты, если не в самом сожжении сена, то в неизвещении своевременно о намерении кокандцев произвести это...» (Терентьев, 1906 а:246). История с сожжением сена выглядит довольно странно, во-первых, из-за участия в этом малозначащем событии самого Г.Х. Гасфорда, находившемся, по всей видимости, в Омске или на пути туда. Здесь бросается в глаза нелепость заявления о том, что сам генерал-губернатор Западной Сибири обратил внимание на сожжение сена, которое казахи могли даже не произвести, а лишь «не сообщить» об этом действии неприятеля.

И тем не менее, документы подтверждают настороженность, проявленную Циммерманом и Гасфордом по отношению к казахским родам, кочевавшим в том регионе. Гасфорд пишет Циммерману: «...я подозревал что в настоящем вторжении хокандцев предшествовало соглашение их с некоторыми нашими киргизами Большой орды... со многими из киргизских старшин из рода Дулатов и Чапраштов, кочующих ближе к реке Чу и вообще Заилей» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 33. Л. 28-29). Учитывая предыдущую службу и перекочевку Суранши с аулами к укреплению Кастек, подозрения Циммермана и Гасфорда кажутся надуманными, во всяком случае, по отношению именно к Суранши.

Еще одним подтверждением необоснованности подозрений по отношению к батыру служат его дальнейшие действия. Потому что он продолжает нести боевую службу. К Кастеку прибывает посланник Колпаковского, султан Аблес, с заданием в т.ч. следить за местными казахами и не допустить их откочевку за р. Чу, т.е. в кокандские владения. Но по всей видимости, подозрения Гасфорда и Циммермана, которые приказывали Колпаковскому наблюдать за кочевниками, не оправдываются. Султан Аблес пишет в Верный: «...из-за Чу приехали джигиты Суранчи батыра и привезли от сартов следующие новости: в настоящее время в Пишпек 1 тысяча сартов, а остальные возвратились в Аулие-Ату к Канаат ша, который действительно туда прибыл... печать Аблеса и Суранчи (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 149. Л. 100). 12 августа Васильев докладывает: «...киргизы ведения Суранчи возвратившись вчерашнего числа с баранты от черных киргизов, сообщают что неприятельские войска квартировались в курганах Мерке и Аулие-Ате, двинулись во внутрь Ташкента» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 149. Л. 101). Наверняка это был отгон скота или нападение на каракиргизов, преданных кокандцам. То есть, можно вполне считать эту «баранту» боевой вылазкой джигитов Суранши-батыра. Как видно, подозрения высшего командования о его желании отложиться, не имеют подтверждения, потому что в августе Суранши активно участвует в боевых действиях и, как всегда, докладывает свежие разведданные.

Итак, прежде чем приступить к разбору наиболее значимого события 1860 года, а именно дальнейшего вторжения кокандцев в Алатавский округ под предводительством Канаат-Ша, и противоречивых действий казахских и кыргызских племен, подведем итог экспедиции Циммермана в июле-начале сентября. В 1860 г. отряд под командой полковника Циммермана вошел в Чуйскую долину. 26 августа был взят Токмак и 4 сентября после пятидневной осады – Пишпек, опорный пункт кокандцев в Семиречье (Нусупбеков, 1979:189-190). К его отряду присоединился подполковник Колпаковский и султан Тезек (старший султан албанов) со своими джигитами. После осады Пишпека, разрушив крепостные стены, полк. Циммерман

возвратился в Верное и отряд его был расформирован (Аристов, 2001:497). Несмотря на подозрения в диверсиях или попытках откочевать к врагу, мы видим, что Суранши и подведомственные ему джигиты не только прикочевали к укреплению Кастек, но и воевали вместе против кокандцев в данной конкретной кампании. То есть, это вторая кампания за год, где Суранши проявляет активное содействие российским силам.

И вот приходит время третьей, самой масштабной кампании 1860 года. Это уже вторжение в Алатавский округ действительно крупными, подготовленными силами, с целью занять все земли, включая форт Верный и все Семиречье, когда-то частично бывшее под доминированием Коканда. Еще при штурмах и осадах крепости Тойчубек в 1850-1851 годах, когда русские войска только входили в этот край, кокандский комендант высокомерно писал: «Живите еще год! Поход, который мы должны совершить с помощью Бога на долину Джонке, кончится разрушением вашего укрепления. Отсюда правительство наше намерено отправить войско в Кокчетау, на место прежних кочевьев Аблай хана» (Сатенова и др., 2020:116). То есть, хан в Коканде претендовал не только на Семиречье, но и на весь улус Абылай-хана.

Итак, Малля-хан, в 1860 году занимавший кокандский трон и свергший своего брата Худояра, последовательно, одно за другим, получает известия о взятии русскими Токмака (26 августа) и Пишпека (4 сентября). Ханские войска были собраны и отправлены на север (Наливкин, 1886:190). Кокандцы, под начальством Канаат-Ша, собрались около разрушенного Пишпека, в числе около 20 тысяч и с 10-ю орудиями, двинулись в Заилийский край (Леденев, 1909:473). Вот тут-то и начинаются «отпадения» казахов и кыргызов, присягнувших российскому правительству. Поясним, что, вероятно, парваначи Рустем-бек в июле-августе, не дождался главнокомандующего Канаат-Ша, пока тот еще находился в Аулие-Ата, и попытался своими силами одолеть российские отряды, как докладывала разведка Суранши-батыра. Однако Циммерман разбил Рустем-бека и ушел в начале сентября в Верный. Отсюда видно, что Малля-хан предпринял несколько попыток вернуть утраченные Пишпек и Токмак, но безуспешно (Starr, 2011:36).

Таким образом, почти весь сентябрь и начало октября боевых действий не происходило. Это наводит на мысль о том, что аулы преданных российскому правительству казахских биев и батыров, в том числе Суранши, после блестящих побед Циммермана, могли спокойно перекочевывать от русских укреплений на свои привычные пастбища, на кузеу. Гипотеза авторов заключается в том, что после столь уверенных побед, манапы, бии и батыры могли ожидать последующего относительного спокойствия, учитывая, что враг повсюду был разбит, - во-первых, а во-вторых, учитывая кочевой образ жизни, стоять со всеми аулами, мирными жителями и скотом на одном месте, т.е. возле русских укреплений, было затруднительно. Поэтому аулы могли вернуться на свои кочевья. Тут-то многих и застало огромное кокандское войско – остатки отрядов Рустем-бека, бежавшие и спасшиеся части гарнизонов Токмака и Пишпека соединились в Аулие-Ата с упомянутым ханским войском, а также с отрядами самого ташкентского бека Канаат-Ша.

Попробуем проверить гипотезу. «Кокандцы начали стягивать свои регулярные и иррегулярные войска к Аулие-Ата и Меркэ, присоединив к себе волей или неволей огромные скопища киргиз в пространстве между Аулие-Ата и Пишпеком», пишет Терентьев. Подчеркнем лишь два слова: «волей» или «неволей». И далее: «Уверенность наша в полной безопасности после урока, данного кокандцам, была такова, что кастекский воинский начальник, например, не придал никакого значения известию о сборе кокандских скопищ» (Терентьев, 1906 а: 252-253). По прибытию кокандских войск, простирившихся до 12 тыс. к Пишпеку, к ним присоединились чуйские каракиргизы, в том числе сары-багышский Умбет-Али и булекпаевский Корчи, а также часть ближайших к Чу дулатов (Аристов, 2001:497). Здесь речь идет о добровольном присоединении к войску. Что касается сарыбагышей, то это действие не вызывает вопросов, так как они уже несколько лет воевали с племенем богу и покровительствовавшими им русскими войсками, а также с казахскими джигитами султана Тезека. Как видно, присоединилась и часть местных дулатов.

Далее обратимся к очерку Пичугина о вторжении в Алатавский округ. На местах ходят разные слухи, проверять которые приходилось уже во время боевых действий и даже после: «говорили, что во все роды Большой орды разосланы воззвания – идти на неверных, а бии каракиргизские Джантай и Джангарач, готовы уже к отъезду в кокандский лагерь» (Пичугин,

1871:10). Далее сообщается, что все чапраштинские волости рода дулатов, кочующие западнее Верного отложились и пристали к наступавшему коканскому войску и среди них прапорщик Суранши, которому несколько дней назад было поручено разведать о коканцах; Андас; с бутбаевской волостью, Диканбай. Всего изменило российскому правительству из дулатовского рода более половины, около 5000 юрт (Пичугин, 1871:14). И наконец, добавим часть донесения Г.А. Колпаковского из работы Пичугина: «С крайним сожалением я должен доложить вашему высокопревосходительству, что дулатовские киргизы ведут себя более чем двусмысленно, а часть чапраштинцев, с бием Суранчи, открыто предались на сторону неприятеля» (Пичугин, 1871:20).

Попробуем разобрать эти три части. В первой говорится о явном слухе, неподтвержденном, будто манап Джантай, кстати, участвовавший в последней битве Кенесары-хана, на стороне, естественно, киргизов, собирается перейти на сторону кокандцев. Вот что писал в это время сам Джантай Колпаковскому: «...у меня много врагов и мало друзей, легко может быть, что... или дикокаменные наговаривают вам на меня, не верьте им... верьте лучше мне, чем киргизам, верьте и Суранчи... В прошлый раз сюда приходило много войска хокандского, и я тоже был с ними..., ибо как мне не пойти с ними, когда мои кочевья находятся среди их курганов?.. не верьте рассказам киргизским, что хан сам будто бы идет на войну... как будут известия я через Суранчи» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 149. Л. 135). Это послание замечательно иллюстрирует несколько моментов: во-первых, Джантай пытается опровергнуть слухи; во-вторых, он также просит верить Суранши (несмотря на то, что тот ушел к кокандцам, он продолжает сообщать точные и насущные сведения Колпаковскому, т.е. сохраняет верность будучи в тылу у врага); в-третьих, что самое главное, Джантай пишет, что не мог не перейти на сторону кокандцев, поскольку его кочевья, напомним: включая мирных жителей, находились посреди их курганов, т.е. крепостей, тем более, что там проходило огромное кокандское войско – ни он, ни другие, не могли поступить иначе, чем заявить кокандцам о преданности, чтобы сберечь свои аулы. Но при этом они продолжают сноситься с Колпаковским и передавать ему сведения; в-четвертых, точность сведений доказывается заявлением Джантая о том, что вопреки слухам в Верном, хан не возглавил войско – это очень важная информация, поскольку будь во главе войска сам хан, оно, вероятно, было бы еще крупнее, еще более мотивировано и сплочено. Как уже отмечалось, войско возглавлял Канаат-Ша, а не Малля-хан.

Второе сообщение Пичугина - об отложении Суранши, Андаса и Диканбая. Эти сведения, в принципе, подтвердились. О причинах отложения было сказано выше, как гипотеза автора – у них не было другого выбора и, чтобы обеспечить безопасность своих аулов, они перешли на сторону кокандцев. Пичугин пишет о 5000 юртах отложившихся казахов. Это свидетельствует о том, что старшины, в том числе и Суранши-батыр, были застигнуты кокандским войском вместе со своими аулами, а не приехали к Канаат-Ша исключительно с вооруженными джигитами, чтобы участвовать в боях. Да, впоследствии отряды были собраны, но, повторимся, учитывая, что аулы со всеми жителями находились в эпицентре событий, на пути кокандского войска, у родовых правителей не было другого выхода.

Последующие события показывают, что это никак нельзя считать предательством и, несмотря на гнев генерал-губернатора Гасфорда, Герасим Колпаковский это понимал лучше корпусного командира, ведь упомянутые Диканбай и Андас к 1 октября были в Верном, вероятно, под арестом. Однако, Колпаковский отпустил с миром и доверился им. «Жалею, что вы так скоро освободили Дикамбая, Андаса и Ачикея. Их бы следовало еще продержать под арестом...», пишет Гасфорд 1 октября. 22-го октября он продолжает: «прошу вас сделать распоряжение, чтобы Дикамбай и Андас были арестованы и отправлены один за другим в Омск. Об Суранчи и Ачикее последует отдельное повеление, между тем, иметь их под строгим наблюдением... к сожалению, вы еще слишком доверчивы к азиатцам» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 33. Л. 48, 52). Эти гневные и наставительные письма генерала Гасфорда, между прочим, патрона Герасима Колпаковского, показывают, что сам он был за жесткие меры, но вот Колпаковский, вероятно, понимал ситуацию гораздо глубже, будучи на острие событий, доверял и покровительствовал казахским биям и батырам, несмотря на вынужденное отложение последних.

Эти допущения отвечают по третьему сообщению Пичугина. Колпаковский обо всем знал и принимал самостоятельные решения, даже несмотря на наставления своего командира

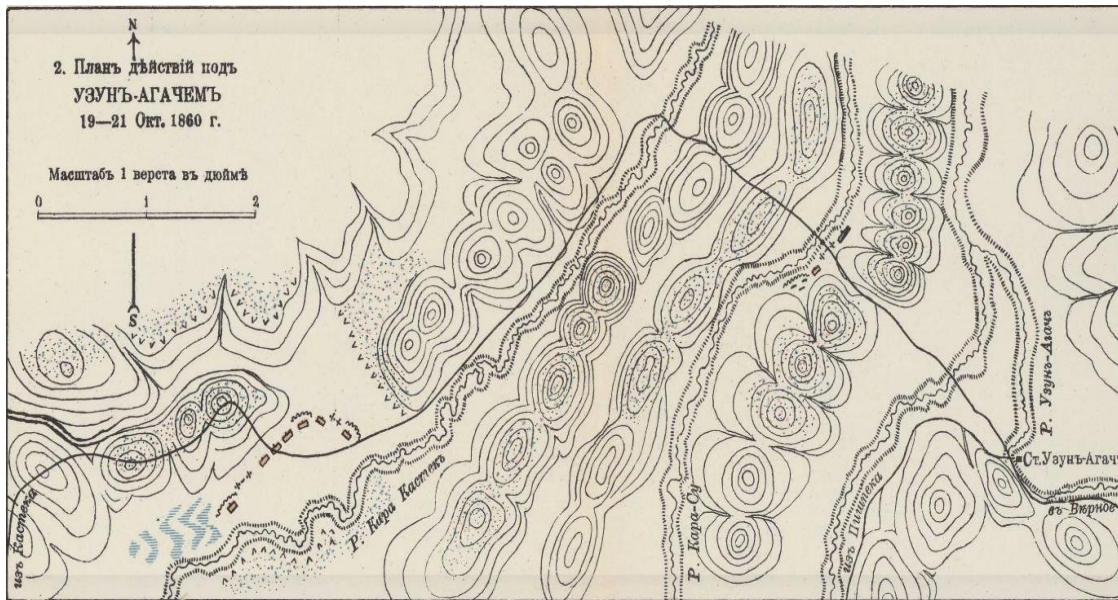

Г.Х. Гасфорда. О благорасположении и опытности Колпаковского можно косвенно судить также через незаинтересованный источник, претендующий на непредвзятость, т.е. через характеристику, данную Г.А. Колпаковскому американским ученым и путешественником Ю. Скайлером. «Никто так хорошо не знаком со страной, которой он правит. Обладая прекрасным телосложением и неутомимой энергией, он объехал каждую ее часть, проводя в седле целые дни, в котором он так неутомим, что получил от киргизов прозвище «железное седло». Он понимает людей и редко показывает свои знания, он хорошо знает на киргизском языке, и поэтому его трудно обмануть» (Schuyler, 1876:149).

Итак, пришло время обозначить, что кокандское вторжение закончилось для них печально. Несмотря на то, что бои, вошедшие в историю под названием Узун-Агашского дела, вызывают огромный интерес, не будем останавливаться на них подробно. Однако, следует осветить некоторые общие и частные моменты.

Начальник Алатавского округа, подполковник Колпаковский, собрав наскоро 3 роты и 4 сотни, при 6 орудиях и 2 ракетных станках совершенно разгромил кокандцев на уроч. Узун-Агач (Терентьев, 1875:17). Участие казахов, в том числе подданных Российской империи, в этом деле в составе кокандского войска уже продемонстрировано. Но здесь внимания вновь заслуживают замечания Пичугина. Описывая самый разгар боев, он отмечает, что киргизы, были скорее любопытными зрителями происходившей пред их глазами схватки, чем участниками, а после начали поспешно уходить. Ких русские отряды оставили почти без внимания (Пичугин, 1871:28). Правда, в нескольких местах говорится о мелких провокациях и поджоге сена со стороны именно киргизов (казахов), однако видно, что прямых столкновений с отрядом Колпаковского казахи в войске Канаат-Ша как минимум избегали. Это еще один аргумент в пользу отложения, совершенного не по своей воле и без желания воевать с Колпаковским.

Рис. 1. План боевых действий под Узун-Агашем. (Терентьев, 1906 б:3).
[Pic. 1. The plan of military operations near Uzyn-Agash. (Terentyev, 1906:3)].

Еще один источник, а именно Ахмет Кенесарин, сообщает о некоей хитрости, произведенной Канаат-Ша уже после поражения. Сераскер якобы отправляет казахские и кыргызские отряды под началом султанов Тайчика, Садыка и Ахмета атаковать Верный, и тем отвлечь русские войска от своего отступления: «они..., с манапом Шадманом и батырами Суранчи и Байсеидом... залегли в засаде около Верного. На другой день рано утром, они произвели нападение на окрестности Верного и захватили в плен четырех русских мужчин и дочь одного крестьянина» (Кенесарин, 1992:29-30). Это сообщение отчасти подтверждается, а отчасти опровергается, что и создает некое противоречие. «Отдельные мелкие бродячие

шайки киргиз показались на всех дорогах. На покосе были схвачены два казака, мальчик и семнадцатилетняя красивая казачка Черепанова» и далее «какой-то захваченный нами киргиз уверял, что отложившийся прапорщик Суранчи, приближается к Верному с партией в 1000 человек» (Пичугин, 1871:18-19). Вероятно, и то и другое сообщение несколько искажены. 4 мужчины и девушка у А. Кенесарина, в принципе, можно соотнести с 2-мя казаками, мальчиком и девушкой у Пичугина. Однако у Пичугина дело происходило до или во время самой битвы под Узын-Агашем, а нападение прапорщика Суранши — это не более, чем слух. Кроме того, будь в отряде султан Садык (сын Кенесары хана), один их крупных командиров войска Канаат-Ша, вряд ли бы отряд этот мог быть возглавлен Суранши-батыром.

Кокандцы, потеряв от артиллерийского огня и рукопашного боя до 1,5 тысяч человек, поспешно отступили и ушли за Чу (Леденев, 1909:474). Канаат-Ша был вынужден к отступлению за Чу с большим уроном в деле 21 октября и опасения окончательной гибели в случае нового нападения наших войск (Аристов, 2001:298). Эти утверждения отчасти подтверждают возможность отправки отряда султана Садыка (Сыздыка) под Верный как ложного маневра для отвлечения русских войск.

Кокандцы, потерпев неудачу, ушли восвояси, оставив часть регулярных своих войск в курганах между Меркэ и Аулие-Ата, и распустив большую часть киргизских скопищ на свои кочевья (Терентьев, 1906 а:257). Из этого замечания историка мы и будем исходить. Хотя кокандское войско и было остановлено и побеждено, но его никак нельзя считать разгромленным или уничтоженным, что подтверждают многие источники, говоря о невозможности преследовать столь огромное войско уставшими русскими отрядами, а кроме того, вышеозначенные потери в 1,5 тыс. человек нельзя назвать критическими для 20000-го войска. Поэтому многие казахи до поры вряд ли могли бы покинуть побежденных по своей воле и уйти в свои кочевья.

Но возвращения к прежней жизни, даже если принять за факт гипотезу о вынужденном и непредумышленном переходе на сторону кокандцев, не могло произойти. Генерал-губернатор Гасфорд продолжает лютовать и упрекать Колпаковского: «Неуместное снисхождение к прапорщику Суранчи может весьма невыгодно отозваться для вас и для края. В нем вы теперь должны видеть самого опасного для нас врага. Хорошо бы если бы он со своими аулами воротился. Он и Байсеит Тойчубеков сообщениям нашим более всего могут причинить вред. Набеги легких партий на сообщения наши трудно предупредить и столь же тяжело всегда быть готовыми к отражению их во время полевых работ, особенно когда ими предводительствуют такие предприимчивые люди. ... но лучше бы если бы они возвратились с повинною головою» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 33. Л. 53-54). Интересно, что Г.Х. Гасфорд считает Суранши-батыра очень опасным. Эти самые «набеги легких партий», о которых он делает умозаключения, тем более со стороны «предприимчивых» людей, известны русскому командованию еще со столь недавнего времени верной службы в качестве союзных сил или милиции. Кроме того, дважды в одном послании Гасфорд изъявляет желание, чтобы Суранши воротился добровольно. Конечно, это не обязательно связано с добрыми чувствами к батыру, а более вероятно, с нежеланием связываться с маневренными конниками степняков. Ведь на протяжении XVIII и до середины XIX вв. российские линии укреплений регулярно подвергались набегам казахов и туркмен, которые в ответ подвергались набегам казачьих войск, целью которых зачастую был захват скота (Morrison, 2019: 919-920), поэтому опыт сражений с кочевниками в степных условиях был богат. Это письмо датировано 10 ноября.

Уже после победы над кокандцами происходит разбор положения. 28 ноября, как бы в подтверждение высказанного в предыдущем письме желания о том, что лучшим был бы для всех добровольный приход с повинной отложившихся биев, Гасфорд пишет: «киргизам объявите, что не мы начали неприязненные действия против кокандцев, но они сами вторглись в наши пределы и понесли за это наглое вторжение заслуженное наказание, что они морочат их ложными обещаниями, чтобы вовлечь в гибель и неисчислимые бедствия, не подвергаясь сами урону» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 33. Л. 77). Широко проводятся разъяснительные работы среди местного населения, а также среди отложившихся племен. Напомним об отмеченных выше кокандских агитаторах и подстрекателях, которые широко раскидывали свои сети среди преимущественно мусульманского населения, а также родов, используя их частные распри в угоду кокандской политике. Позже, 20 декабря, Колпаковский, следуя совету генерал-

губернатора, пишет султанам Али, Тезеку, Джангазы и прочим буквально словами Гасфорда об обманах кокандцев и добавляет: «равно они обманывают киргиз для своих интересов, уверяя вас, что воюют за веру. Сделали ли они до сих пор что-нибудь для вашей веры? Наоборот, русское правительство никогда и никому не препятствовало исполнять обряды своей веры, по установленным каждым вероисповеданием правилам... Объявите это вашим родовичам (через биев) и внушите им вышеизложенное» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 402. Л. 10).

28-го ноября Г.А. Колпаковский пишет довольно показательное для данного исследования письмо бию и батыру Супотаю из дулатов, соратнику Суранши, и также обвиненному в отложении: «Во время последнего прихода к нам в гости хокандцев, они успели силою совратить с истинного пути наших биев, в том числе и чапраштинских. Мне уже известно, что, будучи накрыты врасплох, должны были поневоле исполнять волю сартов. Может быть без внутреннего побуждения» (ЦГА РК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 37. Л. 14). Это еще одно подтверждение гипотез: во-первых, о том, что Г.А. Колпаковский понимал ситуацию гораздо лучше Гасфорда и относился к отложившимся биям с сочувствием; во-вторых, Колпаковский подтверждает, что многие могли быть застигнуты врасплох и действовать против своей воли.

Вскоре после битвы, она стала обрастать легендами и преувеличениями, мифологизироваться, что продолжается и до сегодняшнего дня. Например, среди прочих, раздувает численность кокандского войска в два раза американский путешественник Г. Лэнсделл, который, впрочем, часто записывал сведения с рассказов местных чиновников. Он пишет, что после взятия Циммерманом Токмака и Пишпека, русские войска разозлили противника, который собрал свои силы примерно до 40 000 человек и попытался заставить врасплох русские войска, численность которых составляла всего 1000 человек. Попытка не удалась, главным образом благодаря мастерству генерала Колпаковского (Lansdell, 1885:298). Завышение, конечно, имеет мало смысла, поскольку победа отряда около одной тысячи человек над 20000-ным войском уже само по себе является проявлением серьезного военного умения даже при превосходстве в вооружении.

Заключение. Данное исследование описывает деятельность батыра Суранши, отраженную в письмах и источниках за короткий период времени. Батыр, судя по данным источников, что также отражено в обзоре в 3 томе Энциклопедии Қазақстан тарихы, являлся другом и союзником Российской империи, по крайней мере с 1858 года. События 1860 года внесли свои коррективы, произошел разлад, который, однако, в дальнейшем был улажен. В 1864 году батыр вновь присоединился к экспедиционному отряду, высланному из Верного, что свидетельствует об удалении конфликта между ним и российскими властями. Эта экспедиция в дальнейшем переросла в новый поход, окончившийся взятием Ташкента и началом серии Туркестанских походов Российской империи.

События 1860 года показывают неоднозначность и сложность обстановки, когда Алатавский округ являлся приграничным сразу с двумя крупными соседними державами – Кокандским ханством и Цинским Китаем. Кочевые казахи, проживавшие на данных территориях, зачастую подвергались различным опасностям, с учетом кочевого образа жизни, потребности в смене стоянок и новых пастбищах, пребыванием в приграничных областях, и были подвержены как межродовым стычкам, так и возможности быть втянутыми в полномасштабные конфликты между державами. В таких сложных условиях, батыр и бий Суранши был вынужден действовать осторожно, мыслить стратегически, чтобы уберечь мирных жителей, находить наиболее приемлемые условия жизни, искать союзников и маневрировать между враждующими государствами. Последний период его жизни наглядно демонстрирует, отчего он имел статус батыра, и будучи авторитетным родовым старшиной был активным участником боевых столкновений и дипломатических процессов.

Результаты исследования позволили раскрыть свежий пласт информации о жизни казахского военного деятеля, который основан на исторических документах и научных работах, а также продемонстрировать сложности отношений между кочевниками региона и администрациями заинтересованных держав.

Источники

ЦГА РК - Центральный Государственный Архив Республики Казахстан, г. Алматы.

Список литературы

- Аристов, 2001 - *Аристов Н.А.* Усуни или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек, 2001. 582 с.
- Ерофеева, 2001 – *Ерофеева И.В.* Крестьянское переселение в XIX в. История Казахстана: народы и культуры: Учеб. Пособие. Алматы, 2001. 608 с.
- Кенесарин, 1992 – *Кенесарин А.* Султаны Кенесары и Сыздык: биографические очерки. Алма-Ата, 1992. 144 с.
- Леденев, 1909 - *Леденев Н.* История Семиреченского казачьего войска. [Электронный ресурс]. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_002811910/ (дата обращения: 07.11.2022)
- Наливкин, 1886 - *Наливкин В.* Краткая история кокандского ханства. [Электронный ресурс]. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003547456/ (дата обращения: 07.11.2022)
- Национально-освободительное движение в Казахстане в XIX - начале XX вв. Сборник документов. / Под ред. З.Е. Кабульдинова / Сост.: Сатенова М.Р., Оразов Р.Е. Алматы, 2020. 544 с.
- Нусупбеков, 1979 - *Нусупбеков А.Н., Сулейменов Б.С., Басин В.Я., Сабырханов А.С.* История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). Т. 3. Алма-Ата, 1979. 544 с.
- Пичугин, 1871 - *Пичугин П.* Вторжение кокандцев в Алатавский округ в 1860 году. [Электронный ресурс]. URL: https://archive.org/details/libgen_00201514 (дата обращения: 07.11.2022)
- Терентьев, 1875 - *Терентьев М.А.* Россия и Англия в Средней Азии. [Электронный ресурс]. URL: https://archive.org/details/Terentyev_Russia_and_England_in_Middle_Asia_1875 (дата обращения: 07. 11. 2022)
- Терентьев, 1906 а - *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии. Т. 1. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.academia.edu/36953323> (дата обращения: 07.11.2022)
- Терентьев, 1906 б - *Терентьев М.А.* Карты и планы к Истории завоевания Средней Азии. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.academia.edu/41531750/> (дата обращения: 07.11.2022)
- Lansdell, 1885 – *Lansdell H.* Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.academia.edu/45056329/> (дата обращения: 07.11.2022)
- Levi, 2017 - *Levi C. Scott.* The rise and Fall of Khoqand. 1709-1876. Central Asia in the Global Age. [Электронный ресурс]. URL: <https://archive.org/details/scott-c.-levi-the-rise-and-fall-of-khoqand-1709-1876-central-asia-in-the-global-> (дата обращения: 07.11.2022)
- Morrison, 2008 - *Morrison A.* Russian Rule in Samarkand. 1868-1910. A comparison with British India. – New York: Oxford University Press. 2008. 364 p.
- Morrison, 2019 - *Morrison A.* ‘The extraordinary successes which the Russians have achieved’ - the Conquest of Central Asia in Callwell’s Small Wars // Small Wars & Insurgencies, 30:4-5, 913-936, DOI: 10.1080/09592318.2019.1638548.
- Olufsen, 1911 - *Olufsen O.* The Emir of Bokhara and his Country. Journeys and in Bokhara. [Электронный ресурс]. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01004427196> (дата обращения: 07.11.2022)
- Schuyler, 1876 - *Schuyler E.* Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.academia.edu/41463428/> (дата обращения: 07.11.2022)
- Selected works of Chokan Valikhanov. 2020 [Электронный ресурс]. URL: <https://www.academia.edu/45611640/>
- Starr S. Frederick. Ferghana Valley: the heart of Central Asia / edited by S. Frederick Starr with Baktybek, Beshimov, Inomjon I. Bobokulov, and Pulat Shozimov. Dubovitskii V., Bababekov Kh. The Rise and Fall of the Kokand Khanate. 2011. 442 p.
- Sultangalieva, 2022 - *Sultangalieva G., Suinova A.* “I Have Seen and Heard What Pertains to the Kirghiz-Kaisak and Other Foreign Circumstances”: The Russian Empire’s Informants in the Kazakh Steppe (Second Half of the Eighteenth Century to the 1860s) // Ab Imperio, 2022(3), pp. 69–102.

Sources

CSA RK - Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty.

References

- Aristov, 2001 – *Aristov N.A.* Usuni ili kara-kyrgyzy: Oчерки istorii i byta naseleniya zapadnogo Tyan'-SHanya i issledovaniya po ego istoricheskoy geografii [Usuns or Kara-Kyrgyz: Essays on the history and life of the population of the western Tien-Shan and research on its historical geography]. Bishkek. 2001. 582 s. [In Rus.]
- Erofeeva, 2001 – *Erofeeva I.V.* Krest'yanskoe pereselenie v XIX v. Istoriya Kazahstana: narody i kul'tury: Ucheb. Posobie [Peasant migration in the XIX century. History of Kazakhstan: People and Culture: Teaching Book]. Almaty, 2001. 608 s. [In Rus.]
- Kenesarin, 1992 – *Kenesarin A.* Sultany Kenesary i Syzdyk: biograficheskie oчерki [Sultan Kenesary and Syzdyk: biographical essays]. Alma-Ata, 1992. 144 s. [In Rus.]

Lansdell H. Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. [Electronic resource] URL: <https://www.academia.edu/45056329/> (Accessed: 07/11/2022)

Ledenev, 1909 - Ledenev N. Istoriya Semirechenskogo kazach'ego vojska [History of the Semirechensk Cossack army]. [Electronic resource] URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_002811910/ (Accessed: 07/11/2022) [In Rus.]

Levi C. Scott. The rise and Fall of Khoqand. 1709-1876. Central Asia in the Global Age. [Electronic resource] URL: [https://archive.org/details/scott-c.-levi-the-rise-and-fall-of-khoqand-1709-1876-central-asia-in-the-global-\(Accessed: 07/11/2022\).](https://archive.org/details/scott-c.-levi-the-rise-and-fall-of-khoqand-1709-1876-central-asia-in-the-global-(Accessed: 07/11/2022).)

Morrison A. (2008). Russian Rule in Samarkand. 1868-1910. A comparison with British India. – New York: Oxford University Press. 2008. 364 p.

Morrison A. (2019) 'The extraordinary successes which the Russians have achieved' - the Conquest of Central Asia in Callwell's Small Wars, Small Wars & Insurgencies, 30:4-5, 913-936, DOI: 10.1080/09592318.2019.1638548.

Nalivkin, 1886 - Nalivkin V. Kratkaya istoriya kokandskogo hanstva [The Brief History of the Kokand Khanate]. [Electronic resource] URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003547456/ (Accessed: 07/11/2022) [In Rus.]

Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie v Kazahstane v XIX - nachale XX vv. Sbornik dokumentov. [National liberation movement in Kazakhstan in the XIX - early XX centuries. Collection of documents]. / Pod red. Z.E. Kabul'dinova / Sost.: Satenova M.R., Orazov R.E. Almaty, 2020. 544 s. [In Rus.]

Nusupbekov i dr., 1979 - Nusupbekov A.N., Sulejmenov B.S., Basin V.YA., Sabyrhanov A.S. Istoriya Kazahskoj SSR (s drevnejshih vremen do nashih dnei) [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day)]. Tom. 3. Alma-Ata, 1979. 544 s. [In Rus.]

Olufsen O. The Emir of Bokhara and his Country. Journeys and in Bokhara. [Electronic resource] URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01004427196> (Accessed: 07/11/2022).

Pichugin, 1871 - Pichugin P. Vtorzhenie kokandcev v Alatau v 1860 godu. [The Invasion of the Kokand into the Alatau district in 1860]. [Electronic resource] URL: https://archive.org/details/libgen_00201514 (Accessed: 07/11/2022) [In Rus.]

Schuyler E. Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. [Electronic resource] URL: <https://www.academia.edu/41463428/> (Accessed: 07/11/2022)

Selected works of Chokan Valikhanov. 2020 [Электронный ресурс]. URL: <https://www.academia.edu/45611640/>

Starr S. Frederick. Ferghana Valley: the heart of Central Asia / edited by S. Frederick Starr with Baktybek, Beshimov, Inomjon I. Bobokulov, and Pulat Shozimov. Dubovitskii V., Bababekov Kh. The Rise and Fall of the Kokand Khanate. 2011. 442 p.

Sultangalieva, G., Suinova, A. "I Have Seen and Heard What Pertains to the Kirghiz-Kaisak and Other Foreign Circumstances": The Russian Empire's Informants in the Kazakh Steppe (Second Half of the Eighteenth Century to the 1860s), *Ab Imperio*, 2022, 2022(3), pp. 69–102.

Terentyev, 1875 - Terentyev M.A. Rossiya i Angliya v Srednej Azii. [Russia and England in Central Asia]. [Electronic resource] URL: https://archive.org/details/Terentyev_Russia_and_England_in_Middle_Asia_1875 (Accessed: 07/11/2022) [In Rus.]

Terentyev, 1906 - Terentyev M.A. Istoriya zavoevaniya Srednej Azii. T. 1. [History of the conquest of Central Asia. Vol. 1.] [Electronic resource] URL: <https://www.academia.edu/36953323> (Accessed: 07/11/2022) [In Rus.]

Terentyev, 1906 - Terentyev M.A. Istoriya zavoevaniya Srednej Azii. T. 1. [Maps and plans for the history of the conquest of Central Asia. Vol. 1]. [Electronic resource] URL: <https://www.academia.edu/41531750/> (Accessed: 07/11/2022) [In Rus.]

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 350-360, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_350-360

REFLECTION OF THE SHIBANIDS (SHEIBANIDS) DYNASTY'S ROLE IN THE HISTORY OF THE JUCHI ULUS AND THE KAZAKH KHANATE IN THE 13-16th CENTURIES

Burkitbay Ayagan¹, Kuanysh Akanov^{2*}, Zaynidin Kurmanov³

¹Republican State Institution “Institute of History of the State” of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (4, Beibitshilik Str., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor, Acting Director
<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>. E-mail: b.ayagan@mail.ru

²Republican State Institution “Institute of History of the State” of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (4, Beibitshilik Str., 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)

PhD, Senior Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-5169-1388>. E-mail: kukaandvita@mail.ru

³Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic named after K. Dikambayev (36, Boulevard Erkindik Str., 720040, Bishkek, Kyrgyz Republic)

Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice Rector
<https://orcid.org/0000-0002-1867-7381>. E-mail: bethovenzk@mail.ru

© IHE after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Ayagan B., Akanov K., Kurmanov Z., 2023

Abstract. Introduction. The history of Juchi Ulus (Ulug Ulus) today is a very relevant scientific field. An important part of its history is connected with the study of activity of Juchi's fifth son – Shibani (Sheibani) and his descendants, who, due to certain historical circumstances, had a significant impact on the formation of states emerged after the collapse of the Golden Horde. *Purpose and objectives.* The purpose of the research is to study the role of Shibani's descendants in the history of the formation and development of the post-Golden Horde states. The research value is determined by the need to study the process of relations between the Genghisid states in the 13-16th centuries. *The main objectives were* to identify the role and study of the historical heritage of the Shibaniid states in the history of Eurasia. *The research results* are the identification of information about the reflection in the sources of the most important historical figures from the Shibaniid dynasty and the determination of their role in the formation of states on the territory of Central Asia. Particular attention was paid to the study of the phenomenon of such personalities as Khan Abulhair, Mohammed Shaibani, Burunduk Khan, Kasym Khan and others in the system of relations between the post-Golden Horde Central Asian states. *Conclusion* - the scientific significance of the study lies in the fact that in the article, based on the analysis of the studied data on historiography and sources, the question of the role and significance of the Shibaniid dynasty in the history of the formation of states in the territory of Central Asia is considered in a new way. *The novelty* of the study object is in the fact that the authors, on the basis of the data involved, revealed new information on the role of the Shibaniid dynasty during the formation of the Kazakh Khanate.

Keywords: Ulug Ulus – Golden Horde, Shibani, Shibaniids, Siberian Khanate, the state of Abulhair, Kazakh Khanate, Mohammed Shaibani, Burunduk Khan, Kasym Khan.

Acknowledgements. The article was financially supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. IRN AP09258941 “Role and significance of the

Shibanid dynasty in the History of the Golden Horde, the Ak Orda and the Kazakh Khanate (XIII-XVII centuries)”).

For citation: Ayagan B., Akanov K., Kurmanov Z. Reflection of the shibanids (sheibanids) dynasty's role in the history of the juchi ulus and the kazakh khanate in the 13-16th centuries // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 350-360 (Engl). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_350-360

ШИБАНДАР (ШЕЙБАНДАР) ӘУЛЕТІНІҢ XIII-XVI ҒҒ. ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНДАҒЫ ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІНІҢ КӨРІНІСІ

Бүркітбай Гелманұлы Аяган¹, Қуаныш Ғазизұлы Ақанов^{2*} Құрманов Зайнидин Карпекович³

¹Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің “Мемлекет тарихы институты” РММ (Бейбітшілік көш., 4, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, директордың м.а.
https://orcid.org/0000-0001-9498-0000. E-mail: b.ayagan@mail.ru

²Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің “Мемлекет тарихы институты” РММ (Бейбітшілік көш., 4, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD, Аға ғылыми қызметкер

https://orcid.org/0000-0002-5169-1388 E-mail: kukaandvita@mail.ru

³Қ. Дикамбаев атындағы Қырғыз Республикасы Сыртқы істер министрлігінің Дипломатиялық академиясы (Еркіндік бульвары көшесі, 36. 720040, Бішкек, Қырғыз Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, проректор

https://orcid.org/0000-0002-1867-7381. E-mail: bethovenzk@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* Жошы ұлысының (Ұлық Ұлыс) тарихы бүгінгі күні аса өзекті ғылыми бағыт болып табылады. Соның тарихы маңызды бөлігі Алтын Орда қирағаннан кейін құрылған мемлекеттердің қалыптасуына едәуір ықпал еткен белгілі бір тарихи жағдайлармен байланысты Жошының бесінші ұлы Шибанның (Шейбан) және оның ұрпағының қызметі болып табылады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Шибан ұрпағының Алтын Ордадан кейінгі мемлекеттердің қалыптасуы мен даму тарихындағы рөлін зерттеу болып табылады. Зерттеудің құндылығы XIII–XVI ғасырлардағы Орталық Азиядағы Шыңғыс ұрпақтарының мемлекеттері арасындағы қарым-қатынас үдерісін зерттеу қажеттілігімен айқындалады. *Нәтижелер.* Дереккөздерінде Сібір және Орта Азия мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастар жүйесін дамытуға маңызды ықпал еткен ерекше тарихи тұлғаларды көрсететін мәліметтерді келтіру зерттеудің нәтижесі болып табылады. Алтын Ордадан кейінгі Орта Азия мемлекеттерінің өзара қарым-қатынас жүйесінде Әбілқайыр хан, Мұхаммед Шайбани, Бұрындық хан, Қасым хан және тағы да басқа тұлғалардың құбылысын зерттеуге ерекше назар аударылды. Қорыта келе, мақалада зерттеудің ғылыми маңыздылығы, тарихнама мен дереккөздер бойынша зерттелген деректерді талдау негізінде Орталық Азия аумағындағы мемлекеттердің қалыптасу тарихындағы Шибанидтер әулетінің рөлі мен маңызы туралы мәселе жаңаша қарастырылады. Зерттеу нысанының жаңалығы – авторлардың тартылған деректер негізінде Қазақ хандығының құрылуы кезіндегі Шибанидтер әулетінің рөлі туралы тың мәліметтерді ашуында

Түйін сөздер: Ұлық Ұлыс – Алтын Орда, Шибан, Шибандар, Сібір хандығы, Әбілқайыр мемлекеті, Қазақ хандығы, Мұхаммед Шайбани, Бұрындық хан, Қасым хан.

Дәйексөз үшін: Бүркітбай Ғ.А., Ақанов Қ.Ғ., Құрманов З.К. Шибандар (шейбандар) әулетінің XIII-XVI ғғ. Жошы ұлысы және Қазақ хандығындағы тарихындағы рөлінің көрінісі // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 350-360. (Ағылш.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_350-360

ОТРАЖЕНИЕ РОЛИ ДИНАСТИИ ШИБАНИДОВ (ШЕЙБАНИДОВ) В ИСТОРИИ УЛУСА ДЖУЧИ И КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В XIII-XVI ВВ.

Бүркітбай Гелманович Аяган¹, Қуаныш Ғазизович Ақанов^{2*} Зайнидин Карпекович Құрманов³

¹РГУ «Институт истории государства» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ул. Бейбитшилик, 4. 010000, Астана, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, И.о. директора

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>. E-mail: b.ayagan@mail.ru

²РГУ «Институт истории государства» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ул. Бейбитшилик, 4. 010000, Астана, Республика Казахстан)

PhD, старший научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-5169-1388> E-mail: kukaandvita@mail.ru

³Дипломатическая Академия Министерства иностранных дел Кыргызской Республики им. К. Дикамбаева (ул. Бульвар Еркиндик, 36. 720040, Бишкек, Кыргызская Республика)

Доктор исторических наук, профессор, Проректор

Аннотация. *Введение.* История Улуса Джучи (Улуг Улуса) сегодня является весьма актуальным научным направлением. Важной частью его истории связана с изучением деятельности пятого сына Джучи – Шибана (Шейбана) и его потомков, которые в связи с определенными историческими обстоятельствами оказали значимое влияние на процессы формирования государств образовавшихся после распада Золотой Орды. *Цель и задачи исследования* – целью статьи является изучение роли потомков Шибана в истории становления и развития постзолотордынских государств. Ценность исследования определяется необходимостью изучения процесса взаимоотношений чингизидских государств в XIII-XVI веках. *Основными задачами* являлись: выявление роли и изучение исторического наследия государств Шибанидов в истории Евразии. *Результаты исследования* – выявление сведений об отражении в источниках наиболее важных исторических личностей из династии Шибанидов и определение их роли в формировании государств на территории Средней Азии. Особое внимание уделялось изучению феномена таких личностей как хан Абулхайр, Мухаммед Шайбани, Бурундык хан, Касым хан и др. в системе взаимоотношений постзолотордынских среднеазиатских государств. *Заключение* – научная значимость исследования, заключается в том, что в статье на основе анализа изученных данных по историографии и источникам по-новому рассматривается вопрос о роли и значении династии Шибанидов в истории формирования государств на территории Средней Азии. *Новизна* объекта исследования заключается в том, что авторами на основе привлеченных данных выявлены новые сведения по роли династии Шибанидов в период образования Казахского ханства.

Ключевые слова: Улуг Улус – Золотая Орда, Шибан, Шибаниды, государство Абулхайра, Казахское ханство, Мухаммед Шайбани, Бурундык хан, Касым хан.

Для цитирования: Буркитбай Ғ.А., Аканов Қ.Ғ., Курманов З.К. Политика советского государства в отношении религиозных деятелей (Казахстан. Актюбинская область) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 350-360. (Англ.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_350-360

Introduction. In recent years, a number of new works have been published on the history of Juchi Ulus (Ulug ulus) – the eldest son of Genghis Khan and the states of his numerous descendants (Golden Horde, Khanate Abulkhair, Kazakh Khanate and etc.), the large number of scientific conferences has been held. The scientists explore previously insufficiently studied topics from new methodological positions, publish collections and monographs, and expand the historiography. One of the most relevant scientific areas, which began to be actively studied at the end of the 20th century is the history of the Shibaniid dynasty, originating from Shibani, Juchi's fifth son. The sources also mention the dynasty as Sheibanids, Sibaniids, and Shibani himself as Sheiban, Shaiban or Sibani. We will adhere to the generally accepted formulation as Shibaniids (Sultanov, 2021: 285). The historical role of Shibani and his descendants in the history of Eurasia is significant. They took part in the formation and development of many Genghisid states. Medieval authors, especially Persian, Arabic and Slavic, wrote quite a lot about the rulers of this dynasty. However, basically, the history of the Shibaniid dynasty in the sources was considered mainly in line with the study of the general rule of the Genghisides. Overall, the certain issues related to the study of the influence of Shibaniids in Central Asia, their role, historical destinies and political heritage of Shibani's descendants are still poorly researched and will be covered in this article.

Materials and research methods. The source base of the article was the works of foreign and Kazakhstan researchers on the history of Shibaniid dynasty in the 13-15th centuries. Many of these

works were published in the list of works written by V. Tiesenhausen, as well as in series produced by the state programs “Cultural Heritage” and “People in the Flow of History”.

The authors made an attempt to analyze the historiography data by studying recent publications on the topic. Historical comparative and historical-system methods became the main methods of the research. The historical-comparative method was used when comparing information from sources and historiography, analyzing data from related scientific disciplines: linguistic, numismatics, toponymy, etc. The historical-system method contributed to the widest use of an integrated approach to the study of historical sources and historiography on the research topic.

Discussion. The selected research topic is necessary to give a more complete picture of the events that preceded the formation of the Middle Asia Genghisid States and the participation of Shiban's descendants in those distant events. Their role was described by Sh. Kudayberdyuly and academician A. Margulan (Kudayberdyuly, 1991: 22-24; Margulan, 2015: 249-250). The works of these scholars was not fully published until after the announcement of ‘*perestroika*’ and ‘*glasnost*’ - restructuring and openness policy

V.P. Yudin, a famous Orientalist scholar, emphasized, “The history of the state of “nomadic Uzbeks” of Abulkhair Khan is one of the most interesting pages in the history of Kazakh people, which, unfortunately, the Kazakhstan historians have paid undeservedly little attention until recently” (Yudin, 2001: 46). The activities of the Shibanids were partially displayed in the works of such authors as Rashid al-Din, Muhammad Haidar Dulati, Kadyrgali Zhalairi, Abulgazi, Utemish-hadji and others (Rashid al-Din, 2018; Dulati, 2003; Zhalairi, 1997; Utemish-hadji, 1992; Abulgazi, 1991; Validi, 1992). A significant contribution to the development of the problem was made by foreign researchers John A. Boyle, Wheeler M. Thackston, Sheila Blair who made translations of the works of medieval authors into foreign languages and their analysis (Boyle, 1971; Thackston, 1999; Blair, 2017). An important event was the publication of the works of Rashid ad-Din, Yazdi, Zahir ad-Din and Muhammad Haidar Dulati “Tarikh-i-Rashidi” in the Kazakh language, which made it possible to clarify the names of toponyms, hydronyms, where the main events related to the history of Shibanid dynasty took place (Rashid al-Din, 2018; Dulati, 2003; Sharaf al-Din Ali Yazdi, 2008, Zhalairi, 1997, Abulgazi, 1991). Part of works on the topic is called “the works of authors of Shibanid circle” which includes Masoud Kukhistani, Fazlallah Ruzbikhan, Kamal al-Din Ali Binai, Mahmoud bin Amir Wali, Muhammad Salih et al. At least an anonymous author of one of the works - “Tavarih-i Guzida-yi Nusrat-name” - may have been Mohammed Shahbakht himself. The whole array of named works, though in cuts (extracts) is given in the “Materials” (Materialy po istorii, 1969).

The works of these authors describe in detail the conditions and time of Khan Abulkhair's ascension to the throne in Siberia, the circumstances of movements of his supporters to the south and the capture of Sygnak city in 1445. Despite the partiality of the authors of the Shibanid circle, they described in sufficient detail the routes of movement, Khan Abulkhair's military campaigns, the ways of movement of Abulkhair Khan's descendants Mohammed Shaibani and Mahmud after break-up of his state.

Another group of sources consists of the works of those who were in conflict with the Shibanid dynasty's representatives or negatively assessed their activities. The most valuable source of this circle is the work of Zahiriddin Muhammad Babur “Baburname” where the later period is described, when “nomadic Uzbeks” have entered the final phase of struggle for control over such cities as Samarkand, Bukhara, Herat (Zahiriddin, 1993).

The Shibanids' activity in the Maverannahr territory was widely reflected in the works of modern Uzbek scholars. In the first chapter of “History of Uzbekistan (XVI – first half of XIX century)”, collective authors describe the “planned attack by Mohammed Shaibani Khan on the Temurid lands” (as in the text). It is noteworthy that the authors of this monograph emphasize that the Shibanids were “dashtikipchak khans” (as in the text), and the supporting population was “the nomadic tribes of Dasht-i-Kipchak steppes” (Istoriya Uzbekistana, 2012: 21-23).

The English-speaking authors' activities should be considered in more detail. Translation of Rashid al-Din's work “The Successors of Genghis Khan” prepared by John A. Boyle was published in 1971 in Columbia University Press as part of a four-volume of Persian Heritage Series. The purpose of this program was the implementation of a complete translation of the complex of works of the so-called “great world history” of Rashid al-Din. This section is devoted to the history of the Turkish and Mongol tribes, Genghis Khan and his ancestors, the Great Conqueror's descendants, the Ilkhans

of Persia and was the most original part of the unique work of Rashid al-Din. The Persian Heritage Series was published under the joint auspices of UNESCO and the Royal Institute of Publication and Translation of Iran, in cooperation with the Pahlavi Foundation, on the initiative of the Shahanshah of Iran. The translation was planned as a supplement to translation of the History of the World-Conqueror of Juvaini, which breaks off in the reign of the Great Mongol Khan Mongke (1251-1259). The scholar used the texts of Edgar Blochet and the Russian translator Y.P. Verkhovsky. The work by John A. Boyle had a glossary and a genealogical table at the end (Boyle, 1971).

The work of Wheeler M. Thackston, the British orientalist scholar, was a translation of *Jami'u't-tawarikh* by Fazlallah Rashid al-Din. This translation was made in 1998-1999 and had more than 800 pages (Thackston, 1999). In addition, Wheeler M. Thackston is also known for translating such classic medieval sources as “The Baburname: Memoirs of Babur, Prince and Emperor”, “Habibu's-siyar: the Reign of the Mongol and the Turk” of Khwandamir, “Mirza Haydar Dughlat's Tarikh-i-Rashidi: a history of the khans of Moghulistan”.

Canadian-born American art historian and educator Sheila S. Blair in article analyzes the Arabic copy of the work of Rashid al-Din dated 1314-1315. Basically, her work was devoted to the study of the illustrations used by Rashid-al-Din in the texts of manuscripts, created with the aim of disseminating his text and increasing the attractiveness of his manuscripts. According to Sheila S. Blair, this was useful for those members of the Ilkhanid family who did not read Arabic or Persian. When creating illustrations, the artists of the workshop of Rashid al-Din worked on introducing many previously unknown plots into the text, using any improvised sources, books and portable objects that were delivered to the court of the Ilkhans (Blair, 2017). Such issues as the social structure and tribal organization of nomadic societies and their future development within the Great Horde were studied by the American scientist Uli Schamiloglu (Schamiloglu, 2019).

A wide range of issues on history of the Shibanid dynasty and Juchi Ulus are generally considered by Russian and Kazakhstan scientists. The views of German historians on the history of the Golden Horde, their perception and understanding of a number of poorly researched issues in the study of the Juchi Ulus history and formation of the Genghisid states after the Golden Horde breakup were studied by M.S. Gatin (Gatin, 2011). General comprehensive work on the history of Genghis Khan's descendants and their Uluses was written by T.I. Sultanov who considered the fate of individual dynasties and the states created by Genghisides (Sultanov, 2021). The history of the formation of the Siberian branch of Shibanids, creation of the Siberian and Tyumen Khanates, the nature of their contacts with neighboring states and their role in the ethno-political system of Eurasia are analyzed in works written by V.V. Trepavlov, A.V. Belyakov, D.N. Masluzhenko (Trepavlov, Belyakov 2018; Maslyuzhenko, 2008; Tyumenskoe i Sibirskoe, 2018). In the 1990s-2000s, such scientists as M. Abdirov, M. Grinberg, D.M. Iskhakov, V.P. Kostyukov, Zh.M. Sabitov published a number of works on the history of life and activity of Shiban himself and some of his descendants (Abdirov, 1996; Grinberg, 2021; Iskhakov, 2014; Kostyukov, 1998; Kostyukov, 2007; Kostyukov, 2009a; Kostyukov, 2009b; Kostyukov, 2010; Sabitov, 2014). In general, a whole scientific field was formed on history of Shibanids, where the priority, first of all, belongs to the work of V.P. Kostyukov.

The Shibanid dynasty's role in formation of the Kazakh Khanate, their political influence and further fate is considered by Kazakhstan scientists E. Abil, M. Abuseitova, S. Akimbekov, M. Alpysbes, A. Isin, B. Karibaev, Z. Kinayatuly, A. Kushkumbaev, A. Kuzembaiuly, A. Muktar, K. Pishulina, S. Zholdasbaiuly, and others (Abil et al., 2022; Abuseitova, 2021; Akimbekov, 2018; Alpysbes, 2013; Issin, 2002; Karibaev, 2014; Kinayatuly, 2014; Kushkumbaev, 2020; Kuzembaiuly et al, 2022; Muktar, Diyarova, 2019; Pishulina, 2016; Zholdasbaiuly, 2010). A new monograph “The Kazakh Khanate” (2021) written by Professor M.K. Abuseitova is distinguished by a meticulous analysis of various scientific schools, new archive documents, and rich illustrative part. The merits of the work include the introduction into scientific circulation of completely new, still unknown documents on the Kazakh Khanate history (Abuseitova, 2021).

Thus, the analysis of scientific works allows for the conclusion that, despite the recent publication of a number of major studies, the topic of the role of the Shibanid dynasty's representatives still remains understudied. The significance of this dynasty in the history of Middle Asia and its reflection in sources is not defined. Perhaps, this circumstance is explained by the fact that until the first quarter of the 15th century, the role of the Shibanid dynasty on the throne of the

Genghisid states was not so significant. But with the rise of the state of Khan Abulkhair, the conquests of Mohammed Shaibani, the situation in the studied regions changes dramatically, which is confirmed by the data of the above historiography. The interest of scientists in the phenomenon of these states and personalities demonstrates the relevance of the research topic. However, their role in shaping the system of relations on the territory of Eurasia, their political and historical legacy and many other issues are still poorly studied.

Results. As mentioned earlier, there are several versions of spelling the name of the dynasty - Shibanids, Sheibanids, Shaibanids and even Sibanids, as well as nicknames, which were pronounced and written by ancient authors in different ways. The text of this study mainly uses the Shibanids form, however, when citing sources, the texts of the originals are preserved. As the scientific research shows, personalities and their surroundings have always played a huge role in the history of mankind, in this case we are talking about such rulers as Khan Abulkhair, Mohammed Shaibani and others. The history of the Siberian, northern branch of the Shibanid dynasty was no less interesting. The question of the time of the Siberian Khanate formation and the beginning of the rule of the Shibanids here is debatable. Professor Murat Abdirov believed that, “The Sheibanids in the 13th century created the Tyumen Khanate in the south of Western Siberia with its capital in Chinga-Tura.” (Abdirov, 1996: 25). Other scientists Professor Kadyrzhan Abuev and Irina Muhamadeeva did not agree with him, and believed that, “The creation of an independent state within the Golden Horde, not only in the 13th, but also in the first half of the 14th century, was impossible. Such an opportunity arose ... only in the 60s of the XIV century, that is, with the beginning of the turmoil ... One of such state formations that arose in the 60s of the XIV century was the Tyumen kingdom with its center in Chingi-Tura (as in the text – note B.A.).” (Abuev, Muhamadeeva, 2007: 38-39). But everyone notes that the Tyumen yurt and the Siberian Khanate remained under the patronage of the Golden or Great Horde. But anyway, the history of the Siberian Khanate was directly related to the history of Kazakhstan.

At the end of the 14th – beginning of the 15th century, the Abulkhair Khanate, known as “Uzbek Khanate” or “State of nomadic Uzbeks”, was formed in the vast expanses of the Siberian Khanate. Many questions on the history of creation and the process of development of the “States of nomadic Uzbeks” are discussed in detail in the eponymous work of B. Akhmedov and in collective academic publications on the history of Kazakhstan (authors: K.A. Pishulina, T.I. Sultanov, M.H. Abuseitova et al.) in section written by K.A. Pishulina (Akhmedov, 1965; *Istoriya Kazakhstana*, 2010: 148-152). We will consider some issues related to the ethno-political situation in the studied region, the nomination of individual representatives from the Shibanid dynasty and their relations with other Genghisides.

The creator of Uzbek state probably was Jumaduk, son of Sufi, a descendant of Balakan from the same Shibanid dynasty (1424-1428). At first, the status of that State was very vague. In addition, it was torn apart by infighting, mostly between representatives of the Shiban house or descendants of other Genghisides. In 1428, this throne was occupied by the 17-year-old Abulkhair who was a son of Dauletshah. Since that period, in the vocabulary of authors and chronographs the name “Khanate of Abulkhair” has been firmly entrenched, and the Shibanid house becomes very famous in the vast Ulug Ulus, especially in Dasht-i-Kipchak. Some representatives of the Shibanids achieved legitimization of their rule by becoming khans in Ulug Ulus – the Golden Horde or in small districts (Kuzembaiuly et al, 2022: 180). Some representatives of the Shibanid house, having ascended the throne, minted their own coins. The collective monograph written by P.N. Petrov, K.M. Baipakov, D.A. Voyakin notes that the Russian numismatist E.Yu. Goncharov called one of the copper coins which was found at Sygnak “spectacle-shaped” and suggested that it refers to Amir Ibrahim, a representative of the Shibanid dynasty. The authors of the monograph suggested that: “Judging by the historical context, Ibrahim’s tamga is a hereditary tamga, and he could have received it along with the position of his ancestor” (Petrov et al., 2014: 51). The permanent trade and diplomatic ties were established between the Siberian branch of the Shibanids (Kuchum) and the descendants of Abulkhair, the Nogai Horde, Kazakh Khanate and Kazan Khanate (Abdirov, 1996: 58-59). Meanwhile, these pages in the history of Kazakhstan and the whole Central Asia remain insufficiently explored.

As a result of the study of this topic, the authors of the article identified a number of poorly researched issues and offer their scientific findings.

The first. The peculiarities of the economy, culture, as well as the activities of political personalities have not been fully studied. This work is one of the first attempts to fill this gap in studying the political activities of historical figures and consider the role of the Shibanid dynasty in the period of formation of the states of Siberia and Central Asia: the Siberian Khanate, the Khanate of Abulhair and the Kazakh Khanate.

The second. There are discrepancies in the definition of the name of the Shibanid supporters in the present period. Uzbek researcher B. Akhmedov and Kazakhstan scientist the authors of academic edition of history of Kazakhstan above described their supporters as “nomadic Uzbeks” (Akhmedov, 1965; *Istoriya Kazakhstana*, 2010). At the same time, in the collective work on the history of Uzbekistan written by Uzbek scientists and the monograph of the Tajik scientist H. Kamolov, they are recorded as the “nomadic tribes of Dasht-i-Kipchak” invading the territory of Maverannahr (*Istoriya Uzbekistana*, 2012; Kamolov, 2012)

The third. The authors of the article point out that there were regular contacts between the representatives of Shibanid dynasties of Siberia, Dashti-Kipchak and Central Asia, as well as with the Kazakh khans.

The fourth. The analysis and brief synthesis of studies on the role of the Shibanid dynasty has been made based on the study of works published in the period 2000-present time.

The fifth. In line with the aforementioned topic, the lower chronological boundary of this study falls on the second half of the 14th century, when Ulug Ulus was ruled by Urus-khan, Arabshah – Shibanid and their descendants. But the contradictions between them were sharply intensified with the migration of Khan Abulhair Shibanid from Siberia to the south, to Ulytau and Turkestan. Representatives of this “house” played a prominent role in Sarayshyk in the Siberian Khanate, where the descendants of Ibak (Aibak) – the Kuchumoviches ruled. Abulhair Shibanid, having migrated from Chinga-Tura to Ulytau and Sygnak in the 1430s–1440s, played an extremely important role not only in the collapse of Desht-i-Kipchak and the creation of the State of nomadic Uzbeks, but also in the formation of the Kazakh Khanate. It is known that in the 60s of the 15th century, the Kazakh sultans Kerey and Janybek separated from Abulhair Khan. As many sources present, the founder of Uzbek State was born not far from Sarayshyk (Atyrau), he died in 1468/69 and was buried in the Sygnak district (modern Kyzyl-Orda region). In the 1500s, Abulhair's grandsons, Muhammad and Mahmud, took the nomadic Uzbeks to Timurid territory. The vast majority of them survived as part of the Kazakh people, and some returned to the steppes after the death of Muhammad Shakhbakht.

The sixth. For more than 300 years, at all stages of the history of Ulug Ulus – the Golden Horde, and post-Golden Horde Genghisid States, the Shibanid dynasty acted along with the descendants of Orda-Edzhen and Tukay-Timur. Representatives of these ruling houses were either in confrontation with each other, or created some kind of alliances and misalliances, but most importantly, their participation in the political life of these states was very noticeable. It is possible that they even complemented each other in some way. The last case, where these dynasties closely converged, occurred with the movement of numerous troops of Abulhair Shibanid to the south towards the Ulytau Mountains and Sygnak (Dasht-i-Kipchak) in the 30-40s of the XV century. The central figure of the events of the mid-15th century were Khan Abulhair and his political opponents Kerey and Zhanybek, also Juchids, Nogai Mirzas – Musa and Zhanbyrshy – the grandsons of Emir Yedyge, and then Burynduk, Kasym Khan and Mohammed Shaibani (Shakhbakht), his younger brother, opposing them Mahmud-sultan and their entourage. Such parallels also occurred later, which led to the emergence of new peoples and capable states that are well known in the modern world. Kuchum's descendants, in all likelihood, disappeared among the Tatars of Siberia, the Bashkirs and the Kazakhs.

The seventh. As it is known, Khan Abulhair, his children and grandsons Mohammed Shaibani and Mahmud, the active participants in the events of 15-16th centuries were born and grew up in the territory of modern Kazakhstan and played an important and significant role as opponents of the Kazakh Khans in the formation of their new state. Summarizing the above, we can say that the problems of studying the history of the formation and further existence of the post-Golden Horde Shibanid states are very deep and broad. Many questions, such as the time and reasons for the formation of certain states, as well as their collapse, are still debatable. Many factors intertwined in one knot: political, economic, dynastic and even psychological. No less important is the issue of

further study of personalities who have had an important impact on many processes in world history, such as, for example, the system of relations between the states of Central Asia and Siberia.

Conclusion. Summing up, we note that the Shibanid dynasty's role in the history of medieval Kazakhstan and Central Asia is very noticeable. In general, their activities, starting with Shiban himself and ending with his famous descendants Muhammad and Mahmud, are described in detail in medieval literature. As a rule, the works of these authors are referred to as the works of the "Sheibanid circle" that were mentioned above. Most of them are collected in "Materials on the history of the Kazakh khanates" (1969) (*Materialy po istorii*, 1969). Some out of them are published as separate editions. Very important here are the works of Zahiriddin Muhammad Babur, Mohammed Haidar Dulati, Khondemir and a number of other authors. In any case, these undoubtedly important sources must be viewed critically and very carefully with cross-checking through other materials. The analysis of the sources reveals that the authors of medieval chronicles often exaggerated the merits of some personalities, while often presenting their opponents in a negative light, or silencing their names at all. This remark about "oblivion" especially concerns the leaders of the Kazakh society, khans and their associates. Most likely, Kazakh personalities were too far in their boundless steppes and did not always come to the attention of authors from Samarkand, Bukhara or Iran.

In recent years, the great editions of medieval manuscripts within the framework of breakthrough state programs "Madeni Mura" ("Cultural Heritage") and "Khalyk Tarikh Tolkynda" ("People in the Flow of History") were published in Kazakh historical science, which provided new coverage of the events of that time. New works have been published by scientists from countries of Middle Asia and Caspian region, which contain valuable information on the research theme and period. In general, in our opinion, the processes of formation of peoples and states in the expanses of Central Asia in the 15th-16th centuries require a new reading. The activity of many Shibanids, and above all the personalities of Mohammed Shaibani and his brother Mahmud, for a long time remained out of sight of domestic historians. According to an outdated method, they continue to be unequivocally called "Uzbeks", "Uzbek rulers" or simply "Sheibanid (Shibanid)" rulers, who had little to do with the history of Kazakhstan. Meanwhile, both Mohammed Shakhbakht and his younger brother Mahmud were not only born and raised on the territory of modern Kazakhstan, they also played a significant role in the period of formation of the Kazakh state. Mohammed Shakhbakht often recalls in his stories to Fazlallah Ruzbikhan the Turkestan and the steppes of Desht-i-Kipchak, where he spent his happy childhood and youth full of worries and dangers.

The scholar B.G. Ayagan became convinced that the activities of Khan Abulkhair and his descendants have been studied extremely insufficiently in modern historical literature while he was working on the books "Kazakh khandygynyn tarihy: kurylyy, orleui, kuldyrauy" (2011), "Sunrise and dusk of the Kazakh steppe" (2014), and "Abulkhair Sheibanid – the last ruler of Desht-i-Kipchak" (2018) (Ayagan, 2011; Ayagan 2014; Ayagan 2018). As part of the study of the problems of education of the Kazakh statehood, other aspects of this topic were studied in detail. According to the scholar, the study of the personality of Khan Abulkhair, his descendants, especially his grandchildren Mohammed Shaibani and Mahmud is still fragmentary if not alienated.

In the 15th and early 16th centuries, all of them – Genghisides from the eldest son of Genghis Khan – Juchi, were Uzbek-Kazakhs, and their ethnicity was blurred. In Persian sources, they are often called "nomads from Desht-i-Kipchak" or simply Juchi's descendants. In particular, the monograph of the modern Tajik scientists H. Kamolov uses the terminology "invasion of the tribes of Dasht-i-Kipchak", that mentioned above. At the same time, some of the Shibanids were born on the territory of modern Kazakhstan, many as Khan Abulkhair, were buried in Sygnak, and his younger son Suyunis – Sultan was buried in Turkestan. It is also known that many Shibanids ended their lives in Uzbekistan or on the territory of modern Russia (descendants of Ibak Khan and Kuchum Khan).

Many events that became crucial in the course of the formation of new, young peoples and states in the 15th-16th centuries took place on the territory of Turkestan, off the coast of the Syr-Darya, and even in Mangistau and Ulytau. Thus, the role of these rulers in the history of medieval Kazakhstan was noticeable, but so far it has been poorly covered. The key figures of the late 15 – early 16th centuries were Kasym Khan – the recognized ruler of the Kazakh Khanate – the son of Zhanybek, and Mohammed Shakhbakht – Shibanid, who initiated the migration of nomadic Uzbeks from the borders of Desht-i-Kipchak to Samarkand, Tashkent and Bukhara – the patrimony of the Timurids and the rulers of Moghulistan (Mogolistan).

Thus, the interest in the Shibanid dynasty's participation in historical literature was diverse. But still, so far it has not been fully developed, which enhances the relevance of its study. According to the authors, this topic requires thoughtful analysis and detailed research. When writing the article, published works were used, where the events of the late 14 and early 15th centuries were covered, in which, on the one hand, the Shibanids Mohammed Shaibani, Mahmud and their supporters participated, on the other hand, the descendants of Urus (Akniyaz) – Kerey, Zhanybek, Kasym and Buryndyk. The events that took place in Samarkand, Urgench, on the territory of Iran and modern Tajikistan, Afghanistan require special and additional studies. It is obvious that the identification of new sources in Persian, Arabic, Chinese, Ottoman-Turkish languages will further allow us to more objectively consider the history of the Shibanid dynasty. In recent years, as a result of findings in the foreign archives of Iran, Turkey, Great Britain, and China, additional materials and documents have been introduced into scientific circulation. It is also necessary to use not only written sources, but also data of oral tradition, as well as data from archaeological research, population genetics, and anthropology.

References

- Abdirov, 1996 – Abdirov, M. (1996) *Han Kuchum: izvestnyi i neizvestnyi*. [Khan Kuchum: known and unknown]. Almaty: Zhaly, 1996 – 156 p. (In Russ.)
- Abulgazi, 1991 – Abulgazi. (1991) *Turik shezhiresi*. [Turks shezhire] Almaty: Ana tili, 1991. – 205 p. (In Kaz.)
- Abil' et al., 2022 – Abil', E.A., Kuzembaiuly, A., Kabul'dinov, Z.E. (2022)/ *Mesto kazakhov v istorii Sibirskogo khanstva: rossiiskaya dorevolyutsionnaya istoriografiya*. [The place of Kazakhs in the history of the Siberian Khanate: Russian pre-revolutionary historiography]. // *Bylye Gody*. 2022. 17 (1). P. 57-66. (In Russ.)
- Abuev, Muhamadeeva, 2007 – Abuev, K.K. Muhamadeeva, I.A. (2007) *Sultan Uraz-Muhammed: neobychnaya zhizn' i sud'ba* [Sultan Uraz-Mohammed: an unusual life and fate] [monografiya]. – Astana: Elorda, 2007. – 140 p. (In Russ.)
- Abuseitova, 2020 – Abuseitova, M.H. (2020) *Kazahskoe hanstvo*. [Kazakh Khanate]. Monografiya. Izd. 2-e, pererab. i dopoln. – Almaty: «Shygys pen Batys», 2020. – 344 p. (In Russ.)
- Akimbekov, 2018 – Akimbekov, S.M. (2018). *Istoriya stepei: fenomen gosudarstva Chingizhana v istorii Evrazii*. [The history of the steppes: the phenomenon of the state of Genghis Khan in the history of Eurasia]. – Almaty: TOO «Institut Aziatskih issledovaniy», 3-e izdanie, 2018. – 678 p. (In Russ.)
- Akhmedov, 1965 – Akhmedov B.A. (1965). *Gosudarstvo kochevykh uzbekov* [The State of Nomadic Uzbeks]. / *Акад. наук СССР. Ин-т народов Азии. Акад. наук УзССР. Ин-т востоковедения*. - Москва: Наука, 1965. - 195 с. (In Russ.)
- Alpysbes, 2013 – Alpysbes, M. (2013). *Shezhire kazahov: istochniki i tradicii*. [Shezhire Kazakhs: sources and traditions]. *Uchebnik dlya vuzovskikh i poslevuzovskikh spektorov*. Astana: IP «VG-Print», 2013 – 240 p. (In Russ.)
- Ayagan, 2011 – Ayagan, B.G. (2011) *Kazak handygynyn tarihy: kurylyy, orleui, kuldyrauy* [History of the Kazakh khanate: creation, rise, fall]. Almaty: «Sөzdik-slovar», 2011. 320 p. (In Kaz.)
- Ayagan, 2014 – Ayagan, B.G. (2014). *Rassvety i sumerki Kazahskoi stepi*. [Sunrises and twilights of the Kazakh steppe]. Almaty, TOO «Litera-M», 2014. – 264 p. (In Russ.)
- Ayagan, 2018 – Ayagan, B.G. (2018) *Abilkaiyr Shaiban – Deshti Kypshaktyn songy bileushisi = Abulkhair Sheibanid – poslednii pravitel' Dashti-Kypchaka*. [Abulkhair Sheibanid – the last ruler of Desht-i-Kypchak]. Almaty: TOO «Izdatel'stvo Zolotaya Kniga», 2018. 176 p. (In Russ.)
- Ayagan, 2020 – Ayagan, B.G. (2020) *Istoriya Ulug Ulusa – Zolotoi Ordy. Kurs lektsii*. [History of Ulug Ulus – Golden Horde. Lecture course]. – Almaty, «Litera-M», 2020. – 224 p. (In Russ.)
- Blair, 2017 – Blair Sheila (2017): *Illustrating History: Rashid al-Din and his Compendium of Chronicles*, *Iranian Studies*, DOI: 10.1080/00210862.2016.1268376
- Boyle, 1971 – Boyle J. A. (1971) *Rashid al-Din. The successors of Genghis Khan*. / Transl. by John Andrew Boyle. New York; London: Columbia University Press, 1971. 372 p. (In Eng.)
- Gatin, 2011 – Gatin, M. S. (2011) *Nemeckie istoriki o Zolotoi Orde: problemy istorii Ulusa Dzhuchi i pozdnezolotoordynskikh gosudarstv Vostochnoi Evropy v nemeckoi istoriografii XIX-XX vv.* [German historians about the Golden Horde: problems of the history of the Ulus of Juchi and the late Golden Horde states of Eastern Europe in German historiography of the 20th-20th centuries]. / Marat Gatin. – Kazan': Tatarskoe kn. izd-vo, 2011. – 254 p. (In Russ.)
- Grinberg, 2021 – Grinberg M. (2021). *K voprosu o tom, kak “zheleznye psy” Batuidov razlomali “zolutuyu yurtu” svoih “hozyaev”* [To the question of how the “iron dogs” of the Batuids broke the “golden yurt” of their “owners”] // *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2021. T. 9, № 1. P. 43–75. DOI: 10.22378/2313-6197.2021-9-1.43-75

Dulati, 2003 – Dulati Muhammad Haidar. (2003) *Tarih-i Rashidi (hak zholyndagylar tarihy)*. [Tarikh-i Rashidi (History of the Righteous)]. Almaty: Muhammed Haidar Dulati kogamydyk kory, Turan, 2003. – 486 p. (in Kaz.).

Iskhakov, 2014 – Iskhakov D.M. (2014) *K voprosu o zapadnykh predelakh ulusa Shibana i ego potomkov*. [To the question of the western limits of the ulus of Shiban and his descendants]. // *Istoriya, ekonomika i kul'tura srednevekovykh tyurko-tatarskikh gosudarstv Zapadnoi Sibiri. Materialy II Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii. Kurganskii gosudarstvennyi universitet, Omskii filial Instituta arkheologii i etnografii SO RAN*. 2014. P.28-31 (In Russ.)

Issin, 2002 – Issin, A. (2002) *Kazahskoe hanstvo i Nogaikaya Orda vo vtoroi polovine XV–XVI v.* [The Kazakh Khanate and the Nogay Horde in the second half of the 15th – 16th centuries] – *Semipalatinsk*, 2002. – 139 p. (In Russ.)

Istoriya Kazakhstana, 2010 – *Istoriya Kazakhstana s drevneishih vremen do nashih dnei. V 5 t.* (2010). T. 2. *Kazahstan v epohu pozdnego srednevekov'ya* [History of Kazakhstan from ancient times to the present day. In 5 volumes. Volume II. Kazakhstan in the era of the late Middle Ages] Almaty: Atamura, 2010. 624 p. (In Russ.)

Istoriya Uzbekistana, 2012 – *Istoriya Uzbekistana (XVI – pervaya polovina XIX v.)*. (2012). [The history of Uzbekistan (XVI – the first half of XIX century)] *Otv. red. d.i.n. Alimova D.A. Izd-vo "Fan", Tashkent*, 2012 – 730 p. (In Russ.)

Kamolov, 2012 – Kamolov, Kh. Sh. (Khamza Kamol). (2012) *Istoriya vtorzheniya kochevykh plemen Dasht-i Kipchaka v Maverannakhr i Khorasan. XVI v.* [History of the invasion of the nomadic tribes of Dasht-i-Kipchak in Maverannahr and Khorasan. 16th century]. Dushanbe: Donish, 2012. – 408 p. (In Russ.)

Karibaev, 2014 – Karibaev, B. (2014). *Kazak handagynyn kuryly tarihy*. [The history of the establishment of the Kazakh Khanate]. Almaty: Sardar, 2014 – 520 p. (in Kaz.).

Kinayatuly, 2014 – Kinayatuly, Z. (2014). *Kazak memleketi zhane Zhoshy han*. [Kazakh state and Juchi Khan.]. Almaty: Eltanym baspasy, 2014. 360 p. (in Kaz.).

Kostyukov, 1998 – Kostyukov, V.P. (1998) *Ulus Shibana v XIII-XIVvv. (po pis'mennym dannym)* [Ulus Shiban in the 13-14th centuries. (According to written data)]. // *Problemy istorii, filologii, kul'tury*. 1998. № VI. 210 p. (In Russ.)

Kostyukov, 2007 – Kostyukov, V.P. (2007) *Ulus Dzhuchi i sindrom federalizma*. [Ulus Juchi and the syndrome of federalism]. // *Problemy istorii, filologii, kul'tury*. № 17. 2007. P. 454 – 489. (In Russ.)

Kostyukov, 2009a – Kostyukov V.P. (2009) *Shibanidy i Tuka-Timuridy*. [Shibanids and Tuka-Timurids]. // *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2009. № 28 (166). *Istoriya. Vyp. P. 39-43* (In Russ.)

Kostyukov, 2009b – Kostyukov V.P. (2009). «Zheleznye psy» Batuidov. (Shiban i ego potomki v voynakh XIII v.). [The “Iron dogs” of Batuids. (Shiban and his descendants in the wars of the XIII century)] // *Problemy istorii, filologii, kul'tury*. 2009. № 3 (25). P. 126-181. (In Russ.)

Kostyukov, 2010 – Kostyukov, V.P. (2010). *Ulus Shibana Zolotoi Ordy XIII–XIV vv.* [Ulus Shiban Golden Horde 13-14 centuries.]/ pod red. I.M. Mirgaleeva. Kazan': Izd-vo “Fien” AN RT, 2010. 199 p. (In Russ.)

Kudayberdyuly, 1991 – Kudayberdyuly, Sh. (1991). *Turik-kazak ham handar shezhiresi* [Turkic-Kazakh and handar shezhire]. Almaty, “Kazakstan” zhane “Sanat”, 1991 – 80 p. (in Kaz.).

Kushkumbaev, 2020 – Kushkumbaev, A.K. (2020) *Ordy v politicheskoi istorii Dzhuchieva Ulusa (istochniki i istoriografiya)*. [Hordes in the political history of the Juchi Ulus (sources and historiography)]. Almaty: «Shygys pen Batys», 2020. 160 p. (In Russ.)

Kuzembaiuly et al, 2022 – Kuzembaiuly, A., Ebil', E.A., Alibek, T. (2022). *Sibirskii Ulus i kazakhi: problemy etnicheskoi preemstvennosti i istoricheskoi pamyati*. [Siberian Ulus and Kazakhs: Problems of Ethnic Continuity and Historical Memory.]. Kostanai: Regional'nyi universitet imeni A. Baitursynova, 2022. 256 p. (In Russ.)

Margulan, 2015 – Margulan, A.H. (2015) *Ezhelgi kazaktyn taipalary zhane Kazak handygynyn kurylyy* [Ezhelgi Kazakh tribes and the establishment of the Kazakh Khanate]. Almaty: «Kone Taraz» kogamydyk kory, 2015. 275 p. (In Kaz.)

Maslyuzhenko, 2008 – Maslyuzhenko, D.N. (2008) *Etnopoliticheskaya istoriya lesostepnogo Pritobol'ya v srednie veka*: [Ethnopolitical history of the forest-steppe Tobol region in the Middle Ages]: monografiya: M-vo obrazovaniya i nauki Rossiiskoi Federacii, Federal'noe agentstvo po obrazovaniyu, Kurganskii gos. un-t. – Kurgan: Kurganskii gos. un-t, 2008. 168 p. (In Russ.)

Materialy po istorii, 1969 – *Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv v XV–XVIII vekov (Iz vlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochinenii)* (1969). [Materials on the history of the Kazakh khanates in the XV–XVIII centuries (Extractions from Persian and Turkic writings)]. / sost. S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishhulina, V.P. Yudin. Alma-Ata: Nauka, 1969. – 651 p. (In Russ.)

Muktar, Diyarova, 2019 – Muktar, A., Diyarova, Zh. (2019). *Saraishek muzei – korygy tarikhy* [History of the Sarayshik museum-reserve]. Almaty: Arys, 2019 – 192 p. (in Kaz.)

Petrov et al, 2014 – Petrov, P.N., Baipakov, K.M., Voyakin, D.A. (2014). Monetnoe delo i denezhnoe obrashhenie v Velikoi Mongol'skoi imperii, gosudarstvah Chagataidov i Dzhuchidov na territorii Kazahstana. [Coinage and money circulation in the Great Mongolian Empire, Chagataids and Juchids states on the territory of Kazakhstan]. Almaty: Hikari, 2014. 275 p. (In Russ.)

Pishulina, 2016 – Pishulina, K.A. (2016) Ocherki istorii Kazahskogo hanstva. [Essays on the history of the Kazakh Khanate]. Sb. statei. Almaty: In-t istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valihanov, 2016. – 426 p. (In Russ.)

Rashid al-Din, 2018 – Rashid al-Din Fazlallah Hamadani. Zhamig at-tauarih. Tarihtar zhinagy. [Rashid ad-Din Fazlallah Hamadani. Zhamig at-tarih. A collection of histories]. 3 Volumes. Astana: Halykaralyk Turki akademiya, 2018. T.3. – 600 p. (In Kaz.)

Sabitov, 2014 – Sabitov, Zh.M. (2014). Ulus Shibana i Shibanidov v administrativnoi strukture Zolotoi Ordy v XIII-XIV vekakh. [Ulus Shibana and Shibanids in the administrative structure of the Golden Horde in the XIII-XIV centuries.] //Istoriya, ekonomika i kul'tura srednevekovykh tyurko-tatarskikh gosudarstv Zapadnoi Sibiri. Materialy II Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii. Kurganskii gosudarstvennyi universitet, Omskii filial Instituta arheologii i etnografii SO RAN. 2014. (In Russ.)

Shamiloglu, 2019 – Shamiloglu, U. (2019). Plemennaya politika i social'noe ustroystvo v Zolotoi Orde [Tribal politics and social structure in the Golden Horde]. / Per. s angl. yaz. Ch.I. Hamidovoi, R. Hautala; otv.red. I.M. Mirgaliev. Kazan': Institut im. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. – 260 p. (In Russ.)

Sharaf al-Din Ali Yazdi, 2008 – Sharaf al-Din Ali Yazdi. (2008) Zafar-name (Kniga pobed Amira Temura) [Zafar-name (Book of victories of Amir Temur)] / predisl., per. so starouzb., kommt. A. Ahmedov. Tashkent: San'at, 2008. – 485 p. (In Russ.)

Sultanov, 2021 – Sultanov, T.I. (2021) Chingiz-han i Chingizidy. Sud'ba i vlast'. [Genghis Khan and Genghisides. Fate and Power.]. M.: Izdatel'stvo AST, 2021. 448 p.(In Russ.)

Thackston, 1999 – Thackston, W.M. (1999) Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh, Compendium of Chronicles. A History of the Mongols. Thackston, Wheeler M. (tr.). Cambridge, Massachusetts: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998–1999. xlv + 819 p.

Trepavlov, Belyakov, 2018 – Trepavlov V.V., Belyakov A.V. (2018) Sibirskie carevichi v istorii Rossii. [Siberian princes in the history of Russia]. Nauchnoe izdanie – SPB.: "Izdatel'stvo olega Abyshko", 2018 – 496 p. (In Russ.)

Tyumenskoe i Sibirskoe, 2018 – Tyumenskoe i Sibirskoe hanstva (2018) [Tyumen and Siberian khanates]: kollektivnaya monografiya / [Adamov A. A., Belyakov A. V., Bobrov L. A. i dr.; otvetstvennye redaktory: D.N. Maslyuzhenko i dr.]. - Kazan' : Izd-vo Kazanskogo un-ta, 2018. - 558 p. (In Russ.)

Utemish-hadji, 1992 – Utemish-hadji (1992). Chingiz-name [Utemish-Hadji. Genghis name]. / Faksimile, perevod, transkripciya, tekstologicheskie primechaniya, issledovanie V.P. Yudin; komment. i ukaz. M.H. Abuseitova. Almaty: Gylym, 1992. 244 p. (In Russ.)

Validi, 1992 – Validi, A. (1992) Kratkaya istoriya tyurko-tatar [A Brief History of the Turko-Tatars]. / Ahmed-Zaki Validi; [Poslesl. R. Amirhanova, p. 142-161]. - 1-e izd. - Kazan' : Tatar. kn. izd-vo, 1992. – 180 p. (In Russ.)

Yudin, 2001 – Yudin, V.P. (2001) Central'naya Aziya v XIV–XVIII vekah glazami vostokoveda [Central Asia in the 14th–18th centuries through the eyes of an orientalist]. / Red.-sost. Y.G. Baranova. Almaty: Daik-Press, 2001 – 380 p. (In Russ.)

Zahiriddin, 1993 – Zahiriddin Muhammad Babur. (1993) Baburname. (Zapiski Babura) [Baburname. (letters of Babur)] Perevod M. Sal'e. Obshhaya redakciya i dorabotka chlen-korrespondent AN Respubliki Uzbekistan, laureat premii im. Beruni i mezhdunarodnoi premii im. Dzhavaharlal Neru S. A. Azimdzhanov. – Tashkent, 1993 – 461 p. (In Rus.)

Zhalairi, 1997 – Zhalairi K. (1997). Shezhireler zhinagy [Zhalairi Kadyrgali. Compilation of Shezhires]. / Zhalpy red. baskargan M. Magauin. Almaty: Kazakhstan, 1997. 126 p. (in Kaz.)

Zholdasbaiuly, 2010 – Zholdasbaiuly, S. (2010). Ezhelgi zhane orta gasyrdagy Kazak elinin tarihy. [Ancient and medieval history of Kazakh land]. Zhogary oku oryndarynyn studentterine amalghan okulyk. Almaty: "Kitap" baspasy, 2010. 336 b. (in Kaz.)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp.361-373, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_27_2_361-373

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГОЛОДА 1921-1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ

Махаббат Маликовна Козыбаева¹, Қуаныш Мадиевич Мурзаходжаев²,
Саламат Касымбекович Малабаев³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (дом 28, Шевченко, 050010, г. Алматы, Казахстан)
Доктор PhD, директор филиала Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Астана

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (дом 28, Шевченко, 050010, г. Алматы, Казахстан)
Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-7723-8082>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

³Кыргызский технический университет им. И. Раззакова (дом 66, проспект Манаса, Бишкек, Кыргызстан, 720044)

Кандидат исторических наук, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0001-8819-2761> E-mail: salamat.malabaev@gmail.com

© ИИЭ им. Ш.Ш. Валиханова, 2023

© Козыбаева М.М., Мурзаходжаев К.М., Малабаев К.М.

Аннотация. *Введение.* В статье авторы изучают демографические последствия голода 1921-1922 гг. в Казахстане. *Цели и задачи исследования.* В статье предпринимается попытка изучения демографических последствий голода в Казахстане, в том числе установления числа голодающих в республике, а также освещаются проблемы высокой смертности, заболеваемости эпидемическими болезнями, беженства и т. д. *Результаты.* В статье авторы отмечают, что гражданская война, охватившая в 1918-1920 гг. территорию Казахстана, недород хлеба и трав в 1920 г., гибель скота от джута в 1920 и 1921 гг. привели в полный упадок сельское хозяйство республики. *Заключение.* Появление голода застало республику в обстановке полного экономического истощения. Авторы отмечают, что голод на территории Казахстана охватил пять губерний и один уезд, с количеством голодающих в более 2,6 млн. человек. Авторы в статье приходят к выводу, что демографическими последствиями голода в Казахстане явились высокая смертность, эпидемиологические заболевания, вынужденные миграции населения.

Ключевые слова: гражданская война, советская власть, продразверстка, голод, комиссии помощи голодающим, смертность, эпидемии, вынужденные миграции.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта «Голод в Казахстане в 1921–1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников)» при финансовой поддержке Комитета науки МНВО РК (регистрационный номер АР09259227).

Для цитирования: Козыбаева М.М., Мурзаходжаев К.М., Малабаев С.К. Демографические последствия голода 1921 -1922 гг. в Казахстане // Отан тарихы. 2023. Т. 27. № 2. С. 361-373 (Рус.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_27_1_361-373

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-22 ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЛДАРЫ

Махаббат Мәлікқызы Қозыбаева¹, Қуаныш Мәдиұлы Мурзаходжаев²,
Саламат Қасымбекұлы Малабаев³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

PhD доктор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы бөлімшесінің директоры

 <https://orcid.org/0000-0001-7723-8082>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-7723-8082>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

³И. Раззаков атындағы Қырғыз техникалық университеті (66-үй, Манас даңғылы, Бішкек, Қырғызстан, 720044)

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0001-8819-2761> E-mail: salamat.malabaev@gmail.com

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада авторлар Қазақстандағы 1921-22 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық салдарын қарастырған. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақалада Қазақстандағы ашаршылықтың демографиялық салдары, соның ішінде республикадағы ашаршылық нәубетінің статистикалық көрсеткіштері сараланған, сондай-ақ жоғары өлім-жітім, эпидемиялық аурулармен сырқаттанушылық, босқыншылық және т.б. мәселелерді зерделеуге талпыныс жасалған. *Нәтижелер.* Авторлардың пайымдаулары бойынша 1918-1920 жылдары Қазақстан аумағын қамтыған азаматтық соғыс, 1920 жылдардағы егін мен жайылымдықтың азаюы, 1920 және 1921 жж. жұттан малдың қырылуы республиканың ауыл шаруашылығының толық құлдырауына әкелген факторлар болғанын мәлімдейді. *Қорытынды.* Ашаршылықтың пайда болуы республиканы күрделі экономикалық құлдырау жағдайымен тұспа-тұс келді. Авторлар Қазақстан аумағындағы ашаршылық бес губерния мен бір уезді қамтығанын, ашыққандардың саны 2,6 млн.-нан асатынын атап өтеді. Авторлардың Қазақстандағы ашаршылықтың демографиялық салдары ретінде жоғары өлім-жітім, эпидемиологиялық аурулар, халықтың мәжбүрлі көші-қоны болды деген қорытындыға келеді.

Түйінді сөздер: азаматтық соғыс, кеңестік билік, азық-түлік салығы, ашаршылық, ашыққандарға көмек көрсету комиссиясы, өлім-жітім, эпидемиялар, халықтың мәжбүрлі көшуі.

Алғыс айту. Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен «1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылық және оның салдарлары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде)» атты жоба аясында дайындалды (тіркеу нөмірі AP09259227)

Дәйексөз үшін: Қозыбаева М.М., Мурзаходжаев Қ.М., Малабаев С.Қ. Қазақстандағы 1921-22 жж. Ашаршылықтың демографиялық салдары // Отан тарихы. 2023. Т. 27. № 2. С. 361-373 (Орыс.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_27_1_361-373

DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE FAMINE OF 1921-1922 IN KAZAKHSTAN

Makhabbat Malikovna Kozybayeva¹, Kuanyshev Madievich Murzakhodzhaev²,
Salamat Kasymbekovich Malabaev³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)

PhD, Director of the branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)

Scientific researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-7723-8082>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

³I. Razzakov Kyrgyz Technical University (66, Manas Avenue, Bishkek, Kyrgyzstan, 720044)

Candidate of Historical Sciences, senior lecturer

 <https://orcid.org/0000-0001-8819-2761> E-mail: salamat.malabaev@gmail.com

Abstract. *Introduction.* In the article, the authors study the demographic consequences of the famine of 1921-1922 in Kazakhstan. *This study aims* are attempts to study the demographic consequences of famine in Kazakhstan, including establishing the number of hungry people in the republic, and also highlights the problems of high mortality, morbidity of epidemic diseases, refugees, etc. *Results.* In the article, the authors note that the civil war that swept the territory of Kazakhstan in 1918-1920, the shortage of bread and herbs in 1920, the death of cattle from dzhute in 1920 and 1921 led to a complete decline in the agriculture of the republic. *Conclusion.* The appearance of famine found the republic in an environment of complete economic exhaustion. The authors note that the famine in Kazakhstan covered five provinces and one county, with the number of hungry people in more than 2.6 million people. The authors of the article come to the conclusion that the demographic consequences of famine in Kazakhstan were high mortality, epidemiological diseases, forced migration of the population.

Keywords: civil war, Soviet power, food tax, famine, famine relief commissions, mortality, epidemics, forced migrations.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan "Famine in Kazakhstan in 1921-1922 and its consequences (based on new archival and written sources)" (registration number AP09259227).

For citation: Kozybaeva M.M., Murzakhodzhayev K.M., Malabaev S.K. "Demographic consequences of the famine of 1921-1922 in Kazakhstan. *Otan tarihy*. 2023. Vol. 27. No. 2. Pp. 361-373 (in Russ.). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_27_2_361-373

Введение. Одним из актуальных вопросов отечественной истории является определение демографических последствий голода 1921-1922 гг. в Казахстане. До сих пор остаётся открытым вопрос об определении абсолютного числа голодавших и погибших от голода в начале 1920-х гг., а также численности беженцев на территории республики, поскольку не все смертельные случаи регистрировались и учитывались, а часть документов была утеряна либо изъята из архивных фондов. В то же время, выявление статистических сведений о масштабах голода и числе остро нуждающихся позволило в довольно быстрый срок совместными усилиями правительства и помощью извне организовать работу деятельности республиканской комиссии по оказанию помощи голодающим.

Материалы и методы. В качестве источниковой базы исследования выступили архивные материалы, выявленные в центральных и региональных казахстанских и российских архивах, таких как Центральный государственный архив Республики Казахстан, Архив Президента Республики Казахстан, Государственный архив Российской Федерации, Государственный архив Северо-Казахстанской области и другие. При этом источники представлены преимущественно официальными протоколами, отчетами и статистическими данными, материалами периодической печати. Теоретическую основу исследования составили работы представителей зарубежной и отечественной исторической мысли, внесших вклад в изучение различных аспектов голода в Казахстане в начале 1920-х гг. При написании статьи применялись общенаучные и специально-исторические методы. Многоаспектность и сложность демографических процессов как объекта исследования определили в качестве одного из подходов междисциплинарный подход. Все эти исследовательские приемы и инструменты объединены единой методологической программой, исходящей из цели и задач исследования.

Обсуждение. Проблема демографических последствий голода начала 1920-х гг. в Казахстане нередко поднималась в научной литературе в работах, как советских ученых, так и казахстанских исследователей. Первые работы о голоде начала 1920-х гг. в РСФСР, в том числе на территории Казахстана, в которых освещались и демографические аспекты, носили

информационно-пропагандистский характер (Радек, 1921). Особое место в изучении демографических аспектов голода занимают материалы представительства Российского общества Красного креста в Америке, в которых дается всесторонняя характеристика голода в РСФСР и показаны особенности голода в отдельных автономных республиках, в том числе в Казахстане (Голод, 1922). К этому же времени относится работа Н.И. Мардаровского «Голод в Киргизии и борьба с недородами», в которой автор дает анализ причин голода 1921–1922 гг. и его последствий для казахской степи (Мардаровский, 1922).

В трудах казахстанских ученых М.К. Козыбаева (Козыбаев, 1992), Т.О. Омарбекова (Омарбеков, 1997), Ж.Б. Абылхожина (Абылхожин, 1997) М.К. Койгелдиева (Койгелдиев, 2004), С. Смагуловой (Смағұлова, 2019) и других поднимались различные аспекты голода начала 1920-х гг., в том числе демографические последствия для казахской степи. Исследованию социально-демографических процессов в период голода 1921-1922 гг. в Казахстане посвящены труды исследователей А.Н. Алексеенко (Алексеенко, 1993), М.Х. Асылбекова, А.Б. Галиева (Асылбеков, Галиев, 1991), Б.А. Мусаева (Мусаев, 2005), Т.А. Кариевой (Қариева, 2010), Г.Б. Карсаковой (Карсакова, 2021), А.С. Сарсенова, Г.К. Кайргалиевой, Д.Ж. Алиповой (Сарсенова и др., 2022) и других. Трагедии голода 1921-1922 гг. в Казахстане и его последствиям посвятили свои работы российские исследователи Н.В. Усманов (Усманов, 2007), В. Шмидт (Шмидт, 2018), Г.Г. Циденков (Циденков, 2018). Большим вкладом в историческое изучение голода начала 1920-х в Казахстане явились сборники архивных документов и материалов, подготовленные сотрудниками Центрального государственного архива РК: «Сейітқали Меңдешев» (2021) и «Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1923» (2021). В целом, общие тенденции отечественной и зарубежной историографии показали, что демографические последствия этой масштабной катастрофы до сих пор остаются малоизученной научной проблемой.

Результаты исследования. В 1921-1922 гг. на территории РСФСР, и в том числе в Казахстане, разразился голод, принявший небывалые размеры. Основными причинами голода в Казахстане стали последствия гражданской войны и продразверстки, обострившиеся на фоне неурожая хлебов и трав вследствие продолжительной засухи, и последовавшего за этим джута. Голод на территории Казахстана охватил Оренбургскую, Актюбинскую, Кустанайскую, Уральскую, Букеевскую губернии и Адайский уезд. При этом общая площадь недорода составила 1 048 100 кв. верст, с количеством голодающих в 2 653 300 человек населения. Появление голода застало республику в обстановке полного экономического истощения. Таким образом, гражданская война, охватившая в 1918-1920 гг. территорию Казахстана, недород хлеба и трав в 1920 г., гибель скота от джута в 1920 и 1921 гг. привели в полный упадок сельское хозяйство республики (ГАРФ. Ф.1064. Оп.4. Д.45. Л.4).

В частности, в 1922 г. Центральное статистическое управление приводило следующие показатели тяжелого положения республики по части сокращения посевов: если в 1917 г. посевы составляли – 5840000 десятин, в 1920 г. – 3075000 десятин, то в 1921 г. – только 2098000 десятин. Следовательно, в период с 1917 по 1920 гг. посевная площадь сократилась на 20%, а с 1917 по 1921 гг. – на 47 %. Население Казахстана по статистическим данным 1920 г. составляло 4464138 человек (без Адаевского и Монгишинского уездов). Из общего числа кочевое население составляло 66%, оседлое – 34%, городское население – 6,7% и сельское население – 93,3% (ГАРФ. Ф.1064. Оп.4. Д.45. Л.4).

Местные власти констатировали, что небывалые размеры бедствия вследствие недорода поставили большую часть населения Казахстана практически под угрозу гибели от голода. По сообщениям с мест, люди питались кореньями трав и листьями растений. В отдельных регионах в пищу употребляли собак, кошек и других мелких животных и питались их кожами, растаскивая их со складов. В Уральской губернии и в других местах наблюдались случаи людоедства; в голодных районах участились кражи, грабежи, убийства, имелись случаи умопомешательства от голода. Эти сообщения являлись действительным показателем размеров бедствия, постигшего население Казахстана.

В особенности тяжелые муки переживало кочевое население в степи, потерявшее от джута весь свой скот. Если земледельческое население при своевременной семенной помощи еще могло в короткие сроки восстановить свое хозяйство, то кочевому населению, живущему скотоводческим хозяйством, даже при поддержке нужны были годы для его восстановления.

При этом сельскохозяйственное население края относительно легко снималось с мест и переходило в другие сельскохозяйственные регионы – Украину и центральные районы России. Данное несанкционированное переселение вскоре приняло массовый характер и рассматривалось населением как шанс спасения от голодной смерти. В свою очередь, кочевое население, которое проживало вдали от крупных городов и железнодорожных станций, в силу обособленности и специфики хозяйственного быта, не имело возможности переселяться в другие регионы (ГАРФ. Ф.1064. Оп.1. Д.88. Л.55). Поэтому зачастую казахское население со своими семьями молчаливо погибало в зимовках, не видя и не ожидая ни откуда помощи.

Несмотря на быстрые темпы распространения голода, Центральная чрезвычайная комиссия помощи голодающим была образована только летом 1921 г. В комиссию были включены все соответствующие правительственные органы и учреждения, в том числе Красная армия и органы ВЧК-ГПУ. В Казахстане комиссию помощи голодающим, созданную 15 июля 1921 г., возглавил председатель ЦИК Казахстана С. Мендешев. При губернских и уездных исполкомах республики были также созданы специальные комиссии по оказанию помощи голодающим. С голодающих областей были сняты сборы продналога, направлялись средства в размере 50 млн. рублей для помощи кочевому населению, организовывались бесплатные пункты питания. Властями было организовано общественное питание для голодающих через столовые и пункты питания. Однако медленное поступление продовольственных ресурсов и полное отсутствие запасов внутри голодающих губерний при недостатке денежных средств, обширности территории со слабой связью и плохим транспортом ставили работу комиссии в крайне тяжелое положение (ГАРФ. Ф.1065. Оп.2. Д.116. Л.214).

По данным республиканской комиссии помощи голодающим, в 1921 г. в Казахстане население составляло 4 757 552 человек; из них взрослого – 2 522 997 человек, детей – 1 994 655 человек, за исключением Адайского уезда, где без подразделения на взрослых и детей числилось 240 000 чел. В 1921 г. голодали 5 губерний и 1 уезд с общим количеством населения в 2 653 300 человек. Из этого числа голодали: на 1 января 1922 г. – всего 1 600 452 человек; на 1 апреля 1922 г. – всего 1 761 470 человек; на 1 июля 1922 г. всего – 2 065 394 человек. Кроме того, в помощи нуждались 3 уезда Акмолинской губернии. За время с 1 ноября 1921 г. по 1 июля 1922 г. по Оренбургской, Уральской, Акмолинской, Актюбинской губерниям смертных случаев на почве голода в лечебных заведениях было зарегистрировано всего 37 657 человек (Қазақстандағы ашаршылық, 2021: 291-292).

При этом в виду использования различных источников информации данные республиканских и местных органов несколько различались. Так, например, по сведениям с мест, к 1 января 1922 г. общее количество голодавших в Казахстане составляло 1 476 985 человек, из них взрослых – 927 593 человек, детей – 158 392 человек. При этом наибольшее количество голодающих было зафиксировано в Кустанайской губернии, наименьшее – в Семипалатинской губернии (Сейітқали Мендешев, 2021: 98-105). В целом, голодающие по губерниям распределялись следующим образом (Таблица 1).

Таблица 1. Численность голодающих по Казахстану на январь 1922 г. (АП РК, 252: 126-138).
[Table 1. The number of hungry people in Kazakhstan in January 1922 (AP RK, 252: 126-138)]

№	Название губернии	взрослых	детей
1	Оренбургская	138 339	209 671
2	Актюбинская	171 389	134 000
3	Кустанайская	217 365	96 935
4	Уральская	123 600	103 500
5	Букеевская	100.000	
6	Адаевский уезд	75 000	9 670
7	Семипалатинская		5 616
8	Акмолинская	92 000	

Рассмотрим специфику регистрации данных на примере Кустанайской губернии. Например, большой интерес представляют статистические данные в отчете Кустанайской губернской комиссии помощи голодающим о положении губернии и деятельности с начала

голодной кампании по июль 1922 г. В отличие от других регионов, в Кустанайской губернии были приняты меры по выяснению точной цифры голодающих сразу, как только ясно обозначился голод, а первые точные сведения были получены в ноябре 1921 г. Согласно полученным данным, по районам числилось голодающих 184904 человек, а по городу – 7436 человек, всего – 192340 человек, из них детей – 70561 человек (Қазақстандағы ашаршылық, 2021: 93). С каждым следующим месяцем количество голодающих увеличивалось на 25-30% от количества голодающих предыдущего месяца. Так, на 15 декабря 1921 г. число голодающих увеличилось до 237 494 человек, из них детей – 96 933 человек. На 15 января 1922 г. число голодающих доходило до 283 749 человек, которые распределялись по районам следующим образом (Таблица 2).

Таблица 2. Численность голодающих по Кустанайской губернии на январь 1922 г.

(Қазақстандағы ашаршылық, 2021: 93)

[Table 2. The number of hungry in the Kostanay province in January 1922

(Kazakstandagy aharshylyk, 2021: 93)]

№ №	Название районов	Детей до 16 лет	Стариков и инвалидов	Трудоспособны, не имеющих живого инвентаря	Трудоспособны, имеющих живой инвентарь	Всего
1	Кустанайский (кроме города)	13220	1777	6152	7601	23750
2	Боровской	15859	11588	7112	19423	54183
3	Федоровский	14330	4777	4846	12057	36010
4	Семиозерный	5400	4140	6657	9317	25514
5	Денисовский	14038	4071	4917	7774	30800
6	Урицкий	8473	2422	1737	6260	18892
7	Адамовский	7400	1685	2742	4573	16400
8	Тургайский	30000	10000	10000	10000	60000
9	г. Кустанай	5900	2000	4250	1050	1320
	Всего	114720	42460	48413	74155	283749

Таким образом, к общему числу населения Кустанайской губернии (по переписи 1920 г. – 577 177 человек) число голодающих на январь составляло 52,5%. К 1 марта 1922 г. по дополнительным сведениям из районов количество голодающих доходило до 354 350 человек, которые распределялись по районам следующим образом (Таблица 3).

Таблица 3. Численность голодающих по Кустанайской губернии на март 1922 г.

(Қазақстандағы ашаршылық, 2021: 94)

[Table 3. The number of people living in the Kustanai province on March 1922

(Famine in Kazakhstan, 2021: 94)]

№ №	Название районов	Детей до 16 лет	Стариков и инвалидов	Трудоспособных не имеющих живого инвентаря	Трудоспособн ых, имеющих живой инвентарь	Всего
1	Кустанайский	16525	2221	7690	9501	35937
2	Боровской	15959	11589	7112	19423	54689
3	Федоровский	17912	5971	6055	15071	45009
4	Семиозерный	6750	5157	8321	14646	31892
5	Денисовский	16547	4088	5146	8717	34498
6	Урицкий	10591	2827	2171	7825	23414
7	Адамовский	9250	2106	3427	5716	20499
8	Тургайский	30000	10000	10000	10000	60000
9	г. Кустанай	7375	2500	5317	1312	16504
	Всего	130909	46477	55239	89211	354350

Данное число голодающих составляло уже 59 % по отношению к общему количеству населения. По отдельным районам количество голодающих в марте представлялось в следующем виде: Кустанайский район – население 59 460 человек, из них остро голодало 35 437 человек, т.е. 56 %, Боровской район голодающих 54 183 человек, Семиозёрный район – население 30 000 человек, голодает 22 500 чел., т. е. 75 %, Денисовский район – население 37 000 человек и голодает 34 489 человек, т.е. около 95 %, Фёдоровский район – голодает 45 609 человек. Урицкий район – население 60 000 человек, голодающих 23 414 человек, т.е. 33%. Адамовский район – население 49 000 человек, голодало 20 409 человек, Тургайский район – голодающих 60 000 человек, город Кустанай с населением 24 000 человек, из которых голодало 16 499 человек. При этом наибольшее количество голодающих было зафиксировано в Денисовском и Семиозёрном районах, которые вследствие полного недорода и уничтожения родившихся хлебов кобылкой, начали ощущать голод ранее всех, и поэтому здесь он принял наиболее острые формы. В апреле и мае число голодающих по губернии уменьшилось до 333 106 человек, а в июне, наконец, достигло 317 497 человек. В целом, число голодающих распределялось по группам и районам следующим образом (Таблица 4).

Таблица 4. Число голодающих по Кустанайской губернии на июнь 1922 г.

(Қазақстандағы ашаршылық, 2021: 94)

[Table 4. The number of people living in Kustanai province in June 1922

(Famine in Kazakhstan, 2021: 94)]

№ №	Название районов	Название волостей	Голодающих киргиз			Русских	Всего
			Дет.	Взрос	Всего		
1.	Кустанайский	Аракарагайская Русские вол.	3229 -	4955 -	8184 -	- 27753	35937
2.	Федоровский	Чубартинская Саройская Чубарская Карабалькская Русск. волости	1092 808 1513 562 -	1620 1091 2106 987 -	2310 1899 3619 1554 -	- - - - -	30000
3.	Боровской	Мендыгаринская Убаганская Кин-аральская Русск. волости	3578 1595 350 -	9735 4797 998 -	13413 6392 135 -	- - - 33021	54183
4.	Денисовский	Аятская Домба... Русск. волости	2086 - -	3414 - -	5500 - -	- - 30688	44131
5.	Урицкий	Каратальская Карабинская Кушмурунская Капжиганская. Русск. волости.	1994 122 440 440 -	3967 166 942 754 -	5261 293 1382 1194 -	- - - - 16534	24661
6.	Семиозерный	-	-	-	-	-	31892
7.	Адамовский.	-	-	-	-	-	20199
8.	г. Кустанай	-	-	-	-	-	16494
9.	Тургайский	-	30000	30000	60000	-	60000
	Всего		50985	69716	120701	-	317497

Наконец, по данным Статбюро, на 1 июля 1922 г. число голодающих по Кустанайской губернии установилось в 246 311 человек. Всего же населения к тому времени числилось 414 572 человек. Таким образом, на 1 июля 1922 г. голодало 60% всего населения губернии. Из таблицы 5 видно, что число умерших от голода на 1 июля 1922 г. составило 37 146 человек, что по отношению к числу оставшихся, то есть 411 572 человек составило 9% (Таблица 5). Остальная часть убыли населения относилась за счет выехавшего населения. Из оставшегося числа голодало 246311 человек, что составляло 60%.

Таблица 5. Число голодающих по Кустанайской губернии на 1 июля 1922 г.
(Қазақстандағы ашаршылық, 2021: 116)
[Table 5. The number of people living in Kustanai province on July 1, 1922
(Famine in Kazakhstan, 2021: 116)]

№ №	Наименование уездов	Население				Умерших от голода	Число хозяйств, выехавших по случаю голода
		Всего	Взрослых	Детей	Голодающих		
1	Федоровский	66752	3242	32509	39283	4983	3058
2	Денисовский	46041	28495	17546	34353	5436	3336
3	Кустанайский	41734	21385	20349	24623	6889	2562
4	городское	18277	9997	8280	-	-	-
5	Семиозерный	26816	13858	12958	21452	4077	2502
6	Урицкий	46784	24041	22743	33392	271	946
7	Боровской	44317	33013	11304	27476	4530	2780
8	Адамовский	43589	23043	20546	30512	4530	2780
9	Тургайский	77262	40686	36576	45220	4530	1054

За июль 1922 г. число голодающих и умерших от голода в Кустанайской губернии увеличилось практически на 20%. Уже в августе 1922 г. в докладе о состоянии губернии после пережитого голодного года, отмечалось, что «Кустанайская губерния, по выключении из нее Тургайского уезда, потеряв, в результате пережитого голодного года из состава своего населения 45 603 души, имеет к 1 августу т.г. (1922 г. – авторы) 331 534 человек населения, из них киргиз 123 690 человек и русских 207 354 человек».

Если говорить о республиканских данных по числу голодающих, то необходимо отметить, что статистические сведения на июль 1922 г. по губерниям Казахской АССР выглядели следующим образом (таблица 6). По таблице 6 видно, что наибольшее число голодающих фиксировалось в Оренбургской губернии (498 051 человек), наименьшее в Семипалатинской губернии (14 505 человек).

Таблица 6. Статистические сведения о количестве голодающих на июль 1922 г.
по губерниям Казахской АССР (ЦГА РК, 36: 62)

[Table 6. Statistical data on the number of hungry people in July 1922 in the provinces of the Kazakh ASSR
(Central State Administration of the Republic of Kazakhstan, 36: 62)]

№	Наименование губернии	Детей	Взрослых	Всего
1	Оренбургская	234 512	263 539	498 051
2	Актюбинская	72 309	227 691	300 000
3	Кустанайская	95 930	237 116	333 106
4	Акмолинская	210 000	230 000	440 000
5	Уральская	165 559	126 539	292 098
6	Семипалатинская	6 110	8 396	14 505

Не лучше ситуация обстояла и в других регионах. Голод в Букеевской Орде стал следствием того, что скотоводство также пришло в полный упадок. Если количество скота в губернии в 1916 г. составляло 1362000 голов, в 1920 г. по государственной переписи и данным земельных органов имелось всего 450000 голов, включая как крупный скот, так и мелкий. На душу населения крупного скота приходилось только $\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ голов. Такой большой падеж скота объяснялся военными обстоятельствами, а также хищническими мясозаготовками (ЦГА РК. Ф.5. Оп.1. Д.54. Л.38).

По данным Актюбинской губернской комиссии помощи голодающим, за время с 1 января по 7 февраля 1922 г. голод в губернии развивался все сильнее, борьба с ним на местах в отдаленных от центра губернии районах, волостях, поселках и аулах была совершенно слабой,

так как отпускаемые продукты, как со складов губпродкома в г. Актюбинске, с базы на ст. Актюбинск, Акбулак, Мартук, Джурун, и Челкар и на местах из складов заготконтор доходили по месту своего назначения в течение полмесяца, а иногда, в течение трех недель. На 1 января 1922 г. числилось голодающих по всей губернии: детей до 16 лет – 97809 человек и взрослых – 263742 человек, а всего 361051 человек, что составляло 65% всего населения по губернии. В феврале 1922 г. это число существенно сократилось: центром было установлено голодающих детей – 30000 человек и взрослых – 18000 человек, а всего 48 000 человек (ГАРФ. Ф.1064. Оп.2. Д.123. Л.57-57 об.).

Санитарное состояние Актюбинской губернии было очень плачевным: отсутствие медикаментов, продовольствия, топлива и денежных средств, сильно затруднило борьбу с развивающимися эпидемическими и другими заболеваниями, как на почве голода, так и вообще заражения от сгущенности голодающих и самого населения ввиду свирепствующих холодов и отсутствия топлива в городах. В районах дело обстояло еще печальней. По имеющимся сведениям в Акбулакском районе смертность на почве голода с 1 по 15 февраля доходила до 12%, а в некоторых киргизских аулах Актюбинской волости, как например, в пос. Акбулак и близлежащих поселках – до 50%, поскольку здесь скапливались голодающие, направлявшиеся в Акбулак в надежде получить продовольствие или работу. В сводках того времени говорилось о том, что ежедневная смертность составляла до 300 человек, дороги в Акбулак пестрели трупами, в аулах трупы лежали в землянках, а хоронить было некому (ГАРФ. Ф.1064. Оп.2. Д.123. Л.65).

Голод сопровождали страшные болезни и эпидемии. В Актюбинской области имелись аулы Тамдинской, Хобдинской и Джиренкупинской волостей, где свирепствовала болезнь, невыясненная холера или чума, когда заболевший человек умирал после начала заболевания через 6-28 часов. В Челкарском районе заболеваемость на почве голода составляла 30% и смертность – 20%. Борьба с этим злом была крайне тяжела, что усугублялось быстрым распространением заболеваний с приближением весны и отдаленностью районов и аулов для оказания своевременной медицинской помощи, и практическим прекращением любых связей на целых два месяца во время разлива рек (ГАРФ. Ф.1064. Оп.2. Д.123. Л.65 об.).

Большие демографические потери населения наблюдались и в Уральской губернии, причем ярким явлением этого периода становится вынужденная миграция населения. Так, если население Уральской губернии в 1920 г. составляло 500000 человек, то по переписи 1922 г. числилось только 361500 человек. При этом из числа убывших, по данным Губпоследгола, умерло по разным причинам на почве голода 47273 человека, остальная часть эвакуировалась или просто бежала, что далеко не гарантировало спасение от голодной смерти. В ноябре 1922 г. в губернии голодало 97691 человек, в декабре 112299 человек, а в январе уже 132767 человек. Таким образом, мы видим, что рост числа голодающих прогрессивно увеличивался. По данным Губпоследгола, продовольственная потребность остро нуждающегося населения при всех местных возможностях удалось удовлетворить на не более 10%. Для того, чтобы новый урожай мог поднять благосостояние в голодающей губернии необходимо было поднять полеводство, скотоводство, а также пополнить недостающий живой и мертвый инвентарь. Если в 1916 г. площадь посева равнялась 536 030 десятин, в 1921 г. – 199 500 десятин, 1922 г. – 153 891 десятин (ГАРФ. Ф.1065. Оп.2. Д.113. Л.35.).

В Акмолинской области в 1922 г. также имелось большое количество голодающих, причем картину удручала волна беженцев с других регионов, которые также потерпели народное бедствие в связи с неурожаем. Так, в г. Акмолинске и уезде всего насчитывалось 128698 человек голодающих, из них беженцы составляли 6817 человек, в г. Кокчетаве и уезде – 20083 человека голодающих, из них беженцев – 8185 человек, в г. Атбасаре и уезде – 14585 голодающих, из них беженцев – 4095 человек (таблица 7).

Таблица 7. Сведения Губсовпомгола о зарегистрированном числе голодающих в Акмолинской губернии в 1922 г. (ГАСКО, 2: 24)
 [Table 7. Gubsovpmogol data on the registered number of starving in Akmol province in 1922 (GASCO, 2: 24)]

Акмолинск	В городе		В уезде		Беженцев	Итого
	5570		116311		6817	128698
Кокчетав	В городе		В уезде		Итого	
	беж.	мест.	беж.	мест	20083	
	1335	473	6850	11585		
Атбасар	В городе		В уезде		Итого	
	беж.	мест	беж.	мест	14585	
	895	540	3200	8950		

В основном население, спасаясь от неминуемой гибели, двигалось в более благополучные регионы. Согласно данным месячного отчёта о работе Семипалатинской губернской комиссии, только за период январь-февраль 1922 г. количество принятых губернией переселенцев и беженцев составило 14506 человек, из них взрослых – 6110 человек, детей – 8396 человек (ГАРФ. Ф.1064. Оп.5. Д.153. Л.13-14). В газете «Красный Урал» от 28 февраля 1922 г. сообщалось, что все организации не покладая рук работали для спасения голодающих. В Семипалатинск нахлынули беженцы, которые размещались в городе. В губернии функционировало свыше 60 детских домов. На станции был открыт питательный пункт на 2000 человек, две столовых, одна детская больница. По регистрации в г. Семипалатинске голодающих насчитывалось 10000 человек, из которых было много детей. Были проведены сборы, которые дали 160000 пудов хлеба, 6000 голов скота, 100 пудов муки, 300 млн. денег. В г. Оренбурге детей насчитывалось 15505 человек, в губернии – 87014 человек, на станциях – 5000 человек. В городе было открыто 49 открытых домов, в губернии – 385. Предполагалось эвакуировать 6000 детей в Орел, Тулу, Семипалатинск, Петропавловск. В Орле были открыты ночлежные дома на 300 человек (Красный Урал. 28 февраля 1922 г. С. 2.).

Вопрос по урегулированию эвакуации голодающего населения из голодных районов являлся одним из важнейших для центральной комиссии помощи голодающим. Стихийное переселение, принявшее формы анархического выселения с мест, было чрезвычайно серьезным явлением, так как массовое скопление беженцев на железнодорожных станциях и в городах создавало усиленные вспышки тифозной эпидемии, затрудняло их отправку по железным дорогам, а также и размещение в домах. За время с 15 июля 1921 г. до февраля 1922 г. было эвакуировано 26655 человек, из них направлено в Туркестан – 23455 человек, в Семипалатинск – 3200 человек.

Учитывая, что стихийное переселение приводило в большей части к полному разорению и гибели переселенцев и, кроме того, оно было не выгодно из-за хозяйственных соображений, так как, по мнению властей, те, которые перенесли голод, имели возможность все же сохранить часть своего хозяйства и могли при небольшой поддержке со стороны республики существовать в дальнейшем, как хозяйственная единица. По всем этим соображениям ЦК Помгол поставил перед собой не только задачу организованного переселения, но и задачу, как их удержать на месте и как обеспечить их существование. Однако в силу объективных обстоятельств – расстройство железнодорожного транспорта и отсутствие продовольствия – этот вопрос не удавалось разрешить, несмотря на то, что ему было уделено много внимания (Сейітқали Мендешев, 2021: 98-105).

Демографические последствия голода давали о себе знать еще длительное время, поскольку не было достоверных данных о числе голодающих. Одной из проблем подсчета числа голодающих были разные источники статистической информации. В информационной сводке на 5 марта 1923 г. сообщалось, что сведения ЦКПГ при ВЦИК о числе остро нуждающихся в КССР, по обыкновению, страдали неполнотой и отчасти недостоверностью. Примером может служить Букеевская губерния, где, по исчислению статистического бюро насчитывалось 115 000 нуждающихся, а по данным Губпоследгола – за январь – 33 574 чел. В то же время Комитеты РОКК сообщали о наличии 40 000 человек

голодающих только в двух уездах этой губернии. Официальные данные Центральной комиссии последгола Казахстана за январь сообщали о количестве нуждающихся по губерниям: в Букеевской – 33 572 человек, Уральской – 132 767 человек, Актюбинской – 147 271 человек, Кустанайской – 65 000 человек, Оренбургской – 113 870 человек нуждающихся. По сведениям Казахской центральной комиссии последгола было зарегистрировано уже до 30 случаев смерти на почве голода. При этом в протоколах и актах об этих случаях подчеркивалась сильнейшая опухлость умерших, что свидетельствовало о фактах длительного голодания. Имелось также много сообщений об употреблении суррогатов. (ГАРФ. Ф.1065. Оп.3. Д.21. Л.78). По состоянию на май 1923 г. по республике насчитывалось число жителей: Оренбургская губерния – 539370 человек, Кустанайская – 414300 человек, Уральская – 515400 человек, Актюбинская – 464100 человек, Букеевская – 221791 человек (ГА РФ. Ф.1065. Оп.2. Д.113. Л.35.).

Закключение. В целом демографические последствия голода 1921-1922 гг. в Казахстане остаются малоизученной проблемой в связи со спецификой изучения голода в качества явления, а также разных источников статистической информации, большой смертности, высокого распространения эпидемических заболеваний, беженства и детской беспризорности. Сравнительный анализ разных источников местного и республиканского значения в целом показал, что в период голода начала 1920-х гг. имела место большая демографическая катастрофа в Казахстане, последствия которой отрицательно отразились на естественном приросте населения. Лишь оказание государством и благотворительными организациями своевременной продовольственной и медицинской помощи, спасло тысячи людей от гибели, помогло голодающему населению Казахстана войти в нормальное русло, когда голод в своей наиболее острой форме миновал, и перед страной встала новая задача по ликвидации его последствий.

Источники

- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК).
 Газета «Красный Урал». – 1922, 28 февраля. – С. 2.
 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
 Государственный архив Северо-Казахстанской области (ГАСКО)
 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК).

Литература

- Абылхожин, 1997 – *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана XX век. Алматы, 1997. 360 с.
 Алексеенко, 1993 – Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.
 Асылбеков, Галиев, 1991 – *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.). Алматы, 1991. 288 с.
 Голод, 1922 – *Голод 1921-1922*: сборник Представительства Российского общества Красного креста в Америке. Нью-Йорк, 1922. 160 с.
 Карсакова, 2021 – *Карсакова Г.Б.* Непризнанный голод (о голоде 1921-1923 гг. в Акмолинской губернии) // *Отан тарихы*. 2021 № 1 (93). С. 84-93.
 Қозыбаев, 1992 – *Қозыбаев М.Қ.* Ақтандақтар ақиқаты. А., 1992. 161 б.
 Қазақстандағы ашаршылық, 2021 – *Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане. 1921-1923.* Сборник документов и материалов. Алматы: «Алматы-Болашақ», 2021. 2 том. 752 с.
 Қариева, 2010 – *Қариева Т.А.* Семей губерниясындағы ашаршылық және оның салдары (1921-1922 жж.): тарих ғылымының кандидаты... дис. авторефераты. Алматы, 2010. 30 б.
 Қойгелдиев, 2004 – *Қойгелдиев М.Қ.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы, 2004.
 Мардаровский, 1922 – *Мардаровский Н.И.* Голод в Киргизии и борьба с недородами. Оренбург: Типолитография, 1922. 29 с.
 Мусаев, 2005 – *Мусаев Б.А.* Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: Исторический, социально-политический анализ: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Уральск, 2005. 30 с.
 Омарбеков, 1997 – *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
 Радек, 1921 – *Радек К.Б.* Голод в России и капиталистический мир. М., 1921. 12 с.

Сарсенов, Кайргалиева, Алипова, 2022 – *Сарсенов А.С., Кайргалиева Г.К., Алипова Д.Ж.* Голод 1921-1922 годов в Западном Казахстане: причины и последствия // *Вестник Атырауского университета имени Х. Досмухамедова.* 2022. № 1 (64). С. 24-34.

Сейітқали Мендешев, 2021 – *Сейітқали Мендешев:* құжаттары мен материалдар жинағы = Сейітқали Мендешев»: сборник документов и материалов / Құраст.-автор: С.К. Шілдебай; Құраст.: А.Б. Ордаханова. Алматы: «Полиграфия-сервис и К°», 2021. 590 б.

Смағұлова, 2019 – *Смағұлова С.* Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Алматы, 2019. 272 б.

Усманов, 2007 – *Усманов Н.В.* Оренбургское отделение АРА (1921- 1923гг.) // *Вопросы истории.* 2007. № 12. С. 111-116.

Шмидт, 2018 – *Шмидт В.* Трагедия Казахстана 1921-1922 годов: голод и его последствия // *Восточный архив.* 2018. №1 (37). С. 40-50.

Циденков, 2018 – *Циденков Г.Г.* Католическая миссия в Оренбурге в 1923 году // *Девятые Большаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен.* 2018. С. 236-238.

Sources

Archives of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK).

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK).

Newspaper "Red Ural". - February 28, 1922. - S. 2.

State Archive of the Russian Federation (SARF).

State archive of the North Kazakhstan region (SANKR)

References

Abylkhozhin, 1997 – *Abylkhozhin Zh.B.* Ocherki social'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana XX vek [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan XX century]. Almaty, 1997. 360 s. [In Rus]

Alekseenko, 1993 – *Alekseenko A.N.* Naselenie Kazakhstana. 1920-1990 gg. [The population of Kazakhstan. 1920-1990 y.]. Almaty: Gylym, 1993. 126 s. [In Rus]

Asylbekov, Galiev, 1991 – *Asylbekov M.H., Galiev A.B.* Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty, 1991. 288 s. [In Rus]

Cidenkov, 2018 – *Cidenkov G.G.* Katolicheskaya missiya v Orenburge v 1923 godu [Catholic mission in Orenburg in 1923] // *Devyatye Bol'shakovskie chteniya. Orenburgskij kraj kak istoriko-kul'turnyj fenomen.* 2018. S. 236-238. [In Rus]

Golod, 1922 – *Golod 1921-1922:* sbornik Predstavitel'stva Rossijskogo obschestva Krasnogo kresta v Amerike [*Famine 1921-1922: a collection of the Representative Office of the Russian Red Cross Society in America.*] N'yu-Jork, 1922. 160 s. [In Kaz, Rus]

Karsakova, 2021 – *Karsakova G.B.* Nepriznannyj golod (o golode 1921-1923 gg. v Akmolinskoj gubernii) [Unrecognized famine (about the famine of 1921-1923 in the Akmola province)] // *Otan tarihy.* 2021 № 1 (93). S. 84-93. [In Rus]

Kazakstandagy asharylyk, 2021 – *Kazakstandagy asharylyk. Golod v Kazahstane. 1921-1923.* Sbornik dokumentov i materialov [Kazakhstan famine. Hunger in Kazakhstan. 1921-1923. collection of documents and materials]. Almaty: «Almaty-Bolashak», 2021. 2 tom. 752 s. [In Kaz, Rus]

Kojgeldiev, 2004 – *Kojgeldiev M.K.* Ul'tyik sayasi elita. Kyzmeti men tagdyry (XVIII–XX gg.) [National political elite. Service and fate (XVIII-XX centuries)]. Zertteuler. Almaty, 2004. [In Kaz]

Kozybaev, 1992 – *Kozybaev M.K.* Aqtangdaqtar aqiqaty [The Truth About Spots]. A., 1992. 161 b. [In Kaz]

Mardarovskij, 1922 – *Mardarovskij N.I.* Golod v Kirgizii i bor'ba s nedorodami [Famine in Kyrgyzstan and fight against malnutrition]. Orenburg: Tipolitografiya, 1922. 29 s. [In Rus]

Musaev, 2005 – *Musaev B.A.* Golod v pervoj polovine 20-h godov XX veka v Kazahstane: Istoricheskij, social'no-politicheskij analiz: Avtoref. dis. ... kand. ist. Nauk [Famine in the first half of the 20s of the 20th century in Kazakhstan: Historical, social and political analysis: Autoref. dis. ... sugar. ist. science]. Ural'sk, 2005. 30 s. [In Rus]

Omarbekov, 1997 – *Omarbekov T.* 20-30 zhyldardagy Kazakstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s.]. Almaty: Sanat, 1997. 320 b. [In Kaz]

Radek, 1921 – *Radek K.B.* Golod v Rossii i kapitalisticheskij mir [Famine in Russia and the capitalist world]. M., 1921. 12 s. [In Rus]

Sarsenov, Kajrgaliev, Alipova, 2022 – *Sarsenov A.S., Kajrgaliev G.K., Alipova D.Zh.* Golod 1921-1922 godov v Zapadnom Kazahstane: prichiny i posledstviya [Famine of 1921-1922 in Western Kazakhstan: causes and consequences] // *Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni H. Dosmuhamedova.* 2022. № 1 (64). S. 24-34. [In Rus]

Sejtkali Mengdeshev, 2021 – *Sejtkali Mengdeshev:* quzhattary men materialdar zhinagy = Sejtkali Mendeshhev»: sbornik dokumentov i materialov [*Seitkali Mendeshhev: collection of documents and materials =*

Seitkali Mendeshov»: collection of documents and materials] / Qurast.-avtor: S.K. Shildebaj; Qurast.: A.B. Ordahanova. Almaty: «Poligrafiya-servis i K°», 2021. 590 b. [In Kaz, Rus]

Shmidt, 2018 – *Shmidt V.* Tragediya Kazahstana 1921-1922 godov: golod i ego posledstviya [The tragedy of Kazakhstan in 1921-1922: famine and its consequences] // Vostochnyj arhiv. 2018. №1 (37). S. 40-50. [In Rus]

Smagulova, 2019 – *Smagulova S.* Asharshylyk kasireti [The scourge of famine]. 1-kitap. Almaty, 2019. 272 b. [In Kaz]

Usmanov, 2007 – *Usmanov N.V.* Orenburgskoe otdelenie ARA (1921- 1923gg.) [Orenburg branch of the ARA (1921-1923)] // Voprosy istorii. 2007. № 12. S. 111-116. [In Rus]

Karieva, 2010 – *Karieva T.A.* Semej guberniyasyndagy asharshylyk zhane onyng saldary (1921-1922 zhzh.): tarih gylmynyng kandidaty... dis. Avtoreferaty [Famine in Semey province and its consequences (1921-1922). Abstract of the dissertation of the candidate of historical sciences]. Almaty, 2010. 30 b. [In Kaz]

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Kazakhstan

Otan tarihy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 1814-6961 (print)

ISSN: 2788-9718 (online)

Vol. 26. Is. 1, pp. 373-383, 2023

Journal homepage <https://otan.history.iie.kz/>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.

SOVIET POLITICS IN KAZAKH AUL: POSITIONS OF RESEARCHERS

*Adilkhair Myrzakhanov*¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University (2, Satpaev Str, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan) PhD student

 <https://orcid.org/0000-0002-6430-7066>, 87080077500@mail.ru

©IHE named after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Myrzakhanov A.E., 2023

Abstract. Introduction. The article is dedicated to comparative assessment of the researchers' positions to the soviet politics in the Kazakh aul during 1920-1930s that covered wide range of issues from eradication of the real and potential enemies to the Bolshevik regime, deconstruction of the social-economic structure and creating new soviet identity. **Results.** Generations of historians have been addressing those issues, but their positions were to great extent determined by the objective factors – dominance of ideological requirements, access to archival data and theoretical tools. But the historians agree that many issues of the Bolshevik politics of the 1920-1930s have been controversial. It mainly refers to the peculiarities of the agrarian policy in the Kazakh aul, the cornerstone of the regime objective to transform the Kazakh society. **Goals.** The main focus of the article is to trace from comparative perspective the changes in the researchers' approach to the soviet agrarian politics during collectivization and industrialization periods. **Conclusions.** The analysis of historical literature has shown that agrarian history in the pre-revolutionary period was the focus of attention of many researchers. The increased interest in this topic was due to the specifics of the development of the region as a backward agricultural, colonial raw material appendage of the metropolis.

Key words: history of Kazakhstan, Kazakh aul, agrarian policy, collectivization, industrialization, alienation, village, peasants, class struggle.

For citation: Myrzakhanov A.E. Soviet politics in kazakh aul: positions of researchers // Otan tarihy. 2023. Vol. 26. No. 2. Pp. 373-383 (Engl). DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_373-383

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ҚАЗАҚ АУЫЛЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК САЯСАТ: ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҰСТАНЫМДАРЫ

Адильхайр Ерзатович Мырзаханов¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Сатпаев көшесі, 010008 Астана, Қазақстан)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-6430-7066>, 87080077500@mail.ru

Түйіндеме. *Кіріспе.* Мақала 1920-1930 жылдардағы қазақ ауылындағы кеңестік саясат зерттеушілерінің ұстанымдарын салыстырмалы талдауға арналған, ол большевиктер режимінің нақты және әлеуетті жауларын жою, қазақ дәстүрлі қоғамының әлеуметтік-экономикалық негіздерін деконструкциялау, жаңа бірегейлікті қалыптастыру сынды көптеген мәселелерді қамтыды. *Нәтижелер.* Тарихшылар ұрпағы бұл тақырыптарды қозғағанымен, олардың ұстанымдары негізінен объективті факторлармен – идеологиялық талаптардың басымдығымен, мұрағаттарға қолжетімділікпен және теориялық құралдармен анықталады. Бірақ барлық тарихшылар 1920-1930 жылдардағы большевиктер саясатының көптеген мәселелері даулы болды деп келіседі. Бұл негізінен қазақ ауылы режимінің трансформация үдерістерінде бірінші орынға қойылған аграрлық саясаттың ерекшеліктеріне қатысты. *Зерттеудің мақсаты.* Мақалада ұжымдастыру және индустрияландыру жылдарында қазақ ауылындағы кеңестік режимнің аграрлық саясатын бағалауға қатысты зерттеушілердің ұстанымдарындағы өзгерістерді салыстырмалы перспективада қадағалау мақсаты қойылған. *Қорытынды.* Тарихи әдебиеттерді талдау революцияға дейінгі кезеңдегі аграрлық тарих көптеген зерттеушілердің назарында болғанын көрсетті. Бұл тақырыпқа деген қызығушылықтың артуы аймақтың артта қалған ауылшаруашылық, отарлық шикізат қосымшасы ретінде даму ерекшелігіне байланысты болды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақ ауылы, аграрлық саясат, ұжымдастыру, индустрияландыру, тартып алу, шаруа, таптық күрес.

Дәйексөз үшін: Мырзаханов А.Е. Қазақ ауылындағы кеңестік саясат: зерттеушілердің ұстанымдары // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. 373-383 б. (Ағылш.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_373-383

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОМ АУЛЕ: ПОЗИЦИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Адильхайр Ерзатович Мырзаханов¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан) PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-6430-7066>, 87080077500@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена сравнительному анализу позиций исследователей советской политики в казахском ауле в 1920-1930 годы, которая охватывала широкий круг проблем – уничтожение реальных и потенциальных врагов режима большевиков, деконструкция социально-экономических основ казахского традиционного социума, формирование новой идентичности. *Результаты.* Поколения историков обращаются к этим темам, но их позиции, в большей мере, определяются объективными факторами – доминирование идеологических требований, доступ к архивам и теоретические инструменты. Но все историки согласны в том, что многие проблемы политики большевиков в 1920-1930е годы были противоречивыми. Это в основном относится к особенностям аграрной политики, которая была поставлена во главу угла в процессах трансформации режимом казахского аула. *Цель исследования.* В статье ставится цель – проследить в сравнительной перспективе изменения в позициях исследователей в отношении оценки аграрной политики советского

режима в казахском ауле в годы коллективизации и индустриализации. *Заключение.* Анализ исторической литературы показал, что аграрная история в дореволюционный период была в центре внимания многих исследователей. Повышенный интерес к этой теме был обусловлен спецификой развития региона как отсталого сельскохозяйственного, колониально-сырьевого придатка метрополии.

Ключевые слова: история Казахстана, казахской аул, аграрная политика, коллективизация, индустриализация, очуждение, крестьянство, классовая борьба.

Для цитирования: Мырзаханов А.Е. Советская политика в казахском ауле: позиции исследователей // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 373-383. (Англ.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_373-383

Introduction. Currently, the problem of the Bolshevik policy of the in the Kazakh aul in the 1920s-1930s, and its agrarian part, in particular have been in the focus of researchers. In the early soviet period the Kazakh society remained mainly traditional, that caused the decision of the soviet regime to accelerate its transformation, but it was carried out violently and forcefully as deconstruction of its basics economic basis and social structure. Collectivization policy was went hand in hand with sedentarization, cattle expropriation of the well-off Kazakhs, forced eviction and exiles, that caused large scale flight from the native lands.

The agrarian transformations issues in the Kazakh aul since mid-1920s, and their effects attracted the interests of different generations' researchers. The comparative analysis of the historiographical material reveals a very interesting dynamic in the assessment of these reforms. In the Soviet historiography, up to the mid-1980s, the transformations of the Bolshevik regime the Kazakh pre-kolkhoz aul were assessed positively. That mostly referred to the discussions on the nature of the socio-economic transformations.

It should be noted that the leading researchers - T. Eleuov, A.B. Tursynbaev, and B.A. Tolepbaev, G.F. Dachshleiger, K.N. Nurpeyisov (Eleuov, 1961: 527; Tolepbaev, 1985: 231; Dakhsheiger, 1965a: 78; Dakhsheiger, 1978b: 116; Tursynbaev, 1957: 112; Nurpeyisov, Dakhsheiger, 1985c: 188) - unanimously agreed that right after the revolution, well-off /bai and kulak elements in the rural areas violently responded to the Soviet regime policies as they found it an existential threat to the traditional system. Despite the ideological limitations of the Soviet researchers, their works rely of rich data.

Materials and methods. The methodological and theoretical basis of the research was the general scientific principles, first of all, the principle of historicism, consistency and historiographical tradition. In the article the concepts of the Kazakhstani academicians Zh.B. Abylhozhin and T. Omarbekov were used as a conceptual basis. General methods of scientific knowledge such as analysis and synthesis were also applied.

Discussion. The historiography of the topic is quite extensive – ranging from the first post-revolutionary period onwards. In the historical tradition, it is impossible to make clear conclusions without a complete and comprehensive study of the historiography of a certain event. And there are many contradictory issues at the level of this topic research. For example, Soviet and post-independence historiography is written in an incompatible, opposite way. From this point of view, using critical, analytical methods during research is significant.

However, regardless of political oppression, many scholarly works of Kazakh authors are dedicated to the history of agrarian policy in the 1930s. The agrarian reforms of the late 1920s and 1930s, in particular, the policy of sidentarizationand collectivization that fundamentally changed the socio-economic relations in the Kazakh aul and affected the entire development of the country, are one of the most significant political events in Soviet history and have attracted the attention of many scientists.

Research results. Soviet period researchers I.S. Gorokhovodatsky, P.M. Pakhmurny, B.S. Suleimenov greatly contributed to the agrarian movement studies in the period from 1917 to 1956, publishing a two-volume collective work (issued in 1955) and a collection of documents and materials (in 1957). The collection «Labor and agrarian movement...» gives a picture of the labor and agrarian movement in Kazakhstan since beginning of the XX century. Of considerable interest are the documents published from the Omsk State Historical Archive fund of the Omsk Police and Gendarmerie Department, on the activities covering the Akmola and Semipalatinsk regions. The documents show that Kazakh peasants, as well as Russians, in their complaints and petitions to the

tsarist administration officials demanded to be liberated from arbitrariness and violence of baib, they also refused to pay excessive taxes and taxes, etc.

The collection based on archival sources showed the revolutionary struggle of working Kazakhs, Russians and other ethnic groups. The collection contains 74 documents coming directly from the working folk (complaints, petitions, demands). A significant part of the documents are memos, reports, reports, letters, orders, resolutions of regional governors, etc. 40 documents give a picture of the activities of the social democratic organization in Kazakhstan, circles and individual members of these organizations.

Research directions and positions of researchers in the Soviet period have their own cause-and-effect character. Despite the clear historical facts, under strict censorship pressure, falsifications took place anyway, and the possibility of comprehensive consideration of the causes and consequences of real problems was diminished.

In the first works prepared by state order, researchers wrote about the agrarian policy of the 1930s, including collectivization and other actions. The authors were mainly party and Soviet officials, journalists, and agricultural specialists (Azizyan, 1929: 25; Varenkis, 1930: 52; Yakovlev, 1931: 124). All the issues in the works of the 1930s closely related to the political activities. In this regard, all authors declared the urgency and timely character of collectivization and approved the state methods and measures during its implementation.

In many studies of that period much attention was given to the problem of class struggle in the aul. In particular, the authors N. Lagovier, A. Rodnyansky, V. Tkachenko (Lagovier, Rodnyansky, 1930: 45; Tkachenko, 1930: 78) for successful formation of a new administrative system in the rural areas emphasized the need of rich peasants isolation and struggle against them. Focusing on the collectivization importance for peasants, the researchers considered it as main advantage in saving the village population from the kulaks in new conditions (Vlasov, 1932: 15).

From the second half of the 1930s, when collectivization in the country was almost complete, the works examining the changes in the aul in the first five years appeared. The authors paid attention to the results of collectivization, and its socio-cultural, economic and political consequences (Laptev, 1939: 17; Alfsh, 1939: 38; Berdin, Arsenyev, 1939: 124).

However, at that time, the process of preparation and implementation of collectivization was not given scholarly assessment, in particular what power measures during agrarian reorganization were implemented. In 1938, with the direct participation of Stalin, «The History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks): Concise Course» (Concise Course, 1997: 297) was published. The purpose of that book release was to provide society with an official understanding of history, and the regime's policies right character, including the collectivization issue. In the «Concise course», it was mentioned the timeliness and readiness of agrarian reforms, that «thanks to the great help of the party and the worker-peasant state, a powerful mechanized collective production was created in the village, and agriculture was on the rise» at the beginning of the second five-year period (Concise Course, 1997: 304). At the same time, there was information about the massive support of collectivization by the peasants, and the access of the villagers to the «rules of rich people» (Concise Course, 1997: 305), which is, obviously, not true.

In particular, A.B. Tursynbaev, B.A. Tolepbaev, G.F. Dakhshleiger studied the history of agrarian reconstruction in Kazakhstan. Even though these works had few opportunities to write the truth of Kazakh history under the dominance of communist ideology, they have not lost their relevance as studies with a wide range of sources (Dakhshleiger, 1965a: 78; Dakhshleiger, 1978b: 116; Tursynbaev, 1957: 112; Nurpeyisov, Dakhshleiger, 1985: 188).

G.F. Dakhshleiger's works «Socio-economic transformations in the countryside and village of Kazakhstan (1921-1929)», «Characteristics of social-economic relations in the Kazakh village (1921-1928)», «From the experience of Kazakh nomadic and semi-nomadic households sedentarization history», (Dakhshleiger, 1965a: 536; Dakhshleiger, 1961b: 56; Dakhshleiger, 1966b: 3-23) studied the active involvement of Kazakhstani peasants in the establishment and strengthening of the Bolshevik regime, the abolition of the colonial legacy in land relations, and the implementation of revolutionary socio-economic changes in agriculture. He writes about the radical changes in the social structure and lifestyle of the multinational Kazakhstani peasants achieved as the collectivization effects, the sedentarization of Kazakh nomadic and semi-nomadic households, and the victory of the collective farm system.

During these years, several works and candidate theses were written related to the agrarian history of the Soviet government. In particular, K. Atabayev's «Class struggle and liquidation of kulaks and bais as a class in Kazakhstan during collectivization (1929-1934)» (Atabaev, 1982: 201), N. Alimbaev has a candidate thesis titled «History of the Communist Party activities in the implementation of the Kazakhstan agricultural economy complete collectivization (the late 20s - early 80s)» (Alimbaev, 1984: 20). In their research, historians presented the leadership role historiography of the Communist Party in the construction of the collective farm in Kazakhstan. At the same time, they published articles on separate aspects of the collectivization problem.

In the late 1980s and early 1990s, due to the changes in the political situation in the country, the research impulse of many historians increased, and the interest to studies of history «white spots» gradually increased. A revision of many problems and concepts in the history of 1920-1930s was initiated. In particular, the interest of domestic historians increased to study the traditional structure transformation of Kazakhstan.

During the perestroika period the soviet historiography started moving away from the communist ideology. As a result, the historians found in archival and officials materials that collectivization was caused radical consequences. V.P. Danilov, M. Vyltsan, N.A. Ivnitisky assessed collectivization as the main cause and effect of current problems in agriculture (Danilov, Ivnitisky, Vyltsan, 1978:14-17). V.V. Kondrashin, D. Penner (Kondrashin, Penner, 2002: 77-80) emphasized that the famine is the tragic consequence of mass collectivization.

One of the first works to revise the soviet historiography in 1991 was the collection «History of Kazakhstan: White spots» edited by M.K. Kozybayev (Kozybayev, 1991: 348). It included articles on deportation of peoples, the tragedy of the peasantry that survived forced collectivization.

The commission set up in 1992 by the Republic of Kazakhstan's Supreme Council on history issues plays an important role in studying the changes in Kazakh during the 1920s and 1930s. Under that resolution the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, a commission was established to study the resolutions on strengthening the reconstruction of agriculture in a socialist way and on measures to fight against the kulaks and bais dated August 27, 1928 «On the confiscation of rich farms», September 13, 1928 «On criminal liability for actions against the confiscation and transfer of the large and semi-feudal bais», February 19, 1930 «In the areas of mass collectivization». The commission was assigned to study the consequences of the adoption of the above mentioned resolutions by the Central Executive Committee of the Kazakh SSR and the Kazakh ASSR and present its conclusions and recommendations to the Chairman of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR. (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, 2828: 18-19). The special commission included prominent scientists, public figures and heads of law enforcement agencies and the commission worked until November 1992. On the same day, the «Conclusion of the Commission of the Supreme Council Presidium of the Republic of Kazakhstan on the study of normative legal acts that led to hunger during unionization» was passed.

A group of historians participated in the work of the commission led by academician M.K. Kozybayev presented the main concept of the topic. (Kazakhstanskaya Pravda, 1992: 2). Historians, scientists, heads of law enforcement agencies, and state and public figures such as S.A. Kasymov, T. Omarbekov, M. Tatimov, Zh.A. Tuyakbaev, Zh.B. Abylhozhin, T.K. Aitmukhambetov, K. Aldazhumanov, B.A. Baekenov, M.T. Bersenev and S.A. Kaskabasov were part of the commission.

On December 7, 1992, the Commission of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan issued a resolution on conclusions and recommendations for the study of resolutions about August 27, 1928 «On the confiscation of bai farms», September 13, 1928 «On criminal responsibility for actions against the confiscation and transfer of the large and semi-feudal bais», February 19, 1930 «Measures to strengthen the reconstruction of agriculture in the socialist way in the areas of mass collectivization and to fight against the kulaks and the rich» (NA RK. F.2. S.1. F.97. L.17-18). Thus, the conclusion of the Supreme Council commissions' of the Republic of Kazakhstan in 1992 opened an opportunity to study the topic with new documents and a new concept.

After these measures, the works of the above-mentioned commission members and well-known historians were published. The interest in the works of scientist Zh.B. Abylhozhin has been growing

(Abylhozhin, 1991: 134). Zh.B. Abylhozhin, unlike Kazakh researchers of the previous period, believes that grain was one of the factors that accelerated the sedentarization policy, and he believes that its actualization was caused by accelerated industrial modernization processes. Indeed, it is known that currency is needed to buy technical equipment, and one of the main ways to obtain currency was to exchange it for bread. Therefore, according to Zh.B. Abylhozhin, civilizing the steppe inhabitants was only an accompanying element. Zh.B. Abylhozhin noted that these changes in the economic sphere were aimed to create a structure that could subjugate Kazakh auls to totalitarian control unlike the previous traditional private structures (Abylhozhin, 1997: 75).

The socio-economic changes of the late 1920s and early 1930s are analyzed from a new conceptual point of view in the works of T. Omarbekov (Omarbekov, 1997: 88). His studies examine in detail the history of requisition campaigns and their impact on the destruction of traditional livestock farming in Kazakhstan, the process of sedentarization and its consequences. It should be noted that the author included a wide range of material that had not entered scientific circulation, which allowed him to reveal the true nature of the emigrants, demonstrate the plight of displaced Kazakhs, and determine the reasons and nature of the armed peasants' protests. In addition, T. Omarbekov's opinions and views on that topical issue can be seen in the collection of articles entitled «People's Wrath» published in the «Zhuldyz» magazine in 1991-1993 (Omarbekov, 1994a: 112; Omarbekov, 1991c: 63.).

Historians and demographers have also made a great contribution to the study of the topic. Based on the statistical data of the population census for each period, they started writing works that comprehensively analyzed the impact of economic changes that occurred over the years on the population.

Historian A.N. Alekseenko was one of the first to in such researches. In his work, considering the general condition and demographic condition of Kazakh auls, he emphasizes that the processes of collectivization are the main factor influencing the change in population (Alekseenko, 1993: 105; Alekseenko, Alekseenko, 1999: 210).

A.I. Kudaibergenova's doctoral thesis titled «Migration processes in Kazakhstan during the Soviet era: historical and demographic aspect (1917-1991)» shows the progress and results, shortcomings, mistakes, consequences and practical significance of migration processes in connection with the policy of the state during the Soviet era are considered. In her scientific research work, she dwells on the migration processes in Kazakhstan during the Soviet era and its influence and results on the ethnic-demographic development of the Kazakhstan people (Kudaibergenova, 2010).

Besides doctoral and candidate theses of the researchers S.B. Atusheva, B.A. Musaev, A.M. Mamyrkhanova (Atusheva, 2000: 30; Musaev, 2005: 22; Mamyrkhanova, 1996: 25) and others were based on topics ranging from collectivization and famine in 1920s and 1930s.

In addition, collections of documents were also published on the problems on that period. Agrarian changes in the Soviet Union in the 1920s and 1930s, including data on Kazakhstan, were widely published in Russian document collections.

Since 1999, Russian archivists and historians have been working mainly in the political spheres of the highest bodies of the party-state administration – the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks), the Political Bureau, the Organizational Bureau and Secretariat, the Central Committee of the Russian Soviet Federative Socialist Republic-United State Political Administration-Council of People's Commissars, various nation's Commissariats, the Supreme Court and the Prosecutor's Office, the army and other organizations in cooperation with foreign scholars, and previously unavailable documents of the administrations were published on the history of the Soviet village. The main one is «The Tragedy of the Soviet Village. Collectivization and dispossession. 1927–1939» in 5 volumes. The documents on the topic of interest are presented in volumes I and II of that collection. The documents show for the first time the initial stage of Stalin's «revolution from above», that began with the destruction of the NEP (new economic policy) as a state policy and a system of socio-economic relations in society, primarily between the city and the countryside. State violence accompanied by «emergency grain preparation» and «attacks on the kulaks» caused resistance and discontent of the peasants, their documentary representation plays a large place in this collection» (Danilova, Manning, Violy, 1999: 880).

The main part of the documents and materials of the state structures about the famine of 1931-1933 is kept in Russian archives. Their main contribution is «Soviet village through the eyes

of the VChK-OGPU-NKVD (All-Russian Emergency Commission-United State Political Administration-People 's Commissariat of Internal Affairs)». 1918-1939 was published in four volumes, which is the main publication on the history of the Soviet village. According to the creator of the documentary, «the reports of the VChK-OGPU-NKVD are, in fact, is the only source demonstrating a daily record of important information from the vast country, its mood and movement, all the events are happening in the life of the people, first of all from the political and, to a lesser extent, from the economic and cultural life. Finally, the information material of the special service was designed to update the most complete picture of the situation in the country as a whole, both from a territorial and temporal point of view. Such a view is given only by mass media sources» (Berelovicha, Danilova. Moscow, 2000: 35). The publication is based, first of all, on the document complexes of the Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation - one of the secret warehouses of the Soviet Union power structures. The documents of the Secret-Emergency Department and the Secret-Political Department of the OGPU and many other «top secret» documents are concentrated here.

The collection of documents and materials publishes materials on the history of the Soviet village 1927-1939 described in «The Tragedy of the Soviet Village. Collectivization and dispossession. 1927-1929» (Danilova, Manning, Viola, 2000a: 104-110; Danilova, Manning, Viola, 2001b: 178; Danilova, Manning, Viola, 2002v: 201-205). In the publication, materials describing the acute political situation in the village due to the forced collectivization and expropriation (confiscation of the kulaks) of the kulaks, which caused mass resistance of the peasants and often turned into a rebel movement, took a significant place. Most of the published documents are taken from previously classified, less accessible funds of the higher bodies of the party-state administration (All - Union Communist Party of the Bolsheviks, People 's Commissariat of Internal Affairs), Supreme Court, Prosecutor's Office, etc.). A lot of attention is paid to the documents of the peasants, their mood, behaviour, reaction to the happening situations, and struggle against tyranny and violence.

«Tragedy of the Kazakh village 1928-1934» in Kazakhstan (Isakhan, Karataeva, 2013: 744) in 2 volumes of the collection of documents were published. The work provides information related to the destruction of the bais in 1928-1929 and the confiscation of their property in 1930-1931. Although the collection of documents contains important documents, they make up only a small part of the large funds of the Presidential Archive and the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. As written by the authors themselves, this publication presents the documents of the central state archives of the Republic of Kazakhstan describing the initial stage of the tragedy of the Kazakh village. Documents such as NEP reduction, billets, taxation, etc. on Kazakhstan's situation during the increasing administrative pressure were presented.

That problem caught the attention of foreign researchers and became their special research object.

French historian I. Ogaion's «Sedentarization of the Kazakh USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928-1945)». (Ogaion, 2009: 64) can be specially mentioned. In her work, the Kazakh tragedy is defined as a disaster, as the disaster of the Jewish people during the Nazism period is similar to the «holocaust». Based on detailed analysis, I. Ogaion creates a coherent and holistic panorama of forced modernization experienced by the Kazakh people. The book pays special attention to the politically and socially active participants of the process and the reaction of the Kazakh society to foreign occupation. The large-scale armed uprisings of the Kazakhs which broke out in the spring of 1930, were analyzed as well.

In that work, she introduces the term «debaization» for the first time, to denote the process of «eliminating the «Tore» who held positions in the highest structures of power of Kazakh traditional socium. The Bolshevik policy aimed to eradicate the traditional nomadic elite, which was still able to compete with the new government at the level of its lowest administrative echelons «(district and village)».

German historian R. Kindler's book (Kindler, 2018: 382) is devoted to the history of Soviet Kazakhstan in the late 1920s and early 1930s. Drawing on a wide source basis, the author examines the policy of the Soviet government in Kazakhstan, the campaign to transfer nomads to settled collectivization, the terrible famine of 1931-1933, its causes and consequences.

Among foreign scholars, one of the most fundamental and modern monographs on this topic is of R. Davis and S. Wheatcroft's «Years of famine: USSR agriculture. 1931-1933». (Davis, Wheatcroft, 2011: 543). The authors make an important contribution to the studies of the tragic pages of Soviet

rural history - the mass famine of 1932-1933. Based on extensive documentary material, the economic and social prerequisites of the famine, the state of agriculture in the USSR during the specified period, the agricultural policy of the Soviet leadership, etc. were considered in detail.

Russian researcher F.L. Sinitsyn (Sinitsyn, 2019: 318) describes the situation at that time: «For centuries, Russia coexisted with the nomadic peoples of the Great Steppe and the North, and gradually added «nomadic» regions to its borders. The culmination of that process was the acceleration of «nomadic» territories sedentarization in the Soviet Union in the 1930s. Most nomads were «planted» almost overnight. Cities, villages and collective farms grew in the vast steppe. «Many of the free herdsmen of yesterday turned to agriculture, went to work in factories and mines», he describes. In addition, he seeks answers to the questions on the reasons for the immediate, forced «attachment» of nomadic peoples to the land and what were the historical results of this process.

Foreign scientist S.Cameron argues that the collectivization and famine of the early 1930s were one of the most serious plots in the national histories of the post-Soviet republics based on a wide range of archival and memoir sources in the Russian and Kazakh languages. And the price of the experiment to transform steppe nomads into an industrial and sedentary-agricultural country in Kazakhstan was loss of a quarter of the country's population (1.5 million people), the death of more than a million refugees and the complete destruction of the economy, as well as she critically analyzed the concepts of violence, modernization, and nation-building in the Stalinist USSR.

According to the Italian historian Nikola Pianchola, who is part of an international group of historians studying the Kazakh famine, there was no targeted extermination of the indigenous population in Kazakhstan. Therefore, it is impossible to talk about any genocide. Secondly, he refutes the opinion that developed in Kazakh society that the main culprit of the famine in Kazakhstan was the executive secretary of the Kazakhstan regional Committee of the CPSU (b) Philip Goloshchekin (Pianchola, 2018: 80-116).

Showing the interaction between Moscow and Almaty, he writes that the main responsibility for the Kazakh catastrophe lies with the Kremlin. It was there, when in June 1930 a political decision was made to turn Kazakhstan into a strategic reserve of meat supplies to overcome the food and production crisis caused by collectivization.

In his comments, Nicola Pianola gives references to the works of T. Omarbekov and expresses support for his concepts.

Conclusion. Summing up the development of historiography on the history of agrarian policy, it should be noted that the works of Soviet researchers totally depended on ideology. The writings of Soviet historians show that the rural people supported the activities of party and state bodies. The growing interest in the topics of agrarian policy, mass collectivization of agriculture, famine contributed to the intensification of research in the Union republics. In particular, it stimulated the emergence of similar works in Soviet Kazakh historical science and the expansion of the field of research.

However, from the works of some researchers, one can still see an exhaustive picture of Soviet ideology. In this regard, in order to completely get rid of Soviet ideology and change the views of these researchers, it is extremely important to declassify and introduce archival documents into scientific circulation.

The analysis of historical literature has shown that agrarian history in the pre-revolutionary period was the focus of attention of many researchers. The increased interest in this topic was due to the specifics of the development of the region as a backward agricultural, colonial raw material appendage of the metropolis. However, the researchers, touching upon certain aspects of the agrarian history of the region, did not create a special monographic work on the history of the agrarian movement in the region. All this presents historians with the task of a comprehensive, comprehensive study of the question of the liberation movement that engulfed the peasant masses.

Sources

NA RK - National Archive of the Republic of Kazakhstan

Дереккөздер

ҚР ҰА – Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві

References

- Abylhozhin Zh.B. Tradicionnaya struktura Kazahstana: Soc.-ekon. aspekty funkcionirovaniya i transformacii (1920-1930-e gg.). [The traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920-1930)] - Alma-Ata: Gylym, 1991. - 240 p. (In Rus.)
- Abylhozhin Zh.B. Oчерki social'no-ekonomicheskoy istorii Kazahstana. XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. - Almaty: Turan, 1997. - 360 p. (In Rus.)
- Alimbaev N. Istoriografiya deyatel'nosti Kommunisticheskoy partii po osushchestvleniyu sploshnoj kollektivizacii sel'skogoho z'yajstva Kazahstana (konec 20-h - nachalo 80-h gg.). [Historiography of the Communist Party's activities to implement the continuous collectivization of agriculture in Kazakhstan (the late 20s - early 80s).] Avtoreferat dissertacii k.i.n. - Almaty, 1984. - 20 p. (In Rus.)
- Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana. 1920-1990 gg. [The population of Kazakhstan. 1920-1990] - Almaty: Gylym, 1993. - 125 p. (In Rus.)
- Alekseenko N.V., Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana za 100 let (1897-1997 gg.). [The population of Kazakhstan for 100 years (1897-1997).] - Ust'-Kamenogorsk: Gylym, 1999. - 157 p. (In Rus.)
- Atabaev K. Klassovaya bor'ba i likvidaciya kulachestvaibajstva kak klassa v Kazahstane v gody kollektivizacii (1929-1934 gg.). [The class struggle and the elimination of kulaks and baits as a class in Kazakhstan during the years of collectivization (1929-1934)] - Alma-Ata: Gylym, 1981. - 150 p. (In Rus.)
- Atusheva S.B. Dzhuty v Kazahstane v konce XIX — nachale XX vv. [Jutes in Kazakhstan in the late XIX- early XX centuries]: Avtoreferat dissertacii k.i.n. - Almaty, 2000.- 30 p. (In Rus.)
- Azizyan A.K. Dlya chego nuzhna krest'yaninu industrializaciya strany [Why the peasant needs the industrialization of the country]. - Moskva, 1929. - 57 p. (In Rus.)
- Berdin A.V., Arsen'ev N.D. Sel'skoe hozyajstvo Yaroslavskoj oblasti [Agriculture of the Yaroslavl region]. - Yaroslavl', 1939. - 65 p. (In Rus.)
- Cameron S. Golodnaya step': golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [The Hungry Steppe: Hunger, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan]. - Moskva: NLO, 2020. - 123 p. (In Rus.)
- Danilov V.P., Ivnickij N.A., Vylcan M.A. Oglyanut'sya v razdum'e [To look back in thought] // Sel'skoyanov'. - 1987. - №12. - Pp. 14-17. (In Rus.)
- Danilov V.P. U kolhoznoho nachala [At the collective farm beginning] // Sovetskaya Rossiya. - 1987. - 11 oktyabrya. (In Rus.)
- Danilov V.P. Diskussiya v zapadnoj presse o golode 1932-1933 gg. i «demografiches kojkatastrofe» 30-40-h gg. v SSSR [Discussion in the Western press about the famine of 1932-1933 and the «demographic catastrophe» of the 30-40s in the USSR] // Voprosy istorii. - 1988. - №3. - Pp.116-121. (In Rus.)
- Dahshlejger G.F. Social'no-ekonomicheskie preobrazovaniya v aule i derevne Kazahstana (1921-1929 gg.) [Socio-economic transformations in the village and village of Kazakhstan (1921-1929)]. - Alma-Ata: Nauka. 1965. - 536 p. (In Rus.)
- Dahshlejger G.F. Marshrutom social'nogo progressa [The route of social progress.]. - Alma-Ata: Kazahstan, 1978. - 160 p. (In Rus.)
- Dahshlejger G.V. K harakteristike social'no-ekonomicheskikh otnoshenij v kazahskom aule (1921-1928 gg.) [On the characteristics of socio-economic relations in the Kazakh village (1921-1928)]. - Moskva: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1961. - 56 p. (In Rus.)
- Dahshlejger G.F. Iz opyta istorii osedaniya kazahskih kochevyh I polukochevyh hozyajstv [From the experience of the history of settling of Kazakh nomadic and semi-nomadic farms] // Sovetskaya etnografiya. - 1966. - №4. Pp.3-23. (In Rus.)
- Dahshlejger G.V., Nurpeyisov K. Istoriya krest'yanstva Sovetskogo Kazahstana [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. - Alma-Ata: Nauka, 1985. - 247 p. (In Rus.)
- Devis R., Uitkroft S. Gody goloda: Sel'skoe hozyajstvo SSSR, 1931-1933 [The Years of Famine: Agriculture of the USSR, 1931-1933]. - Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya, 2011. - 543 p. (In Rus.)
- Eleuov T.E. Ustanovlenie i upryadochenie Sovetskoj vlasti v Kazahstane: (mart 1917-iyun' 1918 g.) [Establishment and regulation of Soviet power in Kazakhstan: (March 1917-June 1918)]. - Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR, 1961. - 527 p. (In Rus.)
- Gorohvodatskij I.S., Pahmurnyj P.M., Sulejmenov B.S. (ed.) Rabochee i agrarnoe dvizhenie v Kazahstane v 1907-1914 gg. [Labor and movement in Kazakhstan in 1907-1914]. Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957. 566 p. (In Rus.)
- Istoriya Vsesoyuznoj Kommunisticheskoy partii (bol'shevikov). Kratkij kurs [History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). Concise course]. - Moskva: OGIZ – Gospolitizdat, 1946. - 352 p. (In Rus.)
- Kindler P. Stalinskie kochevniki: Vlast' i golod v Kazahstane [Stalin's Nomads: Power and famine in Kazakhstan]. - Moskva: Politicheskaya enciklopediya, 2017. - 382 p. (In Rus.)
- Kozybayev M.K. Istoriya Kazahstana: belye pyatna [History of Kazakhstan: white spots]. - Alma-Ata: Kazahstan, 1991. - 348 p. (In Rus.)

Kondrashin V., Penner D. Golod: 1932-1933 gody v sovetskoj derevne [Famine: 1932-1933 in the Soviet countryside]. - Samara-Penza: Izd. SGU-PGPU im. V.G. Belinskogo, 2002. – 432 p. (In Rus.)

Kozybakova F.A. Likvidaciya «ekspluatatorskih klassov» i hozyajstv edinolichnikov v sel'skom hozyajstve Kazahstana: istoriya i posledstviya (1926-1933 gg.) [Liquidation of the «exploiting classes» and individual farms in agriculture of Kazakhstan: history and consequences (1926-1933)]. Avtoreferat dissertacii k.i.n. - Almaty, 1997.- 30 p. (In Rus.)

Қудайбергенова А.И. Кенес дауиріндегі Қазақстандағы көші-кон удерістері: тарихи-демографиялық аспект (1917-1991 жж.) [Migration processes in Kazakhstan in the Soviet era: historical and demographic aspect (1917-1991.)] Avtoreferat dissertacii d.i.n. - Almaty, 2010. - 30 p. (In Kaz.)

Lagovier N., Rodnyanskij A. Socialisticheskoe nastuplenie I kulackij terror [The Socialist Offensive and the Kulak terror]. – Moskva, 1930. – 50 p. (In Rus.)

Laptev I. Sovetskoe krest'yanstvo [The Soviet Peasantry]. M., 1939; Al'fish S.D. Pobeda kolhoznogostroya [Victory of the collective farm system]. - Saratov, 1939. - 56 p. (In Rus.)

Mamyranova A.M. Kazahskoe naselenie mezhdru perepisyami 1897-1926 gg. [Kazakh population between the censuses of 1897 – 1926]: Avtoreferat dissertacii k.i.n. – Almaty, 1996. – 25 p. (In Rus.)

Musaev B.A. Golod v pervoj polovine 20-h godov XX veka v Kazahstane: istoricheskij, social'no-politicheskij analiz [Famine in the first half of the 20th century in Kazakhstan: historical, socio-political analysis]. Avtoreferat dissertacii k.i.n. – Ural'sk, 2005. – 22 p. (In Rus.)

Nurpeyisov K.N., Dahshlejger G.F. Istoriya krest'yanstva Sovetskogo Kazahstana [The history of the peasantry of Soviet Kazakhstan.]. - Almaty: Nauka, 1985. - 247 p. (In Rus.)

Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Kazakstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]. - Almaty: Sanat, 1997. - 320 p. (In Kaz.)

Omarbekov T. Zobalan: Kushtep uzhymdastyrugа karsylyk. 1929-1931 zhyldary bolgan halyk narazylygy [Zobalan: resistance to forced collectivization. Popular protests in 1929-1931]. – Almaty: Sanat, 1994 – 272 p. (In Kaz.)

Omarbekov T. Halyk kahary [The wrath of the people] // Zhuldyz. – 1991. - №9, 10, 12; 1992. - №1, 7; 1993. - №3, 4, 5. (In Kaz.)

Ogajon I. Sedentarizaciya kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizaciya i social'nye izmeneniya (1928-1945 gg.) [Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928-1945)]. - Almaty: Sanat, 2009. - 368 p. (In Rus.)

Politbyuro i krest'yanstvo: vysylka, specposelenie. 1930-1940 [The Politburo and the Peasantry: expulsion, special sidentarization. 1930—1940]. - Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya, 2005. - 912 p. (In Rus.)

Pianchola N. Stalinskaya «ierarhiya potrebleniya» i velikij golod 1931–1933 gg. v Kazahstane [The Stalinist «Hierarchy of Consumption» and the Great Famine in Kazakhstan, 1931-33] // Ab Imperio. - 2018. Pp. 80-116. (In Rus.)

Santaeva K.T. Razrushenie kazahskogo tradicionnogo skotovodcheskogo hozyajstva i ego tyazhelye posledstviya (na osnove materialov Yuzhnogo Kazahstana. 1925-1935 gg.) [The destruction of the Kazakh traditional cattle breeding economy and its severe consequences (based on materials from Southern Kazakhstan. 1925-1935.)]. Avtoreferat dissertacii k.i.n. – Almaty, 2001. - 172 p. (In Rus.)

Sinicyn F.L. Sovetskoe gosudarstvo i kochevniki. Istoriya, politika, naselenie. 1917-1991 [The Soviet state and the nomads. History, politics, population. 1917-1991]. - Moskva: Centrpoligraf, 2019. - 318 p. (In Rus.)

Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU-NKVD. 1918-1939. Dokumenty i materialy [The Soviet village through the eyes of the CHEKA-OGPU-NKVD. 1918-1939. Documents and materials]. T.2. - Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya, 2000. 1168 p. (In Rus.)

Tkachenko E. Kulak otstupaet s boem [The fist retreats with a fight]. – Moskva, 1930. - 55 p. (In Rus.)

Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumentyi materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. Documents and materials]. T.2. - Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya, 2000. – 927 p. (In Rus.)

Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. Documents and materials]. T.3. - Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya, 2001. – 1008 p. (In Rus.)

Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty I materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. Documents and materials]. T.4. - Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya, 2002. - 1056 p. (In Rus.)

Tragediya kazahskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov [The tragedy of the Kazakh village" 1928-1934: Collection of documents] / Sost. A.S. Zulkasheva, G.T. Isahan, G.M. Karataeva. T.1.- Almaty: Raritet, 2013. - 744 p. (In Rus.)

Tursynbaev A.B. Pobeda kolhoznogo stroya v Kazahstane [The victory of the collective farm system in Kazakhstan]. - Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957. - 326 p. (In Rus.)

Tulepbaev B.A. *Socialisticheskie agrarnyepre obrazovaniya v Srednej Azii i Kazahstane* [Socialist agrarian Transformations in Central Asia and Kazakhstan]: [Perevod] / B. Tulepbaev. - Moskva: Nauka, 1985. – 231 p. (In Rus.)

Varenkis I. *O sploshnoj kollektivizacii i likvidacii kulachestva kak klassa*. [On the continuous collectivization and liquidation of the Kulaks as a class]. Voronezh, 1930. 118 s. (In Rus.)

Yakovlev YA.A. *O kolhoznom i sovhoznom stroitel'stve*. [About collective farm and state farm construction]. - Moskva, 1931. - 118 p. (In Rus.)

Vlasov M.E. *K voprosu o socialisticheskoy rekonstrukcii sel'skogo hozyajstva* [On the question of the socialist reconstruction of agriculture]. - Moskva, 1932. – 68 p. (In Rus.)

Zhakisheva S.A. *Bai «polufeodaly» v Kazahstane na rubezhe 20-30-h godov XX v.: istoriko-istochnikovedcheskij analiz problemy*. [Bai «semi-feudal» in Kazakhstan at the turn of the 20-30s of the XX century: historical and source analysis of the problem]: Avtoreferat dissertacii k.i.n. - Almaty, 1996. - 194 p. (In Rus.)

Zaklyucheniya komissii Prezidiuma Verhovnogo Soveta Respubliki Kazahstan po izucheniyu normativnyh pravovyh aktov, privedshih k golodu vo vremya kollektivizacii [Conclusions of the Commission of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on the study of normative legal acts that led to famine during collectivization] // *Kazahstanskaya pravda*. - 1992. - 22 dekabrya. (In Rus.)

АРХЕОЛОГИЯ / ARCHAEOLOGY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 384-407, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.41.01
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_384-407

**THE ROLE OF THE BOTAI CULTURE AND SPECIALISED HORSE PASTORALISM
IN TWO-STAGE PROCESS OF HORSE DOMESTICATION**

Alan Outram¹, Yslam Kurmaniyazov²

¹Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter, North Park Road, Exeter, EX4 4QE, UK. E-mail:a.k.outram@exeter.ac.uk
<https://orcid.org/0000-0003-3360-089X>

²M.A. Researcher, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan.
E-mail:yslam.kurmaniyazov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Abstract. For over a decade there has been general, but not universal, consensus that the earliest known evidence for horse husbandry was at Eneolithic Botai, Kazakhstan, circa 5,500 BP. Recent ancient genomic analyses, however, indicate that Botai is not the source of modern domestic horse stock (DOM2 lineage), but is instead related to the Przewalski clade of horses. DOM2 appears to instead to have emerged in early Bronze Age (mid 5th Mill. BP) in the Pontic-Caspian steppe, and spread quickly replacing other horse lineages after approximately 4,000 BP. Whilst the specific evidence for earlier husbandry at Botai is not diminished by this evidence, it has broken the consensus regarding the early stages of horse domestication, with some now viewing it as a later event. This paper argues that domestication is rarely an event, but instead a process that is ongoing. The case is made for a ‘prey pathway’ initial phase of domestication in the Eneolithic, which was based around local subsistence pastoralist niche construction. Whilst ‘push’ factors likely played a part in the development of horse specialist pastoralism at Botai, it is suggested that ‘pull’ factors accelerated the spread of DOM2 lineages, replacing others, in the later Bronze Age. The DOM2 spread was principally driven, not by local subsistence needs, but by wider social, economic and military desirability of equestrianism.

Keywords: Horse, Botai, domestication, pastoralism, equestrianism

Acknowledgments: [ɔ] I would like to thank Victor Zaibert, who discovered and investigated Botai for over 40 years but sadly passed away while this article was being written. Thanks to Peter Rowley-Conwy for allowing me to cite his personal communication, and every colleague with whom I have discussed horse domestication.

For citation: The role of the Botai Culture and specialised horse pastoralism in a two-stage process of horse domestication: Outram A., Kurmaniyazov Y. // Otan Tarihy. 2023. Vol.26. No 2. Pp. 384-407 (InRus). DOI: [10.51943/1814-6961_2023_26_2_384-407](https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_384-407)

**РОЛЬ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОГО СКОТОВОДСТВА
В ДВУХЭТАПНОМ ПРОЦЕССЕ ОДОМАШНИВАНИЯ ЛОЩАДИ**

Алан Оутрам¹, Ыслам Курманиязов²

¹доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере г. Эксетер, Великобритания, e-mail: a.k.outram@exeter.ac.uk
<https://orcid.org/0000-0003-3360-089X>

²магистр гуманитарный наук, научный сотрудник научного центра «Археологии и этнографии» Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан. e-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Аннотация. Уже более десяти лет существует общий, не являющийся всеобщим консенсус в отношении того факта, что самое раннее известное свидетельство содержания лошадей было найдено в эпоху энеолита – Ботай, Казахстан, приблизительно 5500 л.н. Однако, согласно результатам последних древних геномных анализов, Ботай не является источником происхождения современного вида домашних лошадей, относящихся к линии DOM2, при этом скорее всего имеет отношение к геномному кладу лошадей Пржевальского. По всей видимости, линия DOM2 возникла в начале бронзового века (середина 5го тыс. л.н.) в Понтийско-Каспийской степи и быстро распространилась, вытеснив другие виды лошадей примерно после 4000 л.н. Несмотря на то, что это открытие никак не противоречит данным свидетельствующим о более раннем одомашнивании лошадей на поселение Ботай, однако оно нарушило общий консенсус относительно ранних этапов одомашнивания лошадей - процесс доместикации лошадей теперь рассматриваться как более позднее событие. В данной статье приводятся аргументы в пользу того, что одомашнивание не является событием или эпизодом, а скорее непрерывным процессом. «Одомашнивание добычи», вероятно, использовалось как способ доместикации в энеолите, который основывался на построении экологической ниши для ведения местного скотоводства. В то время как «подталкивающие» факторы, вероятно, сыграли свою роль в развитии скотоводства, специализированного на разведении лошадей на Ботае, предполагается, что факторы «притяжения» ускорили распространение линии DOM2, по мере распространения заменяя другие линии, в позднем бронзовом веке. По всей видимости, распространение лошадей линии DOM не было, главным образом, мотивировано восполнением основных жизненных потребностей местного населения, таких как обеспечение пропитания, а скорее было связано с факторами более широкого социального, экономического и военного характера, а также с появившимся спросом на развитие военно-прикладных видов конного спорта.

Ключевые слова: Лошадь, Ботай, одомашнивание, скотоводство, конный спорт.

Благодарность: [р] Выражаем благодарность Виктору Фёдоровичу Зайберту, который обнаружил и исследовал Ботай более 40 лет, но, к сожалению, скончался во время написания данной статьи. Выражаем благодарность Питеру Роули-Конви за разрешение процитировать его личное сообщение, а также всем коллегам, с которым обсуждалась тема одомашнивания лошадей.

Для цитирования: Оутрам А., Курманиязов Ы. Роль Ботайской культуры и специализированного скотоводства в двухэтапном процессе одомашнивания лошади // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 2. С. 384-407. (Рус.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_384-407

ЖЫЛҚЫНЫ ҚОЛҒА ҮЙРЕТУДЕГІ БОТАЙ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЕКІ КЕЗЕҢДІК ПРОЦЕСС ЖӘНЕ ЖЫЛҚЫ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ РӨЛІ

Алан Оутрам¹, Ыслам Құрманязов²

¹археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті, Эксетер, Ұлыбритания.

E-mail: a.k.outram@exeter.ac.uk

<https://orcid.org/0000-0003-3360-089X>

²гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қоркыт Ата атындағы Қызылорда университеті жанындағы «Археология және этнография» ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қызылорда, Қазақстан.

E-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Аннотация. Он жылдан астам уақыттан бері жылқы шаруашылығының ең алғашқы белгілері Қазақстандағы энеолиттік Ботай қонысынан анықталған, мерзімі шамамен б.з.б. 5500 ж. белгіленген. Алайда, соңғы геномдық талдаулар Ботайдың қазіргі жылқы қорына қатысы жоқ

екендігі (DOM2 тұқымы) Пржевальск жылқы тұқымымен байланысты екенін көрсетеді. DOM2 жылқы тұқымы ерте қола дәуірінің басында (б.з.б. 5 мыңжылдықтың ортасында) Понти-Каспий даласында пайда болып, б.з.б. 4000 жыл бұрын тез тарап өзге жылқы тұқымдарын ығыстырды. Ботай қонысындағы жылқы шаруашылығының нақты дәлелдері бұл дәлелдермен азаймаса да, бұл жылқыны қолға үйретудің алғашқы кезеңдері туралы консенсусты бұзды, енді кейбіреулер оны кейінгі оқиға ретінде қарастырып жүр. Бұл мақалада қолға үйрету сирек оқиға, керісінше үздіксіз процесс екендігі айтылады. Дәлел ретінде энеолитте қолға үйретудің бастапқы кезеңінің «өндіру әдісі» келтірілген, ол күнкөріс көзі болып табылатын жергілікті мал шаруашылығына негізделген.

Ботайдағы жылқы мал шаруашылығының дамуына «итермелейтін» факторлар әсер еткенімен, «тартқыш» факторлар кейінгі қола дәуірінде басқаларды алмастыра отырып, DOM2 тұқымдарының таралуын жеделдеткен деген болжам бар. DOM2 тұқымның таралуы негізінен жергілікті күнкөріс қажеттіліктерімен емес, ат спортының кеңірек әлеуметтік, экономикалық және әскери мақсатта пайдаланылумен байланысты болып отыр.

Түйін сөздер: Жылқы, Ботай, қолға үйрету, мал шаруашылығы, ат спорты.

Алғыс: [з] Мақаланы жазу барысында 40 жылдан астам Ботай қонысын ашып және зерттеуші ғалым, Виктор Федорович Зайбертке алғысымызды білдіреміз, өкінішке орай, осы мақаланы жазу барысында дүниеден озды. Питер Роули-Конвиге оның жеке материалдарын рұқсат бергені үшін және біздің жылқыны қолға үйретуді талқылаған барлық әріптестерімізге алғысымызды білдіреміз.

Дәйексөз үшін: Оутрам А., Курманиязов Ы. Жылқыны қолға үйретудегі Ботай мәдениетіндегі екі кезеңдік процесс және жылқы шаруашылығының рөлі // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 2. С.384-407 (Орысш.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_384-407

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Оутрам А., Курманиязов И., 2023

Введение. Раннее взаимодействие человека с лошадьми происходило во время охоты на значительную добычу в Плейстоцене (Olsen, 1989; 1996; Outram, 2006; West, 2006). В начале голоцена, по мере того как окружающая среда становилась все более лесистой, популяция лошадей стала более фрагментированной в разрозненных рефугиумах (Leonard et al. 2018), отдавая предпочтение равнинам Пиренейского полуострова, Северной и Центральной Европы (Bendrey 2012; Benecke 1994), а также степям Восточной Европы и Северной Центральной Азии (Кузьмина 1997). Взаимоотношения между лошадью и человеком в раннем голоцене относительно слабо изучены или поняты. Общеизвестным является то, что одомашнивание лошади было поздним по сравнению с одомашниванием домашнего скота в Евразии, такого как крупный рогатый скот, овцы, козы и свиньи (Clutton-Brock 1999; Outram 2014).

Запряженные лошади оказали революционное воздействие на транспорт, торговлю и виды военных действий (Anthony, 2007; Kelekna, 2009). Как вид наземного транспорта, лошадь была непревзойденной по скорости на протяжении тысячелетий до появления паровых поездов во времена промышленной революции. Использование домашних лошадей также в течение долгого времени связывают с распространением бронзовой металлургии, а также с влиянием индоевропейских языков и культуры степных скотоводов (Piggott 1992; Mallory 1996; Anthony 2007), в то же время имеются высказывания в пользу анатолийского происхождения индоевропейского языка (Renfrew, 1997; Gamkrelidze, Ivanov 1995; Bouček et al. 2012).

Аспекты этой дискуссии были усилены недавними древними геномными данными. Массивное генетическое воздействие экспансии скотоводов ямной степи раннего бронзового века по всей Европе (Allentoft et al. 2015; Haak et al. 2015) около 5000 л.н., безусловно, поддерживает первую теорию в отношении распространения индоевропейских языков [Anthony, Ringe 2015], однако тема о включении домашних лошадей в данный список теперь открыта для обсуждения, учитывая время генетического распространения современной

линейки домашних лошадей (DOM2)² на той же территории, которая произошла на 1000 лет позже (Librado и др. 2021).

Эти доказательства распространения лошадей DOM2 согласуются с довольно поздним временем 5-го тыс. до н.э. датировкой ранними погребениями колесниц в Зауральской Синташтинской культуре (Anthony 2009; Outram и др. 2011) и первыми изображениями на печатях верховых лошадей в Месопотамии [Anthony 1996]. Этот горизонт характеризуется достаточной ясностью, и некоторые ученые предпочли бы считать его или его непосредственное предшествование фактической датой одомашнивания лошади (Levine 2005). Действительно, другие исследователи (Taylor и др. 2021) рассматривают данный этап как фазу, связанную в основном с колесницами, а верховая езда стала общепринятой лишь позднее. Другие ученые (Anthony 2007; Olsen 2006а; 2006б; Outram 2014) утверждают, что процесс одомашнивания лошади происходил на более ранних этапах, потенциально охватывающих более одного места. Одним из потенциальных подобных очагов раннего одомашнивания лошади считается поселение медного века Среднего Стога Дериевской культуры в Украине (примерно 6500–5500 л.н.) (Anthony, 1996) по причине наличия большого количества костей лошадей и явного "износа" зубов жеребца (Anthony, Brown, 1991; Anthony и др. 1991). Однако радиоуглеродное датирование показало, что это было интрузивное животное железного века (Anthony, Brown, 2000). Данная культура представляет интерес с точки зрения развития взаимоотношений между лошадью и человеком, однако убедительных доказательств в отношении одомашнивания лошади в настоящее время не имеется. Поиск более ранних фаз одомашнивания лошади сместился на восток, в степи Северного Казахстана и энеолитную Ботайскую культуру (примерно 5500–5000 л.н.), поскольку культура демонстрирует особое внимание к лошадям (Outram, 2014; Зайберг, 2009). На Ботайских лошадях также были обнаружены износы долота (Brown, Anthony 1998), и был приведен обширный, многофакторный, контекстуальный аргумент в пользу коневодства в самом Ботае и других местах Ботайского шва, таких как Красный Яр и Васильковка (Olsen, 2006а; 2006б; Olsen, и др. 2006в). Однако одомашнивание лошади в Ботае не было общепризнанным (см. Levine, 2004; 2005) по причинам, которые будут обсуждаться ниже, и поэтому более широкое научное сообщество склонно было воздерживаться от суждений. При этом ходе дальнейшей работы были получены дополнительные доказательства, в частности, были обнаружены остатки липидов жировой ткани лошади и, что особенно важно, молока в Ботайской керамике (Outram и др. 2009). Хотя принятие данного факта все еще не было всеобщим, в течение более десяти лет существовал разумный консенсус в отношении того, что Ботай является самым ранним свидетельством коневодства, хотя существование других центров в Восточной Европе оставалось вполне вероятным (Anthony, 2007; Anthony, Brown, 2011).

В 2018 году впервые была проведена древняя геномика Ботайских лошадей, свидетельствующая о том, что они являются предками современных лошадей Пржевальского (Gaunitz и др. 2018) и не могли бы породить современную домашнюю линейку, которая, как теперь известно, сформировалась в Понтийско-Каспийской степи в середине 5-го тыс. л.н. (Librado, и др. 2021). Хотя совершенно ясно, что Ботайская культура не была истоком современных домашних лошадей, в работе Гауница (Gaunitz и др. 2018) не имеется отрицания доказательств существования домашнего скотоводства в Ботае. Более того, в данной работе были представлены новые доказательства наличия загонов на Ботайских стоянках. Тем не менее, тот факт, что Ботай не был источником современного домашнего скота, привел к новым аргументам против раннего одомашнивания в Ботае (Taylor, Barrón-Ortiz, 2021). Таким образом, в настоящее время ведутся споры между теми, кто рассматривает одомашнивание лошади как запоздалое, единичное событие, и теми, кто рассматривает данный процесс как многоцентровой и многоэтапный.

---

²DOM2 — это официальная научная аббревиатура генетической линии, которая ведет к современным домашним лошадям (по определению Людовика Орландо). Термин DOM означает «домашняя», а 2 — «вторая» (поскольку Ботай фактически является 1-й отечественной линией).

2. Археологические истоки Неолита, Энеолита и Бронзового века Северного Казахстана

Северный регион Казахстана по большей части представляет собой «лесостепь», состоящую из лугов березы и сосны (см. Рисунок 1, расположение основных названных участков). Центральный и Южный регионы, напротив, являются полувасушливыми и преимущественно безлесными.

Рисунок 1. Карта Центральной Азии с указанием расположения основных археологических объектов, упомянутых в тексте. Составитель А.К. Оутрам [Figure 1. Map of Central Asia showing the location of the main archaeological sites mentioned in the text. Compiled by A. K. Outram]

В данном разделе основное внимание уделено северу, поскольку именно в этих менее засушливых «лесостепных» зонах наблюдается развитие особой специализации лошадей в эпоху энеолита (Outram, Vogaard, 2019). Растительность этого района в доисторические времена была очень схожей, но с некоторым увеличением количества сосны, отмеченным с 6-го тысячелетия до н.э. вплоть до начала железного века (Kremenetski и др. 1997). После акерического мезолита, в 7-м тыс. до н.э., возникли культуры Маханджар и Атбасар (Kislenko, Tatarinsteva, 1999), экономика которых глубоко не изучена, но, по-видимому, основана на охоте, собирательстве и рыболовстве. К крупным видам млекопитающих, которые подвергались эксплуатации, относят бизонов, туров (первобытных быков), сайгаков, а также лошадей (Kislenko, Tatarinsteva, 1999). Следующий период энеолита начался около 5500 л.н. и ознаменовался значительными изменениями в структуре поселений, экономической направленности и материальной культуре. Для этого периода используется два культурных обозначения. На центральном севере располагалась Ботайская культура (Зайберт, 2009), а на западе и юго-западе – Терсекская культура (Калиева, Логвин, 1997). Места, отнесенные к перечисленным культурам, демонстрируют как внутренние, так и межкультурные различия, однако фокус направлен на эксплуатацию лошади, большие поселения с ямными домами, увеличение использования керамики и сдвиг в сторону бифасиальных и шлифованных каменных литических традиций (Зайберт 2009; Калиева, Логвин 1997). Типовое место Ботай выделяется своими размерами, более чем сотней домов (Зайберт 2009) и своей абсолютной специализацией на лошадях. В Ботайе лошади не только являются основным объектом внимания, но и составляют более 99% фаунистической совокупности (Olsen 2006a; Anthony 2007). Более того, обширные флотационные просеивания и археоботанические анализы в Ботайе не выявили значительных источников растительной пищи (Motuzaitė Matuzevičiūtė и др. 2019). Благодаря недавним археологическим полевым работам стало ясно, что данное энеолитическое явление протягивается к востоку, в водосбор реки Иртыш. В этом регионе

находится стоянка Борлы 4 (Мерц и Мерц, 2019; Syvatko и др. 2015), которая имеет сходную природу и отличается чрезвычайным вниманием к лошадям. Таким образом, энеолитические общества, специализировавшиеся на лошадях, простирались более чем на 1000 км в лесостепной зоне между Южным Уралом и предгорьями Алтая. Последние древние геномные исследования показывают, что ботайцы произошли от древних народов Северной Евразии (Древнего Ближнего Востока) как часть ранее неопisanного генетического клайна, который существовал в северной части Центральной Азии и южной Сибири вплоть до бронзового века. У ботайцев нет известных выживших потомков (Damgaard и др. 2018a; Jeong и др. 2019). Учитывая структуру разделения по расстоянию, представленную клином, на котором расположен Ботай, представляется наиболее разумным сделать заключение о том, что наблюдаемые энеолитические изменения являются местной культурной адаптацией, а не внешним привнесением со стороны мигрирующих людей. Это не отрицает возможности влияния со стороны соседей. Описываемые энеолитические культуры заканчиваются в начале 5-го тысячелетия нашей эры, и уступают место относительно малоизученному периоду раннего бронзового века. Объекты этого периода, подвергшиеся обширным раскопкам и зооархеологическому анализу, сравнительно мало изучены (Outram, Vogaard, 2019). Такие места, как Сергеевка и Баландино, демонстрируют смешанный характер использования лошадей, которые все еще очень хорошо представлены наряду с домашними жвачными животными (Benecke, Vonden Driesch, 2003; Frachetti, 2008; Зайберт 2009). В начале 5-го тыс. нашей эры произошла экспансия ямных народов из понтийско-каспийской степи, которые имели домашний скот и сформировали анклав, известный как Афанасьевская культура, к северу от Алтая. Афанасьеве разделяет генетику с ямной, однако важно отметить, что несмешанный индивид, происходящий от Древнего Ближнего Востока (ботайского типа), был секвенирован из погребения с Афанасьевским культурным влиянием из Северо-Восточного Казахстана в этот период (Damgaard и др. 2018a). Это подчеркивает, что предки, связанные с ботайцами, сохранялись и в раннем бронзовом веке, когда в регионе началось смешанное скотоводство и появились свидетельства других внешних культурных влияний. Синташтинская и Петровская культуры средней бронзы (около 4100–3800 л.н.) представляют собой значительные изменения в составе населения в результате миграции. Во время этой и последующей андроновской культуры позднего бронзового века население центральной степи демонстрирует почти полный генетический переход к Синташтинским народам, характеризующимся примесью ямных скотоводов и европейских земледельческих линий (Damgaard и др. 2018b). Одновременно происходит быстрая замена местных лошадей на современную домашнюю линейку DOM2 (Librado и др. 2021). Синташтинская культура Зауралья России и Казахстана демонстрирует богатство и статус через захоронения, в которых могут находиться оружие, колесницы и лошади (Anthony 2009). Однако в течение среднего и позднего бронзового века доминирующим видом жизнеобеспечения являлась пастушеская эксплуатация крупного рогатого скота, овец и коз (Outram и др. 2012; Outram, 2015; Naruda, 2018). Как анализ липидных остатков (Outram и др. 2012) в Казахстане, так и протеомный анализ в соседних регионах (Wilkin и др. 2021; Scott и др. 2022) указывают на очень ограниченные свидетельства доения лошадей в бронзовом веке, в молочном хозяйстве демонстрируется преобладание эксплуатации жвачных животных. В Петровский период со значительной редкостью обнаруживаются конские захоронения в Андронове, однако существует связь между увеличением доли костей лошади и остатков липидов в керамике с погребальными контекстами (Outram и др. 2011). В то время как соотношение крупного рогатого скота и капринов хорошо коррелирует с окружающей средой и засушливостью (Bendrey, 2011a), было высказано предположение, что наличие высокой доли лошадей в этот период объясняется богатством и статусом в обществе (Outram, Vogaard, 2019, p.189).

3. Дискуссия о Ботайском одомашнивании

3.1 Доказательства в пользу одомашнивания лошадей в Ботае

Кажется сомнительным существование четкого, дихотомического различия между дикими и домашними животными (Vigne и др. 2005). Во многом, при обсуждении отношений между человеком и животными в прошлом, возможно, была бы значительная польза в описании фактического характера близких отношений с точки зрения форм ведения хозяйства, экономического и социального контекста и связанных с ними культурных ценностей. В той

мере, в какой «домашнее хозяйство» является полезным термином, в данной работе он имеет значение смещения акцента с охоты на мертвое животное на живое стадо и обеспечение его будущего потомства (Meadow, 1984; Outram, 2014). Данный подход соответствует определению Зедера (Zeder, 2015), согласно которому «одомашнивание – это устойчивые многопоколенческие мутуалистические отношения, в которых один организм принимает на себя значительную степень влияния на воспроизводство и уход за другим организмом». Очевидно, что такие отношения, вероятно, будут отличаться наличием целого ряда генетических последствий, как намеренных, так и непреднамеренных (см. MacHugh и др. 2017). Несмотря на данную вероятность не обязательно возникновение полного генетического разделения с дикой природой, как подразумевается в старых определениях, которые не соответствуют реальным примерам (например, Blumler, Byrne 1991). Такие новые отношения также, вероятно, будут иметь влияние на многие из следующих характеристик животных: видовое изобилие, рацион питания, болезни и Зоонозы, мобильность, структуру стада, патологию и морфологию, связанную с пластической активностью функции (Outram 2015; Zeder, 2015). Очевидно, что модели человеческой экономики, структура поселений, технологии, мобильность и культурное самовыражение также будут подвержены ответному воздействию.

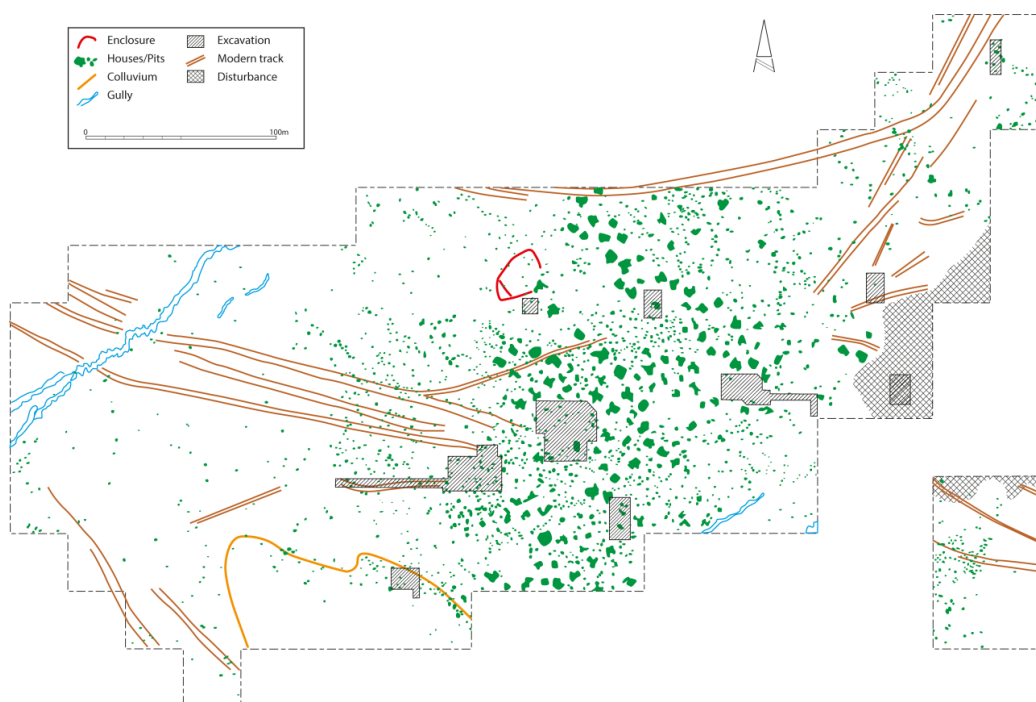

Рисунок 2. Диаграмма интерпретации феррозондовой градиометрии, выполненной в Ботае. Составитель А.К. Оутрам [Figure 2. Diagram of the interpretation of ferrosonde radiometry performed in Botai. Compiled by A. K. Outram]

Первоначально внимание к Ботаю как к потенциальному месту раннего одомашнивания лошади было привлечено из-за внезапного внимания специалистов к данному виду в связи с появлением крупных поселений (Olsen, 2006a; Anthony, 2007; Outram, Bogaard, 2019) (на рисунке 2 показана интерпретация геофизических исследований в Ботае). Во многих отношениях, как обсуждается ниже, при рассмотрении этой линии доказательств в надлежащем контексте, она является мощной поддержкой некоторой степени коневодства. Однако, если говорить о доказательствах типа «дымящегося пистолета», первыми на этом месте были обнаружены следы «износа долот» (Brown, Anthony, 1998). Экспериментально было продемонстрировано, что даже при использовании мягких резцов, как это, вероятно, имело актуальность в Ботае, подобная упряжь может вызвать характерное скошенное положение нижних зубов P2 (Anthony и др. 2006). Bendrey (2007) разработал два дополнительных критерия с целью идентификации животных с резцами, включая параллельно расположенную полосу износа на передней части P2 (при отсутствии необычного диетического износа на других

гранях) и экзостозы на диастеме нижней челюсти, указывающие на раздражение десен резцом. Было обнаружено, что подобной структуры не имеется ни на одном из изученных образцов, которые, как известно, не были запряжены (Bendrey, 2007). Обе эти новые формы доказательств были найдены позже в Ботае (Outram и др. 2009). Таким образом, в Ботае были представлены примеры Типа 1 (скос), Типа 2 (параллельная полоса износа) и Типа 3 (патология диастемы), как они приобрели обозначение (Anthony, Brown 2011), что представляет собой разумную основу для вывода о том, что, по крайней мере, некоторые ботайские лошади были запряжены и, вероятно, служили для поездок верхом. С.Олсен (Olsen и др. 2006а; 2006б;) впоследствии собрал сильный набор контекстуальных доводов в пользу коневодства в Ботайской культуре, объединив изучение самого Ботая, а также других мест Ботайской культуры – Васильковки и Красного Яра. Лошади представляют собой значительную транспортную проблему для любого охотника (Outram, Rowley-Conwy, 1998), поэтому при доступности только пешего человеческого транспорта было возможно ожидание «эффекта схлеста» (дифференцированного переноса частей скелета) от места убийства к поселению. Однако части скелета представлены довольно равномерно (Olsen, 2006а), что говорит о факте убийства вблизи или в поселении, а не в процессе охоты на некотором расстоянии. Такой рисунок не часто используется в качестве индикатора человеческого контроля и домашнего хозяйства, однако в Ботае он сопровождается некоторыми очевидными случаями получения черепно-мозговых травм, напоминающих удары шестом как потенциальный метод контролируемого забоя (Olsen 2006а; Outram и Vogaard, 2019, fig. 8.2. Olsen и др. 2006а) также отмечается, что в наборе орудий на стоянках культуры Ботая очень сильно преобладают скребки и костяные орудия, связанные с обработкой шкур. Острия хотя и присутствуют в ограниченном количестве, представлены гораздо менее широко, чем можно было бы ожидать для общества, живущего почти исключительно охотой на крупную дичь.

Еще одним показателем того, что лошади могли содержаться вблизи или в поселениях, являются многочисленные свидетельства использования конского навоза в строительных материалах домов (French, Kousoulakou 2003; Olsen и др. 2006а), что подтверждается микроморфологией почвы. Конечно, сбор навоза дикой лошади можно производить с окрестных земель, хотя можно предположить, что утакого хищного животного могут возникнуть опасения пасть в непосредственной близости от мест обитания своего основного хищника (это относится и к отсутствию эффекта схлеста). Если бы пастьба домашних лошадей была на данной территории или вблизи поселений, навоз был бы в изобилии. Действительно, в местах Ботайской культуры имеются свидетельства о сооружениях, похожих на загоны. В самом Ботае, к северо-западу от поселения на самом краю распространения ямных жилищ, есть загон (см. рис. 2). Этот объект был обнаружен как аномалия в ходе флюкстейт-градиентометрического исследования и имеет трапециевидную форму (около 25 м в длину и 20 м в ширину). Он был прослежен траншеями для раскопок и небольшим открытым раскопом. Имеется непрерывная траншея с установкой столбов и дополнительные столбовые ямы, содержащие кости, радиоуглеродно датированные периодом Ботай (Gaunitz и др. 2018).

При помощи магнитной съемки в Красном Яре (Olsen и др. 2006а, рис. 2) также была обнаружена аномалия, соответствующая трапециевидному загону (около 25 м в длину на 15 м в ширину) и аналогичная, расположенная непосредственно к северо-западу от жилья поселения. Трудно представить себе функцию таких загонов для охотников на лошадей, однако их размер и расположение идеально подходят для загона для лошадей. Современные загоны для лошадей часто имеют квадратную форму, схожую площадь и располагаются сразу за пределами деревень. Кроме того, также две линейки биомолекулярных доказательств включают остаточные доказательства доения лошадей и древние геномные доказательства необычного цвета шерсти лошадей. Идентификация доения лошадей по остаткам абсорбированных липидов в керамике более сложна, чем у жвачных животных. В то время как молоко жвачных животных можно определить по изотопному соотношению углерода, специфическому для каждого соединения, по причине наличия различий в метаболических путях, которые создают эффект фракционирования (Dudd, Evershed, 1998), это не работает для нежвачных лошадей. Соотношение стабильных изотопов углерода может идентифицировать жир как лошадиный, однако соотношение изотопов дейтерия должно быть дополнительно использовано, чтобы отличить жировую ткань (адипозный) от молочного жира (Outram и др. 2009). Доение лошадей

является преимущественно летним процессом, при этом молоко, синтезированное летом, дает соотношение изотопов дейтерия, радикально отличающееся от соотношения жиров в жировой ткани, которые представляют собой интегрированный климатический сигнал за год (Outram и др. 2009). Данный метод четко работает только благодаря чрезвычайно континентальному климату Центральной Азии, и перед применением в Ботае он был проверен экспериментально на современных образцах. Пять горшков из Ботая четко отделились как относящиеся к молоку (Outram и др. 2009). Многими это было расценено как «дымящийся пистолет» в целях одомашнивания. Инновационные новые методы также позволяют теперь непосредственно датировать остатки липидов с помощью АМС, специфичного для соединений, и такие анализы дали подтверждение энеолитических дат для остатков из Ботая (Casanova и др. 2022). Изменения в разнообразии окраса в результате преднамеренного отбора, эффекта основателей или непреднамеренного снятия селективного давления часто рассматриваются как потенциальные индикаторы домашнего контроля (MacHugh и др. 2017). Эта линия доказательств представляет интерес для тех, кто занимается изучением древней генетики лошадей (например, Ludwig и др. 2015). Gaunitz и другими исследователями (2018) обнаружены ограниченные доказательства наличия комплекса «леопардо-пятнистого» у ботайских лошадей. Комплекс «леопардо – пятнистого» может быть привлекательным, но может привести к проблемам со зрением (Bellone и др. 2013), и одна из линий аргумента состоит в том, что он должен находиться в очень низкой пропорции в дикой природе, однако может произойти его увеличение в условиях человеческого содержания по мере устранения селективного давления. Совсем недавно в Ботайских образцах были обнаружены новые примеры аллелей, связанных с леопардовой пятнистостью и серебристым цветом шерсти (Либрадо и др. 2021), что не может не вызывать чувство радости у исследователей, однако для точных выводов необходимы дальнейшие исследования и отбор образцов в том же генетическом контексте (одна и та же клада со временем).

Еще одна линия доказательств, вытекающая из молекулярной генетики – это реконструкция демографических тенденций. Модели размера популяций, основанные на дрейфе (Gaunitz и др. 2018), позволяют предположить, что в раннем голоцене произошло значительное сокращение популяции лошадей. С большой вероятностью это является прогнозируемым, учитывая их фактическое вымирание в Новом Свете (Webb, Hemmings 2006). Данная более дробная и сокращающаяся популяция лошадей также подтверждается моделированием археологических находок костей лошади (Leonardi и др., 2018) и заметно структурированным по расстоянию характером генетики лошадей раннего голоцена (Librado и др. 2021). В этом контексте стоит вернуться к первоначальной причине интереса зооархеологов к Ботаю. Если происходило сокращение популяции лошадей, по какой причине смешанные охотники-собиратели (а) сосредоточились в большей степени исключительно на сокращающемся объеме ресурса, в то время как (б), очевидно, была сокращена мобильность и увеличен размер поселения? Такая реакция, казалось бы, имеет противоречие логике всех моделей оптимального кормления, в особенности модели «широкого рациона» (MacArthur, Pianka 1966), а также известных моделей, связанных с мобильностью и экологической продуктивностью, таких как модель «экономической обороноспособности» (Dyson-Hudson, Smith, 1978). Несмотря на то что использование подобных моделей является неактуальным, и они не должны использоваться детерминистически, они имеют эвристическую ценность, и следует признать, что экономика натурального хозяйства должна быть, по крайней мере, жизнеспособной (Outram, Vogaard 2019). (Цитируя Higgs, Jarman 1975: 2), «В конечном итоге вся человеческая культура и общество основаны и возможны только благодаря биологической и экономической жизнеспособности. Какими бы немодными ни были термины и идеи, лежащие в основе детерминизма, само существование естественных законов предполагает определенную степень детерминизма». Является ли экономически целесообразным, чтобы народы, которые являются исключительно охотниками, таким способом приспособились к снижению численности лошадей? В плейстоцене не наблюдалось явления, при котором популяции лошадей были намного выше. С другой стороны, если ниша, которую занимали местные охотники-собиратели, включала эволюцию форм коневодства, то археологические и генетические закономерности являются вполне объяснимыми.

3.2 Проблемы, связанные с доказательствами одомашнивания Ботая

Одним из самых давних аргументов против существования верховой езды до примерно 4000 л.н. является отсутствие художественных изображений этой деятельности (например, Taylor и др. 2020). Несмотря на то что этот аргумент неоднократно использовался, стоит отметить, что в Ботае было обнаружено такого образного изображения какой-либо деятельности, а украшения на керамике и кости носят геометрический характер (см. Зайберт, 2009). Следует ли из этого сделать вывод, что ботайцы также не охотились, поскольку не имеется никаких изображений этой деятельности?

Свидетельства износа долот на зубах являются предметом постоянных дебатов. Скос, отмеченный Брауном и Энтони (1998), безусловно, является одним из видов износа долота, который регулярно наблюдается и был экспериментально продемонстрирован (Anthony и др. 2006). Однако этот метод может страдать некой эквивинальностью, поскольку подобное скашивание может возникнуть в результате неправильного прикуса. В таких случаях верхнечелюстной зуб P2 цепляется за нижнечелюстную P2 (Bendrey, 2007; 2011b). Сглаживание было отмечено у диких плейстоценовых лошадей (Olsen 2006a; 2006b). Однако можно отличить скосы от крючковатого прикуса, если верхняя и нижняя челюсти найдены вместе, но в Ботае наблюдается сохранение эквивинальности.

В ходе дальнейшего исследования Бендри (2007) было обнаружено, что другая форма износа долота не страдает от этого типа эквивинальности при тестировании на значительном наборе образцов лошадей с известной историей. Этим методом выявляется четкая параллельно-боковая полоса износа по передней поверхности нижнечелюстного P2, проникающая в дентин и имеющаяся при отсутствии другого неравномерного износа на буккальных и язычных сторонах зуба, который может быть вызван диетой и преклонным возрастом (Bendrey, 2007). Этот тип износа был обнаружен на жеребце Ботайской породы (Outram и др. 2009).

Тейлор и Баррон-Ортис (2021) изучили значительную выборку североамериканских плейстоценовых лошадей и представили фотографию образца, предположительно демонстрирующего этот тип износа. Однако представленный образец не соответствовал критериям Бендри (2007), поскольку был исследован с большой степенью изношенности зуб со значительным диетическим износом на буккальной и язычной гранях, тип, который явно не классифицируется как износ долота и не похож на ботайский образец (Outram и др. 2021). Таким образом, данная работа продемонстрировала отсутствие такого типа износа долота у еще большей референтной коллекции лошадей без долота, что усиливает эмпирическую основу метода Бендри (2007). Несомненно, износ долота и других зубов у лошадей может быть очень разнообразным. Износ долота происходит не у всех лошадей с долотом и может принимать различные формы. Данное явление имеет зависимость от типа долота (если оно вообще используется), поведения лошадей, стиля и компетентности всадников. Тем не менее, остается фактом, что в Ботае наблюдается износ, связанный с использованием долота, который не был обнаружен у животных без долота.

Тейлор и Баррон-Ортис (2021) также подвергли сомнению доказательства доения лошадей в Ботае (Outram и др. 2009). Эта критика была двойной: ими была предложена альтернативная причина наличия специфических значений $\delta^{2}\text{H}$ соединений и указание на протеомные результаты, которые не подтвердили факты доения в Ботае (Taylor, Barrón-Ortiz 2021). Они предложили альтернативу остаткам лошадиного молока – летнюю сезонную охоту на мясо. Это фундаментальная ошибка методологического понимания, поскольку в оригинальной работе (Outram и др. 2009) эта возможность была специально проверена на эталонных образцах, и было установлено, что летнее мясо представляет интегрированный сигнал $\delta^{2}\text{H}$ за год, а не летний сигнал (Outram и др. 2021).

Это послужило основой первоначального метода. Использование последних протеомных данных не менее проблематично. Тейлор и Баррон-Ортис (2021) ссылаются на недавнюю протеомную работу по зубному камню человека из мест в понтийско-каспийской степи и Ботае, в течение которой не было обнаружено лошадиного молока в Ботае, но было найдено в бронзовом веке в Понтийско-Каспийской степи (Wilkin и др. 2021). Таким образом, был выдвинут аргумент, что имеются доказательства того, что не существовало доения лошадей в Ботае, и данное явление было более поздним, связанным только с лошадьми DOM2 (Taylor, Barrón-Ortiz 2021). Однако ими не отмечается, что положительный результат в Понтийско-

Каспийском регионе был основан на обнаружении лошадиного молока только в 2 из 17 образцов, в то время как из Ботае было доступно только 2 отрицательных образца (Wilkin и др. 2021). Процент попадания в Понто-Каспийском регионе составил всего 11,7% при 15 отрицательных пробах.

Результат по Ботае был основан на изучении только 2 образцов, поэтому, если учитывать эти частоты, биномиальная вероятность наблюдения двух отрицательных рисунков равна 0,7785. Поэтому вывод Тейлора и Баррона-Ортиса (2021) не подтверждается статистически (Outram и др. 2021). Тейлор и Баррон-Ортис (2021) также нечетко определяют фактическую дату положительных Понтийско-Каспийских образцов, что позволяет читателю предположить гораздо более позднюю дату в соответствии с их аргументацией. На самом деле, дата, указанная в работе (Wilkin и др. 2021)—начало 5-го тыс. нашей эры, что фактически демонстрирует доение лошадей в период, гораздо более близкий к ботайским датам, чем широкое использование DOM2. Фактически, она предшествует четким доказательствам существования DOM2, как это следует из древней геномики (Librado и др. 2021). Даже эта дата требует дальнейшего осмысления, поскольку дата, приведенная Уилкином и др. (2021), подверглась перекалибровке на основе эффекта водохранилища, сделав ее более молодой. Эта корректировка открыта для сомнений, поскольку обширное исследование диетических значений стабильных изотопов и радиоуглеродных дат, как людей, так и травоядных животных (которые не подвержены эффекту резервуара), (Hollund и др. 2010) привело к выводу, что такие корректировки резервуара небезопасны в этом регионе. Вероятная причина этого заключается в том, что на данный момент у нас имеются знания касательно того, что поступление водных организмов в рацион скотоводов нельзя предполагать на основании значений $\delta^{15}\text{N}$ в отсутствие специфических определений соединений (см. Itahashi и др. 2020). Без корректировки дата появления этих остатков молока была бы одновременной с Ботаем. В любом случае, они являются доказательством доения лошадей до DOM2. Передовые методы всегда будут связаны с некоторой неопределенностью, но остаются достоверные доказательства доения лошадей до DOM2 в Ботае и в Понтийско-Каспийской степи.

Последняя многолетняя дискуссия связана со структурой стада в Ботае. Утверждается, что в Ботае имеется ожидаемого акцента на убой неполовозрелых самцов, что соответствует экономическим моделям производства мяса [Levine 2004; 2005]. Это действительно так, большинство животных в Ботае являются взрослыми, но во многих случаях более молодыми. Является ли это свидетельством против одомашнивания в Ботае? Ожидаемая «мясная» модель вытекает из хорошо понятных моделей, применяемых к домашнему скоту в смешанных сельскохозяйственных обществах (см. Payne, 1973).

Наличие подобной стратегии было бы хорошим свидетельством для экономики, желающей максимизировать производство мяса, экономя при этом на запасах кормов, необходимых для зимовки. Однако при поддержании структуры стада для обеспечения ряда первичных (мясо) и вторичных (молоко, транспорт) продуктов структура стада была бы иной (Anthony, Brown, 2011). Можно утверждать, что модели типа Пейна (1973) не являются в полной степени применимыми к специализированным конным скотоводам, ведущим натуральное хозяйство. Оседлые смешанные фермеры имеют сильные ограничения в доступности кормов, следовательно, эта стратегия, которая позволяет максимизировать производство по отношению к потребностям в кормах. Степной скотовод не обязательно полагается на запасы кормов, а на перемещение животных на новые пастбища, будь то кочевая форма передвижения или передвижение пастуха, привязанного к более постоянному поселению (см. Wendrich, Barnard, 2008).

Более того, лошади отличаются естественной приспособленностью к круглогодичному выпасу и, в отличие от жвачных животных, способностью расчищать снег для получения корма [Shishlina 2003: 356]. Возможно соответствие структуры ботайского стада потребностям скотоводства, специализирующегося на лошадях и ведущего смешанный образ жизни. Имеется вероятность усложнения ситуации при условии, если Ботай содержит смесь домашних животных с дополнительными охотничьими или более свободно пасущимися лошадьми, как предполагает Олсен (Olsen, 2006a). Если существуют пространственно-временные сезонные факторы, связанные с местом отложения трупов или другими тафономическими факторами, ситуация усложняется в большей степени (Bogaard, Outram, 2019: 174).

3.3 Краткое содержание. Отсутствие изображений верховой езды или структуры стада, специализирующегося на мясе, не исключает возможности наличия домашних лошадей в Ботае. Хотя их присутствие добавило бы весомости аргументам, они не являются обязательным условием. Художественные изображения конкретных видов деятельности часто отсутствуют в предыстории, и многие культуры прошлого полностью лишены такой художественной традиции, включая Ботай. Структура стада домашних животных часто не соответствует специализированным производственным моделям. Критические замечания, касающиеся износа долот "типа 2" и анализа липидных остатков, содержат фундаментальные ошибки в понимании метода и поэтому не умаляют достоверности первоначальных результатов, в которых уже были полностью учтены поднятые вопросы. Остаются свидетельства в пользу применения укусов и доения лошадей в Ботае. Имеются неверные представления касательно последствий недавних протеомных исследований в области доения лошадей. Если результаты протеомных исследований являются верными, то они фактически свидетельствуют о доении лошадей до появления клады DOM2 и не дают значимых результатов в отношении конкретно Ботая.

Специализация лошадей в условиях сокращения поголовья лошадей, наличие вероятных загонов, широкое использование конского навоза, отсутствие эффекта схлеста, свидетельства применения шестопера, характер материальной культуры, а также сохранившиеся свидетельства в пользу доения и кусания – все это является доказательством того, что в Ботае, по крайней мере, в какой-то степени существовало земледелие.

4. Последние тенденции в исследованиях одомашнивания. При рассмотрении точного характера взаимоотношений лошади и человека в Ботае и общих долгосрочных процессов одомашнивания лошади, включая DOM2 и далее, важно учитывать ряд недавних общих представлений о природе одомашнивания.

Один из наиболее важных вкладов в развитие этой темы был недавно сделан Бogaардом и другими исследователями (2021). Они убедительно доказывают, что одомашнивание следует рассматривать как «динамичный, непрерывный процесс» (Bogaard и др. 2021: 61]. Данное наблюдение может показаться достаточно простым, однако при полном понимании смысла оно представляет собой значительную критику того, как часто представляли одомашнивание. Во-первых, явно подразумевается, что одомашнивание не является «событием», «дикие» животные не стали «домашними» в результате кратковременного вмешательства человека. Данный процесс создания ниши был сложным и изменил отношения между человеком и животными таким образом, что нет простого дихотомического разделения на "диких" и "домашних" на начальных этапах, даже если такое различие появляется в ретроспективе. Во-вторых, этот процесс не был явлением, происходившим только в прошлом. Он происходит и сейчас, причем не только в отношении новых видов, но и в отношении тех, которые уже считаются домашними. В-третьих, процесс – это не то, что происходит с "вещами" (животными) в результате деятельности человека, напротив, и животные, и люди сами являются процессами. Они вовлечены в процесс, меняют свою природу по мере развития отношений и обладают самостоятельностью (Bogaard и др. 2021), хотя это не всегда означает равенство самостоятельности вне зависимости от обстоятельств.

Иное наблюдение стало возможным лишь недавно, с ускорением древних геномных исследований. Многие зооархеологические исследования, а также исследования, основанные на моделировании современной ДНК, страдают от заблуждения презентизма, предполагая, что достаточно классифицировать современные виды как дикие или домашние и моделировать в обратном направлении, чтобы понять одомашнивание в прошлом. Становится все более очевидным, что процессы смешения, массовой интрогрессии и вымирания обуславливают совершенно разные биогеографии в прошлом, поэтому репрезентативные древние генетические исследования необходимы (Machugh и др. 2017). Следовательно, небезопасно например, (Тейлор, Баррон-Ортис, 2021) использование современной родословной домашних лошадей в качестве аргумента против участия другой родословной в процессе одомашнивания. Реддинг (2005) отметил, что процессы одомашнивания животных могут включать "неудачные эксперименты". Это правда, но в настоящее время также ясно, что они могут быть успешными, но впоследствии проигранными.

Зедеромбыло выделено несколько «путей» одомашнивания животных. «Комменсальный путь» относится к видам животных, привлеченных в антропогенную среду, часто пищевыми

отходами или магазинами, которые в дальнейшем развивают более тесные отношения, например, собаки. «Путь добычи» связан с переходом от охоты на животных, хотя и с усилением охотничьего промысла, к одомашниванию. «Направленный путь» подразумевает намеренную цель человека по созданию нового вида (Zeder, 2012). Также можно определить, что мотивация человека в таких процессах может быть классифицирована как «толкающие» или «притягивающие» причинные факторы (Zeder, 2015). «Толкающие» факторы связаны с потребностями и обычно представляют собой модели, связанные с напряжением средств к существованию, в то время как «притягивающие» факторы основаны не столько на необходимости, сколько на желании улучшить обстоятельства, будь то экономические, вопрос социальной конкуренции или улучшение образа жизни в целом. Приведенные выше рассуждения не отрицают ценности рассмотрения таких путей или причинных факторов как части процессов одомашнивания. Однако очевидно, что в непрерывном процессе они могут меняться со временем. Более того, если в одомашнивании участвовало несколько линий по нескольким направлениям, то различные пути и причины могут иметь отношение и, более того, взаимодействовать с течением времени. Какое отношение это имеет к процессу одомашнивания лошади?

5. Обсуждение природы многоцентрового, многоэтапного процесса одомашнивания лошади. Велика вероятность, что любое рассмотрение сложного процесса одомашнивания лошади будет чрезмерно упрощенным, однако можно выделить три ключевых этапа, на которых происходили быстрые и заметные изменения в отношениях человека и лошади. Первый этап предшествует появлению современной домашней линии (DOM2) и связан с экономической интенсификацией эксплуатации лошадей скотоводами в целях пропитания. Хотя наиболее отчетливо это наблюдается в энеолите лесостепи Центральной Азии, аналогичные процессы, вероятно, происходили и в Восточной Европе, при этом, возможно, и в других регионах. Вторая фаза связана с появлением DOM2 в Понтийско-Каспийской степи, за которым последовало его быстрое распространение по всей Евразии. Это имело тесную взаимосвязь с развитием конного спорта. В последующие века изменились многие аспекты взаимоотношений лошади и человека, включая распространение домашних лошадей по всему миру.

5.1 Местный натуральный скотоводческий промысел. События эпохи энеолита и раннего бронзового века во взаимоотношениях лошади и человека прослеживаются в нескольких регионах Восточной Европы и Центральной Азии (см. общий обзор в Энтони, 2007). Однако очевидно, что это были локализованные изменения, которые не существенно нарушили географическую структуру генетики лошади (Librado и др. 2021). В случае с Ботаем результатом стало почти полное экономическое сосредоточение на лошади при одновременном радикальном увеличении размеров поселения. Утверждение данного автора гласит, что в условиях сокращения популяции лошадей специализированная охота была бы нежизнеспособной и не согласуется с данными, полученными в Ботае. Содержание лошадей в Ботае включало, по крайней мере, некоторый физический контроль, включая загон, по крайней мере, у некоторых из присутствующих лошадей, и есть свидетельства доения и запряжки (Outram, 2009; Vogaard, Outram, 2019). Географическая структура ботайской генетики человека (Damgaard и др. 2018) и лошади (Librado и др. 2021) предполагает, что это, с большой вероятностью, был локальный экономический переход адаптация «пути добычи», когда охотники усиливали управление своей конной добычей до тех пор, пока это не переросло в земледелие и специализированную форму скотоводства. Учитывая траекторию и давление на популяции лошадей (Gaunitz и др. 2018), можно утверждать о действии "подталкивающего" фактора. Неолитическое происхождение данного процесса остается неподтвержденной возможностью. К энеолиту этот сдвиг значительно изменил структуру фауны, поселений и материальную культуру. Несмотря на то что в это время на всей территории Северного Казахстана наблюдалась чрезвычайная специализация на лошадях, существуют тонкие региональные различия, а сам Ботай является самым крупным, так и самым специализированным стойбищем.

В Ботае возможно обсуждение целого ряда предполагаемых экономических сценариев. Чечушков и Косинцев (2020) отдают предпочтение специализированной охоте на лошадей наряду с использованием ряда прирученных/домашних животных, о чем также говорит Олсен

(Olsen, 2006a). Такой сценарий со значительной вероятностью мог сыграть свою роль в процессе перехода от охоты к скотоводству. Однако, возможно, она лишь частично объясняет весь спектр свидетельств в Ботае, и имеется также два аргумента против нее. Во-первых, использование нескольких прирученных животных не стало бы решением проблемы охотничьего давления на сокращающиеся популяции диких лошадей. Во-вторых, остается непонятным, почему переход к использованию нескольких прирученных лошадей привел бы к изменению частоты появления охотничьих видов животных (Роули-Конуи, личное. комментарии). Наличие нескольких прирученных лошадей не отменяет ценности охоты на туров (зубра), бизонов, сайгаков и оленей наряду с лошадьми. Однако если занятие коневодством является гарантией основы существования, то необходимость в охоте на любой вид снижается, что приводит к решению проблемы сокращения популяции. Эксплуатация вторичных продуктов (кобыльего молока) привела бы к большему увеличению базы жизнеобеспечения и обеспечению питательными и пригодными для хранения продуктами.

Неизвестны этнографические источники, которые бы информировали нас о специализированном, натуральном, конном скотоводстве. Имеющиеся у нас источники касаются смешанного скотоводства с использованием лошадей и жвачных животных или современных форм коневодства, где коневодство используется для производства продуктов питания для рынка (см. Ingold, 1980), а не для прямого пропитания. Однако через изучение деятельности оленеводов можно получить информацию о диапазоне потенциальных способов жизни в Ботае. Оленеводы часто специализируются на одном виде животных при отсутствии значительных запасов растительной пищи. На оленей можно охотиться, приручать, пасти, доить, ездить верхом и использовать для тяги (Ingold, 1980: 10; Outram, 2014). Из-за многочисленных функций степень или близость отношений между оленем и человеком (или степень одомашненности) будет варьироваться в зависимости от роли животного. Например, животные, на которых ездят верхом, могут быть более управляемыми, содержаться отдельно и даже установить более тесную связь с человеком. Лактирующие самки с большей вероятностью будут иметь гораздо более тесную связь с людьми, чем животные, которых пасут с целью получения мяса, как группу. В случае с Ботаем можно представить себе ограниченное количество лошадей, на которых ездят верхом и используют для помощи в скотоводстве, которое может быть как относительно свободным, так и жестко контролируемым. Уровень физического контроля или селекции вполне может иметь значительные различия, таким образом, оказывая разное влияние, например, на генетику, морфологию, связанную с активностью, модели мобильности или возраст смерти. Различение таких сложных комбинированных моделей не обязательно может выйти за рамки передовых методологий в будущем.

Эвенкийские оленеводы содержат как «домашних» оленей, так и значительные стада, которые перемещаются для обеспечения достаточного количества пастбищ. Наряду с общим домашним стадом, ими также используются «транспортные» олени (Lavrillie, 2011: 217] и поддерживается концепция диких и домашних ландшафтов. Дикие виды, на которые ведется охота, такие как олень, лось и "дикий" северный олень, обычно находятся на значительном расстоянии от человеческой деятельности и мест, вытопанных и связанных с содержанием домашнего скота (Lavrillier, 2011: 220). Такая практика создает трехстороннее разделение животных одного вида. Подобная модель вполне может подойти для Ботая, поскольку здесь присутствует очень небольшое количество смешанных видов диких крупных млекопитающих, которые могут включать небольшое количество диких лошадей, встречающихся во время охоты в пастушеском натуральном хозяйстве, которому помогает ограниченная верховая езда для помощи пастухам.

Должно быть, в Понтийско-Каспийском регионе также существовала местная пастушеская фаза одомашнивания лошадей в преддверии отбора лошадей DOM2. Точная датировка первых фаз все еще является открытой для обсуждения. В то время как знаменитый жеребец в Дериевке был более поздним и интрузивным, культура Среднего Стога медного века по-прежнему представляет значительный интерес в отношении лошадей и заслуживает дальнейшего рассмотрения (Anthony, 1996; 2007). Анализ липидных остатков, проведенный в Дериевке (Mileto и др. 2017), демонстрирует преобладание конского жира в керамике, что соответствует его высокой представленности в фаунистических коллекциях, однако признаки

лошадиного молока не были обнаружены. К сожалению, климат региона может не давать достаточного сезонного разделения в значениях $\delta^{2}\text{H}$, чтобы сделать этот метод жизнеспособным в Дериевке (Mileto и др. 2017). Хвалынская культура Поволжья также представляет значительный потенциал для коневодства среднего энеолита в регионе, где лошади, вероятно, являются предками DOM2 (Anthony и др. 2022). Однако первое доказательство доения лошадей в Восточной Европе содержится в двух протеомных образцах зубного камня человека из ямной стоянки в Понтийско-Каспийской степи (Wilkin и др. 2021), датировка которой относится либо к позднему энеолиту, либо к раннему бронзовому веку, в зависимости от вышеупомянутых обсуждений о влиянии водохранилища. В любом случае, это происходит в преддверии генетического отбора DOM2 (Librado и др. 2021), что, возможно, свидетельствует о более ранней пастушеской фазе. Дальнейшее протеомное исследование в этом регионе [Scott и др. 2022] не выявило никаких других примеров такого раннего доения лошадей, но вместо этого показало, что основное внимание было уделено овечьему молоку.

Основное различие между Понто-Каспийским регионом и Северным Казахстаном в данный период времени заключается в том, что на ямной в изобилии водились домашние жвачные животные, и хотя лошади являются значительным компонентом на многих стоянках (см. Kaiser, 2010; Shishlina 2003), продукты жвачных животных должны были доминировать в пищевом снабжении и связанных с ним остатках. Поскольку у Ямной очень рано появились тяжелые колесные повозки (Anthony, 2007), возможно, лошади участвовали в тяге, однако при использовании медленных тяжелых транспортных средств крупный рогатый скот является вероятной альтернативой (Librado и др. 2021; Scott и др. 2022). Лошади, возможно, использовались примерно так же, как и в настоящее время, смешанные скотоводы: для верховой езды и помощи в скотоводстве, обеспечения ограниченного вклада в рацион и расчистки снега для жвачных животных, которым приходится нелегко в подобных условиях (Shishlina, 2003). Разница в акцентах в Понтийско-Каспийском регионе, вероятно, заложила основу для последующего развития.

5.2 Выбор единого центра для конного спорта и последующего распространения DOM2. Лошади DOM2 происходят из Понтийско-Каспийской степи (Librado и др. 2021). Древние геномные данные свидетельствуют о том, что в течение 5-го тыс. нашей эры лошади, предки DOM2, подвергались отбору по двум различным фенотипическим признакам (Librado и др. 2021). Отбор, связанный с геном GSDMC, вероятно, уменьшил патологии спины, в то время как дальнейший отбор, связанный с геном ZFPM1, ассоциируется с уменьшением тревожности и агрессивного поведения (Либрадо и др. 2021). Такой отбор свидетельствует об адаптации к более широкому использованию в конном спорте. DOM2 быстро и широко распространился в Евразии примерно после 4 000 л.н. (Librado и др. 2021), время, синхронное с зауральской Синташтинской культурой и первыми вещественными доказательствами существования колесниц (Anthony, 2009).

Продолжаются серьезные дебаты (см. Kanne 2022) о том, было ли распространение лошадей DOM2 связано исключительно с их использованием с колесницами (например, Тейлор и др. 2020) или же верховая езда была регулярным компонентом жизни неэлитных, а также элитных народов в раннем бронзовом веке (Kanne 2022). Важно отметить, что процесс генетического отбора, очевидно, связанного с улучшенным использованием для конного спорта, начинается до появления каких-либо свидетельств о колесницах (Либрадо и др. 2021), и, возможно, отбор GSDMC больше относится к переносу веса на спину, чем к тяге. Более того, широко распространенные свидетельства использования DOM2 в бронзовом веке (Librado и др. 2021) распространяются на культуры и регионы, где не имеется свидетельств использования колесниц, или даже там, где местность была бы менее подходящей. Таким образом, использование DOM2 для верховой езды с самых ранних этапов представляется наиболее вероятным, хотя использование колесниц элитой, вероятно, играет важную социальную роль в распространении DOM2. Автор утверждает, что в Понтийско-Каспийской степи в эпоху энеолита и раннего бронзового века была начальная пастушеская фаза с использованием местных лошадей, которые являлись предками DOM2. По причине доминирования домашних жвачных животных в производстве пищи, роль лошадей была больше связана с верховой ездой и скотоводством, что привело к селекции на улучшение конных качеств. Первоначальный интерес к лошадям в регионе, возможно, также был

«маршрутом добычи», но более поздний отбор к конному спорту мог быть более «направленным» и связанным с «факторами притяжения». Элитарное использование лошадей, колесниц и демонстрация богатства в погребальных памятниках свидетельствуют о новой культурной роли лошадей в мире бронзового века после Синташтинского горизонта. Лошади, вероятно, участвовали в демонстрации богатства и статуса с возрастающим участием в военных действиях. Свидетельства доения лошадей DOM2 в основном отсутствуют в контексте более позднего бронзового века, как на основании липидных остатков в Казахстане (Outram и др. 2012), так и протеомных доказательств на Кавказе или в Понтийско-Каспийском регионе (Scott и др. 2022). Использование лошадей для получения мяса в большинстве случаев не являлось первостепенной задачей жизнеобеспечения, за исключением тех случаев, когда их употребляли в особых случаях, таких как погребальные обряды (Outram и др. 2011). Представленность лошадей в данный период изменчива и плохо коррелирует с экологическими факторами, в отличие от соотношения крупного рогатого скота/коз, и может быть связана скорее с материальным положением (Outram, Vogaard 2019:189).

6. Заключение. Многие еще предстоит обсудить в отношении детальной последовательности одомашнивания лошади, и некоторые географические регионы и временные периоды имеют более сильную доказательную базу, чем другие. Некоторые аспекты данной работы нуждаются в дальнейших эмпирических исследованиях и проверке, но в настоящее время они являются жизнеспособными гипотезами. В Ботате и в ряде аналогичных мест в Северном Казахстане сохранились многогранные свидетельства специализированного скотоводства с использованием лошадей, включая загон и использование вторичных продуктов. Ситуация в Восточной Европе сложнее из-за дополнительного присутствия жвачных домашних животных, однако имеется хороший контекстный пример изменения отношений лошадь-человек в неолитических равнинах Украины, Волги и Понтийско-Каспийских степях России. К началу бронзового века Ямная культура стала частью смешанного скотоводческого режима. Несмотря на то что сейчас есть некоторые протеомные доказательства доения лошадей в этом регионе к этому времени, значение лошадей в этом регионе, возможно, было больше сосредоточено на скотоводстве. Повышенное внимание кверховой езде могло привести к фенотипическому отбору, наблюдаемому при появлении лошадей DOM2 в этом регионе. Однако в настоящее время нет никаких доказательств распространения этих линий в рамках более широкой ямной экспансии. Фенотипический отбор DOM2 предшествовал появлению колесниц и в большей степени указывает на более раннюю кверховую езду. Первая доказанная фаза одомашнивания лошади является мульти-региональной и связана с местными пастушескими адаптациями. По крайней мере, в Ботате, это, вероятно, является процессом «маршрута добычи», которому придали импульс факторы, «толкающие» средства к существованию.

Выбор лошадей DOM2 обусловлен «притягательным» фактором улучшения возможностей конного спорта в Понтийско-Каспийском регионе. Последующая евразийская диаспора после примерно 4000 л.н., вероятно, включала в себя как кверховую езду, так и использование колесниц, причем последние являлись показателем богатства и власти. Общество бронзового века в это время включало в себя дальнейшие значительные миграции, а также множество факторов «притяжения» общества, которые могли сделать приобретение DOM2 желательным. К ним относятся преимущества в торговле и ведении войны, а также демонстрация престижа и статуса.

Литература

Allentoft и др. 2015- Allentoft, M.E., Sikora, M., Sjögren, K.G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P.B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L., Malaspinas, A.S., Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature* 522 (7555), 2015. pp.167-172.

Anthony 1996- Anthony, D.W. Bridling horse power: the domestication of the horse, in: Olsen, S. (Ed.) *Horses through Time*. Roberts Rinehart, Boulder, 1996, pp. 57-82.

Anthony 2007- Anthony, D.W. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press. Princeton., 2007.

Anthony 2009- Anthony, D.W. The Sintashta Genesis: the roles of climate change, warfare, and long-distance trade, in: Hanks, B.K., Linduff, K.M. (Eds) *Social Complexity in Prehistoric Eurasia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009, pp. 47-73.

- Anthony и др.1991- *Anthony, D.W., Brown, D.R.* The origins of horseback riding. *Antiquity* 65(246), 1991. p.22-38.
- Anthony и др. 2009- *Anthony, D.W., Brown, D.R.* Eneolithic horse exploitation in the Eurasian steppes: diet, ritual and riding. *Antiquity* 74(283), 2009. pp.75-86.
- Anthony и др. 2011- *Anthony, D.W., Brown, D.R.,* The secondary products revolution, horse-riding, and mounted warfare. *Journal of World Prehistory* 24(2-3), 2011., p.131-160.
- Anthony и др. 2006 -*Anthony, D.W., Brown, D.R., George, C.* Early horseback riding and warfare: the importance of the magpie around the neck, in: Olsen, S.L., Grant, S., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships.* Archaeopress, Oxford, 2006. pp. 137-156.
- Anthony и др. 2022- *Anthony, D.W., Khokhlov, A.A., Agapov, S.A., Agapov, D.S., Schulting, R., Olalde, I., Reich, D.,* The Eneolithic cemetery at Khvalynsk on the Volga River. *Præhistorische Zeitschrift* 2022. <https://doi.org/10.1515/pz-2022-2034>
- Anthony и др. 2015- *Anthony, D.W., Ringe, D.* The Indo-European homeland from linguistic and archaeological perspectives. *Annual Review of Linguistics* 1(1), 2015. pp.199-219.
- Anthony и др. 1991- *Anthony, D., Telegin, D.Y., Brown, D.* The origin of horseback riding. *Scientific American* 265, 1991. pp.94-100.
- Bellone и др. 2013-*Bellone, R.R., Holl, H., Setaluri, V., Devi, S., Maddodi, N., Archer, S., Sandmeyer, L., Ludwig, A., Foerster, D., Pruvost, M., Reissmann, M.,* Evidence for a retroviral insertion in TRPM1 as the cause of congenital stationary night blindness and leopard complex spotting in the horse. *PLoS One*, 8(10), 2013. p.e78280.
- Benecke 1994-*Benecke, N.* Zur Domestikation des Pferdes in Mittel- und Osteuropa: Einige neue archäozoologische Befunde. In: Hansel B., Zimmer S., (Eds) *Die Indogermanen und das pferd.* Archaeolingua Alapítvány, Budapest, 1994. pp. 123-44.
- Benecke и др.2003-*Benecke, N., von den Driesch, A.* Horse exploitation in the Kazakh steppes during the Eneolithic and Bronze Age, in: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K. (Eds) *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse.* McDonald Institute, Cambridge. 2003. pp. 69-82.
- Bendrey 2007-*Bendrey, R.,* New methods for the identification of evidence for biting on horse remains from archaeological sites. *Journal of Archaeological Science* 34(7), 2007. pp.1036-1050.
- Bendrey 2011a-*Bendrey, R.,* Some like it hot: environmental determinism and the pastoral economies of the later prehistoric Eurasian steppe. *Pastoralism: Research, Policy and Practice*, 1(1), 2011a. pp.1-16.
- Bendrey 2011b-*Bendrey, R.* Identification of metal residues associated with bit-use on prehistoric horse teeth by scanning electron microscopy with energy dispersive X-ray microanalysis. *Journal of Archaeological Science* 38(11), 2011. pp.2989-2994.
- Bendrey 2012-*Bendrey, R.,* From wild horses to domestic horses: a European perspective. *World Archaeology* 44(1), 2012. pp.135-157.
- Blumler 1991-*Blumler, M.A. Byrne, R.,* The ecological genetics of domestication and the origins of agriculture. *Current Anthropology* 32, 1991. pp.23-35.
- Bogaard и др. 2021-*Bogaard, A., Allaby, R., Arbuckle, B.S., Bendrey, R., Crowley, S., Cucchi, T., Denham, T., Frantz, L., Fuller, D., Gilbert, T., Karlsson, E.,* Reconsidering domestication from a process archaeology perspective. *World Archaeology*, 53(1), 2021. pp.56-77.
- Bouckaert и др.2012- *Bouckaert R, Lemey P, Dunn M, Greenhill SJ, Alekseyenko AV, et al.* Mapping the origins and expansion of the Indo-European language family. *Science* 337, 2012. pp.957-60.
- Brown и др. 1998-*Brown, D., Anthony, D.* Bit wear, horseback riding and the Botai site in Kazakhstan. *Journal of Archaeological Science* 25(4), 1998, pp.331-347.
- Casanova и др 2022 - *Casanova E., Knowles, T.D., Outram, A.K., Stear, N.A., Roffet-Salque, M., Zaibert, V., Logvin, A., Shevnina, I. and Evershed, R.P.,* Direct 14C dating of equine products preserved in archaeological pottery vessels from Botai and Bestamak, Kazakhstan. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 14(9), 2022. p.175. doi.org/10.1007/s12520-022-01630-2
- Chechushkov и др. 2020-*Chechushkov, I.V., Kosintsev, P.A.,* The Botai horse practices represent the neolithization process in the central Eurasian steppes: Important findings from a new study on ancient horse DNA. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 32, 2020. p.102426.
- Clutton-Brock, 1999-*Clutton-Brock, J.* A natural history of domestic mammals (2nd edition). Cambridge University Press, Cambridge. 1999.
- Damgaard и др. 2018a-*Damgaard, P.d., B., Martiniano, R., Kamm, J., Moreno-Mayar, J.V., Kroonen, G., Peyrot, M., Barjamovic, G., Rasmussen, S., Zacho, C., Baimukhanov, N., Zaibert, V., et al.,* The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansions into Asia. *Science*, 360(6396), p. eaar7711. 2018a
- Damgaard и др.2018b-*Damgaard, P.d.B., Marchi, N., Rasmussen, S., Peyrot, M., Renaud, G., Korneliusson, T., Moreno-Mayar, J.V., Pedersen, M.W., Goldberg, A., Usmanova, E., Baimukhanov, N., et al.,* 2018b. 137 Ancient human genomes from across the Eurasian steppes. *Nature* 557(7705), 2018b. pp.369-374.

- Dudd и др.1998- *Dudd S.N., Evershed, R.P.* Direct demonstration of milk as an element of archaeological economies. *Science* 282(5393), 1998. pp.1478-1481.
- Dyson и др. 1978-*Dyson-Hudson, R., Smith, E.A.* Human territoriality: an ecological reassessment. *American Anthropologist* 80(1), 1978.pp.21-41.
- Frachetti и др.2008-*Frachetti, M.D.* Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia. University of California Press, Berkeley.2008.
- French и др.2003-*French C., Kousoulakou, M.* Geomorphological and micromorphological investigations of palaeosols, valley sediments and a sunken floored dwelling at Botai, Kazakhstan, in: Levine, M.A., Renfrew, C., Boyle, K.V. (Eds) Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse. McDonald Institute, Cambridge, 2003.pp.105-114.
- Gamkrelidze и др.1995-*Gamkrelidze, T.V., Ivanov, V.* Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture, Vol. 1. Mouton de Gruyter, Berlin.1995.
- Gaunitz и др.2018-*Gaunitz, C., Fages, A., Hanghøj, K., Albrechtsen, A., Khan, N., Schubert, M., Seguin-Orlando, A., Owens, I.J., Felkel, S., Bignon-Lau, O., Damgaard, P.d.B., et al.* Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses. *Science*, 2018.p.3297.
- Haak и др. 2015-*Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K., Fu, Q., et al.* Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature* 522, 2015.pp.207-211.
- Haruda, 2018-*Haruda A.* Regional pastoral practice in central and southeastern Kazakhstan in the Final Bronze Age (1300–900 BCE). *Archaeological Research in Asia*, 15,2018.p.146-156.
- Higgs и др. 1975-*Higgs, E.S., Jarman, M.R.* Palaeoeconomy, in: Higgs, E.S (Ed.) Palaeoeconomy: Being the second volume of Papers in Economic Prehistory by members and associates of the British Academy major research project in the early history of agriculture. Cambridge University Press, Cambridge, 1975.pp. 1-8.
- Hollund и др.2010- *Hollund, H.I., Higham, T., Belinskij, A., Korenevskij, S., et al.* Investigation of palaeodiet in the North Caucasus (South Russia) Bronze Age using stable isotope analysis and AMS dating of human and animal bones. *Journal of archaeological Science*, 37(12), 2010. pp. 2971-2983.
- Ingold и др.1980-Ingold, T., Hunter, Pastoralists and Ranchers.Cambridge University Press, Cambridge.1980.
- Jeong и др. 2019-*Jeong, C., Balanovsky, O., Lukianova, E., Kahbatkyzy, N., Flegontov, P., Zaporozhchenko, V., Immel, A., Wang, C.C., Ixan, O., Khussainova, E., Bekmanov, B., et al.* The genetic history of admixture across inner Eurasia.*Nature Ecology & Evolution*, 3(6), 2019.pp.966-976.
- Kaiser и др.2010-*Kaiser, E.* Der Übergang zur Rinderzucht im nördlichen Schwarzmeerraum. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 39, 2010. pp.23-34.
- Калиева и др. 1997-Калиева С.С., Логвин В.Н., Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры. Кустанай: ИАМН-АНРК; 1997. 179 с.
- Kanne, 2022-*Kanne, K.* Riding, Ruling, and Resistance Equestrianism and Political Authority in the Hungarian Bronze Age.*Current Anthropology*.2022
- Kelekna,2009-*Kelekna, P.* The Horse in Human History. Cambridge University Press, Cambridge.2009
- Kislenko и др. 1999-*Kislenko, A., Tatarintseva, N.* The eastern Ural steppe at the end of the Stone Age, in: Levine, M., Rassamakin, Y., Kislenko, A., Tatarintseva, N., (Eds) Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. McDonald Institute, Cambridge, 1999.pp. 183-216.
- Kremenetski и др.1997-*Kremenetski, C.V., Tarasov, P.E., Cherkinsky, A.E.* Postglacial development of Kazakhstan pine forests. *GeographiophysiqueetQuaternaire* 51(3), 1997.pp.391-404.
- Кузьмина, 1997-*Кузьмина И.Е.* Лошади Северной Евразии от плейстоцена до современности / под ред. Т.А. Асанович. Санкт-Петербург: Зоологический институт РАН, 1997. 223 с.
- Lavrillier, 2001-*Lavrillier, A.* The creation and persistence of cultural landscapes among Siberian Evenkis: two concepts of sacred space, in: Jordan, P., (Ed.) Landscape and Culture in Northern Eurasia. Left Coast Press, Walnut Creek, 2001.pp. 215-234.
- Leonardi, 2018-*Leonardi, M., Boschin, F., Giampoudakis, K., Beyer, R.M., Krapp, M., Bendrey, R., Sommer, R., Boscato, P., Manica, A., Noguees-Bravo, D., Orlando, L.* Late Quaternary horses in Eurasia in the face of climate and vegetation change. *Science Advances*, 4(7), 2018.p.5589.
- Levine,2004-*Levine, M.* Exploring the criteria for early horse domestication, in: Jones, M. (Ed.) Traces of Ancestry: studies in honour of Colin Renfrew. McDonald Institute, Cambridge, 2004.pp. 115-26.
- Levine, 2000-*Levine, M.A.* Domestication and early history of the horse, in: Mills, D., McDonnell, S., (Eds) The Domestic Horse: The Origins, Development and Management of its Behavior. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.pp. 5-22.
- Levine, 2005-*Levine, M.A., Whitwell, K.E., Jeffcott, L.B.* Abnormal thoracic vertebrae and the evolution of horse husbandry. *Archaeofauna: International Journal of Archaeozoology* 14,2005. pp.93-109.

Librado и др., 2021-Librado, P., Khan, N., Fages, A., Kusliy, M.A., Suchan, T., Tonasso-Calvière, L., Schiavinato, S., Alioglu, D., Fromentier, A., Perdereau, A., Aury, J.M., The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes. *Nature*, 598(7882), 2021.pp.634-640.

Ludwig и др. 2015-Ludwig, A., Reissmann, M., Benecke, N., Bellone, R., Sandoval-Castellanos, E., Cieslak, M., Fortes, G.G., Morales-Muniz, A., Hofreiter, M., Pruvost, M., Twenty-five thousand years of fluctuating selection on leopard complex spotting and congenital night blindness in horses. *Phil. Trans. R. Soc. B*, 370(1660), 20130386.2015.

MacArthur и др.1966- MacArthur, R.H., Pianka, E.R., On optimal use of a patchy environment. *American Naturalist* 100, 1966.pp.603-609.

MacHugh и др. 2017- MacHugh, D.E., Larson, G., Orlando, L., Taming the past: ancient DNA and the study of animal domestication. *Annual Review of Animal Biosciences*, 5, 2017 pp.329-351.

Mallory, 1996- Mallory, J.P. In *Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*. Thames and Hudson, London.1996.

Meadow и др. 1984-Meadow, R.H. *Animal domestication in the Middle East: a view from the eastern margin*, in: Clutton-Brock, J., Grigson, C. (Eds), *Animals in archaeology*. Volume 3. Early herders and their flocks, *British Archaeological Reports*, Oxford, 1984.pp. 309–37.

Мерц и др. 2018-Мерц И.В., Мерц В.К. Энеолитический комплекс поселения Борлы 4 // Человек и Север: Антропология, археология, экология: Материалы всероссийской научной конференции, г. Тюмень, 2–6 апреля 2018 г. Тюмень: ФИЦ,ТюмНЦ СО РАН, 2018. Вып. 4. С.160-164

Mileto и др. 2017--Mileto, S., Kaiser, E., Rassamakin, Y., Evershed, R.P., New insights into the subsistence economy of the Eneolithic Dereivka culture of the Ukrainian North-Pontic region through lipid residues analysis of pottery vessels. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 13, 2017.pp.67-74.

Motuzaitė и др. 2019- Motuzaitė Matuzeviciute, G., Lightfoot, E., Liu, X., Jacob, J., Outram, A.K., Zaibert, V.F., Zakharov, S., Jones, M.K. Archaeobotanical investigations at the earliest horse herder site of Botai in Kazakhstan. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11(11), 2019.pp.6243-6258.

Olsen,1989-Olsen, S.L. Solutré: a theoretical approach to the reconstruction of Upper Palaeolithic hunting strategies. *Journal of Human Evolution*, 18(4), 1989.pp.295-327.

Olsen, 1996-Olsen, S.L., Horse hunters of the Ice Age, in: Olsen, S. (Ed.) *Horses through Time*. Roberts Rinehart, Boulder, pp. 1996.pp.35–56.

Olsen, 2006a-Olsen, S.L., *Early horse domestication: weighing the evidence*, in: Olsen, S.L., GrantS., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships*. Archaeopress, Oxford, 2006a. pp. 81-113.

Olsen, 2006b-Olsen, S.L., Early horse domestication on the Eurasian Steppe, in: Zeder, M.A., Bradley, D.G., Emschwiller, E., Smith, B.D., (Eds) *Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms*, University of California Press, Berkeley, 2006b. pp. 245-269.

Olsen и др. 2006в-Olsen, S.L., Bradley, B., Maki, D., Outram, A. Community organization among Copper Age sedentary horse pastoralists of Kazakhstan, in: Peterson, D.L., Popova, L.M., Smith, A.T., (Eds) *Beyond the steppe and the sown: Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology*. Brill, Leiden, 2006в.pp. 89-111.

Outram, 2006-Outram, A.K. Juggling with indices: a review of the evidence and interpretations regarding Upper Palaeolithic horse skeletal part abundances, in: Olsen, S.L., GrantS., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships*. Archaeopress, Oxford, 2006.pp. 49-60.

Outram, 2014-Outram, A.K. Animal Domestications, in: Cummings, V., Jordan, P., Zvelebil, M., (Eds) *Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Hunter-Gatherers*. Oxford University Press, Oxford, 2014.pp. 749-763.

Outram, 2015-Outram, A.K. Pastoralism, in: Barker, G., Goucher, C., (Eds) *The Cambridge World History, Volume II: A World with Agriculture, 12,000 BCE - 500 CE*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015.pp. 161-185.

Outram и др.2021-Outram, A.K., Bendrey, R., Evershed, R.P., Orlando, L., Zaibert, V. *Rebuttal of Taylor and Barron-Ortiz 2021 Rethinking the evidence for early horsedomestication at Botai*. Zenodo.<https://doi.org/10.5281/zenodo.5142604>

Outram и др.2019-Outram, A.K., Bogaard, A. Subsistence and society in Prehistory: new directions in Economic Archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.2019.

Outram, 2012-Outram, A.K., Kasparov, A., Stear, N.A., Varfolomeev, V., Usmanova, E., Evershed, R.P., Patterns of pastoralism in later Bronze Age Kazakhstan: new evidence from faunal and lipid residue analyses. *Journal of Archaeological Science* 39, 2012.pp. 2424–2435.

Outram и др.1998-Outram, A. and Rowley-Conwy, P. Meat and marrow utility indices for horse (*Equus*). *Journal of Archaeological Science* 25, 1998.pp.839–849.

Outram и др.2009-Outram, A.K., Stear, N.A., Bendrey, R., Olsen, S., Kasparov, A., Zaibert, V., Thorpe, N., Evershed, R.P. The earliest horse harnessing and milking. *Science* 323(5919), 2009.pp.1332-1335.

- Outram и др. 2011-Outram, A.K., Stear, N.A., Kasparov, A., Usmanova, E., Varfolomeev, V., Evershed, R.P. Horses for the dead: funerary foodways in Bronze Age Kazakhstan. *Antiquity* 85, 2011.p.116–128.
- Payne, 1973-Payne, S. Kill off patterns in sheep and goats: the mandibles from Asvan Kale. *Anatolian Studies* 23, 1973.pp.281–303.
- Piggott, 1992-Piggott, S. *Wagon, Chariot and Carriage*. Thames and Hudson, London.1992.
- Redding, 2005-Redding, R.W. Breaking the mold: a consideration of variation in the evolution of animal domestication, in: Vigne, J.-D., Peters, J., Helmer D., (Eds), *The first steps of animal domestication*, Oxbow, Oxford, 2005. pp. 41–8.
- Renfrew, 1987-Renfrew, C. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. Jonathan Cape, London.1987.
- Scott и др. 2022-Scott, A., Reinhold, S., Hermes, T., Kalmykov, A.A., Belinskiy, A., Buzhilova, A., Berezina, N., Kantorovich, A.R., Maslov, V.E., Guliyev, F., Lyonnet, B., Emergence and intensification of dairying in the Caucasus and Eurasian steppes. *Nature Ecology & Evolution*, 2022.pp.1-10.
- Shishlina, 2003-Shishlina, N., Yamnaya culture pastoral exploitation: a local sequence, in: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K., (Eds) *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. McDonald Institute, Cambridge, 2003. pp. 353-65.
- Svyatko, 2015-Svyatko, S.V., Mertz, I.V., Reimer, P.J. Reservoir Effect on Re-Dating of Eurasian Steppe Cultures: First Results for Eneolithic and Early Bronze Age North-East Kazakhstan, *Radiocarbon*, 57(4), 2015 pp.625-644.
- Taylor, 2021-Taylor, W.T.T., Barrón-Ortiz, C.I., Rethinking the evidence for early horse domestication at Botai. *Scientific Reports*, 11(1), 2021.pp.1-11.
- Taylor, 2020-Taylor, W.T.T., Clark, J., Bayarsaikhan, J., Tuvshinjargal, T., Jobe, J.T., Fitzhugh, W., Kortum, R., Early pastoral economies and herding transitions in Eastern Eurasia. *Scientific Reports* 10(1), 2020.pp.1–15.
- Vigne, 2005-Vigne, J.-D., Helmer, D., Peters, J. New archaeozoological approaches to trace the first steps of animal domestication: general presentation, reflections and proposals, in: Vigne, J.-D., Peters, J., Helmer, D., (Eds), *The first steps of animal domestication*, Oxbow, Oxford, 2005. pp. 1–16.
- Webb и др. 2006-Webb, S.D., Hemmings, C.A. Last horses and first humans in North America, in: Olsen, S.L., Grant, S., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships*. Archaeopress, Oxford, 2006. pp. 11-23.
- Wendrich и др. 2008- Wendrich, W., Barnard, H. The archaeology of mobility: definitions and research approaches, in: Barnard, H., Wendrich, W., (Eds) *The Archaeology of Mobility: Old World and New World Nomadism*. Cotsen Institute, University of California, Los Angeles, 2008.pp. 1-24.
- West, 2006-West, D. Horse hunting in Central Europe at the end of the Pleistocene, in: Olsen, S.L., Grant, S., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships*. Archaeopress, Oxford, 2006. pp. 25-47.
- Wilkin и др. 2021-Wilkin, S., Ventresca Miller, A., Fernandes, R., Spengler, R., Taylor, W.T.T., Brown, D.R., Reich, D., Kennett, D.J., Culleton, B.J., Kunz, L., Fortes, C., et al., 2021. Dairying enabled Early Bronze Age Yamnaya steppe expansions. *Nature*, 598 (7882), 2021.pp.629-633.
- Зайберг, 2009-Зайберг В.Ф. Ботайская культура. Алматы: «КазАқпарат», 2009. 566 с.
- Zeder, 2012-Zeder, M.A., The domestication of animals. *Journal of anthropological research*, 68(2), 2012a.pp.161-190.
- Zeder, 2015- Zeder, M.A., Core questions in domestication research. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(11). 2015.

References

- Allentoft, M.E., Sikora, M., Sjögren, K.G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P.B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L., Malaspina, A.S., et al., 2015. *Population genomics of Bronze Age Eurasia*. *Nature* 522(7555), 167-172.
- Anthony, D.W., 1996 Bridling horse power: the domestication of the horse, in: Olsen, S. (Ed.) *Horses through Time*. Roberts Rinehart, Boulder, pp. 57-82.
- Anthony, D.W., 2007. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press. Princeton.
- Anthony, D.W., 2009 The Sintashta Genesis: the roles of climate change, warfare, and long-distance trade, in: Hanks, B.K., Linduff, K.M. (Eds) *Social Complexity in Prehistoric Eurasia*. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 47-73.
- Anthony, D.W., Brown, D.R., 1991. *The origins of horseback riding*. *Antiquity* 65(246), 22-38.
- Anthony, D.W., Brown, D.R., 2000. *Eneolithic horse exploitation in the Eurasian steppes: diet, ritual and riding*. *Antiquity* 74(283), 75-86.

- Anthony, D.W., Brown, D.R., 2011. *The secondary products revolution, horse-riding, and mounted warfare*. *Journal of World Prehistory* 24(2-3), 131-160.
- Anthony, D.W., Brown, D.R., George, C., 2006. Early horseback riding and warfare: the importance of the magpie around the neck, in: Olsen, S.L., Grant, S., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships*. Archaeopress, Oxford, pp. 137-156.
- Anthony, D.W., Khokhlov, A.A., Agapov, S.A., Agapov, D.S., Schulting, R., Olalde, I., Reich, D., 2022. *The Eneolithic cemetery at Khvalynsk on the Volga River*. *Praehistorische Zeitschrift*. <https://doi.org/10.1515/pz-2022-2034>
- Anthony, D.W., Ringe, D. 2015. *The Indo-European homeland from linguistic and archaeological perspectives*. *Annual Review of Linguistics* 1(1), 199-219.
- Anthony, D., Telegin, D.Y., Brown, D. 1991. *The origin of horseback riding*. *Scientific American* 265, 94-100.
- Bellone, R.R., Holl, H., Setaluri, V., Devi, S., Maddodi, N., Archer, S., Sandmeyer, L., Ludwig, A., Foerster, D., Pruvost, M., Reissmann, M., et al., 2013. *Evidence for a retroviral insertion in TRPM1 as the cause of congenital stationary night blindness and leopard complex spotting in the horse*. *PLoS One*, 8(10), p.e78280.
- Benecke, N., 1994. Zur Domestikation des Pferdes in Mittel- und Osteuropa: Einigen euearchäozoologischen Befunde. In: Hansel B., Zimmer S., (Eds) *Die Indogermanen und das pferd*. *Archaeolingua* Alapítvány, Budapest, pp. 123-44.
- Benecke, N., von den Driesch, A., 2003. Horse exploitation in the Kazakh steppes during the Eneolithic and Bronze Age, in: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K. (Eds) *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. McDonald Institute, Cambridge. pp. 69-82.
- Bendrey, R., 2007. *New methods for the identification of evidence for biting on horse remains from archaeological sites*. *Journal of Archaeological Science* 34(7), 1036-1050.
- Bendrey, R., 2011a. *Some like it hot: environmental determinism and the pastoral economies of the later prehistoric Eurasian steppe*. *Pastoralism: Research, Policy and Practice*, 1(1), 1-16.
- Bendrey, R., 2011b. *Identification of metal residues associated with bit-use on prehistoric horse teeth by scanning electron microscopy with energy dispersive X-ray microanalysis*. *Journal of Archaeological Science* 38(11), 2989-2994.
- Bendrey, R., 2012. *From wild horses to domestic horses: a European perspective*. *World Archaeology* 44(1), 135-157.
- Blumler, M.A., Byrne, R., 1991. *The ecological genetics of domestication and the origins of agriculture*. *Current Anthropology* 32, 23-35.
- Bogaard, A., Allaby, R., Arbuckle, B.S., Bendrey, R., Crowley, S., Cucchi, T., Denham, T., Frantz, L., Fuller, D., Gilbert, T., Karlsson, E., et al., 2021. *Reconsidering domestication from a process archaeology perspective*. *World Archaeology*, 53(1), pp.56-77.
- Bouckaert R, Lemey P, Dunn M, Greenhill SJ, Alekseyenko AV, et al. 2012. *Mapping the origins and expansion of the Indo-European language family*. *Science* 337, 957-60.
- Brown, D., Anthony, D., 1998. *Bit wear, horseback riding and the Botai site in Kazakhstan*. *Journal of Archaeological Science* 25(4), 331-347.
- Casanova, E., Knowles, T.D., Outram, A.K., Stear, N.A., Roffet-Salque, M., Zaibert, V., Logvin, A., Shevnina, I. and Evershed, R.P., 2022. *Direct 14C dating of equine products preserved in archaeological pottery vessels from Botai and Bestamak, Kazakhstan*. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 14(9), doi.org/10.1007/s12520-022-01630-2
- Chechushkov, I.V., Kosintsev, P.A., 2020. *The Botai horse practices represent the neolithization process in the central Eurasian steppes: Important findings from a new study on ancient horse DNA*. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 32, p.102426.
- Clutton-Brock, J., 1999. *A natural history of domestic mammals (2nd edition)*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Damgaard, P.d.B., Martiniano, R., Kamm, J., Moreno-Mayar, J.V., Kroonen, G., Peyrot, M., Barjamovic, G., Rasmussen, S., Zacho, C., Baimukhanov, N., Zaibert, V., et al., 2018a. *The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansions into Asia*. *Science*, 360(6396), p. eaar7711.
- Damgaard, P.d.B., Marchi, N., Rasmussen, S., Peyrot, M., Renaud, G., Korneliusson, T., Moreno-Mayar, J.V., Pedersen, M.W., Goldberg, A., Usmanova, E., Baimukhanov, N., et al., 2018b. *137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes*. *Nature* 557(7705), 369-374. (in Eng)
- Dudd, S.N., Evershed, R.P. 1998. *Direct demonstration of milk as an element of archaeological economies*. *Science* 282(5393), 1478-1481. (in English)
- Dyson-Hudson, R., Smith, E.A. 1978. *Human territoriality: an ecological reassessment*. *American Anthropologist* 80(1), 21-41.
- Frachetti, M.D. 2008. *Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia*. University of California Press, Berkeley.

- French, C., Kousoulakou, M., 2003. *Geomorphological and micromorphological investigations of palaeosols, valley sediments and a sunken floored dwelling at Botai, Kazakhstan*, in: Levine, M.A., Renfrew, C., Boyle, K.V. (Eds) *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. McDonald Institute, Cambridge, pp. 105-114.
- Gamkrelidze, T.V., Ivanov, V., 1995. *Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture, Vol. 1*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Gaunitz, C., Fages, A., Hanghøj, K., Albrechtsen, A., Khan, N., Schubert, M., Seguin-Orlando, A., Owens, I.J., Felkel, S., Bignon-Lau, O., Damgaard, P.d.B., et al., 2018. *Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses*. *Science*, p.3297.
- Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K., Fu, Q., et al., 2015. *Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe*. *Nature* 522, 207-211.
- Haruda, A., 2018. *Regional pastoral practice in central and southeastern Kazakhstan in the Final Bronze Age (1300–900 BCE)*. *Archaeological Research in Asia*, 15, 146-156.
- Higgs, E.S., Jarman, M.R., 1975. Palaeoeconomy, in: Higgs, E.S (Ed.) *Palaeoeconomy: Being the second volume of Papers in Economic Prehistory by members and associates of the British Academy major research project in the early history of agriculture*. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 1-8.
- Hollund, H.I., Higham, T., Belinskij, A. Korenevskij, S., et al., 2010. *Investigation of palaeodiet in the North Caucasus (South Russia) Bronze Age using stable isotope analysis and AMS dating of human and animal bones*. *Journal of archaeological Science*, 37(12), pp.2971-2983.
- Ingold, T., 1980. *Hunter, Pastoralists and Ranchers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jeong, C., Balanovsky, O., Lukianova, E., Kahbatkyzy, N., Flegontov, P., Zaporozhchenko, V., Immel, A., Wang, C.C., Ixan, O., Khussainova, E., Bekmanov, B., et al., 2019. *The genetic history of admixture across inner Eurasia*. *Nature Ecology & Evolution*, 3(6), 966-976.
- Kaiser E. 2010. "Der Übergang zur Rinderzucht im nördlichen Schwarzmeerraum", in: Godišnjak Centar za balkanološka ispitivanja, 39, pp.23–34.
- Kalieve, S.S., Logvin, V.N., 1997. *Skotovody Turgayav Tret'emTysyacheletii do Nashej Ehry (Cattle breeders of Turgay in the third millennium BC)*, Kustanai University, Kustanai. (in Russian)
- Kanne, K. 2022. *Riding, Ruling, and Resistance Equestrianism and Political Authority in the Hungarian Bronze Age*. *Current Anthropology*.
- Kelekna, P. 2009. *The Horse in Human History*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kislenko, A., Tatarintseva, N., 1999. The eastern Ural steppe at the end of the Stone Age, in: Levine, M., Rassamakin, Y., Kislenko, A., Tatarintseva, N., (Eds) *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. McDonald Institute, Cambridge, pp. 183-216.
- Kremenetski, C.V., Tarasov, P.E., Cherkinsky, A.E., 1997. Postglacial development of Kazakhstan pine forests. *Geographie physique et Quaternaire* 51(3), 391-404.
- Kuzmina, I.E., 1997. *Loshadi Severnoy Yevrazii ot plioTsena do sovremennosti (Horses of North Eurasia from the Pliocene till the present time.)* St. Petersburg: Zoological Institute of the Russian Academy of Sciences (In Russian).
- Lavrillier, A., 2001. *The creation and persistence of cultural landscapes among Siberian Evenkis: two concepts of sacred space*, in: Jordan, P., (Ed.) *Landscape and Culture in Northern Eurasia*. Left Coast Press, Walnut Creek, pp. 215-234.
- Leonardi, M., Boschin, F., Giampoudakis, K., Beyer, R.M., Krapp, M., Bendrey, R., Sommer, R., Boscato, P., Manica, A., Nogues-Bravo, D., Orlando, L., 2018. *Late Quaternary horses in Eurasia in the face of climate and vegetation change*. *Science Advances*, 4(7), p.5589.
- Levine, M., 2004. *Exploring the criteria for early horse domestication*, in: Jones, M. (Ed.) *Traces of Ancestry: studies in honour of Colin Renfrew*. McDonald Institute, Cambridge, pp. 115-26.
- Levine, M.A., 2000. *Domestication and early history of the horse*, in: Mills, D., McDonnell, S., (Eds) *The Domestic Horse: The Origins, Development and Management of its Behavior*. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 5-22.
- Levine, M.A., Whitwell, K.E., Jeffcott, L.B., 2005. *Abnormal thoracic vertebrae and the evolution of horse husbandry*. *Archaeofauna: International Journal of Archaeozoology* 14, 93-109.
- Librado, P., Khan, N., Fages, A., Kusliy, M.A., Suchan, T., Tonasso-Calvière, L., Schiavinato, S., Alioglu, D., Fromentier, A., Perdereau, A., Aury, J.M., 2021. *The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes*. *Nature*, 598(7882), 634-640.
- Ludwig, A., Reissmann, M., Benecke, N., Bellone, R., Sandoval-Castellanos, E., Cieslak, M., Fortes, G.G., Morales-Muniz, A., Hofreiter, M., Pruvost, M., 2015. *Twenty-five thousand years of fluctuating selection on leopard complex spotting and congenital night blindness in horses*. *Phil. Trans. R. Soc. B*, 370(1660), 20130386.
- MacArthur, R.H., Pianka, E.R., 1966. *On optimal use of a patchy environment*. *American Naturalist* 100, 603-609.

- MacHugh, D.E., Larson, G., Orlando, L., 2017. *Taming the past: ancient DNA and the study of animal domestication*. Annual Review of Animal Biosciences, 5, 329-351.
- Mallory, J.P., 1996. *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*. Thames and Hudson, London.
- Meadow, R. H., 1984. *Animal domestication in the Middle East: a view from the eastern margin*, in: Clutton-Brock, J., Grigson, C. (Eds), *Animals in archaeology*. Volume 3. Early herders and their flocks, British Archaeological Reports, Oxford, pp. 309–37.
- Mertz I.V., Mertz V.K., 2018. *Eneoliticheskiy kompleks poseleniya Borly 4, (Eneolithic complex of Borly 4 settlement) // Chelovek i Sever: Antropologiya, arkheologiya, ekologiya: materialy vserossiyskoynauchnoy konferentsii, g. Tyumen', 2-6 aprelya, Tyumen': FITS TyumNTS SO RAN, Vyp. 4. S. 160-164. (in Russian)*.
- Mileto, S., Kaiser, E., Rassamakin, Y., Evershed, R.P., 2017. *New insights into the subsistence economy of the Eneolithic Dereivka culture of the Ukrainian North-Pontic region through lipid residues analysis of pottery vessels*. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 13, 67-74.
- Motuzaitė Matuzevičiūtė, G., Lightfoot, E., Liu, X., Jacob, J., Outram, A.K., Zaibert, V.F., Zakharov, S., Jones, M.K., 2019. *Archaeobotanical investigations at the earliest horse herder site of Botai in Kazakhstan*. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11(11), 6243-6258.
- Olsen, S.L., 1989. *Solutré: a theoretical approach to the reconstruction of Upper Palaeolithic hunting strategies*. *Journal of Human Evolution*, 18(4), 295-327.
- Olsen, S.L., 1996. *Horse hunters of the Ice Age*, in: Olsen, S. (Ed.) *Horses through Time*. Roberts Rinehart, Boulder, pp. 35–56.
- Olsen, S.L., 2006a. *Early horse domestication: weighing the evidence*, in: Olsen, S.L., Grant S., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships*. Archaeopress, Oxford, pp. 81-113.
- Olsen, S.L., 2006b. *Early horse domestication on the Eurasian Steppe*, in: Zeder, M.A., Bradley, D.G., Emschwiller, E., Smith, B.D., (Eds) *Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms*, University of California Press, Berkeley, pp. 245-269.
- Olsen, S.L., Bradley, B., Maki, D., Outram, A., 2006c. *Community organization among Copper Age sedentary horse pastoralists of Kazakhstan*, in: Peterson, D.L., Popova, L.M., Smith, A.T., (Eds) *Beyond the steppe and the sown: Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology*. Brill, Leiden, pp. 89-111.
- Outram, A.K., 2006. *Juggling with indices: a review of the evidence and interpretations regarding Upper Palaeolithic horse skeletal part abundances*, in: Olsen, S.L., Grant S., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships*. Archaeopress, Oxford, pp. 49-60.
- Outram, A.K., 2014. *Animal Domestications*, in: Cummings, V., Jordan, P., Zvelebil, M., (Eds) *Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Hunter-Gatherers*. Oxford University Press, Oxford, pp. 749-763.
- Outram, A.K., 2015. *Pastoralism*, in: Barker, G., Goucher, C., (Eds) *The Cambridge World History, Volume II: A World with Agriculture, 12,000 BCE - 500 CE*. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 161-185.
- Outram, A.K., Bendrey, R., Evershed, R.P., Orlando, L., Zaibert, V., 2021. *Rebuttal of Taylor and Barron-Ortiz 2021 Rethinking the evidence for early horse domestication at Botai*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5142604>
- Outram, A.K., Bogaard, A., 2019. *Subsistence and society in Prehistory: new directions in Economic Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Outram, A.K., Kasparov, A., Stear, N.A., Varfolomeev, V., Usmanova, E., Evershed, R.P., 2012. *Patterns of pastoralism in later Bronze Age Kazakhstan: new evidence from faunal and lipid residue analyses*. *Journal of Archaeological Science* 39, 2424–2435.
- Outram, A. and Rowley-Conwy, P. 1998. *Meat and marrow utility indices for horse (Equus)*. *Journal of Archaeological Science* 25, 839–849. (in English)
- Outram, A.K., Stear, N.A., Bendrey, R., Olsen, S., Kasparov, A., Zaibert, V., Thorpe, N., Evershed, R.P., 2009. *The earliest horse harnessing and milking*. *Science* 323(5919), 1332-1335.
- Outram, A.K., Stear, N.A., Kasparov, A., Usmanova, E., Varfolomeev, V., Evershed, R.P., 2011. *Horses for the dead: funerary foodways in Bronze Age Kazakhstan*. *Antiquity* 85, 116–128.
- Payne, S., 1973. *Kill off patterns in sheep and goats: the mandibles from Asvan Kale*. *Anatolian Studies* 23, 281–303.
- Piggott, S., 1992. *Wagon, Chariot and Carriage*. Thames and Hudson, London. (in English)
- Redding, R.W. 2005. *Breaking the mold: a consideration of variation in the evolution of animal domestication*, in: Vigne, J.-D., Peters, J., Helmer D., (Eds), *The first steps of animal domestication*, Oxbow, Oxford, pp. 41–8.

- Renfrew, C., 1987. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. Jonathan Cape, London.
- Scott, A., Reinhold, S., Hermes, T., Kalmykov, A.A., Belinskiy, A., Buzhilova, A., Berezina, N., Kantorovich, A.R., Maslov, V.E., Guliyev, F., Lyonnet, B., 2022. *Emergence and intensification of dairying in the Caucasus and Eurasian steppes*. *Nature Ecology & Evolution*, 1-10.
- Shishlina, N., 2003. Yamnaya culture pastoral exploitation: a local sequence, in: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K., (Eds) *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. McDonald Institute, Cambridge, pp.353-65.
- Svyatko, S.V., Mertz, I.V., Reimer, P.J., 2015. *Reservoir Effect on Re-Dating of Eurasian Steppe Cultures: First Results for Eneolithic and Early Bronze Age North-East Kazakhstan*, *Radiocarbon*, 57(4), 625-644.
- Taylor, W.T.T., Barrón-Ortiz, C.I., 2021. *Rethinking the evidence for early horse domestication at Botai*. *Scientific Reports*, 11(1), 1-11.
- Taylor, W.T.T., Clark, J., Bayarsaikhan, J. Tuvshinjargal, T., Jobe, J.T., Fitzhugh, W., Kortum, R., et al., 2020. *Early pastoral economies and herding transitions in Eastern Eurasia*. *Scientific Reports* 10(1), 1–15.
- Vigne, J.-D., Helmer, D., Peters, J., 2005. *New archaeozoological approaches to trace the first steps of animal domestication: general presentation, reflections and proposals*, in: Vigne, J.-D., Peters, J., Helmer, D., (Eds), *The first steps of animal domestication*, Oxbow, Oxford, pp. 1–16.
- Webb, S.D., Hemmings, C.A., 2006 *Last horses and first humans in North America*, in: Olsen, S.L., Grant S., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships*. Archaeopress, Oxford, pp. 11-23.
- Wendrich, W., Barnard, H., 2008. *The archaeology of mobility: definitions and research approaches*, in: Barnard, H., Wendrich, W. (Eds) *The Archaeology of Mobility: Old World and New World Nomadism*. Cotsen Institute, University of California, Los Angeles, pp. 1-24.
- West, D., 2006. *Horse hunting in Central Europe at the end of the Pleistocene*, in: Olsen, S.L., Grant S., Choyke, A.M., Bartosiewicz, L. (Eds) *Horses and humans: the evolution of human-equine relationships*. Archaeopress, Oxford, pp. 25-47.
- Wilkin, S., Ventresca Miller, A., Fernandes, R., Spengler, R., Taylor, W.T.T., Brown, D.R., Reich, D., Kennett, D.J., Culleton, B.J., Kunz, L., Fortes, C., et al., 2021. *Dairying enabled Early Bronze Age Yamnaya steppe expansions*. *Nature*, 598(7882), 629-633.
- Zaibert V.F. *Botayskaya kul'tura (Botai culture)* 2009. Almaty: "KazAkparat". 566 p. (in Russian).
- Zeder, M.A., 2012. *The domestication of animals*. *Journal of anthropological research*, 68(2), 161-190.
- Zeder, M.A., 2015. *Core questions in domestication research*. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(11).

АРХЕОЛОГИЯ / ARCHAEOLOGY

Published in the Kazakhstan
 Otan tarihy
 Has been issued as a journal since 1998
 ISSN: 1814-6961 (Print)
 ISSN: 2788-9718 (Online)
 Vol. 26. Is. 2, pp. 407-421, 2023
 Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.41.91
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_407-421

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТИЛЕРІ

Мұхтар Бақадырұлы Қожа¹, Көпжасар Мұстафаұлы Жетібайев², Зульфия Полатовна Муминова³

^{1, 2, 3}Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (№26 Б.Саттарханов даңғылы, 161200 Түркістан, Қазақстан)

тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>. E-mail: mukhtar.kozha@ayu.edu.kz

²тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, директор

 <https://orcid.org/0000-0002-1241-3676>. E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

³ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕР

 <https://orcid.org/0000-0003-1848-5272>. E-mail: zulfiya.muminova@ayu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Қожа М.Б., Жетібаев К.М., Муминова З.П., 2023

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада Қазақ хандығының қалаларының бірі болған кейінгі ортағасырлық Сығнақ қаласының (Сунақ ата қалашығы) әлеуметтік-экономикалық қатынастары мәселелері қарастырылған. Тарихи дереккөздердің бірі ретінде Сығнақ қаласының соңғы даму кезеңдерін көрсететін 2021-2022 жылдардағы археологиялық қазба материалдары мен жазба деректер мен Сығанаққа жіберілген жарлықтар (грамоталары) пайдаланылады. Мақалада Сығнақ қаласының зерттелу тарихы да баяндалған. Сығнақ жарлықтары деп аталатын жазба құжаттардың бірегей жиынтығының табылу және зерттелу тарихы бөлек қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Есенкелді мен Тауакқұл Мұхаммед (Тәуке) хандардың Сығнақ қаласының тұрғындарына жолдаған жарлықтары жаңа дереккөз ретінде ғылыми айналымға енгізіліп, олардың қазақ тіліне аудармасын мақала авторларының бірі жасаған. Сығнақтың ескі және жаңа жарлықтары, басқа да жазба деректерден алынған үзінділер негізінде орта ғасырлардағы аталған қаланың қоғамдық құрылысы мен жер қатынастары туралы мәліметтер талданады. Қалалардағы меншік нысандары, қала халқының әлеуметтік құрамы қарастырылады. *Нәтижелер.* Жарғылардағы және басқа да дереккөздердегі сілтемелер негізінде жоғарғы мұсылман дін басыларының, әскери-феодалдық дворяндардың, Сығнақ қаласының азаматтық басқармасы өкілдерінің тізімі, алым-салықтардың тізімі, оларды тәпсірлеуде шығыстану деректерімен қатар қазақ тілінен енген дәстүрлі ұғым-түсініктер пайдаланылған. Жер учаскесінің көлемін түсіндіру үшін Оңтүстік Қазақстанның жергілікті халқының этнографиясы бойынша зерттеулердің деректері тартылған. *Қорытынды.* Сығанақ жарғысында айтылған микротопонимдер нақтыланады. Деректануды жан-жақты талдау ортағасырлық дереккөздерден ортағасырлық кезеңдегі қоғамдық құрылыс пен жер қатынастары туралы бірқатар құнды мәліметтер алуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, орта ғасыр, Сығанақ қаласы, Сунақ ата көне қонысы, Сығанақ хаттары, Тәуке хан.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR10965310).

Дәйексөз үшін: Қожа М.Б., Жетібаев К.М., Муминова З.П. Ортағасырлық Сығанақ қаласындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардың кейбір аспектілері // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 407-421. (Қаз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_407-421

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОМ СЫГНАКЕ

*Мухтар Бакадырович Қожа*¹, *Копжасар Мустафаевич Жетібаев*², *Зульфия Полатовна Муминова*³

^{1, 2, 3}Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави (д. №26, проспект Б.Саттарханов, 161200 Туркестан, Казахстан)

доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>. E-mail: mukhtar.kozha@ayu.edu.kz

²кандидат исторических наук, профессор, директор

 <https://orcid.org/0000-0002-1241-3676>. E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

³научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-1848-5272>. E-mail: zulfiya.muminova@ayu.edu.kz

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются вопросы социально-экономических отношений в позднесредневековом городе Сыгнаке (городище Сунақ ата), который являлся одним из городов Казахского ханства. В качестве одного из исторических источников используются материалы археологических раскопок 2021-2022 гг., свидетельствующий о последних этапах развития г. Сыгнака и данные письменных источников и грамоты Сыгнака.

В статье излагается и история изучения г. Сыгнака. Отдельно рассматривается история обнаружения и исследования уникального комплекса письменных документов известных как Сыгнакские грамоты. *Цель и задачи исследования* – Вводится в научный оборот в качестве новых источников направленные жителям г. Сыгнак грамоты ханов Есенкелды и Таваккул Мухаммада (Тауке), переводы которых на казахский язык выполнен одним из авторов статьи. На основе старых и новых грамот Сыгнака, и ивлечений из других письменных источников анализируются сведения о социальном устройстве и земельных отношениях в указанном городе поры средневековья. Рассматриваются формы собственности в городах, социальный состав городского населения. *Результаты.* На основе упоминаний в грамотах и других источниках составляется список представителей высшего мусульманского духовенства, чины военно-феодалной знати, гражданской администрации г. Сыгнака, составляется список налогов, для понимания которых наряду с данными исследований востоковедов используются и традиционные термины из казахского языка. Для интерпретации размера земельного участка привлекаются данные исследований по этнографии местного населения Южного Казахстана. *Выводы.* Уточняются упоминаемые в грамотах Сыгнака микротопонимы. Тщательный источниковедческий анализ позволит извлечь из средневековых источников ряд ценных сведений о социальном устройстве и земельных отношениях средневекового периода.

Ключевые слова: Казахского ханство, средние века, город Сыгнак, городище Сунак ата, Сыгнакские грамоты, Тауке-хан.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Комплексное археологическое исследование объекта историко-культурного наследия - средневековое городище Сыгнак» (регистрационный номер: BR10965310).

Для цитирования: Кожа М.Б., Жетибаев К.М., Муминова З.П. Некоторые аспекты социально-экономических отношений в позднесредневековом Сыгнаке // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 407-421. (Каз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_407-421

SOME ASPECTS OF SOCIO-ECONOMIC RELATIONS IN THE LATE MEDIEVAL SYGNAK

Mukhtar B. Kozha¹, Kopzhasar M. Zhetibayev², Zulfiya P. Muminova³

^{1, 2, 3}Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (№26 B.Sattarhanov St., Turkestan 161200, Republic of Kazakhstan)

Dr. Sciences (History), Chief Researcher

 <https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>. E-mail: mukhtar.kozha@ayu.edu.kz

²Dr. Sciences (History), Professor, Director

 <https://orcid.org/0000-0002-1241-3676>. E-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

³Researcher

 <https://orcid.org/0000-0003-1848-5272>. E-mail: zulfiya.muminova@ayu.edu.kz

Annotation. Introduction. The article deals with the issues of socio-economic relations in the late medieval city of Sygnak (the settlement of Sunak ata), which was one of the cities of the Kazakh Khanate. As one of the historical sources, materials from archaeological excavations of 2021-2022 are used, indicating the last stages of development of the city of Sygnak and data from written sources and letters from Sygnak. The article also describes the history of the study of the city of Sygnak. Separately, the history of the discovery and study of a unique set of written documents known as the Sygnak letters is considered. *Goals.* The letters of khans Esenkeldy and Tavakkul Muhammad (Tauke) sent to the inhabitants of Sygnak city are introduced into scientific circulation as new sources, the translations of which into Kazakh were made by one of the authors of the article. On the basis of old and new letters of Sygnak, and extracts from other written sources, information about the social structure and land relations in the specified city of the Middle Ages is analyzed. The forms of ownership in cities, the social composition of the urban population are considered. *Results.* On the basis of references in charters and other sources, a list of representatives of the highest Muslim clergy, the ranks of the military-feudal nobility, the civil administration of the city of Sygnak is compiled,

a list of taxes is compiled, for the understanding of which, along with the data of Oriental studies, traditional terms from the Kazakh language are used. To interpret the size of the land plot, data from studies on the ethnography of the local population of South Kazakhstan are involved. *Conclusions.* The microtoponyms mentioned in Sygnak's charters are specified. A thorough source study analysis will make it possible to extract from medieval sources a number of valuable information about the social structure and land relations of the medieval period.

Key words: Kazakh Khanate, Middle Ages, Sygnak city, Sunak ata ancient settlement, Sygnak letters, Tauke Khan.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Comprehensive archaeological research of the object of historical and cultural heritage, the medieval settlement of Syganak» (Registration number BR10965310).

For citation: Kozha M.B, Zhetibayev K.M., Muminova Z.P. Some aspects of socio-economic relations in the late medieval Sygnak // *Otan tarikhы*. 2023. Т. 26. № 2. С. 407-421. (Қаз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_407-421.

Кіріспе. Алтын Орда, Ақ Орда мен Қазақ хандығы кезеңдерінде Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы белгілі шаһарларының бірі болған Сығанақ қаласының орны Қазақстан Республикасының Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы аумағындағы Сунақата ауылынынан 1,5 км батыста, Түркістан-Қызылорда тас жолының оң жағында орналасқан Сунақата қалашығымен баламаланады.

Қазақ хандығы тарихында қалалар мен қалашықтар маңызды рөл атқарды. Олар қазақ мемлекетінің инфрақұрылымдық негізі болып саналды. XVI ғ. соңына қарай қазақ хандары Түркістанның барлық қалаларын және Ташкент шаһарын иеленді. XVII ғ. орыс деректерінде Оңтүстік Қазақстан аумағындағы қалаларды қазақ қалалары деген атаулармен көрсетіледі. Сырдарияның орта ағысындағы қалалардың бір бірімен тығыз байланысты болғаны, материалдық мәдениет ескерткіштерінде ортақтық белгілер, әлеуметтік-экономикалық қатынастарда ұқсас болды деуге негіз бар.

Кеңестік кезеңде кең көлемді қазба жұмыстар тек Отырарда ғана жүргізілді. Атақты қазақ археологы К. Ақышев Сығанақты Отырар қалашығынан кейінгі зерттелуі қажет номер екінші шаһар деп белгілеген екен. Сығанақ Қазақ хандығы құрамында болған алғашқы қалалардың бірі ретінде қазақ мемлекеті тарихын тануда маңызы зор археологиялық нысан болып табылады.

Алайда Алтын Орда мен Ақ Орданың астаналық дәрежесінде болған Сығанақ қаласында тұрақты археологиялық қазба жұмыстары тек Қазақстан тәуелсіздік алған соң ғана жүргізіле бастады. Қазақ хандығы және оның алдындағы мемлекеттер тарихында маңызды саяси, қолөнер және сауда орталығы болған Сығанақтың басқару жүйесі, әлеуметтік-экономикалық мәселелері терең зерттеуді қажет етеді. Кейінгі ортағасыр кезеңіне жататын жазба деректердегі ақпарлар мен археологиялық табылымдар негізінде Сығанақ қаласының тарихын зерттеу арқылы Қазақ хандығына қарасты Түркістан атты тарихи аймақтағы басқа да қалалардың аз зерттелген өзекті сұрақтарға толы тақырыптарды қарастырып реконструкциялауға мүмкіншілік береді.

Материалдар мен әдістер. Оңтүстік Қазақстан аумағындағы Қазақ хандығының қалалық орталықтары туралы құнды мәліметтер сырттан келіп кеткен саяхатшылар, тарихшылар жазған парсы, араб және түркі тілді деректерде кездеседі. Осы деректермен қатар сан жағынан аз сақталған жергілікті түпдеректердің орны бөлек. Сығанақ қаласына байланысты жазба құжаттар қоры тарихи дерек ретінде әлі толығымен пайдаланды деп айта алмаймыз. Солардың қатарында Сығанақ жарлықтары деп аталатын деректер тобы аса маңызды түпдерек болып табылады.

Сығанақ жарлықтарын алғаш рет шығыстанушы В.В. Бартольд 1902 ж. Ташкенттегі Сырдариялық облыстық басқармадағы № 197 папка ішінде кезіктіріп олардың араб графикасындағы мәтіндерін көшіріп 1904 ж. «Түркістанға барған есебім» деген көлемді еңбегінде жариялап ғылыми айналымға енгізді. В.В. Бартольд алғаш танысқан маман ретінде Сығанақ жарлықтарына қатысты ой-пікірін, кейбір тұжырымдарын ортаға салды. Шығыстанушының пікірінше ең көне - 1400-1401 ж. деп белгіленген Сығанақ жарлығы

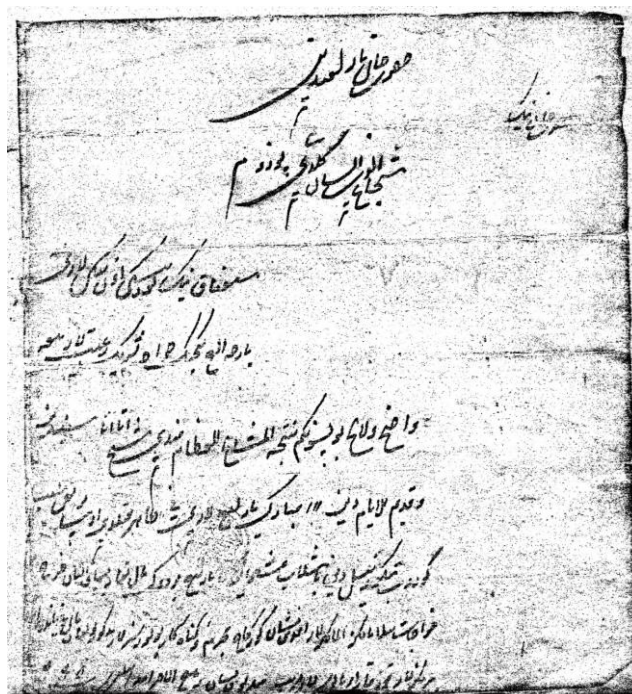
шындығында XVI ғ. екінші жартысына жатады. Ғалым бірінші болып Сығанақ жарлықтарында кездесетін ұғымдарға, жер атауларына түсініктемелер береді (Бартольд, 1973: 199-203).

Үшінші Сығанақ жарлығын парсы тілінен орысшаға аударып зерттеуші П.П. Иванов жария етті. Осымен қоса шығыстанушы Сығанақ қаласына қолөнермен қатар егіншілік дамығанын, әскери және әкімшілік билікпен қатар дін иелерінің аса ықпалды болғанын, қазақтар мен қарақалпақтар отырықшылыққа көшіп жатқанын жазған (Иванов, 1935: 34-35).

Шығыстанушы В.П. Юдин, В.В. Бартольдтың жария еткен «Сығанақ жарлықтары» деп аталатын төрт құжатты орыс тіліне аударып, тәпсірлеп және алғысөз жазып «Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских источников)» атты еңбекте жариялады (Материалы, 1969: 313-327). Уақытында жария етілмеген В.П. Юдиннің кіріспе сөзінде Қазақ хандығы дәуірі кезіндегі жарлықтардың (олардың ішінде Сығанақ жарлықтарының) тарихи дерек ретінде маңыздылығын, оларды зерттеу қажеттілігі атап өтеледі (Юдин, 2001: 24). Сығанақ жарлықтарына жазылған кіріспе сөз шығыстанушылар М.Х. Абусеитова мен Ю.Г. Баранованың кітабында қайталанатын (Абусеитова, Баранова, 2001: 132-137). В.В. Бартольд тапқан төрт жарлық және В.П. Юдин жазған кіріспе сөзі 2006 ж. «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» атты жинақтың бесінші томында және «Қазақстанның орта ғасыр тарихы хрестоматиясы (VI-XIX ғғ.)» Д.Е. Медерова аудармасында қазақ тілінде басылды (Әбусейітова, 2006: 128-139; Әбусейітова, 2020: 148-157).

XX ғ. соңғы ширегінде аталған төрт құжаттан басқа Сығанаққа қатысты Қызылорда облысындағы Жаңақорған елді мекенінде басқа да байырғы жазба материалдар тобы бары анықталды. 1976 ж. 31 тамызында фольклортанушы М.К. Байділдаев Жаңақорған елді мекенінің байырғы тұрғындарының бірінен XVII-XIX ғғ. жататын отыз құжат (инвен. № 3799-3828) алып Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтына тапсырған екен (Ерофеева, 2014: 82). Институт ғалымдары зерттеу барысында Жаңақорғандық құжаттар арасында Тәуке хан (Таваккул Мухаммед) пен Есенкелді (Ишанкелді) ханның Сығанаққа жіберген жарлықтары барын анықтады. Құжаттарды зерттеу жұмыстарына кіріспес бұрын оларды фотосуреттерге түсірді. Жаңа табылған Сығанақ жарлықтарының фотолары 1979 ж. басылып шыққан «История Казахской ССР» атты бес томдық басылымның 2 томына жарияланды (Нусупбеков, 1979: 285, 327). Бір қызығы шығыстанушы В.Н. Настич (Настич, 2020: 987) және тарихшы Е.И. Ерофеева кейін осы құжаттарды сұрастырса да Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты қорынан таба алмағанын, олар қазір қай жерде екені белгісіз екенін айтып өз зерттеулерінде айтып кетеді. Е.И. Ерофеева Тәуке хан жарлығының фотосуретін шығыстанушы Т. Бисембиевке көрсетіп аудартып және оның жасаған орысша нұсқасын қазақ хандарының хаттар жинағына жария етті (Ерофеева, 2014: 82). 1992 ж. Есенкелді (Ишанкелді) ханның Сығанаққа жіберген жарлығының фотокошірмесі және Сығанақ қаласына қатысты Жаңақорған аумағында сақталған кейбір қолжазбалар туралы ақпарлар Ж.Е. Ержановтың кітабында жарық көрді (Ержанов, 1992: 185). З.К. Картова мен Б.Е. Көмековтың Сығанақ жарлықтарының деректанулық талдау жасалған мақаласы жарық көрді. Онда 4 Сығанақ жарлығы тархан-қызметтік, сойырғалдық, вакуфтық деп анықтамалар беріледі (Картова, Көмеков, 2021: 81-92).

Бүгінгі мақалада Есенкелді жарлығы және Тәуке хан жарлығы фотолары негізінде мәтіндер алғаш рет қазақшаға аударылып ғылыми айналымға енгізіліп отыр (1-сурет). Осы арада Есенкелді жарлығының мәтіні бұрын соңды ешбір тілге аударылмағанын атап өту керек. Осы арада Есенкелді хан жарлығының фотокошірмесін бізге табыстаған белгілі шығыстанушы В.Н. Настичке ризашылығымызды білдіреміз. Жарлықтардың араб графикасымен жазылған түркі мәтіндерді осы мақала авторларының бірі З. Муминованың аударуымен ұсынып отырмыз. Аталған құжаттармен қатар Сығанақ қалашығындағы археологиялық қазба негізінде алынған материалдар және Сығанақ пен Түркістан аймағындағы басқа ортағасырлық қалаларға қатысты тарихи деректердегі ақпарлар, шығыстанушы, тарихшылардың, археологтардың зерттеу нәтижелері бір бірімен салыстырылып, сәйкестендіріп талданған пәнаралық әдіс қолданылады.

1-сурет – Есенкелді (Ишанкелді) ханның Сығанаққа жіберген жарлығы.
Шығыстанушы В.Н. Настич жіберген фотосурет.
[Fig. 1. The decree sent by Esenkeldy (Ishankeldy) khan to Syganak.
Photo sent by orientalist V.N. Nastic]

Талқылау. Сығанақ қаласының қалдықтарын зерттеу жұмыстары XIX ғ. екінші жартысында бастау алады. Ресей әдебиетінде алғаш рет Сығанақ атты тарихи орындағы қирандыларды атап кеткен Ресей Бас штаб офицері, топограф Л. Мейер болды. Ол 1862 ж. басылған «Обзор западной оконечности Каратауских гор и несколько слов о взятии коканской крепости Яны-Курган» атты мақаласында: «Бекіністердің ішінде ең көріктісі Жөлек пен Жаңа-Қорған арасындағы жолдың ортасындағы Сулақ-Қорған» - «Из крепостей, самая замечательная Сулак-Курган, на половине дороги между Джулеком и Яны-Курганом. Ее почти можно назвать небольшим городком: столько около нея разрушенных зданий из жженного кирпича» деп көрсетеді (Мейер, 1862: 269). Бұл ақпарда Сұнаққорғанды шатастырып не баспада теру барысында Сулак-Курган деп басып жіберген. XXI ғасырда жүргізілген Сығанақ қалашығы орнындағы зерттеулер барысында оның айналасында расында да күйдірген кірпіштен салынған көптеген кесенелер орындары ашылды.

Шығыстанушы А. Лерх 1867 ж. Сырдария бойындағы қалалардың қалдықтарын аралап көріп жарияланған есебінде оларды жазба деректерде аталатын ортағасырлық шаһарлармен сәйкестендірді. Алайда ғалым Сығанақ қаласының орнын көріп ортағасырлық қала үйінділерінде болғанына қарамастан тарихи орынның сипаттайтын жазбалар қалдырмады. Алайда зерттеуші бірінші болып ортағасырлық Сығанақ қаласын Сунаққорғанмен баламалады, қала орнын халқы қашан тастап кеткені жөнінде нақты ақпар қалдырды (Лерх, 1870: 11). 1867 ж. зерттеуші А.И. Макшеев Сығанақ қаласының орнын іздеп оның нақты Сунақпен сай келетінін және осы аймақта қала атына байланысты сунақ руы барын жазды (Макшеев, 1879: 29-30). 1884 ж. Қазалыдан Ташкентке дейін археологиялық, тарихи нысандарды аралаған В.В. Веселовский Сығанақ үйінділерін, онда сақталған сәулет өнері ескерткіштерін ғалымдардың ішінде алғаш рет сипаттап жазды (Kozha, Nurzhanov, Krupko, 2021: 900-901). 1899 ж. Қызылорда облысы аймағындағы біртоп көне қалалар орнындарын іздеп саяхаттаған В.А. Каллаур Сығанақтың сақталып қалған құрылыстарын, Көккесене ескерткішін сипаттап қаланың бекініс орнының қадаммен өлшеу негізіндегі жоспардың сызбасын жасап жария етті (Каллаур, 2011: 204-208). 1907 ж. екі күн бойы Сығанақты аралаған француз ғалымы И.А. Кастанье өзінің 1910 ж. жарық көрген қазақ даласындағы ескерткіштерге арнаған кітабына көне шаһар жәдігерлері туралы жаңа ақпарлар қосты (Кастанье, 2007: 281-287).

1929 ж. Сығанақ қаласына арналған алғаш рет жеке зерттеу басылды. «Сығанақ құландылары» деп аталатын мақала авторы А.Ю. Якубовский алдымен көне қала тарихын жазба ақпарлар, В.В. Бартольд тапқан Сығанақ жарлықтары негізінде хронологиялық тұрғыдан баяндап өтті және өзінің 1927 ж. екі күннен аса уақыт болып аралаған қала орнын, байырғы ғимараттар қалдықтарын жаңаша сипаттап оларға қатысты 19 фотосурет жария етті (Якубовский, 1929: 123-159). 1947 ж. Ленинградтық ғалым А.Н. Бернштам басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Сығанаққа барып барлау жұмыстарын жүргізді. Бұрынғы В.А. Каллаур жасаған қала орнының сызбасы қадам өлшемдері негізінде жасалғанын және ол үйіндінің шынайы өлшемдеріне сай келмейтінін ескере отырып арнайы құралдармен түсірілген жоспарын жариялады (Бернштам, 1949: 86-87; Агеева, Пацевич, 1958: 97). Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы мүшелері Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич ортағасырлық қалаларға арналған монографиялық еңбегінде Сығанақ қалашығы қалдықтарының археологиялық сипаттамасын жазып ғылыми айналымға енгізді (Агеева, Пацевич, 1958: 96-97). Сығанақ қалашығы суреттемесі «Археологическая карта Казахстана» атты энциклопедиялық реестр картаға енгізілді (Агеева, Акишев, Кушаев, Максимова, Сенигова, 1960: 228). Деректанушы К.А. Пищулина шығыс жылнама-жазбалардағы мәліметтер негізінде және сол кездегі Сығанақ туралы археологиялық әдебиеттердегі ақпараттарды пайдалана отырып Сырдария бойындағы ортағасырлық қалалардың, олардың ішінде Сығанақтың Қазақ хандықтарының тарихындағы орнын көрсетті. Зерттеуші Сығанақ жарлықтарын және басқа да шығыстық құжаттардағы ақпараттарды талдай отырып Түркістан атты тарихи аймақтағы қалалардағы әлеуметтік-экономикалық қатнастарды сипаттаған алғашқы мамандардың бірі болды (Пищулина, 1969: 13-17). Монография іспетті көлемді мақаласында және басқа да зерттеулерінде ғалым Түркістан аумағындағы қалаларға қатысты жазба деректер мен зерттеулерді, шаһарлардағы шарушылық пен қолөнер жағдайы, Қазақ хандықтары үшін Түркістан қалаларының экономикалық және әскери-саяси маңызы мәселелерін әңгіме етті (Пищулина, 2016: 143-162).

К. Ақышев басшылық еткен Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы Сығанақ және оның аймағындағы ескерткіштерде барлау жұмыстарын жүргізді. Осының нәтижесінде Жаңақорған елді мекені айналасында орналасқан бірнеше жаңа қалашықтар ашылып алғаш рет Сығанақ қалашығынан табылған керамика үлгілері мерзімделіп сызбалары жарияланды (Акишев и др, 1969: 5-42). Сығанақ қалашығы бетінен табылған керамика үлгілеріне қарап қызылтангобты сырлы керамика тараған шаһарлар қатарына жатқызылды (Ерзакович, 1970: 60-68). Отырар алқабындағы жәдігерлерге арналған монографияда Сығанақ шаһарының орнын археологиялық тұрғыдан зерттеу қажет екенін көрсетіп Отырар зерттеуді қажет ететін бірінші нысан болса, екінші нысан ретінде Сығанақ боуы тиіс деген пікір айтылды (Акишев и др, 1970: 207).

Сығанақтың ортағасырлық ирригациялық жүйесін XX ғ. екінші жартысында арнайы Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының В.А. Грошев бастаған ирригациялық тобы барып арнайы далалық археологиялық қазба жұмыстармен қоса аэрофотолар пайдаланып зерттеп XIII–XV ғ. Сығанақтағы суғармалы егіншілік және ирригациялық жүйесі туралы жаңа ақпарат алды (Грошев, 1996: 154-158).

Қазақстан тәуелсіздік алған соң атақты қала тарихына қызығушылық күшейе түсті. Сығанақ қаласына қатысты жарияланған зерттеулердегі ақпараттармен қатар ел арасында сақталған шежірелік мәліметтерді жинаған әуесқой тарихшы Ж.Е. Ержанов «Сунақтардың этногенезі және Сунақ қаласының тарихы» және «Сунақтар және Сунақ қаласы» атты екі кітап басып шығарды (Ержанов, 1992: 185; Ержанов, 1996: 216).

2003 ж. проф. С. Жолдасбаев басқарған Халықаралық қазақ-түрік университетінің археологиялық экспедициясы Сығанақ үйінділерінде алғаш рет тұрақты археологиялық қазба жұмыстарды қолға алды. Қазба нәтижелері ондаған мақала мен екі кітап болып басылып жарияланды (Жолдасбаев, 2010; Жолдасбаев және басқалар, 2016). Проф. М. Елеуов Сығанақ қалашығының географиялық координаттарын анықтады (Елеуов, Байпақов, 2011: 226). Зерттеу барысында археологиялық қазба барысында табылған материалдарды ортағасырлық деректердегі мәліметтермен ұштастыратын тарихтағы пәнаралық тәсілдер пайдаланылмақ.

Зерттеу нәтижелері. XVI ғ. бірінші онжылдықта Сығанақ шаһарында болған Фазлаллах ибн Рузбихан Дешті-Қыпшақ аумағындағы Еділ өзеніне дейінгі аймақтардың және

Мауараннахр, Түркістан және Қашғарға дейінгі саудагерлер өз таурларын Сығанақ қаласына апарып сауда жасайтынын, Сығанақ қаласын сипаттай отырып «базары бар қала» деп атап өткен болатын (Из «Михман-нама-йи», 2007: 171-173). Сығанақта жүргізілген археологиялық қазбалар барысында қытай фарфоры мен кашиндік ыдыстар сынықтары (Жолдасбаев, 2010; Жолдасбаев және басқалар, 2016: 130) табылуы қаланың халықаралық сауда байланыстарын нақтылап берді. Қытайдың керамикалық заттары өте қымбат болған. Кашиндық керамика да сырттан келген бағалы заттар қатарына жатқан. Мұндай бағалы заттарды тек элита өкілдері пайдаланған. Осы артефактілер Сығанақ тұрғындары XIV ғ. мен XVI ғ. арасында әлеуметтік тұрғыдан жіктелгенін, араларында аса бай топтар болғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан қарағанда қала орталығында 2021 ж. жүргізілген қазба барысында Сығанақтың XVIII ғ. аяғы мен XIX ғ. басына жататын қабаттарда сырт жақтан келген керамика үлгілері кездеспеуі қала дамуында құлдырау кезеңді басынан кешіріп жатқанын байқатады.

XVI ғ. бірінші онжылдықта Сығанақ шаһарында болған Фазлаллах ибн Рузбихан «қалалық билік өкілдері бар, мешіті, базары бар қала» (Из «Михман-нама-йи», 2007: 173) деп қысқа ғана атап өткен. «Қалалық билік өкілдеріне» кімдер кіреді, Сығанақ қалай басқарылады деген сұрақтарға жауап іздеп сол дәуірдегі жазбаларға назар салайық.

«Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» шығармасы бойынша Бұрындық ханға Сығанақтың біртоп адамдары өткізгені айтылады. Олар – Садр Ислам-Кази, Чикмак-йузбеги, Сиддик-шайх (Материалы, 1969: 28-29). Камал әддин Бинаи хабарлауынша «ақырында Қазі Садр әл-ислам, Чақмақ жүзбегі мен Сыддық шайх секілді адамдар – осы жетекші топ – Сығанақ тұрғындарын жинап «Бұрын бұл уәлаят Бұрындық ханға қарайтын. Біздің осы уәлаятты Бұрындық ханға бергеніміз жөн, келеңсіздікті болдырмайық» - деді (Әбусейітова, 2006: 89).

Осыған қарағанда «қалалық билік өкілдері» қатарына осы аталған кісілер кірген. Алғашқы мен соңғы кісілер есімдеріне қосылған лауазымдарына қарағанда дін иелері екені байқалады. Осылардың арасында Чақмақ жүзбегі аты шен иесі ерекшеленіп тұр. Жазба деректе Әмір Темір Сайрамды, Аспараны, Жаңа Таласты қалпына келтіру бұйрық бере отырып осы қалаларға жүзбегілерді тағайындағаны айтылады (Волин, 1960: 91-92). Осыған қарап жүзбегі әкім іспетті қызмет атқарған. Сығанақтағы жүзбегіні, басқа да кеңес мүшелерін кім тағайындады деген сұрақ туындайды.

Сығанақ қаласы XV ғ. көшпелі өзбек мемлекетінің ханы Әбілқайыр басып алмай тұрып темірліктер мемлекеті құрамында болған. «Тарих-и Абу-л-хайр-хани» шығармасы бойынша 1446 ж. Әбілқайыр хан Сығанақ шаһарын басып алу мақсатымен үлкен әскермен келгенде қала басқарушысы шаһарды ханға еш қарсылықсыз тапсыра салған (Материалы, 1969: 159). Деректе қала басшысының қызметі хакім деп аталыпты, бірақ осы шен иесінің аты жазылмаған. Бұл араб сөзі басқарушы, билеуші, басшы, әкім дегенге сай келеді (Бекмұхаметов, 1977: 33-34). Жалпы Сырдарияның орта ағысы темірліктерге қараған кезінде Түркістан атты тарихи аймақтың хакім болып Құл-Мұхаммед-тархан еді (Пищулина, 2016: 76). «Тарих-и Абу-л-хайр-хани» шығармасы бойынша Самарқан қаласының басқарушысы да хакім деп аталыпты (Материалы, 1969: 160). Осыған қарап хакім сөзі жоғары биліктің аймақ, қала басқаруға қойған өкілі десе болады.

Сығанақ қаласын иеленген Әбілқайыр хан басқаруды (хакумат) Манедан-оғланға тапсырды (Пищулина, 2016: 32). Оғлан деген лауазымына қарағанда ол да Шыңғысханнан тараған ақ сүйекке жатады, бірақ таққа ие болмаған ұрпағы қатарынан болған (Материалы, 1969: 512). Әбілқайыр хан Созақ қаласын ағасының баласы Бахтийар сұлтанға иеленуге, Өзгент қаласын Түркістан аймағын басып алуға көмек берген маңғыт тайпасының басшысы Ваккас биге иеленуге береді. Яғни ең жоғары билік хан қолында және ол қалаларды басқаруды өзіне жақын туысқандарына, сенімді деген адамдарына тапсырып отырған. Басып алған аймақтар мен қалалар ханның жеке меншігіндегі иелік болып есептелгені байқалады. Сондықтан ол аймақтағы қалаларды үйлестіріп отырған.

Темірліктер билігінен кейін 1446 ж. бастап Сығанақ қаласын басқаруды Шыңғыс хан ұрпағына жататындар қолына тиді, қаланы алма кезек қазақ не өзбек хандары иеленген. Жазба деректердәі көрсетуінше олардың ішінде атақты Бұрындық, Шейбани хандарды атауға болады (Пищулина, 2016: 43-44). Олар Сығанақ қаласын басқаруды өз адамдарына тапсырды.

В.В. Бартольд тапқан тарихи құжаттар - жарлықтар бойынша 1543-1544 ж. Сығанақ шаһары Әбу-л-Ғазы Абд ар-Рахим хан баһадүр сұлтан, 1598 ж. Әбу-л-Ғазы Абдаллах хан,

1634 ж. Әбу-л-Ғазы Ұбайдалла хан қолында болған. Тарихи деректер бойынша Сығанақ билеушісі ретінде XVII ғ. аяғында Есім сұлтан (Николаас Витсен, 2006: 67), XVIII ғ. ортасында қазақ ханы Барақ, 1762–1798 жж. Сәмекеұлы II Есім (Ерофеева, 1997: 81) аталады.

Есенкелді жарлығы көшірмесін бізге шығыстанушы В.Н. Настичке табыстаған фотокөшірмесі негізінде Сығанақ қаласына билігі жүрген хандар қатарына Есенкелді (Ишанкелді) ханды қосуға негіз бар (1-сурет). Есенкелді ханның жарлығы мәтінін осы мақала авторларының бір З. Муминованың аудармасымен ұсынып отырмыз.

Хазрет Хан жарлығынан

Шужауддин Есенкелді сөзім.

Сығанақтың жүз бегі, он бегілері, барша ұлық кішік қожа, шерік райатларына (жер иеленушілеріне) анық және түсінікті болсын. Кім ұлы шайықтардың ұрпағы Шанды шайықты ата анасынан және көне замандардан құтты жарлықтарын жариялаған болса жарлықты байланыстырып жеткізгеннен бастап сілтеме жасалған кісіге жарлық бердік мал, тауар, масаи алынған қаржы-қаражат сұрамаңыз, алмаңыздар. Нышанды көргеннен кейін қылмыскер және күнаһар боласыздар. Аталмыш малды қайтара беріңіздер, тура қарай аласыздар деп мөр басылған нышан рабиул ахир айында жазылды. 995/1587 жыл.

Бұл жарлықты тархандық деуге негіз бар. Ол Шанды шайықты алым салықтан босатып отыр. Жарлық хронологиялық жағынан Әбу-л-Ғазы Абд ар-Рахим хан баһадүр сұлтан (1543-44 ж.) жарлығынан кейінгі екінші орныға ие болып тұр. В.В. Бартольд бірінші (1400-1401 ж.) құжатты XVI ғ. екінші жартысына жатқызады береді (Бартольд, 1973: 199-203).

Сығанақ қаласына билігі жүрген хандар қатарына 1979 ж. «История Казахской ССР» кітабында жарлығының фотокөшірмесі жарияланған (Нусупбеков, 1979: 285) Тәуке ханды (Таваккул Мухаммед) қосуға негіз бар. Тәуке хан жарлығы мәтінін осы мақала авторларының бір З. Муминованың аудармасымен ұсынып отырмыз:

Жоғары дәрежелі үкім.

Бүгінгі күнде (жуырда) шықты, сондай лайықты кең пейілдігімізден/кеңшілігімізден қасымыздағы пенденің Қазы баба туралы айта отырып оны көне дәстүр бойынша Сығанақтың қазы, нақып, ислам шайқы еттік. Жарлықты көргеннен соң жоғарыда келтірілген/аталмыш қазы, басшы, ислам шайқы етіп біліп көне дәстүрмен құрмет сый жасап, мирасын, некесін (әйелдерін) және жазбаларына бойсұнып/назар салып, оның бұйрығына мойынсұнып, әр ұлық, әр бір көрші-қолан, жетім-жесірлер қасынан табылып, қызметінде болсын.

Бұл құжат бізге жеткен санаулы қазақ хандарының жарлықтарының бірі. Хронологиялық жағынан аталған жарлықтан бұрын қазақ билеушілері кеңселерінен шыққан Тәукел Мухаммед пен Тұрсын Мұхаммед жарлықтарының көшірмелері белгілі (Муминов и др., 2017: 50-56).

Осы жарлық қазақстандық шығыстанушылардың Оңтүстік Қазақстандық жазба құжаттарды үш топқа бөлген жарлықтар жүйесіндегі «үлкен жарлық» (Кумеков и др., 1977: 71) қатарына жататыны күмән тұғызбаса керек. Аталған жарлықпен Қазы баба Сығанақтың қазы, нақып, ислам шайқы болып тағайындалып отыр. Сығанақтың алдыңғы төрт жарлығы да «үлкен жарлық» тобына жатады және олар белгілі тұлғаны қызметке тағайындауға арналған еді.

Сығанаққа қатысты тарихи құжаттарға қарағанда мемлекет басшысы, ең жоғары билік иесі ретінде хан қаланы басқаратын әкімді не шахар басшысын, қаланың беделді дін қызметкерлерін, басқа да қызмекерлерді тағайындаған. Халық арасында жоғары беделге ие дін иелеріне артықшылықтар беріп оларды өз билігін нығайтуға пайдаланған болса керек. Жеке тұлғалардан салық алу алмау, Сығанаққа қатысты жерлердің жоғары иесі болып табылып оларды жеке адамдарға бөліп беру-бермеу мәселелерін шешкен.

Сығанақтағы шен иелері. XVI ғ. Фазлаллах ибн Рузбихан Сығанақта «қалалық билік өкілдері ... бар қала» (Из «Михман-нама-йи», 2007: 173) дегенде шен иелерін айтса керек. Әбу-л-Ғазы Әмір Темір атынан 1400-1401 ж. берілген деп саналатын жалған жарлықта (Әбусейітова, 2006: 132) және парсы тіліндегі Әбу-л-Ғазы Абдаллах хан баһадүр сұлтан атынан 1598 ж. үшінші жарлықта мыңбегі аталады (Әбусейітова, 2006: 133). «Қазақ хандығы тарихы бойынша материалдар» жинағын құрастырушы шығыстанушылар пікірінше мыңбегі деп қол астында мың сарбаз немесе табысымен мың сарбазды асырай алатын осы шамалас шаруашылық иесі немесе мың шаруашылығы бар бек аталған (Әбусейітова, 2006: 52; Материалы, 1969: 494). Жоғарыда келтірілген 1587 ж. Есенкелді жарлығында мыңбегі аталмайды да, жүзбегі көрсетілген. Бұған Сығанақ қаласының халқы саны XVI ғ. бастап түрлі

соғыс зардаптары әсер етуінен азайып отырғанын көрсетсе керек. Сығанақ қаласы туралы XVI ғ. жазбагері Фазлаллах ибн Рузбихан байырғы заманда қала өте үлкен, көркейген еді, халық саны көп еді, ал қазір азайған деп көрсеткен (Из «Михман-нама-йи», 2007: 171-172). Жарлықтарда мыңбегілерден кейін жүзбегі аталады. Жүзбегі сөзі Әбу-л-Ғазы Әмір Темір хан баһадүр сұлтан атынан 1400-1401 ж. берілген жарлықта (Әбусейітова, 2006: 132), Әбу-л-Ғазы Абд ар-Рахим хан баһадүр сұлтан атынан 1543-1544 ж. жарлықта (Әбусейітова, 2006: 133), парсы тіліндегі Әбу-л-Ғазы Абдаллах хан баһадүр сұлтан атынан 1598 ж. жарлықта (Әбусейітова, 2006: 133-134) кездеседі, Әбу-л-Ғазы Ұбайдалла хан баһадүр сұлтан атынан 1634 ж. төртінші жарлықта (Әбусейітова, 2006: 134-135) кездеседі. «Қазақ хандығы тарихы бойынша материалдар» жинағын құрастырушы шығыстанушылар пікірінше жүзбегі деп өз қарамағында жүз сарбазы бар немесе жүз сарбазды асырауға жетерлік салық төлейтін шаруа қожалықтар немесе жүз шаруа қожалық иесі деп түсіндіріледі (Материалы, 1969: 498).

«Тауарих-и гузида-йи нұсрат-наме» шығармасында Сығанақтан шыққан Чақмақ-жүзбегін аталады. Ол XV ғ. 70-шы жж. шамасында Соғұнлұқ асуындағы (Созақ пен Сығанақ арасындағы жер) шайқаста Шайбани жағында ерлік көрсетіп соғысқандар қатарында аталады (Әбусейітова, 2006: 27). Осы ақпарға қарағанда жүзбегі жүз сарбазды асырауға жетерлік салық төлейтін шаруа қожалықтар немесе жүз шаруа қожалық иесі ғана емес, мұндай лауазым иесі жүз сарбаз басшысы дегенге сай келетін сияқты. «Тауарих-и гузида-йи нұсрат-наме» шығармасында Өгізтау қаласының басшысы ретінде Құсшы-жүзбегі аталады (Әбусейітова, 2006: 37, 94; Материалы, 1969: 31).

XV ғ. 90-шы жж. басында Чақмақ-жүзбегі Сығанақ басшыларының қатарында дін иесі Садр-и Ислам қазыдан соң екінші болып аталып қаланың қазақ ханы Бұрындыққа өтуіне ықпал еткен шенділер қатарында көрсетіледі (Әбусейітова, 2006: 34; Материалы, 1969: 22).

995/1587 ж. Есенкелді ханның жарлығында жүзбегіден кейін онбегі аталады. Онбегі басқа Сығанақтың алғашғы жария етілген төрт жарлықтарда кездеспейді.

Су жағын басқаратын шен иелері арбаб деп аталыпты. Түсіндірмелерде арықтардағы егін суды басқаратын, арықтардағы тазалу үшін қоғамдық жұмыстарды басқаратын, кейде жарлық беріліп салық жинау немесе қаланың су әуіттеріне су жинау тапсырмаларды орындау жұмыстарды басқаратын шен иесі (Материалы, 1969: 135). Бұл ұғым қазақ тіліндегі мұраб деп белгіленген қызметшіге жақын (Бекмұхамбетов, 1977: 121).

Сығанақтағы дін иелері. Камал әддин Бинаи шығармасында Сығанақ тағдырын XV ғ. 90-шы жж. басында шешкендер қатарында Қазы Садр әл-ислам және Сыддық шайх (Әбусейітова, 2006: 89) аталады. Қазы атты атақ-лауазым - мұсылмандық судья, билік айтушы, төреші дегенді білдіреді. Шарифаттық һұқық негізінде қазы азаматтық және қылмыстық істерді қарау үшін мұсылман елдерінің жоғары өкіметі арқылы тағайындалған (Мансұров, 2021: 113-114). Жоғарыда келтірілген Тәуке ханның жарлығында «Қазы баба туралы айта отырып отырып оны көне дәстүр бойынша Сығанақтың қазы, нақып, ислам шайқы еттік» деп тағайындағаны туралы жарлық бетінде көрсетіледі. Нақып (накиб) деп мұсылман діні саласында басшы, өкіл, ақсақал дегенді білдірді (Прозоров, 1991: 185-186). Ислам шайқы деп дін заңы мен шарифатқа түсінік берушілердің басшысы, «Ислам ақсақалы». Шейхул ислам атағы Ислам діні заңдарын жетік білетін, оның нормаларын сақтап, мұқият орындалуына жетекшілік ететін кісі (Мансұров, 2021: 50). Шайх атағы әдетте аса ірі дін иелері, сопы ағымдарының басшылары есімдеріне қосылып айтылған. Ислам шайқы сопы мен дін иелерінің ерекше құрметті атағы болып табылады (Пиотровский, 1983: 124-125).

Алым салықтар қатарына Әбу-л-Ғазы Әмір Темір хан (1400-1401 ж. берілген деп саналатын жалған) жарлықта (В.В. Бартольд бұл құжатты XVI ғ. екінші жартысына жатқызады) хараж-харажат, алық, салық, мердігерлік аталады (Әбусейітова, 2006: 132). Әбу-л-Ғазы Абд ар-Рахим хан баһадүр сұлтан атынан 1543-1544 ж. жарлықта да хараж-харажат, алық, салық аталады (Әбусейітова, 2006: 133). Әбу-л-Ғазы Ұбайдалла хан баһадүр сұлтан атынан 1634 ж. төртінші жарлықта «харж-харажат, мал-жихад, алық-салық, мердігер, қоналға, жамалға» аталады (Әбусейітова, 2006: 135). Жоғарыда келтірілген Есенкелді хан жарлығында «мал, тауар, масаи алынған қаржы-қаражат сұрамаңыз» делінеді. «Мал-жихад» деген салық В.В. Бартольдтың түсіндіруінше «дін үшін (қалмақпен) соғысқа қажетті қаражат». В.П. Юдиннің пікірінше бұл ұғым «малваджихат» деп оқылу тиіс және «жер салығын» білдіреді (Пищулина, 1997: 532). «Алық-салық» деген терминге жақын қазақ тілінде

«салынатын салық жынтығы» (Ысқақов, 1974: 243). Хараж – жер салығы, хараж-харажат деп кейбір жағдайда жалпы басқа да салықтарды айтқан екен. Мердикар деген салық қазіргі қазақ тіліндегі мердікерлік мағанада емес, сол кездегі ұғым бойынша күштеп, мәжбүрлеп оман-арық қазу, оларды тазалау, көпір, жол салу жұмыстарына тарту жұмыстары болып табылады (Пищулина, 2016: 72, 88). «Қоналға» деп жинақта берілген сөздің қазақшаға үлгісі бар. «Қоналқа» қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бойынша «қонып шығатын жер, түнейтін орын» (Ысқақов, 1982: 318-319). Жарлықтар дін өкілдеріне тархандық атағына ие болуына орай алым-салықтың барлық түрінен босатылған. Тархандық деп жеке әскери, жай азаматтарға және дін адамдарына, жеке тұлғаға немесе оның ұрпақтарына берілетін атақ. Осы атаққа ие болушылар алым-салықтың барлық түрінен босатылған және хан алдына кез-келген уақытта кіре алатын болған (Әбусейітова, 2006: 56).

Жер иелену түрлері. Сығанаққа қатысты тарихи құжаттарға қарағанда мемлекет басшысы – хан мемлекеттегі барлық жерлердің иесі болып табылады. Сондықтан ол жарлықтарымен белгілі тұлғалардың жерлерге, арықтарға қожайын екенін көрсететін жарлықтар шығарылған. Сығанақ қаласындағы ирригациялық жүйе қала тіршілігі үшін аса маңызды болды. Қаладағы барлық тіршілік, іргесіндегі егіншілік те, қолөнер де суға байланысты болды. Жарлықтарда канал бойындағы жерлер аса бағалы, аса маңызды нысан екені байқалады. Үшінші жарлықта Тоқтамыс бұлағы, Хараш бұлағы, Келте Жалғия (Шалқия болса керек) арығы, Қызылтал арығы, Арыстанды арығы, Жолақ (Жөлек болса керек), Мыңбұлақ арығы – Сығанақ тұрғындарының мүлкі екені көрсетіледі. Ал Хисаршық бұлағы Хәзірет Аллама Әбу-л-Хасан Зийа әд-дин-шайх Сығнаки мазарының уақыфына жатады. Уақыф деп меншік иесі қандай бір діни немесе қайырымдылық мекемеге мұраға қалдырылған жылжымайтын немесе жылжымалы мүлік; оның кірісі осы мекеменің пайдасына түскен және оның қажеті мен қайырымдылық мақсаттарына жұмсалған. Төртінші жарлықта осы Хисаршық бұлағы уақыф екені айтылады. «Ұлы-кіші қожа серік райийатларға» деген сөз тіркестегі қожа термині жарлықтарға жасылған тәпсірлерде өз алдына шаруашылығы бар ұсақ жер меншік иелері деп түсіндіріледі (Әбусейітова, 2006: 135). Осыдан қазіргі қазақ тіліндегі қожалық пайда болса керек. Шығыстанушылардың түсіндірулерінде райийат - салық төлейтіндер қауымы (Пищулина, 2016: 161). «барлық ұлы-кіші қожа серік райийат» деп ең төменгі салық төлейтіндер, яғни ірі-ұсақ жер меншік иелері, шаруалар қауымы айтылып тұр. Осымен қатар П.П. Иванов та, К.А. Пищулина да жердің бір бөлігін қожалар – байырғы «араб жаулаушыларының ұрпағы не олардың қатарына жатқызатындар» ие болғанын жатқызады.

«Тепе» дәл ауданы белгісіз жер телімінің өлшемі делінеді шығыстанушылар зерттеулерінде (Әбусейітова, 2006: 136). Осы өлшемді нақтылай түсу үшін дәстүрлі егіншілік шарушылыққа қатысты қазақ ғалымдарының этнографиялық зерттеулеріне назар аудару керек. «Төбе» деген ұғымына Оңтүстік Қазақстан аймағында 1958 ж. этнографиялық зерттеу жүргізген Х. Арғынбаев, И.В. Захарова мынадай анықтама береді: Суармалы жерлердегі қазақ диқандары егіншілікке қолайлы жерді иемденіп, суды дұрыс пайдалану мақсатымен жеке-жеке қауымға бірігетін. Әр бір үлкен арықтан (оман) су алатын егіншілер қауымы 15-20 үйден құрылатын да «төбе» деп аталатын. Әр төбенің ішінде суару тәртібімен ескі арықтарды жөндеу, не болмаса жаңа арықтарды жүргізу ісіне басшылық етіп отыратын арық ақсақалдары болған (Арғынбаев, Захарова, 1961: 96). Яғни жарлықта аталатын тепе/төбе деп әр бір аталған арықтан 15-20 отбасы игеріп егін еге алатын, шаруашылығын жүргізе алатын жер көлемі айтылып отыр.

Қорытынды. Сығанақ тарихына қатысты жазба деректердегі және ғылыми айналымға енгізіліп отырған жарлық мәтіні бойынша ақпарлар мен соңғы кездегі археологиялық табылымдар негізінде Сығанақтың басқару жүйесі, әлеуметтік-экономикалық қатынастар мәселелерін қайта қарастыру мүмкіншілік туындап отыр. Сығанақ жарлықтары мен басқа жазба деректердегі ақпарлар XV ғ. ортасынан бастап қаладағы бас билік Шыңғыс хан ұрпағына жататын хандар қолында екенін көрсетті. Мемлекеттегі бас билеуші ретінде барлық жердің иесі, қожайыны болып саналды. Жазба деректерде Сығанақ қаланы басқару жүйесінде хан тағайындаған хәкім, мыңбегі, жүзбегі, онбегі, ирригация саласын басқаруда – арбаб атты шен иелері аталады. Хан не хәкім қалада болмаған жағдайда жоғары басшылық орган - беделді дін мен жоғары шен иелерінен туратын қала тұрғындарының кеңесі болған. Тұрғындардан алым салықтар жиналған. Олардың арасында жер салығы, оман-арық қазу, оларды тазалау, көпір,

жол салуға тарту жұмыстары да болған. Хан өз жарлығымен кейбір жеке тұлғаларға түрлі қызметтері үшін алым салықтардан босататын тархандық һұқық берген. Сығанақ айналасында ауқымды жер иелерімен қатар ұсақ жер меншік иелері де болған. Қазақ билеушілері мемлекет аумағындағы барлық жер иесі ретінде қалаларда толық қанды басқарып отырғаны жарлықтарда көрініс табады. Қазақ хандары шен иелеріне қаладағы сот қызметін атқаруды, мұрагерлік, некелік мәселелерді қарастыруды тапсырып отырған.

Әдебиет тізімі

Абусейтова, Баранова, 2001 — *Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII- XVIII веков. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. С. 426.

Агеева, и др., 1960 — *Агеева Е.И., Акишев К.А., Кушаев Г.А., Максимова А.Г., Сенигова Т.Н.* Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. С. 449.

Агеева, Пацевич, 1958 — *Агеева Е.И., Пацевич Г.И.* Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т.5. Алма-та: Наука, 1958. С. 215.

Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1969 — *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Новое в средневековой археологии Южного Казахстана // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 5-42.

Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1970 — *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Древний Отрар. Алматы: Наука, 1970. С. 207.

Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1981 — *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Позднесредневековый Отрар. Алма-Ата: Наука, 1981. С. 343.

Аргынбаев, Захарова, 1961 — *Аргынбаев Х., Захарова И.В.* 1958 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында ұйымдастырған этнографиялық экспедиция жұмысының қорытындысы // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. ТИИАЭ АН Каз ССР. Т.12. Алматы: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961. 92-118 бб.

Әбусейітова, 2006 — *Әбусейітова М.Х.* Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. V т. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 440 б.

Әбусейітова, 2020 — *Әбусейітова М.Х.* Қазақстанның орта ғасыр тарихы хрестоматиясы (VI-XIX ғғ.). Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020. 344 б.

Бартольд, 1973 — *Бартольд В.В.* Отчет о командировке в Туркестан // Соч.: в 9-ти томах. Москва: Наука, 1973. Т.8. С. 119-210.

Бекмұхаметов, 1977 — *Бекмұхаметов Е.Б.* Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. Түсіндірме сөздік. Алматы: Қазақстан, 1977. 200 б.

Бернштам, 1949 — *Бернштам А.Н.* Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия Академий наук Казахской ССР. 1949. № 67. Серия археология. Вып. 2. С. 59-99.

Волин, 1960 — *Волин С.Л.* Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии. Т. VIII. Алма-Ата: Наука, 1960. С. 72-92.

Грошев, 1996 — *Грошев В.А.* Древняя ирригация юга Казахстана в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия. Алматы: Ғылым, 1996. С. 259.

Елеуов, Байпаков, 2011 — *Елеуов М., Байпақов К.* Сығанақ қалашығы // Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. Алматы: Аруна, 2011. 226 б.

Ержанов, 1996 — *Ержанов Ж.Е.* Сунақтар және Сунақ қаласы. Алматы: Ғылым. 1996. 216 б.

Ержанов, 1992 — *Ержанов Ж.Е.* Сунақтардың этногенезі және Сунақ қаласының тарихы. Алматы: Ғылым, 1992. 185 б.

Ерзакович, 1970 — *Ерзакович Л.Б.* О южноказахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1970. С. 60-68.

Ерофеева, 1997 — *Ерофеева И.В.* Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середина XIX вв. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. Материалы к летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4-23 августа 1997 г.). Алматы: 1997. С. 46-143.

Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И.В.* Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675-1780 гг. Сборник исторических документов в двух томах. Т.1. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. С. 15-76.

Жолдасбаев, 2010 — *Жолдасбаев С.* Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X-XVIII ғғ.). Түркістан: Тұран, 2010. 224 б.

Жолдасбаев, Жетібаев, Бахтыбаев, Мургабаев, 2016 — *Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С.* Сығанақ жәдігерлері. Түркістан: Тұран, 2016. 182 б.

Иванов, 1935 — *Иванов П.П.* Очерк истории каракалпаков // Материалы по истории каракалпаков. Труды института востоковедения АН СССР. Т. VIII. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1935. С. 9–89.

Из «Михман-нама-йи Бухара» — *Из «Михман-нама-йи Бухара»* // История Казахстана в персидских источниках. Т.5. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 113-215.

Каллаур, 2011 — *Каллаур В.* Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис-ханом в 1219 году // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана. Туркестан: «Туран», 2011. С. 204-211.

Каргова, Көмеков, 2021 — *Картова З.К., Көмеков Б.Е.* Сығанақ грамоталарының деректанулық талдауы // Вестник КазНУ. Серия историческая. Т. 102. №3. 2021. С. 81-92

Кастанье — *Кастанье И.А.* Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 516.

Kozha, Nurzhanov, Krupko, 2021 — *Kozha M.B., Nurzhanov A.A., Krupko I.* The Contribution of Researchers of the Russian Empire to the Study of Antiquities in Kazakhstan: The Case of N.I. Veselovsky // *Bylye Gody*. 2021. Vol.16. Iss. 2. Pp. 898-907.

Кумсков, Настич, Шуховцов, 1977 — *Кумсков Б.Е., Настич В.Н., Шуховцов В.К.* Письменные документы из Южного Казахстана // Вестник АН КазССР. 1977, №8. С. 70-73.

Лерх, 1870 — *Лерх П. И.* Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. Санкт-Петербург: Имп. Акад. Наук, 1870. С. 39.

Макшеев, 1879 — *Макшеев А.И.* Географические сведения книги Большого чертежа о киргизских степях и Туркестанском крае. Санкт-Петербург: 1879. С. 41.

Мансұров, 2021 — *Мансұров Н.Б.* Ислам дініндегі атак-лауазымдар. Түркістан: «УЗО» баспасы, 2021. 170 б.

Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алматы: Наука, 1969. С. 651.

Мейер, 1862 — Мейер Л. Обзор западной оконечности Каратауских гор и несколько слов о взятии коканской крепости Яны-Курган // Военный сборник. Год пятый. Санкт-Петербург, 1862. С. 264-278.

Муминов и др., 2017 — *Муминов А.К., Кумсков Б.Е. Султонов У.А., Шуховцов В.К, Кенжетев Д.Т., Кабылова А.С., Утепбергенова У.А., Айбасов А.А.* Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмеда Йасаи. Астана: Мастер, 2017. С. 216.

Настич, 2020 — *Настич В.Н.* Денежное хозяйство Южного Казахстана в XIX веке (по документам «Туркестанского архива») // *Ориенталистика*, М., 2020. Т.3, №4. С. 985–1007.

Николаас, 2006 — *Николаас Витсен.* Северная и Восточная Тартария // История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. т.6. Алматы: Санат, 2006. С. 12-152.

Нусупбеков, 1979 — *Нусупбеков А.Н.* История Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т.2. Алма-Ата: Наука, 1979. С. 424.

Пиотровский, 1983 — *Пиотровский М.П.* Шейх. Шейх аль-ислам // Ислам. Краткий справочник. Москва: Наука, 1983. С. 124-125.

Пищулина, 2016 — *Пищулина К. А.* Очерки истории казахского ханства. Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2016. С. 350.

Пищулина, 1969 — *Пищулина К.А.* Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках // Казахстан в XV–XVIII веках (Вопросы социально-политической истории). Алма-Ата: Наука, 1969. С. 5-49.

Пищулина, 1997 — *Пищулина К.А.* Формы собственности в городах и оазисах Южного Казахстана. Социальный состав городского населения в XV–XVII вв. // История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т.2. Алматы: Атамұра, 1997. С. 524-535.

Прозоров, 1991 — *Прозоров С.М.* Накиб // Ислам: Энциклопедический словарь. Москва: Наука, 1991. С. 185-186.

Бсқақов, 1974 — *Бсқақов А.Ы.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1 том. Алматы: Ғылым, 1974. 696 б.

Бсқақов, 1982 — *Бсқақов А.Ы.* Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 6 том. Алматы: Ғылым, 1982. 624 б.

Юдин, 2001 — *Юдин В.П.* Центральная Азия в XIV - XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. С. 384.

Якубовский, 1929 — *Якубовский А.Ю.* Развалины Сыгнака // Сообщения ГАИМК. Т.2. Ленинград: Издание Государственной Академии Истории Материальной Культуры, 1929. С.123-159.

References

Abuseitova, Baranova, 2001 — *Abuseitova M.H., Baranova Yu.G.* Pis'mennyye istochniki po istorii i kul'ture Kazahstana i Central'noy Azii v XIII- XVIII vekov [Written sources on the history and culture of Kazakhstan and Central Asia in the 13th-18th centuries]. Almaty: Dayk-Press, 2001. P. 426.

- Ageeva, et al., 1960 — *Ageeva E.I., Akishev K.A., Kushaev G.A., Maksimova A.G., Senigova T.N.* Arheologicheskaja karta Kazahstana [Archaeological map of Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazahskoy SSR, 1960. P. 449. [In Rus]
- Ageeva, Pacevich, 1958 — *Ageeva E.I., Pacevich G.I.* Iz istorii osedlyh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazahstana [From the history of settled settlements and cities of South Kazakhstan] // Proceedings of IIAE AN KazSSR. T.5. Alma-ta, 1958. P. 215. [In Rus]
- Akishev, Baypakov, Erzakovich, 1969 — *Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich L.B.* Novoe v srednevekovoy arheologii Yuzhnogo Kazahstana [New in medieval archeology of South Kazakhstan] // Culture of ancient pastoralists and farmers of Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka, 1969. P. 5-42. [In Rus]
- Akishev, Baypakov, Erzakovich, 1970 — *Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich L.B.* Drevniy Otrar [Ancient Otrar]. Almaty, 1970. S. 207. [In Rus]
- Akishev, Baypakov, Erzakovich, 1981 — *Akishev K.A., Baypakov K.M., Erzakovich L.B.* Pozdnesrednekovyy Otrar [Late medieval Otrar]. Alma-Ata: Nauka, 1981. S. 343. [In Rus]
- Argynbaev, Zaharova, 1961 — *Argynbaev H., Zaharova I.V.* 1958 zhyly Ontustik Kazakstan oblysynda uzhyndastyrgan eetnografyalyk ekspediciya zhumysynyn korytyndysy [The results of the ethnographic expedition organized in South Kazakhstan region in 1958] // New material on archeology and ethnography of Kazakhstan. T.12. Almaty: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazahskoy SSR, 1961. Pp. 92-118. (In Kaz.)
- Abuseitova, 2006 — *Abuseitova M.H.* Kazakstan tarihy turaly turki derektmeleri [Turkish data on the history of Kazakhstan]. V T. Almaty: Dayk-Press. 2006. P. 440. (In Kaz.)
- Abuseitova, 2020 — *Abuseitova M.H.* Kazakstannyn orta gasyr tarihy hrestomatiyas (VI-XIX gg.) [Anthology of the history of the Middle Ages of Kazakhstan (VI-XIX centuries)]. Almaty: Shygys pen Batys. 2020. P. 344. (In Kaz.)
- Bartold, 1973 — *Bartold V.V.* Otchet o komandirovke v Turkestan [Report on a business trip to Turkestan] // Works: in 9 volumes. Moscow: Nauka, 1973. T 8. Pp. 119-210. [In Russian]
- Bekmrhametov, 1977 — *Bekmrhametov E.B.* Kazak tilindegi arab-parsy sozderi [Arabic-Persian words in the Kazakh language. Explanatory dictionary]. Almaty: Kazakstan, 1977. P. 200. (In Kaz.)
- Bernshtam, 1949 — *Bernshtam A.N.* Problemy drevney istorii i etnogeneza Yuzhnogo Kazahstana [Problems of ancient history and ethnogenesis of South Kazakhstan] // Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1949. № 67. Seriya arheologiya. Vip. 2. S. 59-99. [In Rus]
- Volin, 1960 — *Volin S.L.* Svedeniya arabskih istochnikov IX-XVI vv. o doline reki Talas i smezhnyh rayonah [Information from Arabic sources of the IX-XVI centuries. about the valley of the Talas River and adjacent areas] // Trudy instituta istorii, arheologii i etnografii. T. VIII. Alma-Ata, 1960. P. 72-92. [In Rus]
- Groshev, 1996 — *Groshev V.A.* Drevnyaya irrigaciya yuga Kazahstana v svyazi s istoriey vozniknoveniya i razvitiya orashaemogo zemledeliya [Information from Arabic sources of the IX-XVI centuries. about the valley of the Talas River and adjacent areas] // Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography. Alma-Ata: Nauka, 1996. P. 259. [In Rus]
- Eleuov, Baypakov, 2011 — *Eleuov M., Baypakov K.* Syganak kalashygy [Syganak town] // Collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region. Almaty: Aruna, 2011. P. 226. (In Kaz.)
- Erzhanov, 1996 — *Erzhanov Zh.E.* Sunaktar zhane Sunak kalasy [Sunakt and the city of Sunak]. Almaty: Gylym, 1996. P. 216. (In Kaz.)
- Erzhanov, 1992 — *Erzhanov Zh.E.* Sunaktardyn etnogenezi zhane Sunak kalasynyn tarihy [Ethnogenesis of the Sunaks and the history of the city of Sunak]. Almaty, 1992. P. 185. (In Kaz.)
- Erzakovich, 1970 — *Erzakovich L.B.* O yuzhnokazahstanskom komponente v material'noy kul'ture gorodov Zolotoy Ordyy [On the South Kazakhstan component in the material culture of the cities of the Golden Horde] // In the footsteps of the ancient cultures of Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka, 1970. P. 60-68. [In Rus]
- Erofeeva, 1997 — *Erofeeva I.V.* Kazahskie hany i hanskie dinastii v XVIII – seredina XIX vv. [Kazakh khans and khan dynasties in the 18th - the middle of the 19th centuries] // Culture and history of Central Asia and Kazakhstan: problems and prospects of research. Materials for the Summer University on the history and culture of Central Asia and Kazakhstan (August 4-23, 1997). Almaty, 1997. P. 46-143. [In Rus]
- Erofeeva, 2014 — *Erofeeva I.V.* Epistolyarnoe nasledie kazahskoy pravyyashhey elity. 1675-1780 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v dveh tomah [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite]. 1675-1780 Collection of historical documents in two volumes. T.I. Almaty, 2014. P. 15-76. [In Rus]
- Zholdasbaev, 2010 — *Zholdasbaev S.* Ortogasyrlyk Syganak kalasy (X-XVIII ff.) [Medieval city of Syganak (X-XVIII centuries)]. Turkistan: Turan, 2010. P. 224. (In Kaz.)
- Zholdasbaev i dr., 2016 — *Zholdasbaev S.Zh., Zhetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Murgabaev S.S.* Syganak zhadigerleri [Gypsy relics]. Turkistan: Turan, 2016. P. 182. (In Kaz.)
- Ivanov, 1935 — *Ivanov P.P.* Ocherk istorii karakalpakov [Essay on the history of the Karakalpaks] // Materials on the history of the Karakalpaks. Proceedings of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the USSR. T. VIII. Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR. 1935. Pp. 9-89. [In Rus]
- From "Mikhman-nama-yi Bukhara" – Iz «Mihman-nama-yi Buhara» [From "Mikhman-nama-yi Bukhara"] // History of Kazakhstan in Persian sources. T.5. Almaty: Dayk-Press, 2007. Pp. 113-215. [In Rus]

- Kallaur, 2011 — *Kallaur V.* Drevnie goroda Saganak (Sunak), Ashnas ili Eshnas (Asanas) i drugie v Perovskom uezde, razrushennyye Chingis-hanom v 1219 godu [The ancient cities of Saganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) and others in the Perovsky district, destroyed by Genghis Khan in 1219] // Protocols of meetings and messages of members of the Turkestan circle of archeology lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan. Turkestan: «Turan», 2011. Pp. 204-211. [In Rus]
- Kartova, Komekov, 2021 — *Kartova Z.K., Komekov B.E.* Syganak gramotalarynyn» derektanulyk taldauy [Data analysis of "Gypsy letters"] // Vestnik KazNU. The series is historical. T. 102. №3. 2021. Pp. 81-92. (In Kaz.)
- Kastane, 2007 — *Kastane I.A.* [The antiquity of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region]. Almaty: Dayk-Press, 2007. P. 516. [In Rus]
- Kozha i dr., 2021 — *Kozha M.B., Nurzhanov A. A., Krupko I.* The Contribution of Researchers of the Russian Empire to the Study of Antiquities in Kazakhstan: the Case of N.I. Veselovsky // *Bylye Gody*. 2021. Vol.16. Iss. 2. Pp. 898-907. [In Rus]
- Kumekov i dr., 1977 — *Kumekov B.E., Nastich V.N., Shuhovcov V.K.* Pis'mennyye dokumenty iz Yuzhnogo Kazahstana [Written documents from South Kazakhstan] // Bulletin of the Academy of Sciences of KazSSR. 1977, №8. Pp. 70-73. [In Rus]
- Lerh, 1870 — *Lerh P.I.* Arheologicheskaya poezdka v Turkestanski kray v 1867 g [Archaeological trip to the Turkestan region in 1867]. Sankt-Peterburg: Imp. Akad. Nauk, 1870. P. 39. [In Rus]
- Maksheev, 1879 — *Maksheev A.I.* Geograficheskie svedeniya knigi Bol'shogo chertezha o kirgizskikh stepyakh i Turkestanskoy krae [Geographical information of the book of the Big Drawing about the Kyrgyz steppes and the Turkestan region]. Sankt-Peterburg: 1879. P. 41. [In Rus]
- Mansurov, 2021 — *Mansurov N.B.* Islam dinindegi atak-lauazymdar [Titles in Islam]. Turkistan: «UZO» baspasy, 2021. P. 170. (In Kaz.)
- Materialy po istorii kazahskikh hanstv XV–XVIII vv. [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries. (excerpts from Persian and Turkic writings)]. Almaty: Nauka, 1969. P. 651. [In Rus]
- Mejer, 1862 — *Mejer L.* Obzor zapadnoy okonechnosti Karataukskih gor i neskol'ko slov o vzyatii kokanskoy kreposti Yany-Kurgan [An overview of the western tip of the Karatau Mountains and a few words about the capture of the Kokan fortress of Yany-Kurgan] // *Voennyi sbornik. God pyaty. Sankt-Peterburg*, 1862. S. 264-278.
- Muminov, et al. 2017 — *Muminov A.K., Kumekov B.E., Sultonov U.A., Shuhovcov V.K., Kenzhetaev D.T., Kabylova A.S., Utebergenova U.A., Aibasov A.A.* Istoricheskie dokumenty mavzoleya Hodzha Ahmeda Yasavi [Historical documents of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Astana, 2017. P. 216. [In Rus]
- Nastich, 2020 — *Nastich V.N.* Denezhnoe hozyaistvo Yuzhnogo Kazahstana v XIX veke (po dokumentam «Turkestanskogo arhiva») [Monetary economy of South Kazakhstan in the 19th century (according to the documents of the "Turkestan archive")] // *Orientalistics*, 2020. T.3, №4. Pp. 985–1007. [In Rus]
- Nikolaas, 2006 — *Nikolaas Vitsen.* Severnaya i Vostochnaya Tartariya [Northern and Eastern Tartaria] // *Istoriya Kazahstana v zapadnykh istochnikakh XII–XX vv. t.6.* Almaty: Sanat, 2006. S. 12-152. [In Rus]
- Nusupbekov, 1979 — *Nusupbekov A.N.* Istoriya Kazahskoy SSR. S drevneyshih vremen do nashih dney [History of the Kazakh SSR. From ancient times to the present day]. V 5-ti tomah. T.2. Alma-Ata: Nauka, 1979. S. 424. [In Rus]
- Piotrovskii, 1983 — *Piotrovskii M.P.* Sheyh. Sheyh al'-islam [Sheikh. Sheikh al-Islam] // *Islam. Quick Reference.* Moscow: Nauka, 1983. S. 124-125. [In Rus]
- Pishhulina, 2016 — *Pishhulina K.A.* Ocherki istorii kazahskogo hanstva [Essays on the history of the Kazakh Khanate]. Almaty: Institut istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valihanova, 2016. P. 350. [In Rus]
- Pishhulina, 1969 — *Pishhulina K.A.* Prisyrdar'inskie goroda i ih znachenie v istorii kazahskikh hanstv v XV–XVII vekah [Syrdarya cities and their significance in the history of the Kazakh khanates in the XV–XVII centuries] // *Kazakhstan in the XV–XVIII centuries (Issues of socio-political history).* Alma-Ata: Nauka, 1969. Pp. 5-49. [In Rus]
- Pishhulina, 1997 — *Pishhulina K.A.* Formy sobstvennosti v gorodakh i oazisah Yuzhnogo Kazahstana. Social'nyi sostav gorodskogo naseleniya v XV–XVII vv. [Forms of ownership in cities and oases of South Kazakhstan. The social composition of the urban population in the XV–XVII centuries]. // *History of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes.* T.2. Almaty: Atamura, 1997. Pp. 524-535. [In Rus]
- Prozorov, 1991 — *Prozorov S.M.* Nakib [Naqib] // *Islam: Encyclopedic Dictionary.* Moscow: Nauka, 1991. Pp. 185-186. [In Rus]
- Yskakov, 1974 — *Yskakov A.Y.* Kazak tilinin tysindirime sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. 1 tom. Almaty: Gylym, 1974. P. 696. (In Kaz.)
- Yskakov, 1982 — *Yskakov A.Y.* Kazak tilinin tysindirime sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. 6 tom. Almaty: Gylym, 1982. P. 624. (In Kaz.)
- Yudin, 2001 — *Yudin V.P.* Central'naya Aziya v XIV - XVIII vekah glazami vostokoveda [Central Asia in the 14th - 18th centuries through the eyes of an orientalist]. Almaty: Dayk-Press, 2001. P. 384. [In Russian]
- Yakubovskiy, 1929 — *Yakubovskiy A.Yu.* Razvaliny Sygnaka [Ruins of Sygnak] // *Soobshheniya GAIMK.* T.2. Leningrad: Izdanie Gosudarstvennoy Akademii Istorii Material'noy Kul'tury, 1929. S.123-159. [In Rus]

АРХЕОЛОГИЯ / ARCHAEOLOGY

Published in the Kazakhstan
Отан тарихы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 2, pp. 422-436, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 67.07.03
https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_26_2_422-436

**АЛТЫН ОРДА МЕН МОҒОЛСТАНДАҒЫ МҰНАРАЛЫ (ШАТЫРЛЫ) МАЗАРЛАР:
ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚ (X-XIV ғғ.)**

Жомарт Жеңісұлы Жеңіс¹, Гүлнұр Бекмұратқызы Нарымбет²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (ул. Шевченко, 28, 050010, Алматы, Қазақстан)

жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университет (ул. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Қазақстан)

Докторант

<https://orcid.org/0000-0001-9098-8910> E-mail: n.gulnur@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2023

© Жомарт Ж.Ж., Нарымбет Г.Б.

Андатпа. *Kіріспе.* Алтын Орда тұсында салынған шатыр құрылымдары Еуразияның түкпір-түкпірінде кездеседі. Мұндай үлгідегі сәулет ескерткіштері Еуразия даласында ислам дініне дейін салынғаны анықталды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Еуразия аумағында, оның ішінде қазіргі Түркия, Ауғанстан, Кавказ, Қырым, Сібір, Иран және Қазақстан аумағында салынған сәулет ескерткіштерін, яғни шатырлы кесенелерді зерттеу негізінде X-XIV ғғ. ислам мәдениеті мен көшпелілер өркениетінің ара-қатынасы сипатталады. *Нәтижелер.* Еуразия даласында кездесетін шатырлы кесенелердің салыну идеясынан Орталық Азия көшпелілерінің мәдени-рухани мұрасы анық байқалады. Бұл сәулет ескерткіштері түркілердің дәстүрлі баспанасы – киіз үй мен ағаштан салынған тұрғын үйлеріне тікелей қатысты екені, бұл өз кезегінде көшпенділердің дүниетанымымен байланысты екені анықталды. Киіз үй – түркі-моңғол этностарының материалдық мәдениетінің ескерткіші, көшпелілердің мәдени кеңістігі, микрокосмос, отбасы өмір сүретін, көшпенді туып-өсетін, отбасын құрайтын, құндылықтарды тасымалдайтын, әлемнің моделі. *Қорытындылар.* Алынған нәтижелер Еуразия халықтарының материалдық мәдениетінің осы құрамдас бөлігінің дамуындағы көшпелілердің дәстүрлі дүниетанымының маңыздылығын көрсетуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: ислам өркениеті, Алтын Орда, мазарлар, Моғолстан, Темірлан, Шағатай Ұлысы, дәстүрлі дүниетаным, тарихи сабақтастық.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (ИРН № BR18574101).

Дәйексөз үшін: Жеңіс Ж., Нарымбет Г. Алтын Орда мен моғолстандағы мұнаралы (шатырлы) мазарлар: тарихи-мәдени және дүниетанымдық сабақтастық (X-XIV ғғ.) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 422-436. (Қаз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_422-436

БАШЕННЫЕ (ШАТЕРНЫЕ) ГРОБНИЦЫ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ И МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ (X-XIV вв.)

Жомарт Женисулы Женис¹, Гүлнур Бекмуратқызы Нарымбет²

¹Кандидат исторических наук, институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, 28, 050010, Алматы, Қазақстан)

ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

²Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева (ул. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Қазақстан)

Докторант

<https://orcid.org/0000-0001-9098-8910> E-mail: n.gulnur@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2023

© Жомарт Ж.Ж., Нарымбет Г.Б., 2023

Аннотация. *Введение.* Башенные или шатерные сооружения, построенные в Золотой Орде, встречаются на обширном пространстве Евразии. *Цели и задачи.* Установлено, что архитектурные памятники этого типа строились в евразийской степи задолго до ислама. *Материалы и методы.* Как было выявлено, взаимоотношения исламской культуры и кочевой цивилизации в X-XIV веках описываются на основе изучения архитектурных памятников, то есть шатерных мавзолеев, построенных на территории Евразии, включая современные Турцию, Афганистан, Кавказ, Крым, Сибирь, Иран и Казахстан. *Результаты.* О культурном наследии кочевников Центральной Азии можно судить по происхождению шатерных мавзолеев, найденных в евразийской степи. Выявлено, что данные архитектурные памятники имеют прямое отношение с традиционным жилищем тюрков–юртой, которая в свою очередь связана с мировоззрением кочевников. Юрта – памятник материальной культуры тюрко-монгольских этносов, культурное пространство кочевников, микрокосмос, модель мира, где живет семья, рождается и воспитывается кочевник, создает семью, несет ценности. *Выводы.* Полученные результаты позволили осветить значение традиционного мировоззрения кочевников в развитии данного компонента материальной культуры народов Евразии.

Ключевые слова: Исламская цивилизация, Золотая Орда, гробницы, Моголистан, Темирлан, Чагатайский улус, традиционное мировоззрение, историческая преемственность

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН № BR18574101).

Для цитирования: Женис Ж., Нарымбет Г. Башенные (шатерные) гробницы в Золотой Орде: историко-культурные и мировозренческие преемственность (X-XIV вв.) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 2. С. 422-436. (Каз.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_422-436

TOWER (TENT) TOMBS IN THE GOLDEN HORDE AND MOGOLSTAN: HISTORICAL-CULTURAL AND WORLDVIEW CONTINUITY (X-XIV centuries)

Zhomart Zhengisuly Zhengis¹, Gulnur Bekmuratkizy Narymbet²

¹Candidate of historical sciences, Sh. Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko str. 28, 050010, Almaty, Kazakhstan)

leading researcher

<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhozhengis@gmail.com

²L.N. Gumilev Eurasian National University (Satpaev str. 2, 010000, Astana, Kazakhstan)

Doctoral student

<https://orcid.org/0000-0001-9098-8910> E-mail: n.gulnur@mail.ru

©IHE named after Ch.Ch. Valichanov, 2023

© Zhomart Zh., Narymbet G., 2023

Abstract. Introduction. Tent structures built in the period of the XI-XVII centuries are found in the vast expanse of Eurasia. **Goals.** It was revealed that architectural monuments of this type were built in the steppes of Eurasia long before Islam. **Results.** It turned out that based on the study of architectural monuments, namely, tented mausoleums built on the territory of Eurasia, including Russia, Iran and Kazakhstan, the relationship between Islamic culture and nomadic civilization in the X-XIV centuries. On the example of tented mausoleums built in the Eurasian steppes, the cultural heritage of the nomads of Central Asia in Iran and the Caucasus is traced. It was revealed that these architectural monuments are directly related to the traditional dwelling of the Turks - the yurt, which in turn is associated with the worldview of nomads. The yurt is a monument of the material culture of the Turkic-Mongolian ethnic groups, a cultural space of nomads, a microcosm, a world where a family lives, where a nomad is born, grows, creates a family, transfers values, goes to another world. **Conclusions.** The results obtained made it possible to highlight the significance of the traditional worldview of nomads in the development of this component of the material culture of the Eurasian peoples.

Keywords: Islamic civilization, Golden Horde, tombs, Mogolistan, Temirlan, Chagatai ulus, traditional worldview, historical continuity

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Registration number AP №BR18574101).

For citation: Zhengis Z., Narymbet G. Tower (tent) tombs in the Golden Horde and Mogolstan: historical-cultural and worldview continuity (X-XIV centuries) // *Otan tarikhy*. 2023. Т. 26. № 2. С.422-436. (Kaz.) DOI: 10.51943/1814-6961_2023_26_2_422-436.

Кіріспе. Ішкі саяси тұрақтылық пен әлеуметтік жағдайдың қалыпқа түсуіне мүдделі бола отырып, түркілер ортағасырлық ислам өркениетінің одан әрі қарай даму үрдісіне мұрындық болды. Әсіресе, көшпенділер өздерінің төл мәдениетінің элементтерін дүниежүзілік өркениетке батыл енгізді. Түркістан далаларынан шығып, алдымен Иран ды, кейін бүкіл Алдыңғы Азияны жаулап алып, бұл жерлерде өз мемлекеттерін құрған түркілер, сөз жоқ, өздері билік жүргізген аймақтарда өзіндік-көшпенділер мәдениетінің элементтерін батыл енгізе отырып, дүние жүзілік ислам өркениетінің дамып, гүлденуіне қомақты үлес қосты. Олар қол астындағы елдерді бір орталыққа біріктіріп, тәртіп орнатып қана қоймай, осы елдердің мәдениетінің қалыптасып, дамуына мүдделі болды.

Ильхандар кезінде болсын, селжүктер кезінде болсын исламдағы сәулет жаңа құрылыс типтерімен, конструкциялармен, әртүрлі формалармен толықты. Селжүктер кезінде астана болған Исфахан X-XIII ғасырдағы Иран сәулеті тарихындағы Грециядағы Афина, Италиядағы Рим сияқты таяу Шығыстағы ірі қалаға айналды [Воронина, 1969: 146]. Селжүктер мемлекетінде Мәлікшах кезінде көптеген құрылыс жұмыстары жүргізіліп, сол кездегі исламның ірі саяси және мәдени орталығы Бағдад қаласында сұлтанның Жұма мешітін (Джами ас-сұлтан) салдырды [Жеңіс, 2015:112].

Иран тарихшысы Афзаладдин Керманидің жазуынша, батыс өлкелердегі медреселер мен мазарлар, керуен сарайлар мен мұнаралардың барлығы селжүк патшалары мен әмірлері кезінде салынды [Кермани, 1979: 30].

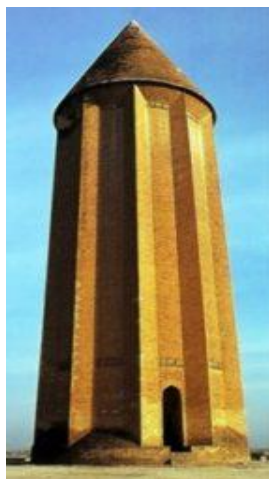
Түркілер билігі кезінде Еуразияның кең-байтақ далаларында, атап айтқанда Кіші Азия, Алтын Орда, Ставраполь, Қырым, Оңтүстік Сібір, Кавказ, Иран, Ауғанстан, Шығыс Еуропада салынған ескерткіштердің бірі кесенелер болды. Бұл кесенелер көбінесе сол заманның діни қайраткерлері мен атақты саяси тұлғаларының қабірінің басына тұрғызылып, халықтың зиярат нысанына айналды. Айта кететін бір жай, діни және зайырлы кісінің мазарларының формаларында айырмашылықтар болды. Билеушілер өздеріне мазарларды төбесі шатыр тәрізді жабылған мұнара түрінде салды. Жоспар бойынша мұнара кесенелері дөңгелек және көпбұрышты болып екіге бөлінеді. Бұл бөлімдердің әрқайсысы өз кезегінде екі түрге бөлінеді: қасбеттік және порталдық. Кей жағдайларда, төбесінде шатыры жоқ мұнара кесенелері де кездеседі [Зиливинская, 2018: 53].

Мұнаралы кесенелердің түркі өркениетіндегі материалдық мәдениетінің төл үлгісі екендігіне осы атаудың түркі тілінде айтылуын дәлел ретінде айта аламыз. XIII–XIV ғасырдың «Кодекс куманикус» сөздігінде «кешене, кесене» (гробница, усыпальница) деп кездеседі. Бұл

арабша «*minaret*»>мұнаралы, парсыша «*kumbez*»>күмбезді (арабша «*mazar*»>) мазарлардың байырғы түрік атауы «*еб*», «*шатыр*», «*дінгек*, *дың*» яки «*кесене*, *керекү* (киіз үй)» деп аталғанын дәлелдейді [Очерки, 1967: 86].

Діни, саяси тұлғалар жерленген, мұсылмандардың зиярат ететін қасиетті орыны болып табылатын бұл қабірлер тобы түркілерде «*кесенелер*», «*мазарлар*», ал, Иранда «*имамзодалар*» деп аталды. Бұл мазарлар көбінесе шатыр тәрізді күмбез астындағы көп бұрышты құрылыс түрінде салынды. Иран жерінде кездесетін осындай типтегі ерте мазарға Мешхедтің оңтүстік шығысындағы Сенгбестейдегі мазарды жатқызуға болады. Осы типтегі мазарлардың ішіндегі ең үлкені Керманға жақын жерге орналасқан қабырғасы сегіз бұрышты етіп тұрғызылған Жебелисанг мазары. Бұл мазардың қабырғалары сегіз қырқы арка арқылы сегіз қуысқа бөлініп, 16 бұрышты аркатуралармен күмбезге барып тірелген. Мазардың құрылысынан уық арқылы шаңыраққа қосылатын киіз үй құрылысын анық байқауға болады. Дәл осындай мазарларға Иезддегі Радкан (он екі имам) (XII ғ.аяғы), Гомбаде Кабус (XI), Верамин (XII ғ.) мазарларын жатқызуға болады [Жеңіс, 2015:113] (сур. 1).

1-сурет. Гомбаде Кабус (XI)
[Figure 1. Gombade Qaboos (XI)]

Анадолыда селжұктар тұсында мұнара кесенесі идеясы кең тарады. Анадолы кесенелері құрылысы жағынан шеңбер немесе көп қырлы, төбесі жабылған болып келеді. Олар мұқият өңделген тас блоктардан жасалып, тас оюларымен безендірілген. Кейбір жағдайларда ғимараттың діні төртбұрышты іргетасқа орналастырылып, сыртқы жағынан үшбұрышты аркалардың көмегімен шатырмен байланысады. Кіші Азиядағы мұнара кесенелерінің көпшілігінде арнайы порталдар жоқ. Кіреберіс сәл тереңдетілген сталактит материалмен безендірілген. Мысал ретінде Дивригидегі Ситте Мелик (XII ғ.) кесенесін, Қарамандағы Караманоглы Алаеддин бей кесенесін (XIII ғ.), Нигдадағы Худавент Хатун турбесін (XIV ғ.) т.б. жатқызуға болады (сур. 2) [Зиливинская, 2018: 55].

2-сурет. Нигдадағы Худавент Хатун кесенесі (XIV ғ.)
[Figure 2. Khudavent Khatun's tomb in Nigde (XIV century)]

2 Материалдық және зерттеу әдістері

2.1 Зерттеу әдістері. Мақалада Еуразияның түкпір-түкпірінен (Кіші Азия, Шығыс Еуропа, Оңтүстік Сібір, Орталық Азия, Кавказ, Иран, Ауғанстан, т.б.) мұнара тәріздес, шатыр қалыпты мазарлардың шығу тегіне шет елдік және отандық зерттеушілерінің еңбектерінің нәтижелерін пайдалана отырып талдау жасалады. Әсіресе, аталмыш мәселеге қатысты әлі де болса еуроцентристік көзқарастардың ықпалынан шыға алмай, көшпенділер тек тұтынушылар, өркениетті жасаушылар еуропалық отырықшы халықтар, не болмаса солардың ықпалымен жасалған мұралар деп зерттеу жүргізіп жүрген шет елдік зерттеушілердің (Э. Зилвинская, В. Воронина, О. Грабар, т.б.) тұжырымдарына сыни тұрғыда қарастырылды. Осы кезге дейін әртүрлі себептерге байланысты жасалып келген жаңсақ тұжырымдарға сыни көзқараспен қарап, түркілердің дәстүрлі мекен ету аймақтарында кездесетін археологиялық материалдардың негізінде бұл ескерткіштердің тұрғызылу уақытын исламға дейінгі кезеңдермен, түркілердің рухани-мәдени мұраларымен, дүниетанымымен байланыстырады.

2.2 Материалдық сипаттамалар. Зерттеу қорытындысының тағы бір жаңалығы, осы ескерткіштердің салыну идеясын түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен, олардың дәстүрлі тұрғын үйлері – киіз үй формасымен байланыстырылуы. Мақалада оңтүстік Сібір аймағында табылған петроглифтер мен археологиялық материалдар негізінде түркілердің тұрғын үй мен қасиетті мазарлар салудағы негізгі, бастапқы мақсаттары дәстүрлі дүниетаныммен тығыз байланысты екендігіне баса назар аударылады. Түркі-моңғол халықтарының алтын бесігі Саян-Алтай аймағынан табылған Тағар-Таштық өтпелі кезеңінің қорғандарында – б.д.д. I-II ғ.ғ. өзінде-ақ, қабір басына квадрат түрінде бөрене ағаштарды қиып, қалап, үстін дөңес шатырлармен жабатын дәстүр болды. Қызласовтың жазуына қарағанда, қабырға қырлары көп санды болып келетін осындай ағаш кесенелер б.д.д. II-I ғ.ғ. Тағар-Таштық өтпелі кезеңіне жататын Бояр жотасындағы петроглифтерінде бейнеленген [Қызласов, 2005: 44]. Бұдан өзге, Кастанье, М. Мендікұлов, Ә. Марғұлан сияқты ғалымдар да қазақ даласында кездесетін мұнаралы мазарларды исламға дейінгі кезеңге жатқызады [Жеңіс, 2015:116].

Талқылау. Осы ескерткіштердің салыну уақыты мен стилі көп нәрсені аңғартса да зерттеушілердің негізі мұнаралы кесенелердің шығу тегін түсіндіре алмай отыр. Мысалы, кеңес зерттеушісі В.Л.Воронина мұнара мазарлардың қалпы мен мақсатының тегі белгісіз дейді. Оның ойынша бұл ирандық көне табыну прототипімен байланысты [Воронина, 1969: 155]. Зивилинская да осы ескерткіштердің Иран жерінде көптеп табылу себепті кесененің салыну идеясы ирандықтарға тән, яғни, кесене құрылысының отаны Иран, ал, ең алғашқы осындай құрылыс Гомбаде Кабус деп есептеді: «Гумбеде барлық мұнаралы кесенелердің бастауы. Мұнаралы кесенелер мемориалды құрылыстың бір тармағы және ол алғаш рет XI ғасырдың басында Иранда пайда болды [Зилвинская, 2018: 55].

О.Грабар да XII ғасырға тән Техрандағы Варамин мешіті осындай түрде салынған себебі әлі белгісіз дейді. Оның айтуынша "бұл мүмкін сасанилер пайдаланған қалыптарды кейін өзгертіп пайдалану шығар. Егер осылай болса мұны бір қайта өрлеу деп немесе әлде бұл қалыптар сасанилер кезінде егіліп кейіннен бүршік атқан дән деп білуге болады. Немесе бұл шығыстан келіп түркі билеушілерінің әсерінен салынған жаңа стилдер ме? Бұл жағдайда бұл ескерткіштерді неге "Салжуқи" деп атамасқа" деп мәселенің басын ашық қалдырды [Грабар, 1371: 46-63]. Оның айтуынша бұл мәселе әлі шешімін таппаған, терең зерттеуді қажет ететін тақырып.

Ирандық зерттеуші Но'и күмбезді құрылыстың пайда болуын Қытаймен байланыстырады. Ол "Хулагу заманынан бері қарай орталық ислам мемлекеттерінің және батыс Азия елдерінің Қытаймен байланысы күшейіп, Қытай мен Иран шеберлерінің барып келуі күшейді, бір-бірінен өнер үйреністі. Селжүктер мен аббас әулеті кезіндегі ислам сәулеті ирандықтардың қолымен салынған сәулет ескерткіштеріне Қытай сәулет элементтерінің енуі күшейді" дейді де осындай элементтердің біріне күмбезді жатқызады. Г. Но'йдің айтуынша "купол" атты сөз француздарға тән болып, араб тіліндегі күмбез мағынасын білдіргенмен, күмбезді мұсылмандарға жатқызуға болмайды [Нои, 1378: 51]. Ол, Райттың ирандық құпия тіршілік және оның құпия болуы себебі көгілдір түске—жан біту түсіне байланыстыруына қосылып, әртүрлі түстерді, жүрекке әсер ететін көгілдір түсті көбірек пайдаланып, осы бір құдайлық–аспан түсін барлық жерге, күмбез бен қабырғаларға пайдаланды дейді [Нои, 1378: 51]. Но'йдің осы пікіріне қарамастан, ортағасырлық деректерден Қытай құрылысшыларының

Ирандағы құрылыс жұмыстары, немесе ирандық сәулетшілерінің қытайлық әріптестерінен "тәжірибе алмасулары" сияқты белсенді әрекеттері жайлы мәліметтерді кездестіре алмадық.

Э. Зиливинская Алтын Орда аумағында салынған мұнара кесенелері туралы: «Кесенелердің жоспарлануын, құрылыс техникасын, архитектуралық бөлшектерін және құрылыс жабдықтарын талдау Алтын Орда мемориалдық сәулет өнерінің композициясында бірнеше бағыттар бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл тас құрылыс техникасында жасалған ескерткіштерде айқын көрінетін армян-Кіші Азия әсері. Күйдірілген және шикі кірпіш салуға байланысты Орта Азия мектебінің әсері өте зор болды. Ал, сайып келгенде, архитектуралық формаларда көшпелі (қыпшақ) дәстүрінің қалдықтары кездеседі» деп аталмыш ескерткіштердің басты идеясын армян сәулет өнерінің тамырынан іздейді [Зиливинская, 2018: 55].

16 ғ. Ресейде тіректерді пайдаланбай салынған ғибадатхананың жаңа түрі пайда болды. Шырша пішініндегі храмдар сол заманның символына айналды. Ғибадатхананың ішінде шатырға арналған бір ғана орын болды. Кейіннен шатырлары мен күмбездері бар мұндай құрылымдар бүкіл Ресейде пайда бола бастады - қақпалар, шаруа саябақтары, бояр сарайлары мен құдықтар, часовнялар және тіпті ағаш қабірлер осы стилде салынды.

Шатырлы шіркеулерінің ең жарқын үлгілері ретінде 16 ғ. орыс сәулет өнерінің бірегей ескерткіштері, ғасырдың басында Иванның туған күні қарсаңында салынған Коломенскоедегі Вознесен шіркеуі және Қызыл алаңда орналасқан Әулие Василий соборы жатады (сур.3). 16 ғ. ортасы 17 ғ. орыс сәулет өнері олардың жоғары дәрежелі шіркеулер сала бастағандығымен және тас сәулет өнерінің әсерінен ағаш сәулет өнерінің біртіндеп көшуімен сипатталды.

3-сурет - Коломенскоедағы Вознесен шіркеуі
[Figure 3. Voznesensk Church in Kolomenskoe]

XVI-XVII ғ.ғ. Ресей аумағында мұндай шіркеу ғимараттарының болуына қарамастан, зерттеушілер XXI ғасырдың басында Ресейдегі алғашқы тас шіркеулерді кім салған және олар қайда салынған деген сұраққа біржақты жауап бере алмайды. Бұл туралы әртүрлі теориялар бар. XX ғасырдың басына қарай ежелгі орыс тас сәулет өнерінің пайда болуының екі негізгі теориясы дамыды. Екі теорияның жақтаушылары алғашқы орыс шіркеулерінің құрылысшылары византиялық шеберлер деп қорытындылайды [Гринкевич, 2014].

Нәтиже. Жоғарыдағы бір жақты, негізсіз пікірлерге қарамастан, мұнаралы кесенелердің идеясы мен пайда болуына түркі көшпенділерінің мәдениетінің тікелей ықпалы болды деген тұжырым жасай аламыз.

Осы дәуірдің сәулетіне көшпенді түркілер мәдениетінен қосылған үлес мәселесіне келсек, мәдениет атаулыны көшпенділерге жолатқысы келмейтін көзқарасқа қарамастан, түркілер

кезінде салынған орасан зор құрылыстар билеуші халық арқылы іске асқан соң құрылыс стилінде түркі-көшпенділер сарынының болуы заңды құбылыс. Бұл туралы көрнекті қазақ қоғам қайраткері, ғалым Ө.Жәнібеков: "Біз дүниежүзілік өркениетке қандай үлес қостық деген сұраққа пайымды жауапты халық сәулеткерлігінен де іздеген болар едім. Өйткені, қазақтың киіз үйінің құрылымы мен безендірілуі жағынан тарихқа белгілі құрастырылып-ажыратылатын баспаналардың қай-қайсысының болса да шоқтығы жоғары көрінетіні, тіркеспе қыстауының, тоқал тамының, қоржын үйінің сырт қарағанда ерекше әсер қалдыра қоймайтынымен, сәулеткерліктен қарапайымдылықтың, үйлесімнің, ұқыптылықтың үлгісі болғаны қақ. Қазақ сақталған ескерткіштердің басым көпшілігінің күмбезді болып келетіні, ал күмбездің сәулеткер Т.Бәсенов айтқандай белгілі бір дәрежеде киіз үйдің қаңқасына еліктейтіні белгілі. Сәулеткерлікте кеңінен тараған күмбезді құрылғыны ондағы дарбазалы кіре берісті, мәнерлеп құйылған қыштардан құрастырылатын әшекейді жалпы Орта Азия құрылыстарына тән күмбезді тұрғызу, оның біртұтастығын қамтамасыз ету идеясы көшпелі қауым мекендеген Дешті Қыпшақтан келген деп бөле-жара айтқан" [Жәнібеков, 1995: 10].

Енді, осы мәселенің шешімінің табылуына қолдағы бар деректерді сараптай отыра өз үлесімізді қосып көрейікші. Мүмкін бұлардың салыну идеясы түркілердің дүниетанымымен қандай байланысы бар? Еуразиядағы мұнара тәрізді, шатырлы мазарлардың салыну ерекшелігінен түркілік сарынды дөп басып танып, оларды көшпенді өркениетінің дүниетанымдық формасы ретінде қарастыруға бірнеше дәлелдер бар.

Түркілер біздің жыл санауымызға дейін-ақ өздерінің дәстүрлі аймақтарында қабір үстіне мұнара тәрізді құрылыстар салды. Кейін түркілердің өзге өңірлерге таралуымен, осындай құрылыс түрлері Еуразияның басқа өңірлерінде де салына бастады. Мысалы, «Ағас иб» - ағаш үй типіндегі Саян-Алтай халықтарының дәстүрлі жер үйлері ағаш бөренелерден қиылып салынған шатырының пішінімен де ерекшеленетінін биік, шатырлы күмбезді құрылыс әлі күнге дейін сақталған. Тағар-Таштық өтпелі кезеңінің обаларында, б.д.д. II-I ғ.ғ. қабір басында квадрат түріндегі бөрене үйшіктерінің жанындағы дөңес шатырлар алғаш рет пайда болды. Дәл осы ғимараттар – квадрат, шеңбер, пирамидалы төбесі бар ағаш кесенелер б.д.д. II-I ғ.ғ. Тағар-Таштық өтпелі кезеңіне жататын Бояр жотасындағы петроглифтерінде бейнеленген (сур. 4) [Кызласов, 2005: 44].

4-сурет. Тағар-Таштық өтпелі кезеңіне жататын Бояр жотасындағы петроглифтері (б.д.д. II-I ғ.ғ.)
[Figure 4. In the Boyar ridge belonging to the Tagar-Tashtyk transitional period petroglyphs (II-I centuries BC)]

Кейінірек (VI–IX ғ.ғ. басы) бұл төртбұрышты археологиялық мәдениет көпбұрышты, шеңбер тас кесенелермен ауысты. Тываның Сырығ-Булун аймағында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде анықталған 7-8 ғ.ғ. мемориалдық кешендегі ғимарат сегіз қырлы тұрғын үйге ұқсайды. Оның негізі жерге қазылған 13 тірек болды (сур. 5) [Кызласов, 2005: 48].

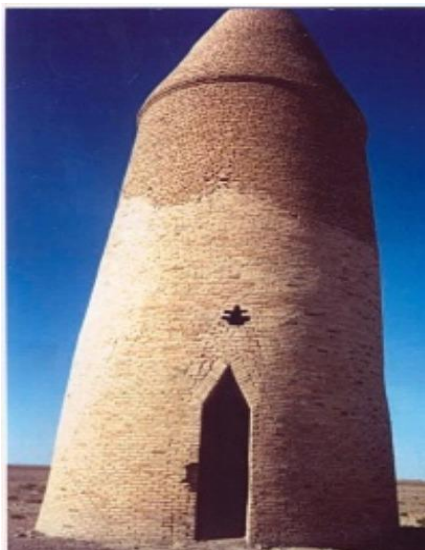
Жалпы, көшпенділер тек киіз үйде тұрған, ағаштан, тастан, қыштан үй салу мәдениеті болмаған деген түсінік қате. Қытайлық «Суйшу» деректеріндегі жерлеу культін сипаттағанда көне түркілердің тек киіз үйде ғана емес, қажеттілікке байланысты әр түрлі материалдардан салынған үйлерде тұрып, қабірлерін де осы дәстүрлі үйлеріне ұқсатып, алуан түрлі материалдардан салатынын жазады [Кызласов, 2005: 51].

5-сурет. Саха, Тывадағы көп бұрышты тұрғын үй (реконструкция)
[Figure 5. Multi-corner housing in Sakha, Tyva (reconstruction)]

Қазақстандық ғалымдардың еліміздің территориясында салынған осы төркіндес құрылыс типтері жайлы еңбектері мәселенің біздің пайдамызға шешілуіне оң ықпалын тигізері анық. Осы орайда қазақ зерттеушісі М.М. Мендікұловтың айтуынша "Қазақстанның кең байтақ территориясы мен Хорезмнің солтүстік аудандарына тараған мавзолейлердің көп санды тобы ғылыми әдебиеттерде өзінің коникалық немесе пирамида тәрізді күмбезі болуына орай мұнара тәрізді деп аталады" [Мендикулов, 1987: 35]. Кастаньенің жазуы бойынша конус тәрізді бәрінен бұрын биік "киргиз малақайына" ұқсайды. Мұндай ескерткіштер және осыған ұқсастар қырғыз даласының әртүрлі жерлерінде кездеседі, бірақ, бәрінен бұрын Орал облысында көп кездеседі [Кастанье, 1911: 42]. М.М. Мендікұловтың айтуынша шынында да бұл ескерткіштер қазіргі Атырау, Орал мен Үстіртте, балшық кесектен салынған мавзолейлер Сырдария атырабында, Оңтүстік және Орталық Қазақстанда көп кездеседі [Мендикулов, 1987: 35].

Осындай ескерткіштердің бірі Қорқыт Ата мазары. Күйген кірпіштен салынған бұл ескерткіш, шеңберлі орны және алты қырлы пирамидалы күмбезге ие. Яғни, көне Сырдария сағасындағы сәулет белгілері бар бұл ескерткіш интерьері киіз үйдің кіре берісін еске түсіреді. Қорқыт мазары тәрізділерге Ұйтас, Қосұйтас, Домбауыл, Түгіскен балшықтан соғылған ескерткіштерді VIII-X ғ.ғ. оғыз-қыпшақ дәуіріне жатқызады [Мендикулов, 1987: 38].

6-сурет. Сараман кесенесі
[Figure 6. Saraman mausoleum]

Зерттеушілер мұнара тәріздес Семейдегі Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу мазарларын, Сырдария алқабындағы Бегім Ана, Сараман Қоса мазарларын исламға дейін салынған оғыз-қыпшақ дәуірі ескерткіштеріне жатқызады (сур. 6) [Акишев и др., 1979: 99].

Назар аударатын жай осы үлгідегі мазарлардың шын мәнінде киіз үй қалпына ұқсауы болып тұр. Ал, Ә.Марғұлан киіз үйдің көне үлгісіне Орталық Қазақстанның Бөгелі сайынан табылған андроновтық тұрғын үйді жатқызады. Бұл ағаш баспана дөңес жамылғылы шатырмен жабылған [Маргулан и др., 1966: 228]. Бұл деректі бекіте түсетін келесі бір мәліметке сүйенсек, 1939 жылы Г.Н. Пацевичтің археологиялық қазба жұмыстары кезінде исламға дейінгі дәуірге жататын, қақпағы киіз үй тәрізді етіп жасалған табыттар табылған [Байбосынов, 2001: 112-133]. Яғни, осы тектес ескерткіштер өз бастауын исламға дейін-ақ, көне қазақ жерінен алғанын байқау қиын емес. Сондай-ақ қазақтардың қыстауы қызметін атқарған орта ғасырлық қалалар маңындағы қысқы үйлер де сыртқы қалпынан отырықшылар территориясына шашырай орналасқан мұсылман мазарларына ұқсады.

Осындай ескерткіштердің бірі Қаратаудың батыс сілеміндегі (Созақ ауданы) шикі кірпіштен салынған Ақбикеш мұнарасын тарихшы Шараф ад-Дин әл-Жузидің «Зафар-наме» еңбегінде 1389-90 жылдары Әмір Темірдің Токтамысқа қарсы жорықтарындағы бақылау мұнарасы ретінде салынғаны айтылады (сур. 7).

7- сурет. Ақбикеш мұнарасы
[Figure 7. Akbikesh tower]

Қазақстанның оңтүстік аймағында салынған Бабаджан хатунның порталсыз кесенесі текше пішінді, оның өлшемдері 6,9 x 6,9 x 5,0 м, қабырғаларының қалыңдығы 1,23 м-ге жетеді, композициясы қарапайым. Ғимараттың үш қасбеті (батыс жағынан басқасы) тауашалар мен медальондармен безендірілген.

Бұдан селжүктерге дейін-ақ Иран жеріне келген түркілердің құрылыс істерімен айналысқанын көреміз. Ал, негізгі құрамы оғыз-қыпшақ элементтерден тұратын селжүк топтарының Сырдария алқабынан қозғалып, Иранды тұрақтағаны тағы белгілі жай. Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: Ирандағы мұнара тәрізді сәулет ескерткіштері селжүктер дәуіріне дейін келген түркілерден бастау алып, селжүктер кезінде белсенді жүргізілді. Назар аударатын бір жай, Иранға келген түркі тайпаларының селжүктерден де бұрын мазар тұрғызу дәстүріне ие болғанын тарихи деректерден кездестіруге болады. Мысалы Истахри, Иранның Систан аймағын суреттеу кезінде, "халадждар түркі қауымынан, Олар бұл жерге (Систан) ертеректе келген. Олар Үндістан мен Систан аралығына мазарлар салды. Түрлері түркілерге ұқсас. Түркілік салтқа ие және барлығы түркі тілінде сөйлейді" - деп жазады [Истахри, 1347: 37].

Шатыр күмбезді құрылыстың үстіне орнатуды композиция түсінігімен түсіндіруге болады. Басқа ешқандай да жамылғы түрі жоғарыға ұмтылған қабырғамен байланыса алмайды (шаңырақ пен уықтың байланысуы тәрізді). Әр түрлі қалыптағы вертикальды қабырға ұстын ретінде де құрылысты берік ете түседі. Осындай мұнара мазарлар Иранда, ең алдымен Хорасанда көп кездеседі. XI ғасырда Дамгандағы Чехел духтарон (қырық қыз) (XI-ғасыр)) сияқты дөңгелек цилиндр тәрізді мазар түрлері көптеп салынды. Ал XII ғасырда құрылыс түрі

күрделене түсіп, қабырға енді гофр тәріздес түрде салынды. Мысалы, Рейдегі (1139) мазардың қабырғасы гофр тәріздес болып келеді де, жоғарғы жағы сталактитпен (төмен салбыраған сүмбі) байланысқан [Воронина, 1969: 155].

Зерттеу барысында ислам өркениетінің сәулет өнеріне де күмбез идеясының өзі де түркі-көшпенділері арқылы енгендігі белгілі болып отыр. С.Толстовтың айтуынша “Хорезмнің солтүстік-шығыс перифериясына келген далалық жабайы тайпалардың сәулеттік күмбезді алып келуіне дейін осы аймақта күмбездік жамылғы техникасын білмегені өте маңызды факт. Дәл осы жерде, Сырдарияның көне атырабында Хорезмнің ғана емес, сонымен бірге одан да алысырақ аймақтарда көрініс тапқан бірқатар жаңалықтар пайда болды” [Толстов, 1962: 152].

Селжүктерден кейін осы аймаққа келген Түркістан түркілерінің тағы бір легі моңғол-түркілер кезеңі де Иран тарихында мәдениеттің өркендеу дәуірі болды. Хулагу мен оның орынбасарлары өнерді қорғаумен әйгілі болды және өз қол астындағы елдерді мәдениет пен өркениетке жеткізуде табысқа жетті [Хуг, 1348: 94]. Иранды жаулап алушы түркілер өз биліктерінің сән-салтанаты мен ұлылығын көрсету үшін осы аймақта өшпес мәдени мұралар қалдырды. Осы орайда Ирандағы мәдениеттің өркендеуін тек моңғолдармен байланыстырсақ қателескен болар едік. Моңғолдар кезінде жемісін берген мәдениеттің алғашқы дәні сонау ғазнауилер мен селжүктер кезінде себіліп, өсіп, өркендеген болатын. Ал, моңғолдар сол мәдениетті бұзып талқандамай, әрі қарай дамытты, өйткені, бұл мәдениет ортақ дүниетанымдық түркілік-көшпенділік мәдениет жемісі еді.

Ильхандар дәуірі сәулетінде XII ғасырдағы Ғазнауилер мен Селжүктер кезінен мұра болып қалған конструкция мен декор формасында бір қалыпты даму әрі қарай жалғасын тапты [Воронина, 1969: 159]. Бұл жайлы Вильбер, ильхандар дәуіріндегі сәулет селжүк кезеңіндегі құрылыс стилімен сарындас, қай жағынан алып қарасаң да жақын екенін айтады [Кунель, 1355: 33]. Бұл жақындықтың себебі түсінікті де – олардың дәстүрі мен этникалық тамыры ортақ еді. Орталық Азия даласына саяхат жасаушы еуропа саяхатшыларының қай қайсысы болмасын, түркі-моңғолдардың дәстүрлерін суреттегенде олардың дәстүрлі киіз үйін сипаттамай өтпейді. Марко Полоның айтуынша олардың үйлері ағаштан дөңгелек формада жасалған. Оны қайда барса да өздерімен бірге алып жүреді. Жеңіл, ағаштар бір-бірімен қайыспен бекітілген. Үйдің ауызы оңтүстікке қаратылады. Әйелдер мен бала-шаға отыратын киіз үйлерді арбаға салып алып, түйе мен бұқаларға жегеді [Марко Поло, 1956: 99]. Ал Рубрук көшпенділердің киіз үй жамылғысын ақ киізден жасап, жарқырап тұрсын деп ізбес, ақтопырақ пен сүйек ұнтағын жағатынын, кейде қара киізбен жабатынын жазады [Карпини, 1993: 245].

Иран мен Кіші Азияда шатырлы мұнара тәрізді мазарлар салу үрдісі моңғол-түркілер кезінде өз жалғасын тапты. Олардың билігі кезінде солтүстік аудандарда мұнара тәрізді мазарлар-имомзоделер көп салынды. Бұл категория ең саны көп отыз ескерткіш. Формалары әртүрлі ішкі контуры квадрат, шеңбер, көп бұрыш. Бұрыштары жебе тәрізді сызба қуыстармен әшекейленген. Қабырғалары көп санды қырық сегізге дейін гофр (кеңірдек тәрізді) бөлінген мұнараның сыртқы күмбезі пирамида немесе конус тәрізді болады. Осындай мазарлар әсіресе Фатиманың қабірі жатқан Құм қаласында көп болды. Жалпы мазар салу дәстүрі түркілерде көнеден қалыптасқан салт. Түркілер ата-баба рухтарына арнап тасты үйіп оба жасады. Обаға табыну біртұтас моңғол мемлекеті тұсында дамыды. Алғашқыда бұл жеке жерлердің иелерін құрмет ретінде тау асулары мен жол аядамаларында қасиетті жерлерге салынды [Алексеев, 1980: 50]. Селжүк дәуіріндегі қабірлердегі стиль моңғолдар дәуірінде де сақталып қалды. Мысалы, Марағадағы Хулагу қыздарының қабірі сол дәуірдің жалғасы болды. Бұрынғысынан кең әрі көп тараған күмбезді мазарларда жаңа дамулар болды [Кунель, 1355: 95]. Моңғолдар Иранда сәулет ескерткіштерінің діни емес формаларының да көптеген үлгілерін салды.

А.Феодоров-Давыдов Алтын ордалық сәулетте аралас мәдениеттің белгілерінің байқалатынын жазады: "Мұсылман типіндегі қатардағы үйлер Орталық Азиялық көптеген сипаттарға ие болды: көбінесе үй қабырғалары кірпіш іргетастың үстіне кереге тәрізді ағаш конструкциядан салынды. Үйлердің квадрат тәрізді сыртқы пішіні киіз үйге ұқсады" [Феодоров-Давыдов, 1976: 122].

Олжайту мазары ортағасырлық Иран сәулет өнерінің ғана емес сәулет тарихындағы көрнекті шығарма. Оның өзіндік формасы инженерлік есеппен негізделген, бұрыштық мұнарашалар күмбездің орталыққа қысымын тепе теңдікте ұстады. Күмбездің қос қабатты

кірпіш қабат Кессонымен бекітілген. Мазардың күмбезінің қабатты конструкциясы Мервтегі Санжар мазарына ұқсас [Воронина, 1969: 166].

Көрші Ресей Федерациясының Челябині обылысындағы Варна елді мекенінің жанында «Кесене мазары», немесе «Темірдің мұнарасы» атты шатыр пішіндес мазарлар кешені бар (сур. 8). Қостанай қаласынан 230 км қашықтықта орналасқан бұл кешен биіктігі 17 метрлік мұнарадан, ерте темір, қола дәуіріне жататын бірнеше обалар мен кейінгі орта ғасырларға жататын 150 қорғаннан тұрады.

8-суреттер. Темірлан мұнарасы (Көк кесене)
[Figure 8. Temirlan Tower (Blue Mausoleum)]

Қазан мен Сібірді бағындырған соң орыс мемлекеті 200 жыл бойы жаулап алынған аймақтардағы мыңдаған жылдар бойы жинақталған сәулет естерткіштерін, минареттер, тас мешіттер мен мазарлар салуға қатаң тиым салып, жүздеген мешіттер, мавзолейлер, мазарлар, сарайлар мақсатты түрде бұзылып, кірпіштері басқа құрылыстар салуға пайдаланылды. 1770 жылы саяхатшы Петр Симон Паллас Орынбор өлкесіне келіп, кесененің суретін қағазға түсіріп, алғаш рет кешен туралы мәліметтер қалдырады [Паллас, 1786: 385-393].

Паластың зерттеуінен кейін бір ғасыр өткен соң «Труды первого Археологического съезда в Москве» атты жинақта (1869) өлкетанушы, журналист және музыкант Игнатъев Руф Гавриловичтің осы кесене жайлы мақаласы жарық көріп, ол бұл мақаласында мазардың қазақ (киргиз) халқының дүниетанымы мен тұрмыс тіршілігімен байланысты екендігіне назар аударды. Қазақтардың осы мазарға келіп түнейтіндігін, басына құрбандық шалатынын, қасынан өткенде беттерін сипамай өтпейтіндігін тәптіштеп жазды. Басында Иранның шығысында–Хорасанда кең қанат жайған мұнара тәріздес мазарлар кейін батысқа да тарады. Мысалы, Нахичеванда салынған Мумине Хатун (XII ғ.) мазары осындай құрылысқа жатады (сур. 9).

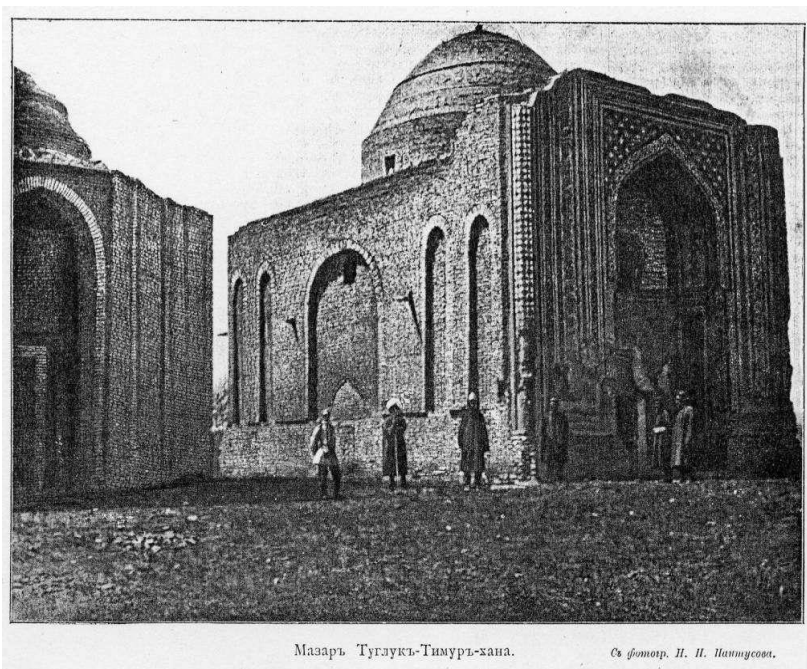

9-сурет. Мумине хатун мазары
[Figure 9. Tomb of Mumine Khatun]

Зерттеуші бұл құрылыстардың сыртқы типтерінің киіз үйге ұқсайтынын дұрыс аңғарып, өз өмірлерін киіз үйде өткізген түркі әмірлерінің өз мазарларын салған кезде соған ұқсауына назар аударғанын айтады. Кіші Азия, Ирак пен Армениядағы христиан храмдары да осы стильде салынған [Феодоров-Давыдов, 1976: 75]. Айта кету керек, кейін бұл құрылыстардың формасы еуропа сәулетшілері арқылы Еуропаға да ауысты. Италиян өнер зерттеушісі Пьерсон Палолезидің айтуынша, 1418-1419 ж.ж. италиян сәулетшілері Брунлеский мен Гиберти, Сұлтания мазары күмбезі үлгісімен Византияда Санта Мария Дель Фиорэ шіркеуін салды. Түркиядағы Бруса мешіті мен Сан Лоренция шіркеулері де дәл осы стилде салынды [Палолези, 1361: 39]. Ресей астанасы Мәскеу қаласындағы Қызыл алаңға орналасқан Кремль сарайы сияқты құрылыс түрлерінің да салыну қалпына түркілердің дәстүрлі тұрғын үй құрылысының идеясы үлкен әсер етті. Әсіресе, бұл жерде киіз үйге ұқсатып салынған мазар тәріздес ескерткіштердің тікелей қатысы болды.

XIII ғасырда Моғолстанның астанасы болған Алмалық саяси, мәдени және экономикалық орталыққа айналды. Осы қалада салынып, біздің күнімізге дейін жеткен кесенеде Моғолстанның бірінші ханы Тоғлық-Темір жерленген (10-ші сур.) [1982: 71]. Қазіргі зерттеушілердің пайымдауынша, кесене Тоғлық-Темір қайтыс болғаннан кейін бірнеше жылдар өткен соң, оның жесірі Тини Хатунның қаражатына тұрғызылған [Cheng, 1982: 73].

Мазарь. Туглуць-Тимурь-хана.

Ся фотограф. Н. Н. Пантусова.

10-сурет. Алмалықтағы Тоғлық-Темір мазары
[Figure 10. Tomb of Toglyk-Temir in Almalyk]

5. Қорытынды. Көріп отырғанымыздай, түркілер өздері басып алған жерлерде өз дүниетанымынан, мәдениетінен хабар беретін біршама ескерткіштер қалдырды. Еуразиядағы түркілер дәуірінде салынған сансыз ескерткіштердің мәні мен мағынасын түркілердің дүниетанымымен байланыстыра қарамасақ түсінуі қиын құбылыс екенінде дау жоқ. Осы ескерткіштердің салынуы мен конструкциясының мағынасын тек көшпенділердің дүниетанымына назар аудару арқылы түсіндіруге болады.

Бұлтартпас дәлелдерге қарамастан мойындамаушылықтың негізгі себебі, ескі көзқарастағы зерттеушілердің әлі де болса “көшпенділер өркениеті” ұғымын қабылдай алмауында болып отыр. Барлығымызға белгілі, ислам өркениеті ислам дінінің тараған барлық жерлерінде, тіпті, ислам әлемімен көршілес жатқан аймақ халықтарының мәдени игіліктерінің негізінде жасалды. Иран тарихшысы Зарринкубтың жазуынша "ислам империясының негізгі ерекшелігі ол әртүрлі қауым мен халықтың мирастары мен дәстүрлерін біріктіріп жаңа мәдениет жасап шығарды. Исламда дін мен өнер бірін-бірі толықтырады. Өткен заманда мешітті салған мұсылман сәулетшісі өз айналасынан көрген әрбір әдемілікті, егер оны құдайдың ұлылығы мен

даңқына сәйкес деп санаса, жағдай келгенде ол үшін мешіттен орын беруге тырысты. Шам сәулетінің ерекшеліктері байлық пен береке лебі байқалса, Үнді түбегі мен Пакистан сәулетінен көп сандылық мен жылдамдық, түркі және Осман сәулетінен күш-қайрат, ал ирандық стильден жұмсақтық пен әдемілік лебі еседі" [Зарринкуб, 1375:29].

Қорыта айтқанда, көшпенді түркілер Еуразия даласына өздерімен бірге дәстүрлі мәдениетін алып келді. Бұл әсіресе олардың осы аймақтағы мұнара мазарлар сәулетінде анық байқалады. Яғни, түркілердің тұрғын үйі-киіз үйдің тұтас көшірмесі мұсылман әулиелері мен тұлғаларының қабірлерінің құрылысында көрініс тапты.

Әдебиеттер

Акишев, Байпаков, 1979-Акишев К.А., Байпаков К.М. Вопросы археологии Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1979. 299 с.

Алексеев, 1980-Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, сибирское отделение, 1980. 364 с.

Байбосынов, 2001 - Байбосынов К. Өлкеміздегі көне наным-сенімдер мен діни ағымдар // Материалы Международной конференции «Казахстан и Центральная Азия: история, современность и перспективы развития». 29-31 мая 2001 года. Тараз. Т. 1. С. 112-133. (на каз. яз.).

Воронина, 1969 - Воронина В.Л. Архитектура средневекового Ирана // Всеобщая история архитектуры. VIII т. Москва: МГУ, 1969. С.136-169.

Грабар, 1371 – Грабар О. А. Хонархойэ таджасми. 442-751х/1050-1350м // Тарихэ Иран аз омаданэ салжуқион та форупошиэ даулатэ ильханион. Пезухешэ донешгахэ Кембридж. Техран: Амир Кабир, 1371 г.х. С. 46-63. (на перс. яз.).

Гринкевич, 2014-Гринкевич В.В. Истоки русской архитектуры остаются загадкой. 2014. // <https://www.hse.ru/news/communication/138626390.html>

Ной, 1378 - Ной, Г. Адione мелли ва Хеслаге зендеги дар меморе ирани. Техран: Ираншенохт. № 13. Табестан, 1378. 251 с. (на перс. яз.).

Жанибеков, 1995-Жанибеков О. Жолайрыкта. Алматы: Рауан, 1995. 163 с. (на каз. яз.).

Женис, 2015-Женис Ж. Ж. Ежелги және ортағасырлардағы Иран мен Туран. - Шымкент: Алтын шанырақ. 2015. 240 стр. (на каз. яз.).

Зарринкуб, 1375-Зарринкуб А. Корномейэ эслами. -Техран: Шахид Бехешти, 1375 х.г. 30 с. (на перс. яз.).

Зиливинская, 2018-Зиливинская Е.Д. Еще раз о башенных мавзолеях в Золотом Орде. Материалы VIII Международной научной конференции «Диалог городской и степной культуры на евразийском пространстве», посвященной памяти Г.А. Федорова-Давыдова. Журнал «Археология евразийских степей», № 4. 2018. С. 53-60.

Истахри, 1347-Истахри, Абу Исхак. Масолек ва мамолек. Техран: ВТНК. 1347 г/х. 37 с. (на перс.).

Карпини, 1993-Карпини П.Д. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Алматы: Ғылым. 1993. 248 с.

Кастанье, 1911 -Кастанье А.И. Древности киргизской степи и Оренбургского края. Оренбург. 1911. 242 с.

Кермани, 1355-Кермани Афзал ад-дин. Тарихэ Афзал. Техран, Хонарманд, 1979. 330 с. (на перс.).

Кунель, 1355-Кунель Э. Хонарэ Ислами. Перевод Хуршанг Тохери. Техран: Тус, 1355 г.х. 395 с. (на перс.).

Кызласов, 2005-Кызласов. Пратюркские жилища. Обследование саяно-алтайских древностей. Москва - Самара, 2005. 96 с.

Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, 1966-Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К, Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1966. -328 с.

Марко Поло, 1956-Марко Поло. Книга Марко Поло. Москва: Государственное издательство Географической литературы. 1956. 359 с.

Мендикулов, 1987 -Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Онер, 1987. 235 с.

Очерки истории Карачаево-Черкесии: в 2-х т, Volume 1. - Ставрополь: Ставропольское книжное издательство. 1967. 600 с.

Паллас, 1786-Паллас П.С. Путешествие по разным местам российского государства. Книга I. Ч. 2, Оренбург. 1786. С. 385-393.

Палолези, 1361-Палолези. Та'сирэ ма'мориэ конбадэ Солтаниейэ Иран бе сохтемонэ конбадэ Санта Мария дел Фиориэ Италия. Перевод Реза Касой. Техран: Моджарад, 1361 г.х. 45 с. (на перс.).

Толстов, 1962 -Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Наука, 1962. 152 с.

Федоров-Давыдов, 1976-Федоров-Давыдов Г.П. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и Золотоордынских городов. Москва: Искусство, 1976. 322 с.

Хуг, 1348-Хуг Дж. Хонарэ ма'мори дар сарзаминхой ислами. Перевод Парвиз Варжованд. -Техран: Тегеранский университет, 1348 г.х. 294 с. (на перс.).

Cheng, 1982-Cheng, Jing Qi, Islamic architecture in China, The Changing Rural Habitat; Volume 2: Background Papers, Singapore: Concept Media/The Aga Khan Award for Architecture, 1982. 71-74 pp.

References

Akischev, Baypakov, 1979-Akischev K.A., Baypakov K.M. Voprosy arkheologii Kazakhstana [Questions of archeology of Kazakhstan]. Alma-Ata: Gylym, 1979. 299 p. (In Rus.)

Alekseyev, 1980-Alekseyev N.A. Ranniye formy religii tyurkoyazychnykh narodov Sibiri [Early forms of religion of the Turkic-speaking peoples of Siberia]. Novosibirsk: Nauka, sibirskoye otdeleniye, 1980. 364 p. (In Rus.)

Baybosynov, 2001-Baybosynov K. Olkemizdegі kone nanym-senimder men dini agymdar [Ancient beliefs and religious currents in our country]//Materialy mezhdunarodnoy konferentsii «Kazakhstan i Tsentral'naya Aziya: istoriya, sovremennost' i perspektivy razvitiya. 29-31 maya 2001 goda. Taraz. T. 1. P. 112-133. (in Kaz.).

Cheng, 1982 - Cheng, Jing Qi, Islamic architecture in China, The Changing Rural Habitat; Volume 2: Background Papers, Singapore: Concept Media/The Aga Khan Award for Architecture, 1982. 71-74 pp.

Fedorov-Davydov, 1976-Fedorov-Davydov G.P. Ocherki kul'tury i narodov iskusstva Yevraziyskikh stepey i Zolotoordynskikh gorodov [Essays on the culture and art of the peoples of the Eurasian steppes and the Golden Horde cities]. Moskva: Iskustvo, 1976. 322 p. (In Rus.)

Grabar, 1371 – Grabar O.A. Khonarkhoye tadjhasmi [art of architecture]. 442-751kh/1050-1350m // Tarikhe Iran az omadane salzhuk, ion ta foruposhiye daulate il'khanion. Pezhukheshe doneshgakhe Kembridzh. Tekhran: Amir Kabir, 1371 g.kh. S. 46-63. p. (in Pers.).

Grinkevich, 2014 - Grinkevich V.V. Istoki russkoy arkhitektury zagadkoy [The origins of Russian architecture remain a mystery]. 2014. // <https://www.hse.ru/news/communication/138626390.html>. (date of access: 08/07/2022). (In Rus.)

Istakhri, 1347 g. -Istakhri, Abu Iskhak. Masolek va mamolek [Book of ways and countries]. Tekhran: VTNK. 1347 g/kh. 37 p. (in Pers.).

Karpini, 1993-Karpini P. D. Puteshestviya v vostochnyye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka [Journeys to the Eastern Countries of Plano Carpini and Guillaume de Rubruk]. Almaty: Gylym. 1993. 248 p.

Kastan'ye, 1911 -Kastan'ye A.I. Drevnosti kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya [Antiquities of the Kirghiz steppe and the Orenburg region]. Orenburg. 1911. 242 s.

Kermani, 1355 -Kermani Afzal ad-din. Tarikhe Afzal [History of Afzal]. Tekhran, Khonarmand, 1979. 330 p. (in Pers.).

Khug, 1348 -Khug Dzh. Khonare ma'mori dar sarzaminkhoy islami [Architectural art in Islamic countries]. Perevod Parviz Varzhovand. -Tekhran: Tegeranskiy universitet, 1348 g.kh. 294 p. (in Pers.).

Kunel', 1355-Kunel' E. Khonare Islami [Art of Islam]. Perevod Khurshang Tokheri. Tekhran: Tus, 1355 g.kh. 395 p. (in Pers.).

Kyzlasov, 2005-Kyzlasov. Pratyurkskiye zhilishcha. Obsledovaniye sayano-altayskikh drevnostey [Proto-Turkic dwellings. Examination of the Sayan-Altai antiquities]. Moskva - Samara, 2005. 96 p. (In Rus.)

Margulan, Akischev, Kadyrbayev, Orazbayev, 1966 g.r. -Margulan A.KH., Akischev K.A., Kadyrbayev M.K., Orazbayev A.M. Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Gylym, 1966. -328 p. (In Rus.)

Marko Polo, 1956 -Marko Polo. Kniga Marko Polo [Marco Polas Book]. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo geograficheskoy literatury. 1956. 359 p. (In Rus.)

Mendikulov, 1987 -Mendikulov M.M. Pamyatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazakhstana [Monuments of folk architecture of Western Kazakhstan]. Alma-Ata: Oner, 1987. 235 p. (In Rus.)

Noy, 1378-Noy, G. Adione melli va Kheslate zendegi dar memore irani [National outlook and character of life in Iranian architecture]. Tekhran: Iranshenokht. № 13. Tabestan, 1378. 251 p. (in Pers.).

Ocherki istorii Karachayevo-Cherkessii [Essays on the history of Karachay-Cherkessia: in 2 volumes]: v 2-kh t, Tom 1. - Stavropol': Stavropol'skoye knizhnoye indatel'stvo. 1967. 600 p. (In Rus.)

Pallas, 1786-Pallas P. S. Puteshestviye po raznym mestam Rossii [Journey to different places of the Russian state]. Kniga I. CH. 2, Orenburg. 1786. S. 385-393. p. (In Rus.)

Palolezi, 1361 - Palolezi. Ta'sire ma'morie konbade Soltaniyae Iran budet sokhtemone konbade Santa Mariya del' Fiorie Italiya [Influence of the domes of the Iranian mausoleum of Soltania Soltaniye in Santa Maria del Fiorie Italy]. Perevod Rezy Kasoy. Tekhran: Modzharad, 1361 g.kh. 45 p. (in Pers.).

Tolstov, 1962-Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxarth]. Moskva: Nauka, 1962. 152 p. (In Rus.)

Voronina, 1969 - Voronina V.L. Arkhitektura srednevekovogo Irana [Architecture of medieval Iran] // Vseobshchaya istoriya arkhitektury. VIII t. Moskva: MGU, 1969. P.136-169. (In Rus.)

Zarrinkub, 1375 - Zarrinkub A. Kornomeye eslami [Islamic art]. -Tekhran: Shakhid Bekheshti, 1375 kh.g. 30 p. (in Pers.).

Zhanibekov, 1995 -Zhanibekov O. Zholayrykta [At the crossroads]. Almaty: Rauan, 1995. 163 p. (in Kaz.).

Zhenis, 2015 -Zhenis ZH. ZH. Yezhelgi zhane ortagasyrlardagy Iran men Turan [Iran and Turan in ancient and medieval times]. - Shymkent: Altyn shanyrak. 2015. 240 p. (in Kaz.).

Zilivinskaya, 2018 -Zilivinskaya Ye.D. Yeshche raz o mavzolyakh v Zolotom Orde [Once again about tower mausoleums in the Golden Horde]. Materialy VIII mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Dialog gorodskoy i stepnoy kul'tury na yevraziyskom prostranstve», posvyashchennoy pamyati G.A. Fedorova-Davydova. Zhurnal «Arkheologiya yevraziyskikh stepey», № 4. 2018. P. 53-60. (In Rus.)

Мазмұны / Content / Содержание 2023 № 26 (2)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

<i>Margulan A.S., Zhuzbayeva U.D.</i> THE SHAGATAI FRONTIER IN ABU AL-FIDA'S WORK «ТАКВИМ AL-BULDAN».....	206
<i>Отенова Г.Е.</i> НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ О КИРГИЗ-КАЙСАКАХ ИЗ КАЗАНИ: АНАЛИЗ РУКОПИСИ 1796 ГОДА.....	217
<i>Мәлікова С.З., Ибраева А.Ф., Мұхамеджанова Г.Т.</i> СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІНДЕГІ АЛАШ ҚҰРЫЛТАЙЫ: АҚҚҰСАҚ ЖИНАЛЫСЫ.....	229
<i>Мұхатова О.Х.</i> ЖЕТІСУ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ - БАЗАРБАЙ МӘМЕТОВ.....	242
<i>Жұмағұлов Б.С.</i> ТОБАНИЯЗ ӘЛНИЯЗҰЛЫ – ХАЛЫҚ АЗАТТЫҒЫ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕР.....	258
<i>Мұқанова Г.Қ., Жұматай С., Ташағұл А.</i> «КАЗАХСКИЙ КАЛЕНДАРЬ НА 1923 ГОД» В КОНТЕКСТЕ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	272
<i>Шашаев Ә.Қ., Тілеубаев Ш.Б., Құрманалина Н.Н.</i> XX ғ. 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АКАДЕМИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҚТЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	287
<i>Гиззатов С.М.</i> 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРАЛ ЖӘНЕ БӨКЕЙ ГУБЕРНИЯЛАРЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ.....	298
<i>Мамбетова Г.А., Муминов А.К.</i> ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В ОТНОШЕНИИ РЕЛИГИОЗНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (АКТЮБИНСКАЯ ОБЛАСТЬ).....	310
<i>Базарбаев К, Гумуш Н., Акдениз Э.</i> ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ЭНВЕР ПАШАНЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ.....	326
<i>Ахметова Л.С., Ахметов С.С.</i> БОЛЬШАЯ ОРДА КАЗАХОВ В РОССИЙСКО-КОКАНДСКОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ. СУРАНШЫ-БАТЫР И УЗЫН-АГАШСКОЕ СРАЖЕНИЕ 1860 ГОДА.....	335
<i>Ауаған В., Ақанов К., Курманов З.</i> REFLECTION OF THE SHIVANIDS (SHEIBANIDS) DYNASTY'S ROLE IN THE HISTORY OF THE JUCHI ULUS AND THE KAZAKH KHANATE IN THE 13-16 th CENTURIES.....	350
<i>Козыбаева М.М., Мурзаходжаев К.М., Малабаев С.К.</i> ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГОЛОДА 1921-1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ.....	361
<i>Мурзақханов А.</i> SOVIET POLITICS IN KAZAKH AUL: POSITIONS OF RESEARCHERS.....	373

АРХЕОЛОГИЯ / ARCHAEOLOGY

<i>Оутрам А., Курманиязов Ы.</i> РОЛЬ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОГО СКОТОВОДСТВА В ДВУХЭТАПНОМ ПРОЦЕССЕ ОДОМАШНИВАНИЯ ЛОШАДИ	384
<i>Қожа М.Б., Жетібаев К.М., Муминова З.П.</i> ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	407
<i>Женіс Ж., Нарымбет Н.</i> АЛТЫН ОРДАДАҒЫ МҰНАРАЛЫ (ШАТЫРЛЫ) МАЗАРЛАР: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚ (X-XIV ғғ.).....	422

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
